



**CİLT/VOLUME: 6**  
**SAYI/ISSUE: 1**  
**NİSAN/APRIL, 2019**

BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ  
**İKTİSADİ VE  
İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ  
DERGİSİ**

BURDUR MEHMET AKİF ERSOY UNIVERSITY  
JOURNAL OF ECONOMICS AND  
ADMINISTRATIVE SCIENCES FACULTY

e-ISSN: 2149-1658

# MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ

## İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

JOURNAL OF MEHMET AKIF UNIVERSITY ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES FACULTY

---

### Sahibi / Owner

*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi adına / On Behalf of Mehmet Akif Ersoy University*

Prof. Dr. Adem KORKMAZ  
ademkorkmaz@mehmetakif.edu.tr

### Editör Kurulu / Editorial Board

#### Editör / Editor

Prof. Dr. Mehmet KARAGÜL  
*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*  
mkaragul@mehmetakif.edu.tr

#### Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Arş. Gör. Hasan Fatih SEVAL  
*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*  
hfseval@mehmetakif.edu.tr

Arş. Gör. Emrah ÖZEL Arş. Gör. Harun KAYA  
eozel@mehmetakif.edu.tr hkaya@mehmetakif.edu.tr

Arş. Gör. Merve YAVUZ Arş. Gör. Mustafa ÇELİK  
myavuz@mehmetakif.edu.tr mcelik@mehmetakif.edu.tr

### Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet ULUSOY Prof. Dr. Arshi KHAN  
*Beykent Üniversitesi* *Ali Garb Muslim Üniversitesi*  
ahmetulusoy@beykent.edu.tr arshikhan@gmail.com

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN Prof. Dr. Hüseyin DALĞAR  
*Gazi Üniversitesi* *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*  
aydogan@gazi.edu.tr hdalgar@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. Muhittin KAPLAN Prof. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU  
*İstanbul Üniversitesi* *Hacettepe Üniversitesi*  
muhittin.kaplan@istanbul.edu.tr yonca@hacettepe.edu.tr

Doç. Dr. İsmail ÇELİK  
*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*  
ismailcelik@mehmetakif.edu.tr

### İletişim / Contact

iibfdergi@mehmetakif.edu.tr  
<http://dergipark.gov.tr/makuiibf>

---

**MAKU IIBFD, aşağıdaki dizinler tarafından  
taranmaktadır:**

Emerging Sources Citation Index (ESCI),  
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Index Copernicus, SOBIAD

**MAKU IIBFD is covered and abstracted by  
following indexing services:**

## YAYIN İLKELERİ VE YAZAR REHBERİ

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (MAKU IIBFD), Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda 2 kez Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından yayımlanan hakemli bir bilimsel dergidir.

Dergide iktisat, işletme, tarih, sosyoloji, maliye, finans, uluslararası ilişkiler, kamu yönetimi, siyaset bilimi ve diğer ilgili alanlarda Türkçe ve İngilizce dillerinde makaleler yayımlanmaktadır.

Yayımlanmak üzere gönderilen eserlerin başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olması gerekmektedir. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Dergide yayımlanacak eserlerin her türlü sorumluluğu yazar veya yazarlara aittir.

MAKU IIBFD, makale sunumlarını memnuniyetle karşılamakta ve hiçbir aşamada (başvuru, hakemlik ve yayınlama) herhangi bir yayın ücreti talep etmemektedir.

Dergimize DergiPark sistemi üzerinden (<http://dergipark.gov.tr/makuiibf>) başvurulması gerekmektedir.

Yüklenen her bir makale öncelikli olarak iThenticate intihal tarama programı aracılığı ile taranmaktadır. Tarama sonucu %20'nin üzerinde olan makaleler RED edilmektedir.

Makaleler en az iki hakem tarafından kör hakemlik uygulamasıyla değerlendirilmektedir.

Dergimizin yazım kuralları ile ilgili detaylı bilgiye <http://dergipark.gov.tr/makuiibf> adresinden ulaşılabilir.

## EDITORIAL PRINCIPLES AND GUIDE FOR AUTHORS

Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty (MAKU IIBFD) is an open-access, biannual (June and December) and peer reviewed scientific journal, which is publishing by Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty.

MAKU IIBFD publishes scientific articles on economics, bussiness, management, international relations, public administration, political science, sociology, history, finance, and related fields, in English or Turkish.

Manuscripts submitted to the journal are only accepted if they have not been or will not be published and should not be under review elsewhere. Manuscript's language is Turkish and English. All responsibility of the studies belongs to the author(s).

MAKU IIBFD, welcomes article submissions and does not charge any fee for any (article submission, peer review or publication) processes.

Submissions must be done via Dergipark (<http://dergipark.gov.tr/makuiibf>) system.

Each uploaded article is scanned primarily through the iThenticate software. The articles that exceeded 20% of the results of the scan are rejected.

Double blind peer review is used for review process.

Detailed information on the writing rules of our journal can be found at:

<http://dergipark.gov.tr/makuiibf>

## EDİTÖRDEN

Üniversitelerin en temel görevleri, toplumun eğitim ve kültür düzeyinin ortak fayda doğrultusunda geliştirilmesidir. Bu temel görevin icrasında ise bilimsel mirasın inşası, geliştirilmesi, muhafazası ve gelecek nesillere doğru bir biçimde aktarımı üniversitelerin gözetmesi gereken önemli bir alt-vazife olarak öne çıkmaktadır. Dergimiz bu kapsamda, 2014 yılından bu yana beşeri bilimler alanında yazılan makaleleri titiz bir hakemlik ve düzenleme sürecinin ardından siz okuyucularımıza sunmayı amaç edinmektedir. Dergimizin 6. Cilt, 1. Sayısını da geniş bir yazar katılımını tecrübe ettiğimiz 2019 yılının sonunda bilimsel camianın kullanımına sunmanın mutluluğunu yaşamaktayız.

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2014-2018 yılları arasında yılda iki kez; 2019 yılından itibaren ise Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında olmak üzere yılda 3 kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide Türkçe ve İngilizce dillerinde iktisat, işletme, uluslararası ilişkiler, kamu yönetimi, siyaset bilimi ve diğer ilgili iktisadi-idari bilimler alanlarında makaleler yayımlanmaktadır. Makaleler en az iki hakem tarafından kör hakemlik uygulamasıyla değerlendirilmektedir.

Yayın hayatının henüz başlarında olan dergimiz, yayın ekibimizin özverili ve gayretli çalışmaları neticesinde kısa sürede dikkat çekici bir akademik ilgiye kavuşmuştur. Geçmiş sayılarda, SOBIAD, Index Copernicus, ESJI, ResearchBIB, Cite Factor, Scientific Indexing Service endekslerinden taranan Dergimiz, 2017 yılından itibaren DOAJ (Directory of Open Access Journals) ve ESCI (Emerging Sources Citation Index) kapsamında da taranmaya başlanmıştır.

Dergimizin kalitesi ve akademik dünyaya katkısının sürekli artırılması amacıyla çıktığımız yayın yolculuğunda, değerli okuyucu ve yazarlarımızın ihtiyaçları ve istekleri doğrultusunda 2019 sayılarımızda yenilenen sayfa düzenimizi beğenilerinize sunmaktayız.

6. yılımıza girdiğimiz bu sayımızda, bilimsel çalışmaları ile dergimize katkılarını sunan değerleri yazarlarımıza, yayın hayatına başladığımız günden bu yana artan ilgilerini dergimizden esirgemeyen kıymetli okurlarımıza ve özverili ve gayretli çalışmaları ile dergimize yadsınamaz bir katkıda bulunan görünmez kahramanlarımız yayın ekibimize şükranlarımızı sunuyoruz.

2019 yılının tüm yazar ve okurlarımız için fikir ve araştırmayla dolu sağlıklı bir yıl olması ümidi ile...

**Prof. Dr. Mehmet KARAGÜL**  
**MAKÜ İIBFD Editörü**

## 6. CİLT 1. SAYI (NİSAN, 2019) HAKEMLERİ REFEREES OF VOLUME 6 ISSUE 1 (APRIL, 2019)

- Prof. Dr. **Beyza OBA** İstanbul Bilgi Üniversitesi
- Prof. Dr. **Birdoğan BAKİ** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. **Burak Samih GÜLBOY** İstanbul Üniversitesi
- Prof. Dr. **Cevdet Alptekin KAYALI** İzmir Demokrasi Üniversitesi
- Prof. Dr. **Dilber ULAŞ** Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. **Emine ÇOBANOĞLU** Marmara Üniversitesi
- Prof. Dr. **Engin ÖZGÜL** Dokuz Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. **Famil ŞAMİLOĞLU** Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Prof. Dr. **Fatma Müge ARSLAN** Marmara Üniversitesi
- Prof. Dr. **Fazıl KIRKBİR** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. **Fikret DÜLGER** Çukurova Üniversitesi
- Prof. Dr. **Fuat SEKMEN** Sakarya Üniversitesi
- Prof. Dr. **Gönül DEMEZ** Akdeniz Üniversitesi
- Prof. Dr. **Haşim ÖZÜDOĞRU** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. **Hızır Tarık OĞUZLU** Antalya Bilim Üniversitesi
- Prof. Dr. **İbrahim KIRÇOVA** Yıldız Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. **İsmail ÇEVİŞ** Pamukkale Üniversitesi
- Prof. Dr. **Levent AYTEMİZ** Karabük Üniversitesi
- Prof. Dr. **Mahmut BİLEN** Sakarya Üniversitesi
- Prof. Dr. **Mehmet ERYILMAZ** Bursa Uludağ Üniversitesi
- Prof. Dr. **Mert URAL** Dokuz Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. **Murat ÇETİN** Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
- Prof. Dr. **Mustafa ÖZER** Anadolu Üniversitesi
- Prof. Dr. **Nejla AKLAN** Bursa Uludağ Üniversitesi
- Prof. Dr. **Nurşen ADAK** Akdeniz Üniversitesi
- Prof. Dr. **Orhan AKOVA** İstanbul Üniversitesi
- Prof. Dr. **Orhan ELMACI** Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
- Prof. Dr. **Örsan Öcal AKBULUT** Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. **Selim KAYHAN** Necmettin Erbakan Üniversitesi
- Prof. Dr. **Selim Yüksel PAZARÇEVİREN** İstanbul Ticaret Üniversitesi
- Prof. Dr. **Seyfettin ERDOĞAN** İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Prof. Dr. **Tülay İLHAN NAS** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. **İsmail ÇELİK** Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

- Doç. Dr. **Ali GÖRENER** İstanbul Ticaret Üniversitesi
- Doç. Dr. **Ayşe NECEF YERELİ** Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
- Doç. Dr. **Berna BALCI İZGİ** Gaziantep Üniversitesi
- Doç. Dr. **Çağdaş ÜNGÖR SUNAR** Marmara Üniversitesi
- Doç. Dr. **Doğan KUTUKIZ** Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Doç. Dr. **Dursun YENER** İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Doç. Dr. **Dündar KÖK** Pamukkale Üniversitesi
- Doç. Dr. **Ferhan ŞENGÜR** Eskişehir Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. **Ferhat PEHLİVANOĞLU** Kocaeli Üniversitesi
- Doç. Dr. **Ferhat TOPBAŞ** İzmir Demokrasi Üniversitesi
- Doç. Dr. **Gülfe TUNA** Sakarya Üniversitesi
- Doç. Dr. **Gülin VARDAR** İzmir Ekonomi Üniversitesi
- Doç. Dr. **Hakan TUNAHAN** Sakarya Üniversitesi
- Doç. Dr. **İlker Murat AR** Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Doç. Dr. **Mehmet PEKKAYA** Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
- Doç. Dr. **Metin KAPLAN** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. **Mine Mukaddes AFACAN FİNDİKLİ** Beykent Üniversitesi
- Doç. Dr. **Ömer YALÇINKAYA** Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
- Doç. Dr. **Rifat YILMAZ** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
- Doç. Dr. **Sedat YENİCE** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. **Serpil TÜRKİYILMAZ** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
- Doç. Dr. **Sezai ÖZÇELİK** Çankırı Karatekin Üniversitesi
- Doç. Dr. **Süleyman AÇIKALIN** Hitit Üniversitesi
- Doç. Dr. **Süleyman KARATAŞ** Akdeniz Üniversitesi
- Doç. Dr. **Şafak ÜNÜVAR** Selçuk Üniversitesi
- Doç. Dr. **Tarhan OKAN** Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
- Doç. Dr. **Tayfur BAYAT** İnönü Üniversitesi
- Doç. Dr. **Vural ÇAĞLIYAN** Selçuk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi **Bilsen BİLGİLİ** Kocaeli Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi **Erdal AYDEMİR** Süleyman Demirel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi **Eyyüp Ensari ŞAHİN** Hitit Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi **Fatma TURAN KOYUNCU** Anadolu Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi **İbrahim AKBEN** Hasan Kalyoncu Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi **Tolga KABAŞ** Çukurova Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi **Yusuf ŞAHİN** Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

## İÇİNDEKİLER / CONTENTS

### Derleme Makaleleri / Review Articles

- AMERİKAN SİYASET BİLİMİNİN İDEOLOJİK İŞLEVSELLİĞİ:  
SİYASAL GELİŞME KAVRAYIŞI  
*THE IDEOLOGICAL FUNCTIONALITY OF AMERICAN POLITICAL SCIENCE:  
THE COMPREHENSION OF POLITICAL DEVELOPMENT* 8-30  
Rezzan AYHAN TÜRKBAŞ

### Araştırma Makaleleri / Research Articles

- SAĞLIK SEKTÖRÜNDE CİNSİYETE DAYALI ÜCRET EŞİTSİZLİĞİ:  
BİR ALAN ARAŞTIRMASI  
*GENDER PAY GAP IN HEALTH SECTOR: A FIELD STUDY* 31-48  
Deniz AKSOYLU, Hacer Simay KARAALP ORHAN

- FAİZ HADDİNİN EKONOMİNİN GELİR VE  
ENFLASYON SEVİYESİNE UYUM SAĞLAYABİLİRLİĞİ:  
TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN TAYLOR KURALI ANALİZİ  
*ADAPTABILITY OF THE INTEREST RATE TO THE  
INCOME AND INFLATION LEVEL OF THE ECONOMY:  
AN ALAYSIS OF THE TAYLOR RULE FOR TURKISH ECONOMY* 49-63  
Utku ALTUNÖZ

- CHINA THREAT THEORY:  
A CULTURAL INSTITUTIONAL PERSPECTIVE ON THE  
MASS MEDIA COVERAGE OF THE 19TH CONGRESS  
*ÇİN TEHDİDİ TEORİSİ: 19. KONGRE İLE İLGİLİ KİTLE İLETİŞİM  
ARAÇLARINDA YAPILAN HABERLERE KÜLTÜREL KURUMSALCI BİR BAKIŞ* 64-76  
Hakan CAVLAK, Mert ÇETİN

- YÖNETİM KURULU ÇEŞİTLİLİĞİNİN FİRMA DEĞERİNE ETKİSİ:  
TÜRKİYE ÖRNEĞİ  
*THE IMPACT OF BOARD DIVERSITY ON FIRM VALUE: THE CASE OF TURKEY* 77-91  
İbrahim YAĞLI, Ulaş ÜNLÜ

- İKİLİ UZUN HAFIZADA ASİMETRİ ETKİSİ:  
BİST BANKA ENDEKSİ ÖRNEĞİ  
*ASYMMETRY EFFECT IN DUAL LONG MEMORY: BIST BANK INDEX CASE* 92-106  
İsmail ÇELİK, Harun KAYA

- KÂR PAYI DAĞITIM POLİTİKALARININ FİRMA DEĞERİ ÜZERİNE ETKİSİ:  
BİST 30 ENDEKSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA  
*THE EFFECT OF DIVIDEND DISTRIBUTION POLICIES ON FIRM VALUE:  
A RESEARCH ON BIST 30 INDEX* 107-116  
Murat KAYA, Özgün ŞANLI

- TÜRKİYE'DE YENİLENEBİLİR ENERJİ TÜKETİMİNİN  
EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ASİMETRİK ETKİLERİ  
*THE ASYMMETRIC EFFECTS OF RENEWABLE  
ENERGY CONSUMPTION ON ECONOMIC GROWTH IN TURKEY* 117-134  
Şükrü APAYDIN, Afşin GÜNGÖR, Celal TAŞDOĞAN

- HİZMET KALİTESİNİN X VE Y KUŞAĞI MÜŞTERİLERİN  
TATMİN DÜZEYLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:  
HAVAYOLU ENDÜSTRİSİNDE KUŞAK TEMELLİ BİR ARAŞTIRMA  
THE EFFECT OF SERVICE QUALITY ON SATISFACTION LEVELS OF  
GENERATION X AND GENERATION Y CUSTOMERS:  
A GENERATION BASED RESEARCH IN THE AIRLINE INDUSTRY** 135-153  
Hasan Emin GÜRLER, Ramazan ERTURGUT
- SERMAYE AKIŞI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ:  
ASİMETRİK ETKİLER  
THE RELATIONSHIP BETWEEN CAPITAL FLOWS AND  
ECONOMIC GROWTH: ASYMMETRIC EFFECTS** 154-171  
Seher Gülşah TOPUZ, Taner SEKMEN
- EVALUATION OF FOREIGN DIRECT INVESTMENTS  
IN AGRICULTURAL SECTOR IN NORTHERN IRAQ  
KUZEY IRAK'TA TARIM SEKTÖRÜNDE DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE  
YATIRIMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ** 172-182  
Semih Serkant AKTUĞ, Mehmet DAĞ, Mahir Rashid HAMA
- AN EMPIRICAL STUDY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL  
LABOR, SALES CALL ANXIETY AND WORK PERFORMANCE  
DUYGUSAL EMEK, SATIŞ GÖRÜŞMESİ KAYGISI VE  
İŞ PERFORMANSI İLİŞKİSİ ÜZERİNE GÖRGÜL BİR ÇALIŞMA** 183-198  
Metin REYHANOĞLU, Betül BALIKÇIOĞLU
- EFFECTS OF NOSTALGIA PRONENESS ON CONSUMER-BASED  
BRAND EQUITY: A CASE STUDY ON THE EASTERN EXPRESS  
NOSTALJİ EĞİLİMİNİN TÜKETİCİ TEMELLİ MARKA DEĞERİ ÜZERİNE ETKİSİ:  
DOĞU EKSPRESİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA** 199-212  
Alpaslan YÜCE, Çağlar SAMSAL, Kamile MERİÇ
- YEREL PAZARLARDAKİ ÜRÜN ÇEŞİTLENDİRME İLE  
ULUSLARARASI İLİŞKİ: KURUMSAL  
YÖNETİŞİM MEKANİZMALARININ DÜZENLEYİCİ ETKİLERİ  
THE RELATIONSHIP BETWEEN PRODUCT DIVERSIFICATION IN  
LOCAL MARKETS AND INTERNATIONALIZATION DEGREE:  
THE MODERATING EFFECTS OF CORPORATE GOVERNANCE MECHANISMS** 213-229  
Tülay İLHAN NAS
- İŞ TATMİNİ VE ETİK İKLİM PERSPEKTİFİNDEN  
ÖĞRETMENLER ÖZELİNDE BİR ARAŞTIRMA  
A RESEARCH ON TEACHERS IN TERMS OF  
JOB SATISFACTION AND ETHICAL CLIMATE** 230-245  
Perihan GÖZÜM



## DÜZELTME

Değerli okurlarımız;

Dergimizin bir önceki sayısında (Cilt 5, Sayı 3, Aralık-2018) aşağıda belirtilen hususlarda sehven hatalar yapılmıştır.

1. İlgili sayının 849-866 sayfa aralığında yayımlanan “Türkiye’de Yapısal Mali Reformların Büyüme Üzerine Etkisi” başlıklı makalenin yazarlarından Sevda AKAR’ın unvanı “Prof. Dr.” olarak yanlış verilmiştir. **Doğrusu, ‘Doç. Dr.’ şeklinde olacaktır.**

2. İlgili sayının 954-976 sayfa aralığında yayımlanan “Reklamlarda İdeolojik Dil ve Söylem: Norman Fairclough Ekseninde Eleştirel Bir Değerlendirme” başlıklı makalenin 963. sayfasındaki “3. Reklamcılıkta Söylem Çözümlemesi ve Eleştirel Yönelimi” başlığı yanlış verilmiştir. **Söz konusu sayfadaki başlığın doğru hali ‘3. Reklam Söyleminin Eleştirel Çözümlemesine Yönelik Araştırma Yöntemi: Fairclough Modeli’ olacaktır.**

Bu hatalar sebebiyle hem söz konusu makale yazarlarımızın hem de siz takipçilerimizin affını rica ederiz...

MAKÜ İİBFD

*Derleme Makalesi/Review Article*

## AMERİKAN SİYASET BİLİMİNİN İDEOLOJİK İŞLEVSELLİĞİ: SİYASAL GELİŞME KAVRAYIŞI<sup>1</sup>

*THE IDEOLOGICAL FUNCTIONALITY OF AMERICAN POLITICAL SCIENCE:  
THE COMPREHENSION OF POLITICAL DEVELOPMENT*

Rezzan AYHAN TÜRKBAĞ\*

### Öz


Siyasal gelişme kavrayışı İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Amerikan siyaset bilimi içinde üretilmiş; ardından siyaset bilimi literatüründe hâkim bir konuma ulaşmıştır. 1970'lere kadar süren hâkimiyet Soğuk Savaş'ın belirleyiciliği altındaki tarihsel koşullarından bağımsız değildir. Bu tarihsel süreç içinde yaşanan sosyal bilimlerdeki kuramsal ve metodolojik değişimler Amerikan siyaset bilimi üzerinde kaçınılmaz olarak etkide bulunmuştur. Çalışmada, pozitivistimin öncülüğündeki söz konusu kuramsal ve metodolojik gelişmelerin bilimsellik vasfı sorgulanarak Amerikan siyaset bilimine yönelik eleştirel bir değerlendirilme yapılacaktır. Böylece Amerikan siyaset biliminin, tam da eleştirdiği boyutu ile ideolojik işlevsellik edindiğinin ortaya konması amaçlanmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Amerikan Siyaset Bilimi, Pozitivizm, Soğuk Savaş, Siyasal Gelişme, İdeolojik İnşa

### Abstract

The comprehension of political development was produced in the aftermath of World War II, particularly in American political science, and then achieved to have a dominant position in the extant literature. This dominant position, lasted until the 1970's, is conditional to historical circumstances created by the Cold War. In this historical process, theoretical and methodological changes undergone in disciplines of social sciences heavily influenced American political science. In the study, it is aimed to make a critical evaluation towards American political science by questioning the theoretical and methodological perceptions, mostly developed under positivism. In conclusion it is argued that American political science has acquired a very functionality based on dimension which has been questioned by itself.

**Keywords:** American Political Science, Positivism, Cold War, Political Development, Ideological Construction

\*  Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, rayhan@pau.edu.tr

<sup>1</sup> Bu çalışma, Filiz Zabcı danışmanlığında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2014 yılında tamamlanan "Bilim ve İdeoloji Ekseninde Siyasal Gelişme Kavrayışına Eleştirel Bir Bakış" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

## EXTENDED SUMMARY

### Research Subject

At the center of the study is the comprehension of political development that produced after World War II and which reached to a dominant position in American political science. The comprehension of political development, which became widespread under the determinism of the conditions of the Cold War, remained important until the 1970's. Its pioneering role in the process of emergence undertook theoretical developments in the social sciences accompanying historical conditions. The study focuses on the theoretical developments in the process of the development of the comprehension of political development and their relation to the Cold War ideology.

### Purpose

The purpose of the study is to critically evaluate the comprehension of political development. This critical evaluation is limited to the ideological functionality of American political science.

### Literature Review

There is a large literature on the comprehension of political development. The first period of political development studies in the 1950's and 1960's was related to the new nations in Africa and Asia. These studies are a case study for the selected country. In addition, a series of researches that addressed the relationship between the comprehension of political development with its epistemological problems took place under the umbrella of the SSRC (Social Science Research Council). In this context, political development studies pointed to the break-up of a legal-formal period and the emergence of an empirical and behavioral literature. There is limited criticizing studies related with the comprehension of the political development of this literature and of the fact that American political science turned into ideological construction. In this sense, the analysis of the comprehension of political development on the axis of science and ideology is expected to be a contribution to literature.

### Methodology

The main problematic of the study is to shape the theories and ideas related to the comprehension of political development within the framework of American politics and foreign policy. The two main problems which are associated with each other and which are distributed from this main vein are the framework of the study: The first is the transformation of the political development of the American political science into an ideological building process; the second is the realization of the construction process in opposition to science, especially American political science and ideology. In analyzing the research problems, dividing the concept of ideology into positive and negative meaning was used as an important analysis tool.

### Conclusion

In this study, the theoretical and methodological aspects of the comprehension of political development and its relationship with the area studies was emphasized and the assumption that the comprehension is related to the American politics and foreign policy of the Cold War period was supported. The ideological functioning of the comprehension of political development through the so-called detachment of ideology by the criteria of American political science is not independent of America's attempt to exert superiority in the world. With this approach that includes the opposition to science and ideology, epistemological, methodological data was mobilized to represent the science. This data, under the scope of positivist political theory, is a reflection of the attempt to put forward the comprehension of political development as a purely scientific concept free of values and ideology. With the scientific approach limited by factual evaluation, the ways of questioning, discussing and criticizing are closed and the existing order; in other words, reinforcement of the American-led superiority became possible. Science has become instrumental in a very different way from the means of intervention in the classical colonial system. American political science intertwined with American politics and foreign policy, transformed science into an ideological function. The comprehension of political development for other countries and especially for the newly freed countries in the form of colonialism has been placed in a central position and has constituted a concrete framework for this ideological construction process. In other words, while American political science is protecting itself with scientism, its scientificity has become questionable. In this case, the distinction between science and ideology which sharpened under the leadership of positivism and the function attributed to science by this distinction led American political science to an ideological dimension which it opposed.

## GİRİŞ

Amerikan siyaset bilimi içinde, Soğuk Savaş dönemi koşulları altında ortaya çıkıp yaygınlık kazanan siyasal gelişme (*political development*) kavrayışı 1970'lere dek önemli konumunu muhafaza etmiştir. Ortaya çıkış sürecinin pek çok sebebinden söz edilebilirken, öncü rolü tarihsel koşullara eşlik eden sosyal bilimlerdeki kuramsal gelişmeler üstlenmiştir. Siyasal gelişme kavrayışının yükseliş sürecinde ise modernleşme yaklaşımı, siyasal kültür analizleri ve çeşitli demokrasi kuramları etkili olmuştur. Ancak çalışma, siyasal gelişme kavrayışının üretildiği süreçteki kuramsal gelişmelere ve bu gelişmelerin Soğuk Savaş ideolojisi ile ilişkisine odaklanmıştır. Modernleşme yaklaşımı ve diğer kuramsal katkılar bahsedilecek kuramsal gelişmeler üzerine inşa edilmiş olup ayrı bir çalışma konusu niteliğindedir. Siyasal gelişme kavrayışının 1970'lerden sonra hâkimiyetini büyük ölçüde kaybetmesine rağmen değişen tarihsel koşullara göre farklı kavramsallaştırmalar ile uyarlanmayı başarabilmesi çalışmanın diğer sınırınıdır. Siyasal gelişme kavrayışına ilişkin tartışma ve/veya eleştirilerin canlılığını koruyabilmesi bu uyarlanma sebebiyledir.<sup>2</sup>

Çalışmanın kapsamını aşması nedeni ile bu kavram ve teoriler dâhil edilmemiştir. Amerikan siyaset bilimi ideoloji kavramına ilişkin olarak pozitivist öncüllere dayalı olumsuz bir bakış açısına sahiptir. Özellikle Soğuk Savaş döneminde, ideolojinin olumsuz bir referansla anılarak bilim dışı ve hatta bilim karşıtı kabul edilmesine ilişkin örnekler çoktur. Bu noktada, Jorge Larrain'ın *The Concept of Ideology* isimli kitabında, bilim ve ideoloji ilişkisini çözümlmek için ideolojiyi kavramsal olarak olumlu ve olumsuz anlamı olmak üzere ikiye ayırması önemli bir analiz aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Larrain'ın sınıflandırmasında ideolojinin olumlu anlamı, belirli sınıf çıkarları ve onun değişebilen bilişsel değerleri ile ilgili görüş, değer ve bilgi sistemine karşılık gelir. Böylelikle ideolojiler bilimsel öncüllere ya da bilimsel olmayan varsayımlara dayandırılabilir. Önemli olan nokta, ideolojinin zorunlu olarak bilimden ayrılması gereken bir kavram olmadığıdır. İdeoloji bilimsel olmayabilir. Ancak bilimsel olmamasının zorunlu sebebi ideoloji olması değildir. Belirli sınıf çıkarlarının içinde geliştiği için bilimseldir ya da değildir. Bu kavramsallaştırmada Larrain'e göre bilim-ideoloji ayrımı bulanıklaşır ve ideoloji kavramı eleştirel kavrayışını kaybeder (Larrain, 1979: 172). Larrain, büyük ölçüde Gramsci ve Lukacs gibi tarihselci Marksistlerce temsil edilen olumlu ideoloji anlayışının ardından, ideoloji kavramının olumsuz anlamını değerlendirmiştir. İdeolojinin olumsuz anlamında, bilim ve ideoloji arasındaki farklılıklar ön plana çıkmaktadır. Bu anlayış içinde ideoloji bilginin çarpıtılmış halidir (Larrain, 1979:173). Diğer bir deyişle, ideolojinin olumsuz anlamı ile kastedilen ideolojik olanın gerçeklik olmadığı gibi doğru/yanlış ikileminde yanlış tarafı temsil ettiği. Bilim ve ideoloji ilişkisi açısından değerlendirildiğinde ise bilim doğru temsil, ideoloji ise yanlış temsildir. İdeolojinin eleştirel ya da olumsuz kavrayışı ile bilim arasındaki ilişkiyi Larrain iki farklı yönde değerlendirir: İdeolojinin olumsuz anlamı, öncelikle bilimin karşıtı ya da antitezi olarak görülür.

Bilim, ideolojiden kurtulmanın ya da onunla başa çıkmanın aracı haline gelmiştir. Bu anlayışın en önemli savunucuları, Viyana çevresi gibi pozitivist kökenli geleneğin bazı temsilcileri ile Althusser gibi yapısalcılıkla bağlantılı Marksist teorisyenlerdir. Bu teorisyenler, bilim ve ideoloji arasındaki sınırın ölçütü ile ilgilenirler. İki kavram arasındaki farklılıkları derece ya da kademe sorunu olarak değerlendirmeyip; bilimi ideolojinin üstesinden gelmesine izin veren niteliksel farklılıklar olarak görürler (Larrain, 1979:173). İkinci Dünya Savaşı'nın ardından olduğu gibi, günümüzde de ideoloji kavramının geçersizliğini ilan etmeye yönelik tezlere olan rağbetin artması, bu anlayış içinde yorumlanabilir (Eagleton, 2005:13). Pozitivist siyaset teorisinin egemenliğindeki Amerikan siyaset bilimi bilim ve ideoloji ilişkisine bu pencereden bakar. Eagleton, Amerikan sosyologları arasında ideolojinin dünyaya bakmanın esneklikten uzak, şematik bir yolu olduğu inancının savaş sonrası dönemde hızla yüceltiğini belirtirken aynı noktayı vurgulamıştır (Eagleton, 1979: 21). Çalışma açısından temel noktayı bu anlayış oluşturmaktadır. Savaş sonrası yıllarda totaliterlik, pratikteki Marksizm olarak görülen Sovyetler Birliği ile özdeşleştirildiği için ideolojiyi aşırılıkla eşitlemek ve ideolojinin sonunun gelmesi ile Sovyet tehdidinin kalkacağını düşünmek, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) için güvenilir bir yoldu (McClellan, 1999: 73-77). Bu durumda ABD, bilimin kesinliğinin ve doğruluğunun karşısına, ideolojinin belirsizlik ve güvensizliğini koyarak bilimin korunaklı alanında yerini

<sup>2</sup> Söz konusu uyarlamalara, 1970'lerden itibaren kamu politikası analizleri ve rasyonel tercih modelleri, Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte de küreselleşme söylemi örnek olarak gösterilebilir.

almıştır. Oysa bilim ve ideoloji ikilemi oluşturup, bilim adı altında toplumsal koşulların üstünü örterken, kendi kavrayışları içinden, diğer bir deyişle ideolojinin olumsuz anlamı ile bir ideolojik inşa gerçekleştirmiş olmaktadır. Soğuk Savaş döneminde ortaya atılan ‘ideolojinin sonu’ tezleri, bu anlamda başkalarının düşünce ve inançlarını ideolojik olarak nitelerken, kendi çözümlerinin de aynı derecede kırılgan bir temele dayandığını fark etmemişlerdir (McClellan, 1999: 75-79).<sup>3</sup>

Amerikan siyaset biliminin özellikle Soğuk Savaş döneminde belirgin bir hal alan olumsuz ideoloji anlayışının; yine kendi yaklaşımı içinden ideolojik işlevselliğe dönüşmesi siyasal gelişme kavrayışı üzerinden değerlendirilecektir. Siyasal gelişme kavrayışı en temel haliyle, Soğuk Savaş döneminde, sosyal bilimlerin farklı alanlarında ön plana çıkan gelişme teorilerinin siyasal boyutu ile ilgilenen alanı olarak tanımlanabilir. Siyasal gelişmeye ilişkin çalışmaların ünlü teorisyenleri Huntington ve Dominguez, literatürü inceledikleri kitaplarında siyasal gelişme araştırmalarının köklerini 1950'lere götürseler de; bu araştırmaların bilinçli bir şekilde kavramlaştırılıp model oluşturabilme girişimlerinin ancak 1960'larda gerçekleşebildiğini ve söz konusu on yılın siyasal gelişmeye ilişkin çok sayıda makale ve kitabın yayınlandığı bir dönem olduğunu belirtmişlerdir (Huntington ve Dominguez, 1975: 1). Bahsedildiği gibi yeni yayın ve araştırmaların artışında etkili olan pek çok faktörden söz edilebilir. Bunlardan ilki kavrayışın ortaya atılıp yaygın olarak kullanıldığı dönemin siyasal, ekonomik, toplumsal koşullarıdır. Bu koşulların ara kesitini Soğuk Savaş dönemi oluşturmaktadır. Diğer etken ise, sosyal bilimlerdeki kuramsal gelişmelerdir. Bu etken tarihsel koşullar ile iç içedir. Egemen siyaset bilimi paradigması olarak pozitivist siyaset teorisinin gelişmesi ve buna dayalı yaklaşımlar siyasal gelişme kavrayışının teorik altyapısının oluşturulmasında ve uygulanması düzeyinde belirleyici olmuştur.

## 1. DÖNEMSEL KOŞULLAR

Siyasal gelişme belirtildiği gibi, Soğuk Savaş koşullarının belirleyiciliği altında oluşmuş Amerikan kökenli bir kavrayıştır. Soğuk Savaş koşulları ile gelişme teorileri açısından özellikle vurgulanmak istenen, Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Üçüncü Dünya ülkelerine karşı tutumudur. Kesselman, ABD'nin klasik sömürgecilik tasfiyesi ile bağımsızlığını kazanmış yeni uluslara ilişkin tutumunun, Avrupa'nın klasik sömürgecilik dönemlerindeki sömürge devletlerine ilişkin tutumuna benzediğini belirtmiştir. Söz konusu tutum, Amerika'nın desteklediği ekonomik ilerleme ve siyasal istikrar olmaksızın bu ülkelerin komünizme dönüşebileceği tehdidine karşı geliştirilmiştir (Kesselman, 1973: 139). Leys aynı rotayı takip ederek yeni ulusların Soğuk Savaş döneminde esas tehlike olarak görülmelerinin gelişme teorisinin oluşumunda belirleyici unsurlardan biri olduğunu ifade etmiştir. Diğer bir deyişle, yeni bağımsızlığını kazanmış devletlerin gelişimini konu edinen bir alana bu tehlikenin korkusu kaçınılmaz olarak yansımıştır (Leys, 1996: 5).

Tarihsel ve dönemsel koşulların etkisiyle ortaya çıkan ve pratik kaygılar güden Amerikalı gelişme teorisyenleri ile kapitalizmin yükselişi ile ortaya çıkan ilk gelişme düşünürleri arasındaki farkı belirleyen ana unsur tarihe bakış açılarıdır. İlk sıradakiler tarihselci yaklaşımdan uzak dururken; diğerleri gelişme teorisinin geniş bir tarih algısının içine yerleştirilmesini gerekli görmüşlerdir. Çünkü tarihselci bir yaklaşım, Soğuk Savaş dönemi teorisyenlerinin diğer düşünürlerin yanında, Marx'ı da ciddiye alması anlamına gelecektir. Marx'ı ciddiye almak, yükselen savaş koşullarında ve sonrasında yalnızca bilimsel olmamak anlamına gelmemektedir. Herhangi bir Marksist yaklaşım, bu alanda çalışanların işlerini kaybetmelerinin de en temel gerekçesini oluşturmuştur (Leys, 1996: 6). Dolayısıyla Soğuk Savaş, yarattığı histerik anti-komünizm atmosferi dolayısıyla, başta ABD olmak üzere tüm ülkelerde düşünce özgürlüğünü kısıtlamış, hatta yer yer yok etmiştir (Timur, 2000: 240). Bununla birlikte gelişme teorisyenlerinin çoğu, çalışmalarının bilimselliğine özel vurgu yaparak ideolojik olmadıklarının altını çizmiştir. Amerikan bilimsel hegemonyası içindeki gelişme teorisinden farklı düşünmek ya da gelişmenin farklı yollarından söz etmek ise ideolojinin kendisi haline getirilmiştir.

Siyasal gelişme teorisyenlerinin ilk beklentisi, sanayileşme ile oluşacak ekonomik şartlardaki ilerlemelerin daha demokratik rejimlerin oluşumuna yol açacağı üzerinedir. Böyle rejimlerin sosyalizm ya da

<sup>3</sup> İdeolojinin sonu tezlerine ilişkin en bilinen örnek, Bell (2001).

komünizmin cazibesine kapılmayacağı da düşünülmüştür. Ancak siyasal gelişmenin ilk öğrencileri, Üçüncü Dünya ile ilgili araştırmalarında beklentilerinin gerçekleşmediğini görmeye başlamışlardır (Gendzier, 1985: 5). Huntington (1967: 62-63) *Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma* adlı makalesinde siyasal gelişmenin her zaman ileriye doğru bir değişim olarak görülmesinin yanlışlığını kanıtlamak için gelişmekte olan ülkelerde demokrasi ve yarışmacılık yerine otokratik askeri rejimler ve tek parti rejimleri yönünde bir eğilimin baskın olduğu, istikrar yerine darbe ve isyanların yarattığı bir kargaşa ortamının varlığını gözler önüne sermiştir. Bu kanıtlar doğrultusunda Huntington ‘siyasal gelişme’ yerine ‘siyasal değişim’ kavramının kullanılmasını, bu kavramın bozulmaları da içine alacağı ve herhangi bir normatiflik içermeyeceği gerekçesi ile savunmuştur (Sarıbay, 2000: 173-174). Böylece siyasal gelişmenin düz çizgisel bir ilerleme ile gerçekleşmemesi ya da demokrasi ve özgürlük olarak değerlendirilememesi, egemen siyaset bilimi sınırları içinde tutularak ve meşrulaştırılarak gelişme karşıtı söylemler bilimsellik sınırının dışında tutulabilmiştir.

## 2. SOSYAL BİLİMLERDEKİ KURAMSAL GELİŞMELER

II. Dünya Savaşı sonrası oluşan Amerikan hegemonyası ve Soğuk Savaş’ın siyasal iklimi siyaset bilimcilerin iddialarının cazip olduğu bir ortam yaratmıştır. Bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrası dönem sosyal bilimler araştırmalarının desteklenmesi için kurumsal altyapının oluşturulduğu ilk dönemdir (Ball, 1993: 208). Eğer II. Dünya Savaşı silahların bir savaşıysa, Soğuk Savaş fikir ve ideolojilerin bir savaşı olmuştur. Sosyal bilimciler, politikacılar ve ordu, II. Dünya Savaşı’nda sosyal bilim disiplinlerinin önemli rol oynadığını iddia ederek, savaşın yalnızca silahlarla kazanılamayacağını, insan varoluşunun önemini beyan etmişlerdir. Bu yaklaşımın doğal sonucu, doğa bilimcilerinin bilgi ve profesyonellik alanının dışındaki konuların siyaset biliminin ve diğer sosyal bilimlerinin yetki alanında olmasıdır (Ball, 1993: 210-211).

Amerikan siyaset biliminde ve siyasal gelişme kavrayışında diğer sosyal bilim alanlarında olduğu gibi, karşıt görüşler kaynağını, rakip bilgi teorileri arasındaki daha eski ve derin bir çatışmadan almaktadırlar.<sup>4</sup> II. Dünya Savaşı sonrası bu rekabet, epistemolojik kaynağı pozitivism ve temelde İngiliz ampirizmi olan davranışsal yaklaşımın egemenliği ile sonuçlanmıştır (Miller, 1972: 796).

Siyasal gelişme kavrayışının oluşum ve gelişimi sürecinde sosyal bilimlerdeki kuramsal gelişmeler, daha önce belirtildiği gibi Soğuk Savaş’ın anti-komünist ortamından bağımsız değildir. Reisch’in (2005: 20) ifadesiyle, yurtsever bağlılık yeminlerinin şart olduğu üniversitelerde, antikomünizm artık bir tutum olmaktan ziyade kurumsal ve akademik hayatın resmi bir özelliği haline gelmiştir.

Sosyal bilimlerin tarihsel seyri sırasında siyaset bilimi açısından çarpıcı olan, Gabriel Almond’un ve onun temsil ettiği ekolün, siyaset bilimini bir Amerikan disiplini olarak değerlendirmesidir. Almond’a göre, siyaset bilimine Platon’dan Amerikan Siyaset Bilimi Derneği’nin kuruluşuna dek, yalnız birkaç yüz siyasal teorisyen ve felsefeci katkı sağlarken, o dönem için yaklaşık yirmi bin Amerikan profesyonel siyaset bilimcisi bulunmaktadır ve dünyadaki on siyaset bilimcisinden dokuzu Amerikalıdır. Sosyal bilimler arasında en hızlı gelişen disiplin olmasını, üniversite ve kurumlarıyla birlikte bir Amerikan olgusu olarak görmüştür (Almond, 1966: 869).

Amerikan kökenli olduğu bu kadar güçlü olarak vurgulanan ve hızla yaygınlaşan bir disiplinin, Amerikan siyaseti ve Amerikan siyasal sistemine ilişkin yaklaşımları tüm siyaset bilimi disiplinine yayması kaçınılmaz olmuştur. Ball, siyaset biliminin yapılanmasında fikir ve teoriler yerine disiplini şekillendiren siyasal bağlam ve kurumsal kayıtlara odaklandığı çalışmasında, Amerikan siyaset biliminin gelişiminin, içinde bulunduğu ve karşılık verdiği tarihsel ve siyasal bağlamdan ayrı düşünülmemeyeceğini vurgulamıştır (Ball, 1993: 207).

Tarihsel ve dönemseller koşulların etkisinde olgunlaşan sosyal bilimlerdeki kuramsal gelişmeler, siyasal gelişme kavrayışının arka planını oluşturan ontolojik ve epistemolojik temelleri kavrama imkânı tanır. Bu nedenle özellikle siyaset bilimi açısından etkin olan kuramsal gelişmelerin incelemesi yerinde olacaktır.

<sup>4</sup> Bilim, doğa üzerinde egemenlik oluşturulmasını sağlayacak bir konuma gelince, toplumlar üzerinde de bilimin böyle etkisi olabileceği düşüncesinden yola çıkarak toplumsal alandaki hızlı değişim ve dönüşümleri açıklamak ya da denetlemek sosyal bilimlerin temel kaygısı olmuştur. Bu kaygı, Sanayi Devrimini takip eden süreçte Batı merkezli sosyal bilim içinde ikili bir bölünme yaratarak, bir yanda Marksizm ve türevleri, diğer yanda Comte’un öncülük ettiği pozitivist sosyal bilim anlayışının oluşumuna tanıklık etmiştir. Bkz. (Higgott, 1983: xii).

## 2.1. Pozitivist Siyaset Teorisinin Egemenliği

Pozitivizmin Amerikan siyaset bilimi içindeki etkisi, 20. yüzyılın başlarından itibaren izlenebilir<sup>5</sup>. Konumuzun başlangıç dönemine işaret eden II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, pozitivist epistemoloji ve metodoloji siyasal gelişme çalışmalarında da görülebileceği gibi giderek daha baskın hale gelmiştir.

Pozitivizmi, hem epistemoloji hem de sosyoloji alanında popüler hale getiren kişi kuşkusuz Auguste Comte'dur. Comte, pozitivist bilgi anlayışını ünlü *Üç Hal Yasası*'na dayandırmaktadır. Toplumlar bilgi üretme ve bilgiyi temellendirme açısından üç farklı aşamadan geçerek gelişmektedir. Bunlar teolojik aşama, metafizik aşama ve pozitivist aşama olarak sıralanmaktadır. Pozitivist aşama, Comte'a göre bilimin egemen olduğu aşamadır ve insanın bilgilenme süreci de bu üç aşamadan geçerek gelişmektedir (Şaylan, 2002: 178).

Pozitivizmin zafer kazanmasıyla teolojik ve metafizik aşama bir daha rastlanmamak üzere ortadan kaybolacaktır. Bu anlamda Aydınlanma'nın temel felsefesini benimseyen Comte, düşünce ve toplum hayatındaki devrimci değişikliklerin yolunun açılması konusunda Aydınlanma düşüncesinden ayrılmıştır. Comte'un pozitivist ilerleme temasını korumuştur ama radikal bir ilerleme değil, 'düzen' içinde ilerleme onun düsturu olmuştur (Giddens, 2001: 147). Bu çerçevede, ilerlemenin son aşaması olan pozitivist aşamada bilim gerçek ve doğruluğun kesin belirleyicisi olunca, ortaçağda teolojinin bulunduğu yeri devralmıştır. Doğa bilimlerinin sağladığı teknik verimlilik ve mekanik kesinlik yalnızca bilim adamlarının değil, güçlenmiş burjuvazinin de temel idealleri haline gelmiştir. Yukarıda belirtilen düzen içinde ilerleme anlayışına paralel biçimde bu idealler, kesinlik, güvenlik ve istikrar için paylaşılmıştır. Sosyal bilimcilerin doğa bilimlerini karakterize eden ölçülebilir kesinliği sağlama konusundaki hevesleri, ampirizm ve pozitivist dayalı bilgi anlayışı ile gerçekleşmiştir (Hallowell, 1943: 643). Bu bağlamda, Comte'un toplumun bilgisini edinmeyi istemesinin arka planında, ilerlemeyi önceden öngörebilmek ve iktidarın işleyişini kolaylaştırmak ve düzeni muhafaza etmek yatmaktadır. Çünkü ilerleme içinde düzenin gerçekleştirilmesi toplumsal güçlerin hesaplanabilmesine bağlıdır. Dolayısıyla Comte'un bizzat kurmuş olduğu seküler bir insanlık dinine davet ettiği günlerde, istatistik biliminin kurulmuş olması ve gelişmesi şartıtcı değildir. Ayrıca istatistik kelimesinin etimolojik kökeninin siyasi aritmetik olduğu da (Çelik, 2003: 201-202) göz önünde bulundurulduğunda pozitivist kesinlik ve güvenlik arayışındaki işlevselliği daha çarpıcı olarak ortaya çıkacaktır.

Pozitivist aşamanın bilimsel bilgi olarak kabul ettiği bilgi türü belli özellikler taşımaktadır. Birinci olarak, bilimin alanı içine ancak ölçülebilen objelerin ya da ilişkilerin girdiği varsayılmaktadır. Buna göre, şu ya da bu yolla ölçülemeyen objelerin bilgisi olmayacaktır. Diğeri, bir bilgiye bilimsel yöntem ile ulaşıldıktan sonra o bilgi her zaman doğruyu temsil edecektir. Üçüncü olarak, bilimin bir zorunluluğu ya da gerekliliği yansıtmadığı kabul edilmektedir. Zorunluluk ve gereklilik, bilim için değil ahlak için geçerli nitelikler olarak ele alınmıştır. Bilim için geçerli ölçüt ya da nitelik, doğru/yanlış değerlendirmesi olacaktır. Pozitivist bilgi anlayışına göre, doğruluk esas olarak ampirik doğruluk ya da bir başka deyişle test edilebilirlik biçiminde tanımlanmaktadır (Şaylan, 2002: 179).

Bu doğrultuda bilim adamları on dokuzuncu yüzyılda insanı ve doğayı içine alan tüm evreni, ampirik olarak gözlemlenebilen ve deneye tabi tutulabilen olgular olarak değerlendirdiler. Pozitivist çerçeve içinde ampirizme artan vurgu metafizik problemlerin, felsefenin anlamsız kılınarak deney dışı alana itilmesine neden oldu. İnsanlar özellikle de bilim adamları, bu süreçte 'niçin' sorusu yerine 'nasıl' sorusunu sormaya başladılar. Değer yargıları nesnel gerçekliğin değil öznel tercihin ifadesi olarak görüldü (Hallowell, 1943: 643). Pozitivizmin bilim-felsefe ya da bilim-ideoloji gibi ayrımları ile tam bu noktada yüz yüze gelinmiştir. Diğer bir deyişle, pozitivistin nesnellik ilkesi, olgu-değer ayrımını getirmiştir. Pozitivizmin dayandığı olgu-değer ayrımı pozitivist siyaset teorisi açısından ideolojileri, din ve felsefe niteliğindeki siyasal düşünceleri

<sup>5</sup> Giddens, pozitivist, biri daha dar ve özgül, diğeri daha genel olmak iki kullanım biçimi arasında ayrım yaparak değerlendirmiştir. Dar anlamda, toplumsal teori ve epistemolojiye odaklanan biçimi, Comte'un egemenliği altında olup Viyana çevresinin mantıksal pozitivist ile varlığını sürdürmüştür. Bu kullanım biçiminin teorisyenleri kendilerini pozitivist olarak adlandırdılar. Genel biçimde kullanımı pozitivist felsefe olarak adlandıran Giddens, tarihte ikinci gruptakilerle daha sık karşılaşıldığını belirtir. Ayrıca iki temel kullanım biçimi yanında pozitivist sosyoloji adını verdiği, Comte'un sosyolojinin doğuşunun pozitivistin düşünsel zaferi ilan ettiği bir üçüncü kategori daha eklemiştir. Her ne kadar, Giddens, Savaş sonrası yıllarda pozitivistin bu üç anlamının bir ölçüde tekrar birleştiğini belirtse de (Giddens, 2001: 146-147), bu çalışmada siyasal gelişme kavramının teorik altyapısı üzerinde daha etkili olduğu varsayımı ile dar anlamdaki kullanım biçimi temel alınacaktır.

bilimsellik sınırının dışına atmıştır. Bu anlayışla, daha önce belirtildiği gibi, Amerikan siyaset bilimi içinde Soğuk Savaş döneminde sosyalizm ya da komünizm, ilerleyen dönemlerde ise oluşturulan yeni düşmanlar, bilimsellik eşliğinden içeri alınmayarak ideoloji alanına 'mahkûm' edilmiş ve bilim dışı ya da 'siyasallaşmış' bilim olmasına hükmedilmiştir. Pozitivist epistemolojiye göre, sosyal bilimler nesnellığı sağlamak için değerleri sınırlamalıdır ve bu nedenle nasıl doğa bilimleri doğada olguları değiştirmeden ele alıyorsa, sosyal bilimler de toplumdaki olgularla kendisini sınırlamalıdır. Sosyal bilimler, toplumda var olan değerleri veri olarak kabul etmek durumundadır. Ross, Amerikan sosyal bilimi açısından böyle bir paradigmanın avantajlarını açıklamıştır: Bu paradigmanda tarihsellik göz ardı edilerek sürekli bir liberal ilerleme takip edilebilmiştir. Amerikan ideallerinin hızla değişmesinin pek çok iktisatçı, sosyolog ve siyaset bilimcileri üzerinde yarattığı huzursuzluk bilimciliğe<sup>6</sup> dayanmakla giderilebilmiştir. Bilimcilik, dinamik yeni dünyayı kontrol edebilme kolaylığı ile birlikte profesyonelliğin ve dar uzmanlık alanlarının oluşumu gibi fırsatlar da sağlamıştır (Ross, 1991: 467).

Özetle, pozitivism olan ile olması gereken, olgu ile değer arasında yaptığı ayrım temelinde, bilimi olanı açıklayan, değer yargısı içermeyen bir faaliyet olarak tanımlamakla bilim ile bilim olamayan arasında kesin bir tercih yapmıştır. Bu minvalde siyasal gelişme kavrayışı Amerikan liderliğindeki sistemin sorgulanması ya da eleştirilmesine değil evrenselliğinden şüphe duyulmayan bir sistemin sorunlarına odaklanmıştır. Huntington'ın az gelişmiş ülkelerde demokrasi ve yarışmacılık yerine otokratik askeri rejimler ve tek parti rejimleri yönünde bir eğilimin baskın olduğu, istikrar yerine darbe ve isyanların yarattığı bir kargaşa ortamının varlığını (Huntington, 1967: 62-63) gerekçe gözeterek siyasal gelişme yerine siyasal değişim kavramını önermesi tam da bu epistemolojiye uygun düşmektedir. Pozitivist siyaset teorisinin benimsediği olgu-değer ayrımı üzerinden oluşturulan bilimsellik anlayışı ve nesnellik algısı mevcut düzenin meşruiyetine hizmet etmiştir.

## 2.2. Davranışsal 'Devrim'

Siyasal gelişme araştırmalarına katkıda bulunan kuramsal gelişmelerden diğeri, siyaset biliminde davranışsal yaklaşımın hâkim olması sonucunda ortaya çıkan ve çoğunlukla 'davranışsal devrim' olarak adlandırılan değişimlerdir. Davranışsal devrim manifesto veya protesto gibi farklı kavramlarla anılsa da üzerinde anlaşma sağlanan konu, bu değişimin Amerikan siyaset biliminde 1950'lerden 1960'lara kadar merkezi bir öneme sahip olmasıdır (Dahl 1961: 763; Easton, 2002: 275; Huntington ve Dominquez, 1975: 2-3; Isaac, 1987: 17; Pakenham, 1973: 224; Rogowski, 1978: 296-297).

### 2.2.1. Davranışsal devrim'in kökeni ve yarattığı değişimler.

Siyaset bilimi, davranışsal döneme ilişkin değişikliklerden birinci derecede etkilenmiştir. Davranışsal dönemi 'devrim' olarak niteleyebilecek kadar can alıcı değişiklikler, bu sürecin tarihsel, açıklayıcı ve anayasal çalışmalara karşılık, resmi ve yönetsel olmayan süreçler ile bilimsel kesinliğe odaklanmasına ilişkindir. Diğer bir deyişle Anglo-Amerikan siyaset biliminde davranışsal devrim siyaset bilimi disiplininin metodolojisinde bir devrimdir (Isaac, 1987: 17-18). Chomsky, bu değişikliklerin Amerikan yeniliği olarak ciddi kabul gördüğünü belirtmiştir (Chomsky, 1998: 190).

Davranışsal devrim ya da yaklaşımın temelini, pozitivist teorinin öncülleri oluşturmuştur. Huntington ve Dominquez'e göre siyasal bilimciler, teorik sağlamlığa kavuşma isteğinin etkisiyle, çağdaş sosyolojik analiz okulundan yapı, fonksiyon, girdi, çıktı ve sistem gibi kavramları almaya ve uyarlamaya yönelmişlerdir. Bahsedilen kavramlar siyaset bilimcilerine, farklı ülkelerin siyasal rejimlerinin analizinde ve karşılaştırılmasında kullanılabilecek sistematik bir çerçeve kazandırmıştır (Huntington, Dominquez, 1975: 2). Bunu yapmaya çalışan ilk önemli eserlerden birinin, Gabriel Almond, James Coleman ve çalışma arkadaşlarınınca yazılıp 1960'da basılan *The Politics of The Developing Areas* (Azgelişmiş Bölgelerin Siyasal Süreçleri) isimli kitap oluşu bu bağlamda anlamlı olmaktadır (Huntington, Dominquez, 1975: 2-3).<sup>7</sup>

<sup>6</sup> Bilimcilik, pozitivist epistemoloji ve metodolojinin ideolojik bir işlevsellik yüklenmesidir. Bu çerçevede kuramsal gelişmeler gözlem ve deneylerle doğrulanmak zorundadır. Bilim her türlü zaman ve mekânda eşit ölçüde geçerli ve evrensel addedildiği için hangi bilginin otoriter olarak nitelendirileceğini belirleyen ölçütleri de kendisi tanımlar. Bkz. (Köker, 2008: 85-89; Lee, 2007: 141; Ross, 1991: 428-437).

<sup>7</sup> Bahsedilen kitap için bkz. (Almond ve Coleman, 1960).



Davranışsal devrimin pozitivist metodolojiyle bağlantılı diğer bir temeli, siyasal olguların daha kesin ve sayısal biçimde ölçülmesi yolunda eskisine oranla büyük bir çaba harcanmasıdır. Devletlerin ve uluslararası kuruluşların istatistik hizmetlerindeki gelişmeler, toplumların sosyal, demografik, ekonomik ve bazen siyasal nitelikleri hakkında pek çok verilerin toplanmasını mümkün kılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde anket araştırmalarının gelişmesi ve bunun daha sonra başka ülkelere de yayılması, bireylerin özgeçmiş nitelikleri, tutumları, değerleri ve davranış örüntüleri hakkında büyük veri dosyaları yaratmıştır (Huntington, Dominiquez, 1975: 2-3). Ortak kanaat, tarihsel açıklamaya bağımlı geleneksel siyaset bilimi tarzının kendini tükettiği ve gelişmekte olan toplumların sorunlarını çözmeye başarılı olamayacağıdır. Bu durumda, doğa bilimleri ile psikoloji ve ekonomi gibi diğer sosyal bilimlerin veri toplama ve analiz yöntemlerinde meydana gelen epistemolojik değişimler siyaset bilimini de etkilemiştir (Easton, 2002: 280).

Davranışsal hareket içinde çarpıcı olan diğer bir unsur, teori kavramının anlam olarak önemli değişime uğramasıdır. Geleneksel olarak teori, iyi yaşamın doğası hakkında sorular soran felsefi bir karakter taşıırken; giderek geçmiş yüzyıllardaki siyasal düşüncelerin oluşumunu inceleyen, tarihsel bir boyut kazanmıştır. Davranışsal dönem ile birlikte teori, bu tarihsel boyutundan da uzaklaşıp ampirik bir yapıya bürünmüş, halkın siyasal olarak nasıl davranacağını, siyasal kurumların nasıl işleyeceğini önceden öngörmeyi amaç edinmiştir. Ampirik bir demokrasi teorisi sunan Amerikan kökenli çoğulculuk teorisi, oyun teorisi veya kamu tercihi teorisi davranışsal döneme ilişkin orta boy kuramlardır. Ayrıca yapısal-işlevselci teori ve sistem analizi bu çaptaki iki temel teorik çabadır (Easton, 2002: 279).

Davranışsal yaklaşımı savunanlar için siyaset bilimcisi bir normatif teorisyen ve kural koyucu olarak çalışmalarda bulunuyorsa, sokaktaki adamdan farkı kalmamıştır. Bu yüzden kendilerini ampirik ilişkiler hakkında bilgi elde etmek için teori üreten ve test eden insan davranışı çalışmakla kısıtlamışlardır. Böylece, siyaset biliminin niteliği gereği tarafsız olan ve deneyim üzerine kurulan alanlarında yoğunlaşmanın, sübjektif olan ve uzmanlık gerektirmeyecek olan alanlarında çalışmaktan daha iyi olacağı fikri değer kazanmıştır (Packenham, 1973: 300). Bu bağlamda davranışsal çağın en aşırı boyutu, değer yargılarını önemsiz kılması ve siyasetin tamamen değerlerden bağımsız olabileceğini iddia etmesidir (Packenham, 1973: 300). Sosyal bilimlerde değerler seçilen konuyu, çalışmanın metodunu, verilerin algılanmasını ve çıkarım yapılmasını etkiler. Üstelik davranışsal teoriler değerlerden bağımsızlığı vurgulamasına rağmen değerlerden arınmış değildir. Mevcut davranışsal teoriler, süregiden dengesizlik ve istikrarsızlık üzerine değil; istikrar, uzlaşma ve düzen üzerine kurulmuştur. Çatışma modelleri kaybolmuştur. Bu açılardan söz konusu teoriler tamamen nesnel değildir ve değer yüklüdür (Packenham, 1973: 300-301). Davranışsalcılarının toplumun değerlerinin araştırma sürecinden dışlanması gerektiğini düşünmeleri, etik değerlendirme ve ampirik açıklamanın analitik olarak ayrıştırılması gereken iki farklı ifade tarzı olarak görülmesi gerektiği fikrinden kaynaklanır. Diğer bir deyişle, değerlerden bağımsız ve tarafsız bir araştırmanın mümkün olduğu pozitivist varsayımları uyarlamışlardır (Easton, 2002: 279).

Bu süreç içinde siyasal davranış, kamuoyu, baskı grupları ve siyasal sistem kavramları, en etkin siyaset bilimi metinlerinin sayfa ve başlıklarını doldurmaya başlamıştır. Belirtildiği gibi, sistem teorisi, yapısal-işlevselcilik, halk iktidarı, çoğulculuk, oyun teorisi, ölçme teknikleri ve sayısal yöntemler değişik kitap ve dergilerde tartışılmıştır (Farr ve Seidelman, 1993: 202). Davranışsalcı yaklaşım diğer sosyal bilim alanlarında olduğu gibi siyaset bilimi içinde de hızla yükselişe geçmiştir.

### 2.2.2. Davranışsal devrim'in hızlı yükselişi ve nedenleri.

Siyasal sistemin işleyişini çözümleyebilmek bilimselliğin temel kıstası haline gelince, 'iyi toplum', 'adaletli toplum' gibi düşünceler bilimsel açıdan anlamsızlaşmıştır. İşleyişi ve var olan düzeni çözümleyip sürdürebilmek için az gelişmiş ülkelerin 'geliştirilmesi' de önemli olmuştur. Davranışsal dönemin hızlı yükselişinin ardında bu gerçekleri aramak gerekmektedir. Robert Dahl (1961), davranışsal dönemin hızlı yükselişini birbiri ile bağlantılı birçok faktöre bağlamıştır. Bu faktörlerden belirleyici olanı 1944-45'deki *Social Science Research Council* (SSRC) yıllık raporunda, Siyasal Davranış Komisyonu'nun kurulması kararlaştırılmasıdır. Bu komisyonun amacı, vatandaş, yönetici ve yasa koyucu olarak bireylerin arasındaki siyasal ilişkileri hipotezler ile formüle eden ve bu hipotezleri test eden disiplinler oluşturmak ya da disiplinleri bu şekilde dönüştürmektir (SSRC, 1944-1945'den akt., Dahl, 1961: 764). SSRC'nin davranışçı

epistemoloji üzerindeki etkisi siyasal gelişme araştırmalarına yansiyarak yukarıda belirtileceği gibi SSRC'nin bir dizi siyasal gelişme araştırmasını desteklemesi ile güçlenmiştir.

Davranışsalcılığın yükselişinde Amerikan kurumlarının etkisi de çok önemlidir. Büyük kuruluşlar, özellikle Carnegie, Rockefeller ve daha yakınlarda Ford Vakfı'nın, akademik araştırmalarda önemli mali katkıları ve rakip öneriler arasındaki tercihleri, akademik camiada önemli bir etki göstermiştir. Kurumlar ve akademik araştırmadaki güncel eğilimler arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır. Davranışsal araştırma, kütüphanedeki bireysel araştırmacının ihtiyacından daha fazla maliyet gerektirir. Özellikle başkanlık seçimlerindeki oy verme çalışmaları çok yüksek maliyetlere sahiptir. Örneğin Rockefeller Kurumu, Lazarsfeld, Berelson ve Gaudet tarafından yapılan 1940 başkanlık seçimleri sebebi ile yapılan oy verme çalışmasında mali açıdan öncü olmuştur. O dönemin en yeni ve en zengin kurumlarından olan Ford Vakfı'nın kısa süreli davranışsal bilimler programı, davranışsal bilimler kavrayışının kullanım ve kabul edilebilirliği üzerinde sosyal bilimlerin kendisinden bile daha etkili olmuştur (Dahl, 1961: 765). Böylece yönetim organları kendi adını kullanmadan kurumlar üzerinden etkisini sürdürerek, bilimsel alana hükmedebilmiştir. Bu durum akademik kuruluşlar, vakıf ve kurumların oluşturduğu bilimsel paradigmanın ideolojik işlevselliğini karşımıza çıkarmıştır.

Davranışsalcılığın yükselişinde üniversiteler söz konusu kurumlar çerçevesinde değerlendirebilir. Chicago Üniversitesi'nin bahsettiğimiz doğrudan etkisinin dışında Amerika'da, o dönemde çoğu siyaset bilimi bölümü, lisans ve lisansüstü öğrencilerine siyasal davranış dersleri vermiştir. Michigan Üniversitesi'nde siyasal davranış, yalnızca bir ders değildir; lisansüstü öğrenciler için siyasal teori, kamu yönetimi gibi geleneksel alanlarla paralel bir çalışma alanına dönüşmüştür. Davranışsal yaklaşım belirtildiği gibi, siyaset bilimi içinde bir karşı duruş hareketi olarak var olmuştur. Siyaset bilimciler içinde siyasal davranış ya da davranışsal yaklaşımı benimseyenler geleneksel siyaset bilimi içinde tarihsel, felsefi ve biçimsel-kurumsal yaklaşımlara karşı koymuşlardır. Çünkü davranışsal siyaset bilimciler mevcut olan ve geliştirilecek yöntemlerle, 'siyaset bilimine siyasal olayların kontrollü olarak gözlemlenmesini sağlayan ampirik teoriler kazandırabilir' düşüncesini benimsemişlerdir (Dahl, 1961: 766). Ampirizme yaslanan böyle bir yaklaşım siyasal gelişme araştırmalarında da görüleceği gibi, ideolojiyi mahkûm ederken ideolojik bir işlevsellik edinecektir.

### 2.3. Bölge Araştırmaları

II. Dünya Savaşı sonrası Amerikan sosyal biliminde gözlenen ve siyasal gelişme araştırmaları ile yakından ilgili diğer bir değişim, bölge araştırmaları ya da çalışmalarına yönelik ilgi artışının yoğunlaşması ve bunun sonucunda "önde gelen Amerikan üniversitelerinde hızla büyük bir yenilik olarak kabul edilmeye başlaması" olmuştur (Wallerstein, 1998: 218). Amerikan sosyal bilimi alanındaki diğer yenilikler gibi bölge araştırmalarının oluşumunu belirleyen ana değişken Soğuk Savaş'tır (Cumings, 2000: 167-178; Zinn, 1998; Kim 1997: 448-450; Morgenthau, 1952: 649-650). Bölge araştırmalarının gelişimi ile siyasal gelişme kavrayışının yükselişi birbirinden bağımsız değildir. 1952 yılında, UNESCO tarafından hazırlanan *International Social Science Bulletin*'in bölge araştırmalarına ilişkin özel sayısında Duroselle, bölge araştırmalarının "Amerikan dış politikasının dünya ölçeğinde hızla gelişmesinin bir sonucu olduğunu" (Duroselle, 1952: 636) savunmuştur. Bölge araştırmaları, bu yeni durumda önemli bir role sahip olmuştur. Hem çalkantılı bölgeler hem de gelişme bölgeleri olarak bakılan Latin Amerika ve Asya gibi bölgeler üzerinde araştırmalar yapmak için belli jeopolitik hedefler edinilmiştir. Fakat bölge araştırmaları projesinin içeriğinde, modernleşme ve gelişme kuramlarında somutlaşan yeni bir uygarlaştırma misyonu aracılığıyla Batı değerlerini, bilgilerini ve kurumlarını küreselleştirme niyeti olduğunu göz ardı etmemek gerekir (Montes, 2007: 211). Bölge araştırmaları aracılığı ile siyasal gelişme kavrayışının meşruluk sınırları içinde kalabilecek sonuçlarına zemin hazırlanmıştır.

Cumings, akademik sınırların Moskova ile Washington arasında yaşanan iki kutuplu çatışma ve ABD'nin dünya ekonomisindeki hegemonik konumu çerçevesinde belirlendiğini savunduğu çalışmasında bu ağın işleyişini ve siyasal gelişme kavrayışı ile ilişkisini açıklayıcı bir şekilde özetlemiştir (Cumings, 2000: 167-168):

“... Bölge araştırmaları” ve “uluslararası araştırmalar” muazzam kamusal ve özel kaynaklarla desteklenen ve incelenmesi önemli hale gelen bölgelere, sorunlara ve süreçlere ait açık referanslara sahipti. İncelenen yerler, genellikle ülkelerdi, ama rastgele ülkeler değildi bunlar. Japonya, kalkınmada bir başarı timsali olarak favori bir yer elde ediyordu. Çin ise, kalkınmada başarısızlığın patolojik bir örneği olarak muazzam bir ilgi topluyordu. Bu araştırmaların odağı, modernleşme ya da liberal demokrasiye doğru açık veya zımnî (yıllarca kullanılan adıyla) “siyasal gelişme” gibi süreçler idi. 1945 öncesinde bu tür şeylere çok az bir ilgi gösterilmekteydi. Bunlar için fazla bir finansman da ayrılmıyordu”

Bu çerçevede bölge araştırmaları konusunda en çok tartışılan, araştırmaların Amerikan devletinin çıkarları ile bağlantısı ve nesnelliği konusudur. Bölge araştırmalarının büyük harcama ve yatırım gerektirmesi, ihtiyaç duyulan finansal kaynak konusunda şüphe uyandırmıştır. Bu şüpheyi doğrulayan şey, bölge araştırmalarının çeşitli vakıf ve kurumlardan sağladığı finansal ve kurumsal destektir. Vakıf ve kurumlar, üniversite ve araştırma merkezleri ile devletin çeşitli kurumları, özellikle istihbarat ve askeri kuruluşları arasındaki ilişki Soğuk Savaş siyasetinin bir parçası olmuştur. Bu ilişki elbette yalnızca gelişme ve bölge araştırmalarına yönelik değildir. Soğuk Savaş ile ilgili pek çok alanda bu tür ilişki ağına rastlansa da, sosyalist blok ile mücadele açısından bölge ve gelişme araştırmaları özel bir önem arz etmiştir (Cumings, 2000: 171-172; Diamond, 1992; Gendzier, 2000: 106-108; Simpson, 2000: 20-21, 24-25; Kim, 1997: 448-449; Pye, 1975: 11-12).

Bu ortamda pek çok üniversite alan araştırmalarını geliştirmek için sistematik çaba göstermeye başlamıştır. Üniversitelerin yapılanması içinde araştırma merkezi ve programları oluşturmak ve güçlendirmek için Ford, Rockefeller kurumu ve New York’un Carnegie Derneği gibi kurumlardan<sup>8</sup> büyük miktarda fonlama yapılmıştır. Bölge araştırmalarına devlet gücünün kendisini ilk gösterdiği yer ise, Stratejik Hizmetler Dairesi (*Office of Strategic Services-OSS*) Sovyet Şubesi’nin Columbia Üniversitesi’ne nakledilmesidir. Columbia Üniversitesi’nde Rusya Enstitüsü’nün kuruluşunda Rockefeller Kurumu, başlangıç finansmanı olmak üzere 250.000 USD sağlamıştır. İkincisi ise, Carnegie Korporasyonu’nun 1947’de Rusya Araştırmaları Merkezi’nin kurulması için Harvard’a 740.000 USD bağışta bulunmasıdır. Çok geçmeden, Ford Vakfı’nın çok daha büyük bir para ayırarak, 1953-1966 döneminde bölge ve dil araştırmaları için üniversiteye toplam 270 milyon dolar vermesini de eklemek gerekir (Cumings, 2000: 171; Gendzier, 2000: 96; Lambert ve Barber, 1984: 8-9; Pye, 1975: 11). Diamond’a göre, Harvard Rusya Araştırmaları Merkezi CIA, FBI ve diğer istihbarat kuruluşları ve askeri kuruluşlarla derin bir ilişki içinde olmuştur. Birçok vakıf (Carnegie, Rockefeller, Ford) projeleri finanse etmek ve bazı durumlarda da CIA yardımlarını aklamak için devletle ve Merkez’le birlikte çalışmıştır (Diamond, 1992: 73).

Cumings, uzun yıllar Columbia Üniversitesi Rusya Araştırmaları Enstitüsü yöneticisi ve Ford Vakfı’ndaki çeşitli kurul ve komitelerin üyesi olan Philip Mosely’in yazılarının, akademi ve vakıflardaki öncü kişiler ile bölgesel merkezlerin arka planını ve CIA bağlantısını ortaya koyduğunu belirtmiştir. Özellikle CIA ile yakın temasta olan Ford Vakfı’nın, cömert kaynaklarının yardımıyla tüm modernleşme araştırmaları ve karşılaştırmalı siyaset sahasının şekillendiğini savunmuştur (Cumings, 2000: 173-174). 5 Mayıs 1953’de Ford’un Denizaşırı Eğitim ve Araştırma Kurulu, bir “Koordineli Ülke Araştırmaları” programı uygulamak üzere gündemi belirlemiştir. Bundan kısa bir süre sonra Paul Langer, Mosely’ye bir yazı yazarak bu uygulamadaki ilk konunun CIA Direktörü Allen Dulles ile istişare yapmak olacağını ifade etmiştir. Mosely’nin dosyalarındaki diğer memorandumlar da bu doğrultudadır. Örneğin Langer, Malay’daki gerillalar konusunda çalışmak üzere siyasal gelişme araştırmalarında önemli bir yeri olan Lucian Pye’ı tavsiye etmiş ve Pye bunu gerçekleştirmiştir. Langer, aynı zamanda “Yakın Doğu’da, demokrasiye doğru yumuşak gelişmenin” ve “komünizmin çağrılarına bağlılığın özel bir örneği olarak” Türkiye’nin de incelenmesini istemiştir (Philip Mosely Papers, 1949 ve 1953’den akt Cumings, 2000: 174-175).

İstihbarat kuruluşları, çeşitli kurum ve vakıflar ile üniversite ve araştırma merkezleri arasındaki ilişkinin bölge araştırmaları ortak paydasında yoğunlaştığını bazı istatistikler aracılığı ile çözümleyebiliriz. Pye’in aktardığına göre, Ford Vakfı’nın desteği ile kurulan Yabancı Bölge Burs programı, 1952’den 1972’ye olan dönemde, 40 farklı disiplindeki 2050 öğrenciye burs vermiştir. Birinci sırada 605 öğrenci ile

<sup>8</sup> Bu kurumlar İngilizce’de Türkçe karşılığı hayırseverlik, yardımseverlik anlamına gelen *philanthropy* kelimesi ile ifade edilmektedir. Türkçe’de de zaman zaman filantropi olarak kullanımına rastlanmakla birlikte daha yaygın olduğu için çalışmada vakıf olarak kullanılmıştır.

tarif disiplini, 439 kişi ile ikinci sırada siyaset bilimi disiplini yer almıştır. Eğer uluslararası ilişkiler siyaset bilimine dâhil edilirse bu sayı 498 olmaktadır. Siyaset bilimcilere verilen ödöl dağılımında, %25.51 ile en çok payı Sovyet uzmanları alırken, Afrika %17.31, Doğu Asya %12.30, Latin Amerika %11.39, Güney Asya %9.11, Güney Doğu Asya %7.74, Yakın Doğu %7.74, Doğu Avrupa, %6.61 pay almıştır. Siyaset biliminde bu dağılım şekli diğer bursların dağılımı ile aynıdır. Bölge programlarının istikrarı, Ulusal Savunma Eğitimi Yasası çerçevesinde federal destek ile mümkün olmuştur. Bu yasa ile 1958'den 1973'e kadar 206 milyon USD'lik yardımın 68.5 milyonu dil ve bölge merkezlerine gitmiştir. Bu yasadan fonlanan merkezler 35.500 lisans, 14.700 yüksek lisans, 5.000'in üzerinde doktora öğrencisi yetiştirmiştir. Yabancı dil çalışmayı seçen 17.000'in üzerinde öğrenci burs almış ve bu fonun katkısı ile her yıl bölge ve dil eğitimine yaklaşık 14 milyon USD harcanmıştır (Pye, 1975: 12).

Amerika'da alan araştırmalarına yapılan desteğin bir diğer önemli göstergesi, yabancı bölgelere odaklanan karşılaştırmalı siyaset alanında, doktora tezlerindeki artıştır. 1948'de bütün tezlerin % 10'dan daha azı karşılaştırmalı siyaset alanında iken, 1958'e kadar %25'in üzerinde, 1968'e kadar ise %35'in üzerine çıkmıştır. Siyaset biliminde bölge araştırmalarının etkisi ile gelişen karşılaştırmalı siyaset alanındaki bu artış, farklı bölgelere olan ilginin şekil değiştirmesi ile de ilgilidir. Örneğin 1949 ve 1959'da Afrika üzerine hiçbir tez yok iken, 1969'da 17, takip eden yıl 24, 1971'de 46 adet tez yazılmıştır. Latin Amerika üzerine 1959'a kadar 3 adet tez varken, 1969'a kadar 39, 1972'ye kadar 57 adet tez tamamlanmıştır (Pye, 1975: 13-14).

1950 yılında bölge araştırmalarına ilişkin olarak yapılan ikinci SSRC Konferansı'nda şu ifadelerin kullanılması yukarıda bölge araştırmalarına ilişkin kısa sürede oluşan rakamsal artışın, Amerikan devlet aygıtlarının bilimsel alana müdahalesini göstermesi bakımından anlamlıdır (Heindel, 1950'den akt, Wallerstein, 1998: 219) :

*“Yapılacak iş çok büyük ve zaman kısa. Yalnızca çok büyük bir federal program bunu başarabilir. Sorun, Federal kontrol olmadan Federal yardımın hangi koşullarda mümkün olabileceğini araştırmaktır.”*

Diğer yandan, güvenlik ağı içinde yer alan askeri kuruluşlar ve istihbarat kuruluşlarının müdahalesi bir akademik alanın 'bilimsel' evriminde belirleyici rol oynamaktadır. (Simpson, 2000: 20). Ulusal Güvenlik Konseyi'nin (*National Security Council-NSC*) kararlarının çeşitli başlıkları ve yönelikleri bölgeler bu belirleyiciliği doğrulamaktadır:

5 Nisan 1949 tarihli, NSC 34/2 sayılı, 'Çin'e Birleşik Devletler Politikasının Uygulanması Hakkında İlerleme Raporu', bu konuda bir örnektir. NSC 34/2 sayılı kararının başlığı altında Çin yerine Tayvan, Arap ülkeleri ve İsrail, Asya, Endonezya, Yakın Doğu, Güneydoğu Asya, Latin Amerika gibi farklı ülkelere yönelik NSC kararları da vardır. Ayrıca Sovyetler Birliği ve onun uydularına yönelik çok sayıda karar dikkat çekmektedir. Dikkat çeken diğer bir NSC kararı, 59/1 sayılı 'Dış İstihbarat Programı ve Psikolojik Savaş Planı'nın Uygulanması Hakkında İlerleme Raporu'dur (Kesaris, 1981: 1).<sup>9</sup> Gendzier'in dikkatimizi çektiği, NSC 129/1 sayılı ve 'Arap ülkeleri ve İsrail'e ilişkin Birleşik Devletler Amaç ve Politikaları' başlıklı kararındaki “bu ülkelerde yer alan iç değişim süreci, Sovyet etkisi veya kontrolüne maruz rejimlerin iktidara geleceği durumlara yol açabilir” (NSC 129/1, 1986'dan akt., Gendzier, 2000: 97) önermesi, siyasal gelişme kavrayışında baskın olan anti-komünist kaygıyı yansıtmaktadır. Karar, Birleşik Devletler'in siyasal değişim sürecini yönlendirirken asgari ödün vermesini ve sosyalist olmayan, istikrarlı rejim ihtimalini azamiye çıkaracak psikolojik ve siyasal programlardan tam olarak yararlanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu nedenle yapılacaklar arasında “bölgede, yüzü hür dünyaya dönük, siyasi istikrarı kurma ihtimali en yüksek görünen liderlik gruplarının desteklenmesi ve geliştirilmesi” (NSC 129/1, 1986'dan akt., Gendzier, 2000: 98) amacı ilk sırada yer almıştır. Buradan çıkarılacak en basit sonuç; özgürlük, katılım gibi değerlerin bu değerler totaliterliğe karşı olmak ve özgür bir dünya oluşturmak adına savunulsa da asıl anlamını anti-komünist mücadelede bulmasıdır.

Bilimin gücünden yararlanılarak gerçekleştirilen ideolojik taarruz, Amerikan ulusal güvenlik stratejisi için 1945'den beri en azından atom bombası kadar merkezi bir yer işgal etmiştir (Simpson, 2000:

<sup>9</sup> 1949-1960 yılları arasında alınan NSC kararlarını başlık ve numaraları için bkz., (Kesaris, 1981, s. 1- 9).

23). Bunun federal düzeydeki en önemli belgesi, Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi'nin Uluslararası Örgüt Ve Hareketler Alt Komitesi tarafından, "Soğuk Savaş'ı Kazanmak: Birleşik Devletler'in İdeolojik Taarruzu" başlığı altında yayımlanan raporlarıdır. 3 No'lu Rapor, "Kar Amacı Gütmeyen Özel Amerikan Örgütleri'nin Denizaşırı Programları" başlığı altında yayımlanmıştır. Raporun giriş bölümünde, Birleşik Devletler'in dış politikası uygulamalarının yüz yirmi ülke ve bölgedeki Amerikan diplomatlarının ve Washington'daki Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili bölümlerinin çabalarının ötesine geçecek kadar karmaşık olduğu belirtilir. Askeri ve ekonomik boyutlarının yanında, ideolojik ve psikolojik düzeyin dış politika uygulamalarında, sayısız özel ilişki ve girişiminin dışında, yirmi altı hükümet bölümü ve makamı içeren üçüncü temel alan olduğu vurgulanır. Dış İlişkiler Komitesi Uluslararası Örgütler ve Hareketler Üzerine Alt Komitesi'nin özel ilgisi altındaki bu alan, yabancıları bilgilendirmeye, tutumlarını etkilemeye ve onları eyleme geçirmeye çalışan faaliyetleri kapsar. Alt komite, Soğuk Savaş'tan esinlenen ve Soğuk Savaş'ın bir parçası olan ideolojik alanın doğasını ve kapsamını araştırmak ve Birleşik Devletler'in ideoloji alanında kullandığı araçları gözden geçirmek üzere araştırmalar yapmıştır. Yukarıda belirtilen Üçüncü Rapor ise Amerikan yurttaşlarının ve özel örgütlerin Birleşik Devletler'in dış politika amaçlarının geliştirilmesindeki katkısını araştırmaya yöneliktir. Diğer bir deyişle Komite, "Birleşik Devletler'in öncülük ettiği özgürlük güçleri ile Sovyetler Birliği ve Kızıl Çin tarafından yönlendirilen uluslararası komünist hareket arasındaki karşılaşmada," özel Amerikan çabalarının rolünü araştırmakla ilgilenmiştir (Overseas Programs..., 1965: 11-12).

Bu başlık altında belirtilenler, akademik dünya, güvenlik kuruluşları, bürokratik kuruluşlar arasındaki yoğun karşılıklı ilişki ve etkileşimi göstermektedir. Söz konusu iç içe geçmişlik, bilim ve ideoloji karşıtlığının ideolojik işlevselliği açısından bizi pek çok parametre ile yüz yüze getirmiştir. Temel parametre, projeler, dergiler, yayınlar ve daha birçok araç ile birbirine bağlanan kurumsallaşma ağıdır. Diğer yandan kurumsallaşma ağı sayesinde güçlenen egemen bilimsel paradigmanın kendisine atfettiği evrensellik, karşıtını ideolojik ve tekil olarak tanımlamayı sağlamıştır. Üstelik bölge araştırmalarının bilimsel destek sunduğu siyasal gelişme çalışmaları açısından, söz konusu yaygın kurumsal ağ içinde gelişmenin reçetelerini hazırlarken; eşitsiz gelişmenin ürünü olan azgelişmişlik sorunu da bu reçetelerdeki bir dizi önlem ve politikaya indirgenebilmiştir.

### 3. SİYASAL GELİŞME KAVRAMININ ANLAM VE KAPSAMI

Siyasal gelişme, Amerikan siyaset bilimi içinde II. Dünya Savaşı sonrası dönemden başlayıp 1960'ların sonlarına dek, karşılaştırmalı siyaset bilimi çalışmalarının anahtar kavramlarından biri olmuştur. Söz konusu dönem içinde, siyasal gelişme (*Political Development*) literatürü gelişme teorisyenlerinin çeşitli yaklaşımlarını içine alan geniş bir kapsam içinde geçerliğini sürdürmüştür. Teorinin içindeki pek çok fark ya da eğilimlere rağmen siyasal gelişme kavrayışı belli bir konsensüsü temsil etmiş ve belli bir ideolojiyi yansıtmıştır. Siyasal gelişmenin akademik anlamda en zirvede olduğu dönem içinde dahi, gerek metodolojik düzeyde gerekse anlamsal düzeyde kesintiler izlenebilmektedir. Bu kesintilerin ardında, gelişmekte olan ülkelere dönük politikaların değişimine uyarlanan teorik ve anlamsal değişimler yer almaktadır.

1950 ve 1960'lardaki ilk dönem siyasal gelişme çalışmalarına baktığımızda, genellikle Afrika ve Asya'daki yeni uluslar ile ilgili olan, büyük ölçüde doktor adaylarının ya da doktora sonrası genç araştırmacıların çalışmalarından oluşan bir literatürle karşılaşmaktayız Almond, 1987: 437).<sup>10</sup> Bu araştırmalar kabaca, hedef olarak seçilen ülkeye yönelik bir örnek olay çalışmasıdır. Eş zamanlı olarak başlayıp ilerleyen dönemlerde de devam eden, siyasal gelişme kavrayış ya da teorisinin farklı toplumsal kurumlarla ilişki düzeyini ve hatta epistemolojik sorunlarını elen alan bir dizi araştırma, SSRC'nin çatısı altında gerçekleşmiştir.<sup>11</sup> SSRC'nin destekleyiciliğinde 1963 yılında başlayan<sup>12</sup> bu seri çalışma, 1966'ya kadar yoğun bir şekilde sürmüştür; 1971'e kadar duraklamaya girdikten sonra, siyasal gelişmenin krizlerini ele

<sup>10</sup> Gelişmekte olan ülkelere ilişkin siyasal gelişme konusunda yapılan temel çalışmalardan birkaçı için; Gana'ya yönelik olarak bkz., (Apter,1955); Uganda'ya yönelik olarak bkz., (Apter, 1961); Pakistan'a yönelik olarak bkz., (Binder, 1961); Nijerya'ya yönelik olarak bkz., (Coleman, 1958).

<sup>11</sup> Kronolojik olarak bu liste, (Pye, 1963; La Palombara, 1963; Ward ve Rustow, 1964; Coleman, 1965; Pye ve Verba, 1965; La Palombara ve Weiner, 1966; Binder vd., 1971; Tilly, 1975; Grew, 1978).

<sup>12</sup> *Communications and Political Development* SSRC'nin sponsorluğunda ve Ford Vakfı'nın 1960-63 dönemini kapsayan bağışları ile gerçekleştirilen siyasal gelişme çalışmaları dizisinin ilkidir. Bkz. (Pye, 1963). Serinin ilk kitabı olarak, ilk dönem siyasal gelişme çalışmalarının demokratikleşme ve modernleşme ile ilişkisini açığa çıkarmaktadır.

alan bir çalışmayla yeniden canlanmıştır. Siyasal gelişme kavrayışının Amerikan siyaset bilimi içindeki sürekliliğini göstermek bakımından siyasal gelişme dizisi oldukça anlamlıdır. Tam da 1970'lerin ekonomik krizine ve toplumsal ve siyasal hareketlerin canlanmasına tekabül eden bir süreçte, siyasal gelişmenin krizlerinden söz edilmesi rastlantısal değildir. Dönemin siyasal toplumsal çalkantılarının, az gelişmiş ülkelerin kendi bilimsel anlayışında yarattığı etkiler nedeni ile siyasal gelişmenin kendi içinden eleştirilmesi gereği doğmuştur. İşte bu gereklilik, siyasal gelişmenin klasikleri olarak nitelendirilebilecek kaynaklarda dahi gelişmenin katılımcılığı içeren bir demokrasi ya da demokratikleşme anlamına gelmesi gibi, düzen ve istikrar anlamına da gelebilmesi çelişkinin ilk açıklayıcısıdır. Şöyle ki, siyasal gelişme paradigması demokrasi ve özgürlükleri ön plana çıkaran bir kavram seti sunarken, aynı zamanda otoriter rejimleri de desteklemiş ya da en azından zorunlu olarak görmüştür.

Siyasal gelişme çalışmaları üstte belirtildiği gibi ampirik ve davranışsal bir literatürün doğuşunu işaret etmiştir (Packenham, 1973: 200). Bu açıdan siyasal gelişme yaklaşımlarının kendi içinde oluşan eleştirelliği, radikal olarak değerlendirmemek gerekir. Siyasal gelişme kavrayışı ister modernleşme anlamında ister istikrar isterse de demokratikleşme anlamında ele alınsın, temel anlayış ve ideoloji ortaktır. İstikrar ve düzen anlamında siyasal gelişme yaklaşımı ile demokratikleşme anlamında siyasal gelişme yaklaşımlarını inceleyerek, bu argüman desteklenebilecektir. Üstelik demokrasi ve istikrar nitelendirmeleri zaman zaman siyasal gelişmenin boyutları olarak birlikte de anılmıştır. Bodenheimer, gelişmecilik ideolojisi olarak adlandırdığı bu ideoloji ortaklığının kökenini, Amerikan siyaset bilimi daha genel olarak Amerikan sosyal bilimi içinde bilimsel bir paradigma olmamasına ve farklı teori ve okulların varlığına rağmen disiplin içindeki araştırma ve eğitimin daha temel düzeyde bir konsensusa bağlı olmasına dayandırmıştır (Bodenheimer, 1969:1). Packenham, doktrin ve teorideki siyasal gelişme fikirlerinin önemli gözüken farklılıklarının, liberal gelenek içinden bakıldığında çok daha önemsiz düzeyde kaldığını belirterek benzer bir yaklaşımı paylaşmıştır (Packenham, 1973: 6-7, 21,195) .

Bazı yazarlar, yaptıkları literatür incelemesine dayanarak çeşitli ayrımlar oluştursa da; bu çalışmada, siyasal gelişme konusundaki metodolojik değişimlerden çok toplumsal koşullara bağlı olarak oluşan anlamsal değişimler merkezi bir konumdadır. Çünkü metodolojik değişimler, bilimsel dile gönderme yapmaktadırlar. Aksine, siyasal gelişme kavramındaki değişimler, toplumsal koşulların yapısından kaynaklanmaktadır. Toplumsal koşullardaki olumsuzlukları ya da iktidar ilişkilerini gizlemek için bilimselliğe vurgu yapmanın kendisinin bir ideolojik inşa olduğu, siyasal gelişme kavrayışının tarihsel ve anlamsal değişiminde somutlaşmıştır. Siyasal gelişmeyi siyasal demokrasi olarak gören teorisyenlere örnek olarak Lipset, Lerner, Almond, Verba ve Pye'ı örnek olarak gösterebiliriz ( Packenham, 1973: 196-97).

### 3.1. Demokratikleşme Anlamında Siyasal Gelişme

Siyasal gelişme kavrayışının demokratikleşme anlamında kullanılmasının yaygın olduğu II. Dünya Savaşı sonrası dönem, Almond'un 1945-63 yılları arasında süren SSRC Karşılaştırmalı Siyaset Komitesi başkanlığına tekabül etmektedir. Komite bu dönemde, II. Dünya Savaşı sonrasına eşlik eden, sosyal bilimin gelişmesinin toplumu şekillendirebileceği iyimserliğini yansıtmıştır (Higgott, 1983: 14). Toplumsal, ekonomik ve siyasal koşullar da refah devleti anlayışının yansıttığı görece uzlaşmayı temsil etmekte idi.

Siyasal gelişme kavrayışının iyimser bakış açısı içindeki ilk kullanımlarında, demokrasinin ulaşılması gereken bir hedef olarak belirlendiği göze çarpmaktadır. Packenham'ın (1973: 202) belirttiği gibi, siyasal gelişmenin en yüksek ve en gerçek formu açık ya da örtük olarak uzun ya da kısa vadede liberal, anayasal bir demokrasi anlayışı ile eşitlenmiştir. Soğuk Savaş'ın önemli siyaset bilimcilerinden Seymour M. Lipset'in (1986: 25) demokrasi tanımı bu yargı ile örtüşmektedir:

*“Karmaşık bir toplumda demokrasi, yönetimin görevlilerini değiştirmek için anayasaya uygun düzenli olanaklar sağlayan bir siyaset sistemi ve nüfusun olabildiğince geniş kısmının, siyasal iktidar için yarışanlar arasında bir seçme yaparak önemli kararları etkilemesine izin veren bir sosyal mekanizma diye tanımlanabilir.”*

Lipset'in tanımı, açıkça biçimsel bir demokrasi tanımıdır. İktidar ve siyasetin bir 'oyun' olduğu varsayımına dayanır. Demokrasi bu oyunun kurallarını belirleyen bir yöntemin içine hapsedilmiştir. Lipset'e (1986:25) göre, eğer aralarında büyük çıkar çatışmaları olan partilerden kurulu bir hükümet iktidardaysa,

ortaya istikrarsız bir demokrasi çıkar. Bu yüzden oyunu kurallarına göre oynamak gerekir. Bu kurallar ya da Pakenham'ın (1973: 202-204) belirttiği gibi, demokrasiyi geçiş süreci içinde tanımlamak için kullanılan kavram ve göstergeler genellikle kabataslak ve özeldir. Bazen İngiliz ya da Amerikan demokrasisi açıkça demokrasinin standartı olarak görülmüş, belli bir ülkenin model olarak ifade edilmediği durumlarda, bu iki ülkeden biri örtük olarak varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla siyasal gelişmenin gerçekleştirilmesinin demokrasi ile mümkün olacağı ve demokrasinin koşullarının belirlenmesi sorunu gündeme gelmiştir.

Demokrasinin koşullarının sağlanmasının ya da demokratikleşme sürecine geçilebilmesinin ekonomik gelişme ile mümkün olabileceğini öngören ekonomik yaklaşım, Amerikan siyaset bilimi içinde geniş ölçüde paylaşılmıştır (Lipset, 1986; Almond ve Verba, 1966). Sadece siyasal gelişme teorisyenleri arasında değil, politikacılar arasında da bu yaklaşım hâkim olmuştur. Demokrasi ve bu bağlamda özgürlüklerin gelişiminin ekonomik gelişmeye bağlanarak dış yardımlara kaynak ayrılması, Soğuk Savaş Amerikan dış politikası içinde yaygın bir hale gelmiştir. Bu yardımların amacı, demokrasi özgürlük gibi değerler olarak ilan edilmiştir. Ancak arka planı bu ideallerin ulusal (Amerikan) çıkarlar ile ilişkisini ve ideolojisini açığa çıkarabilecektir. Bu nedenle, 12 Mart 1947'de ABD Başkanı Harry S. Truman'ın, ABD Senato ve Temsilciler Meclisi'nde, Yunanistan ve Türkiye'ye yardım talebiyle yaptığı ünlü konuşma ile belirlenen Truman Doktrini'ni incelemek gerekir.

Yardım için onay almanın ötesine geçen bu konuşma ile ABD'nin dış politikasının değiştiği ve Soğuk Savaş'ın resmi olarak başladığı kabul edilir (Erhan, 2006: 528-530). Diğer bir deyişle Truman doktrini olarak tarihe geçen ifadeler, ABD dış politikasının Sovyetler Birliği'ne yöneldiğinin resmi ve üstü örtülü bir ifadesidir. Truman'ın konuşmalarında yardımın meşruluğu, özgür halkların totaliter baskıcı yönetimlerin eline geçmesini önlemek adına sağlanmıştır (americanrhetoric, t.y.).<sup>13</sup> Demokrasiye ve/veya demokratikleşmeye verilen önem de bu bağlamdadır:

*“...Birleşik Devletler'in dış politikasının temel amaçlarından biri, bizim ve diğer ulusların baskıdan uzak bir yaşam biçimi oluşturabileceği şartları yaratmaktır...”*

*“Dünya tarihinde şu anda hemen hemen her ulus alternatif yaşam biçimleri arasında tercih yapmak zorundadır. Bu tercih genellikle özgür olan değildir. Bir yaşam biçimi çoğunluğun iradesine dayanır ve özgür kurumlar, temsili hükümet, serbest seçimler, bireysel özgürlüklerin güvence altına alınması, ifade ve din özgürlüğü ve siyasal baskıdan uzak olma özgürlüğü ile kendisini belli eder. İkinci yaşam biçimi ise, zorla çoğunluğa kabul ettirilen küçük bir azınlığın iradesine, terör ve baskıya, kontrol altındaki basın ve radyoya, sonucu önceden belli seçimlere ve bireysel özgürlüklerin baskı altında tutulmasına dayanır”* (americanrhetoric, t.y.).

Lipset'in demokrasi tanımındaki öğeler ile Truman Doktrini'nin demokrasi algısı örtüşmekte ve biçimsel demokrasiyi yüceltmektedir. Doktrin'in genel mantığı mutlak bir hümanizm değildir. Asıl yönlendirici olan, Birleşik Devletler'in ulusal çıkarı ve buna dayalı dış politika anlayışıdır (Pakenham, 1973: 27). Yukarıda siyasal gelişme kavrayışı içindeki farklı yaklaşımlara rağmen aralarındaki ideoloji ortaklığının sağladığı konsensüs ile bu çerçevede de karşılaşılmaktadır.

Diğer yandan Truman Doktrini'nin ardından yürürlüğe giren Marshall Planı, Avrupa'yı maddi ve manevi olarak güçlendirmek amacını taşımıştır. Amerikalılara göre, savaşın getirdiği büyük yıkım, Avrupa'da kaos yaratmış ve bu nedenle komünistler ve dolayısıyla Sovyetler güçlenmiştir. Sovyet yayılması karşısında Avrupa ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde durabilirse, siyasi olarak da bağımsızlığını koruyabilecektir. Böylece, Amerikalılar bütünleşmiş bir Avrupa yaratarak Sovyet ilerlemesini durdurmak istemişlerdir (Hogan, 1987:25-27). Ancak Marshall Planı çerçevesinde uygulanan ekonomik yardım politikaları sürecinde bazı sorunlarla karşılaşmıştır. İlk sorun, 'komünizm versus demokrasi' anlayışı çerçevesinde, komünizmin Asya ve diğer az gelişmiş ülkelerde güçlü bir çekim merkezi olmasıdır (Price, 1955: 369). Daha açıklayıcı bir ifade ile komünizme açık hale gelmesi istenmeyen bölgelerin ekonomik

<sup>13</sup> Bu ifadelere örnek olarak “...Özgür halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemelerine katkıda bulunmak zorunda olduğumuza inanıyorum”; “... Dünya'nın özgürlüğe gönül vermiş halkları için bağımsız ve ekonomik açıdan istikrarlı bir devlet olarak Türkiye'nin geleceği, şüphesiz Yunanistan'ınkinden daha az önemsiz değildir...”

koşulları iyileştirilmiş ve ekonomik yardımlar da ‘komünizm versus demokrasi’ anlayışı içinde, demokratikleşme adına yapılmıştır. Dolayısıyla, Amerikan politikacıları tarafından oluşturulan dış yardım politikasının gerekçeleri, siyasal gelişme uzmanları tarafından desteklenmiştir. Nasıl ki bölge araştırmalarının gelişimi, Amerikan dış politikası ile uyumlu olmuştur; demokratikleşme teorilerinin gelişimi de ekonomik yardım politikaları dolayımında dış politika ile uyumlu olmuştur.

Bu konuda, Amerikan siyaset bilimcilerinden Lipset’in *Political Man* (Siyasal İnsan) adlı kitabını kapsamlı bir çalışma örneği olarak verebiliriz. Lipset, davranışsal bir bakış açısı ile demokrasinin sosyal gerekliliklerini ekonomik gelişme ve siyasal meşruluk açısından değerlendirdiği çalışmasında Avrupa ve İngilizce konuşulan ülkeler ile Latin Amerika ülkelerini istikrarlı demokrasiye sahip olma düzeyine göre sınıflandırmıştır. Avrupa demokrasilerini tanımlamakta kullanılan ölçüt, I. Dünya Savaşı’ndan beri siyasal demokrasinin aralıksız devamı ve son yirmi beş yıl içinde demokratik oyun kurallarına karşı duran büyük bir siyasal hareketin olmamasıdır. Diğer ölçüt ise, bu süre boyunca ister faşist ister komünist bir totaliter hareketin genel oyun % 20’sini almamalarıdır (Lipset, 1986: 27-28).

Lipset’e (1986: 29-30) göre, Aristoteles’ten bugüne kadar demokrasinin ancak çok az vatandaşın gerçek yoksulluk düzeyinde yaşadığı zengin bir toplumda ortaya çıkabileceği ileri sürülmüştür. Büyük bir yoksul kitlesi ile küçük bir ayrıcalıklı elit grubuna bölünmüş bir toplumda ya oligarşi ya da tiranlık görülür. Tiranlığın modern zamanlardaki karşılığı ise komünizm ya da Peronizmdir. Haklılık payı olan bu genellemedeki az gelişmiş ülkelere özgürlük sağlama gerekçesi ile yapılan yardımların, özgürlük yerine Amerikan bağımlılığı getirdiğini gizleme potansiyelini göz ardı etmemek gerekir. Başka bir yönüyle bakıldığında ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde komünizmin gelişemeyeceği vurgulanmak istenmiştir. Lipset, bu konuda en zengin iki ülke olarak A.B.D. ve Kanada’yı örnek vermiştir. Bu iki ülkede, komünist partilerin hiç olmaması ve sosyalist partilerin de büyük bir kuvvet haline gelememesi Lipset (1986:43) için güçlü bir dayanaştır.

Demokrasi ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiye Amerikan siyaset bilimcisi Pye, *Aspects of Political Development* adlı kitabında ayrıntılı yer vermiştir. Pye (1966: 72), “klasik sömürcülüğün sona ermesiyle oluşan yeni devletlerin önceliği ekonomik gelişme olduğu için demokrasiye güçleri yetmez” argümanını tartışmıştır. Demokrasi ve ekonomik gelişme arasında kurulan doğrusal ilişkinin tersine, bu bakış açısının arkasında hızlı ekonomik gelişmenin çoğulcu siyasal sistemler tarafından geciktirildiği düşüncesi yatar. Dolayısıyla, demokrasi gelişme için büyük bir ivme kazanıldıktan sonra gerçekleşebilecek bir lüks olarak tanımlanır. Pye, bu argümanın aksine, hızlı ekonomik gelişmenin otoriter pratiklerin azaltılması ve ulus-oluşum sürecinde halk katılımının artması ile ilgili olduğu iddiasıyla Lipset ile aynı noktaya gelir. Ona göre, halk katılımından beslenen yarışmacı demokratik liderlik, ekonomik gelişmeyi otokratik olanlardan daha çok harekete geçirebilir. Ancak otoriter pratiklerin, uzayan düzensizlik dönemleri ya da toplumun nihai amaçlarında çok düşük bir konsensus gibi durumlarda avantajları olabileceğini savunması (Pye, 1966: 72-74), bu eğilimlere de açık kapı bıraktığını gösterir.

Ancak bir süre sonra, ekonomik ve demokratik gelişme arasında birebir ilişki olmadığını ortaya çıktığını savunan Amerikan siyaset bilimcileri olmuştur. Örneğin La Palombara (1963: 60), Birleşik Devletler’in yeni ulusların yardım programlarına dâhil olarak demokratik gelişmeyi destekleme sorumluluğunu paylaştığını ileri sürer. Ancak ona göre, sanayileşmiş bir ülkenin gelişmekte olan ülkelere yiyecek ve silah sunmasının ya da ordu ve teknisyenlerin eğitimini üstlenmesinin, doğrudan ve tek başına demokratik siyasal gelişmeye neden olmayacağı açıktır. Bu, ‘demokratikleşme’ misyonundan vazgeçmek anlamına gelmemektedir. Onun yerine La Palombara’nın (1963: 60-61) önerisi, teknik ve teknolojiye daha az vurgu, demokratik değer ve ideolojiye daha fazla vurgu yapmak; yalnızca Amerikan tekniğini değil siyasal ideolojisi ve siyasal pratiklerinin makul suretlerini de ihraç etmektir. Böyle bir çaba olmadan çoğu yeni ülkede demokratik gelişmenin oldukça düşük düzeyde kalacağını öngörmüştür.

Demokrasinin Amerikan siyaset bilimi içinde belirlenen temel karakteristikleri ile özellikle gelişmekte olan ülkelere, demokrasinin pratikteki yansıması arasındaki boşluğun sebebi Pye’a (1966: 85-86) göre, demokrasiyi ideal anlamıyla görme eğiliminden kaynaklanır. Diğer bir deyişle, insanların çoğu demokrasinin saflığını kabul ederken, kusurlu bir dünyada demokrasinin yerleşmesinin pratik zorluklarını



dikkate almaz. Demokrasiyi soyut terimlerle görme eğilimi yeni devletlerde demokratik gelişmenin sorunlarını artırır. Ona göre, demokrasinin zaman içinde daha büyük ölçüde gelişmesi ideallerin ötesine gidip, yapılması gerekenler üzerinde durarak gerçekleşecektir. Dolayısıyla, pek çok yeni devlette demokratik yaşama geçişin yavaş ve zor olacağını düşünen Pye, bu toplumların demokrasi için hazır olmadıkları genellemenin gerçeklik payı olduğunu da kabul eder (Pye, 1966: 87). Bu yorumun arkasında, artan katılım taleplerinin yarattığı ya da yaratması beklenen katılım krizi söz konusudur.

Tam da bu nokta, klasik demokrasi teorilerinin yerine ampirik ya da revizyonist olarak adlandırılan demokrasi teorilerinin ortaya çıkış amacını ortaya koymaktadır. Klasik demokrasi teorileri, yurttaşların katılımının artırılmasının, yurttaşların ahlaki ve sosyal sorumluluklarına ilişkin farkındalıklarının ve hükümetin kalitesinin artmasına ve tiranlık tehlikesinin azalmasına neden olacağını savunmuşlardır. Klasik gelenekten kopan çoğulcu yaklaşım içindeki demokrasi teorisyenleri ise, gerçek hayatta aktif, bilgili ve demokratik yurttaşlardan oluşan halk kitlesine çok az rastlandığı için klasik demokrasi teorisini yetersiz bulmuşlardır (Walker, 1966:285). Klasik çoğulcu yaklaşım içinde gelişen bu kurama göre, demokratik yönetimin temel unsurları, örgütlü çıkarlar ve hükümettir. Yönetimin çıkarlarını belirleyen örgütlü çıkarların rekabetidir (Zabcı, 1999: 219). Grew, SSRC'nin destekleyiciliğinde oluşturulan siyasal gelişme serisinin son kitabı olan ve siyasal gelişmenin krizlerine odaklandığı çalışmasında benzer bir yaklaşımla, katılımın siyasal meclisler ve oy kullanma ile sınırlı olmadığını belirtmiştir. Siyasal katılımın imza toplamaktan, otorite ile anlaşmaya varmak için hazırlanan örgütlenmiş çıkar gruplarının gösterilerine kadar politikayı etkileyen diğer formlarının da bulunduğunu belirtmiştir. Ardından bu eylemlerin her zaman mevcut kurumları desteklemeyebileceğini; dolayısıyla katılım krizini kışkırtabileceğini savunmuştur. Sendikalar, okullar, iş dünyası, profesyonel birlikler gibi kurumların artan katılım taleplerinin gözden kaçırılmasının yaratacağı katılım krizine karşı da uyarılmış; Pye ile buluştuğu diğer bir noktayı şu cümlesiyle açıklamıştır: “Demokrasi ideali kurumsallaşmış gerçekliği taciz etmeyi sürdürür” (Grew, 1978: 22).

Demokrasi ideal anlamıyla bir hedef olmaktan çıkıp, ulusal çıkar ve dış politika alanındaki ‘gerçek’ bir hedef haline dönünce, Amerikalı siyaset bilimcileri tarafından, demokrasiden bazı ‘ödün’lerin verilmesi ya da bazı çekincelerin öne sürülmesi kaçınılmaz olmuştur. Pye (1966: 87), bu konudaki çekincesini, demokrasi anlayışında halk katılımına yönelik vurguyu otoriteye kaydırarak yapmıştır:

*“Katı yönetim ve verimli hükümet, demokratik gelişmenin karşıtı olarak görülmemelidir; aksine otorite ve katılım modern devletin inşasında el ele gitmek zorundadır. ...popüler politikacının rolünün güçlenmesi bakımından demokratik katılımın genişlemesinin bir dereceye kadar pratik avantajını vurgulamak için araştırma yaptık. Fakat bu argümanı ulus inşasında tüm zamanlarda halk katılımını üst öncelik varsaymak şekline dönüştürmek gerçekçi olmaz. ...”*

*“Böylece son tahlilde, demokratik gelişme, yalnızca halk katılımından daha fazla şeyleri içerir. Demokratik hükümete sahip olmak için hükümet ve istikrarlı otoriteye sahip olmak gerekmektedir.”*

Huntington (1971: 288), ilerleyen yıllardaki bir makalesinde oy kullanma hakkının genişlemesi ile birlikte düzenli olarak artan katılımın yarattığı katılım krizinin merkezleşme ile kontrol altına alınabileceğini belirtirken aynı yaklaşımı benimsemiştir. Bu savını katılımı azaltan merkezleşmenin, aynı zamanda yerel çıkarların hâkimiyetini azaltarak toplumları daha demokratik hale getirebileceği fikri ile gerekçelendirmiştir. Nitekim Gendzier, gelişme ideolojisinin, demokratik katılımın risklerinin kontrol altına alınarak düzenlendiği demokrasinin elitist yorumu ile haklı çıkarıldığını savunur (Gendzier, 1995: ix). Siyasal gelişme politikası içinde görülen demokrasinin istikrar ve düzen getirmediği düşüncesi ile giderek sınırlı bir şekilde yorumlanması, siyasal gelişme içinde istikrar ve düzen kavramlarına yönelik bir ilgi artışını beraberinde getirmiştir.

### 3.2. Siyasal Düzen ve İstikrar Anlamında Siyasal Gelişme

Belirtildiği gibi, Amerikan siyaset bilimcileri tarafından 1960-70 yılları arasında yürütülen modernleşme çalışmaları, teleolojik vurgusunda demokrasi idealinden düzen idealine doğru bir değişim göstermiştir (O'Brien, 1972: 351-352). İdeal anlamıyla demokrasi, otorite ve özgürlük arasında bir denge unsuru olarak görülürken; Amerika'da 60'lardan itibaren bu denge, otorite, hiyerarşi ve bürokratik düzenin

ağırlığının artması ile bozulmaya başlamıştır (O'Brien, 1972: 352). SSRC'nin Karşılaştırmalı Siyaset Komitesi'nin başkanlığına, 1963 yılında Almond'un yerine Lucian Pye, yönetim kuruluna 1967'de Huntington ve Zolberg'in atanması, dönemin değişen temasını yansıtmıştır. Pye ve ondan daha dar bir kapsamda da olsa Huntington, isyan bastırma teknikleri konusunda, en önemli teorisyenler arasındadır. Huntington ve Zolberg, yeni oluşan devletlere yönelik istikrar ve düzen konusundaki temel başvuru kaynaklarının sahipleridir.<sup>14</sup>

Pye, az gelişmiş ülkelere yönelik siyasal gelişme teorisinin demokrasi üzerinden yürütülmemesinin pratik nedeni olarak gelişmenin değerden daha bağımsız bir kavram olduğu düşüncesini ileri sürmüştür. Pye'a göre demokrasiyi inşa etmek terimi, yeni ulusları Amerikan en azından Batılı değerlere itmek çabası olarak görülebilir (Pye, 1966: 41). Pye dünya kültürünün yayılması olarak gördüğü yeni ulusların oluşması sürecini, bir ideolojinin yayılması olarak değil, daha 'tarafsız' dolayısıyla da pozitivist bir çerçeve içinde değer yargılarından arınmış olarak gösterme gayreti içine girmiştir. Hatırlanacağı gibi, Huntington da aynı gerekçeyle bu kez değişimin daha yansız bir kavram olduğu düşüncesi ile siyasal gelişme kavrayışının yerine siyasal değişim kavrayışının kullanılması gerektiğini ileri sürmüştü.

1960'lardan itibaren istikrar ve düzen kaygısını öne çıkartan değişimlerin neler olduğu ya da nasıl kavrandığı, daha ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir. Kesselman (1973:139), istikrar ve düzen vurgusunun Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik ilerleme ve siyasal istikrar desteklenmezse komünizme dönüşebileceği endişesiyle geliştiğini savunur. 1950 ve 60'larda yeni devletlerin bağımsızlığını kazanmasının ardından, ekonomik gelişme ve modernleşmenin kaçınılmaz olmadığını akla getirecek gelişmeler hızla artmıştır. Pek çok ülkede, kentleşme ve ekonomik yardımın etkileri ile parti sistemleri gibi modern sektörlerin gelişimi beklenenin tersi etki yaratmıştır: Askeri müdahale, devrim, ayaklanma hareketleri kentsel çarpıklık, ekonomik durgunluk, siyasal yozlaşma sözkonusu beklenmeyen sonuçlardır (Kesselman, 1973: 140). Huntington, birkaç istisna dışında II. Dünya Savaşı sonrası modernleşen yeni ülkelerdeki siyasal evrimin etnik ve sınıfsal çatışma, ayaklanmalar, yığınların şiddeti, sık askeri müdahale gibi olumsuz sonuçlarca belirlendiğine işaret ederek, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde müdahale ve ayaklanma gibi düzen karşıtı eylemlere ilişkin veriler sunmuştur. Bu verilere göre, şiddet ve istikrarsızlaştırıcı olaylar 1955-1962 döneminde, 1948-1954 dönemi ile karşılaştırıldığında beş kat artmıştır (Huntington: 1969: 3-4).

Huntington (1969: 5) , Amerikan dış politikasının bu boşluğu kavrayamayıp ekonomik boşluğu hedef almasını özellikle eleştirmiştir:

*“Yardım programları ve kredi programları Dünya Bankası ve bölgesel bankalar, Birleşmiş Milletler ve OECD... ekonomik gelişme problemi hakkında bir şeyler yapabilmek için muazzam bir çaba gösterdiler. Kim buna rağmen siyasal boşlukla ilgilendi? Amerikan resmi görevlileri Birleşik Devletler'in modernleşen ülkelerde uygun siyasal rejimler yaratmasında öncelikli çıkarı olduğunu teslim etti... Fakat Amerikan hükümetinin bu ülkeleri etkileyen bütün eylemlerinden birkaçı, eğer varsa, doğrudan siyasal istikrarın artırılması ve siyasal boşluğun azaltılması ile ilgili olmuştur...”*

Amerika'nın ekonomik gelişme ve demokratikleşme arasında kurulan olumlu ilişkiye dayanarak, modernleşen ülkelere dönük ekonomik gelişme temelli politika uygulama önceliğini, dolayısıyla siyasal istikrarı ihmal etmesini Huntington, Amerikan siyasal gelişmesinde siyasal düzen oluşturmaya yönelik tarihsel tecrübe eksikliğine bağlamıştır. Huntington'a göre Amerika, siyasal kurum ve uygulamalarını 17. yy. İngiltere'sinden ihraç ettiği ve bir hükümet ile doğduğu için modernleşen ülkelerde etkili otorite oluşturma problemine karşı körleşmiştir (Huntington, 1969:7).

Huntington'un siyasal kurumsallaşmaya yönelik değerlendirmeleri içinde en çarpıcı olanı, yukarıdaki alıntıda yer alan “modernleşen ülkelerde Amerikan çıkarına yönelik siyasal rejim yaratılması” ifadesidir. Amerikan dış politikasının yetersizliğine bağladığı bu sorun, gerçekte siyasal gelişme literatürüne Amerika Birleşik Devletleri'nin çıkarları ile çizilen sınırı gösterir. Dış politika anlayışının siyasal boşluğu kavrayamaması, siyasal gelişme temasından uzaklaşılması ile değil, Amerikan çıkarlarına uygun ekonomik

<sup>14</sup> Düzen konusundaki eserleri için bkz. (Huntington, Mart 1969; Zolberg, 1966).

sistem yaratılmasına öncelik verilmesi ile açıklanmıştır. ABD ulusal çıkarlarına göre belirlenen bir siyasal gelişme anlayışı özgürlüğü de, baskıyı da bilimsel alana yerleştirebilmektedir.

O'Brien benzer bir şekilde, Amerikan siyaset biliminin siyasal düzensizliğin temellerini ampirik verilerden çok Birleşik Devletler'in uluslararası amaçları ile bağlantılı olarak incelediği görüşünü savunur. O'Brien'e göre, pek çok siyaset bilimcinin resmi danışmanlık rolü, Amerikan üniversiteleri ve hükümet bölümleri arasında yakın bağlantılar ve bu döngüler arasındaki ilişkilerin emperyal misyona bağlılığı, Amerika'nın uydu devletlerinde demokratik siyasetin istenebilirliği üzerinde azalan bir vurguya neden olmuştur (O'Brien, 1972:363). Siyasal düzen yaklaşımının yükselmesi, ilk olarak, Birleşik Devletlerde isyan bastırma amaçlarının özellikle Vietnam'da 1964-65'de meydana gelen yoğun çatışma ile artması sonucu olmuştur. Düzen düşmanları, Birleşik Devletler'in düşmanı olmuştur ve Birleşik Devletler Hükümeti doğrudan bu düşmanlarla ilgilenmiştir. Kısacası komünist tehdit temel düşman olmayı sürdürmüştür (O'Brien, 1972: 364). SSRC başkanı da olan Pye, yeni ve zayıf hükümetlerdeki artan isyan ve ayaklanmaları siyasal gelişmenin en önemli problemi olarak görmüştür:

*"...Vietnam'ın trajik hikâyesi de, bu probleminin en dramatik örneğidir. Vietnam ile aynı zamanda Afrika ve Amerika'da başlayan isyanlar, Kennedy yönetimini isyan bastırma problemleri ile uğraştırmıştır. Kurtuluş Savaşları komünist doktrininden geri kalmamak için isyan bastırma politikalarının bir doktrinini geliştirmek zorundaydık... (Pye, 1966: 126-127)"*

Totaliterlik, Amerikan siyaset biliminde Soğuk Savaş döneminde örgütlenmiş siyasal baskı sistemine karşı, Batı demokratik özgürlüklerinin önemini vurgulamaya hizmet etmiştir. Totaliterlik, baskıcı elitlerin yönetimi, güç tekeline sahip olmak, kitlelerin yaşamlarının her alanına müdahale etmek olarak görülmüştür. Fakat O'Brien, totaliterliği, bazı siyaset bilimcilerin az gelişmişliğin kargaşasının çözümü için sunduğunu eklemiştir. Düzenin totaliter şekillerini savunanlar arasında en etkili olarak, Huntington'u görmüştür (O'Brien, 1972: 368) ve bu düşüncesinde yüksek haklılık payı vardır: Çünkü Huntington'a göre,

*"...ilk gereksinim gücün birikmesi ve yoğunlaşmasıdır, dağılması değildir ve bu Moskova ve Pekin'de olan ve Washington'da olmayan öğrenilecek bir derstir" (Huntington, 1969:138).*

Siyasal düzen olarak kurumsallaşmış komünizmin en azından adının geçmesi dahi, Birleşik Devletler'de temsili demokrasinin yarattığı hayal kırıklığının sonucu olmuştur (O'Brien, 1972: 370). Bu bağlam içinde, 1971 yılında SSRC'nin siyasal gelişme dizisinin yedinci kitabı olan, Binder ve diğerleri tarafından yayımlanan *Crisis and Sequences in Political Development* kitap, siyasal gelişmenin özellikle de demokrasinin katılım, meşruluk, kimlik vb. krizlerine yoğunlaşarak siyasal gelişme kavrayışının rotasını demokrasiden düzene çevirmiştir (Binder vd., 1971: 1-15). Kitlelere ilişkin güvensizliğin bir sonucu olarak, demokrasinin yalnızca liderler tarafından işletildiğinde başarılı olabileceği konsensüsü, modern ifadesini teknolojik ve bürokratik elitlerin güçlendirilmesinde bulmuştur (O'Brien: 372). Higgott (1983: 18), sözkonusu kitaptaki düzen vurgusuna dikkat çekerek krizlerin yönetsel kapasite ile ilişkilendirildiğini belirtir. 'Yönetsel kapasite', özellikle yönetici elitleri kasteder; bu bakış açısıyla siyasal gelişme içindeki krizler, elitlerin konumlarına yönelik tehditlerden kaynaklanır ve 'düzenin' sürdürülmesi için elitlerin gerekliliği vurgulanır. Kitaptaki asıl kilit nokta, elitlerin konumundan çok, üsttekilerin düzen içindeki çıkarlarının, alttakilerin sosyal adalet içindeki çıkarlarının üzerinde olduğunun mantıksal bir öncelik içinde sunulmasıdır (Sandbrook, 1976: 180-181).

Düzen ve istikrar öylesine merkezi hale gelmiştir ki; siyasetteki 'iyi toplum nedir ve nasıl başarılabilir' temel sorusu 'istikrarlı toplum nedir' sorusu ile yer değiştirmiştir. Düzen en üst siyasal iyiyi başarmak için bir ön gereklilik olarak değerlendirilmemektedir, bizzat kendisi en üst siyasal iyi haline gelmiştir (Kesselman, 1973: 142). Bu anlayış ile üstte belirtilen pozitivist ve davranışsal yaklaşımın Amerikan siyaset bilimi içinde üst sıraya yerleşmesi uyum içindedir. Aynı kavram, değişen çıkarlara bağlı olarak farklı hatta zıt gelişme reçeteleri sunabilmektedir. Öyle ki, bilimselliğin tamamen dışında ideolojinin alanında görülüp mücadele edilen komünizm bile düzen ve istikrar sözkonusu olduğunda Amerikan siyaset biliminin kavramları arasındaki yerini almıştır. Diğer boyutuyla, pozitivistimin 'düzen içinde ilerleme' düsturuyla bağlantılı olarak, bilimsel nesnellik ön plana çıkaran anlayış, eleştireliliği de yok edecektir. Düzen ve istikrar kavramları, her koşul ve yapının öngörülebilirliğini ve nesnellikini bilimselleştirerek, ahlaki ve

kişisel eleştirileri değersizleştirmiştir. Bunun doğal sonucu, nesnel süreçlerin ürünü olmayan her türlü eleştirinin ideoloji alanında yerini almasıdır.

## SONUÇ

Siyasal gelişme kavrayışının kuramsal ve metodolojik boyutu ve bölge araştırmalar ile ilişkisi, onu yönlendiren Soğuk Savaş dönemi Amerikan siyaseti ve dış politikası ile bağlantılıdır. ABD'nin İngiltere'nin elinden dünyanın en güçlü devleti olma özelliğini almasıyla birlikte iki kutuplu bir dünyanın koşulları belirleyici olmuştur. Üstelik klasik sömürgecilik anlayışı sona ermiş; yükselen ABD hâkimiyeti İngiltere dönemindeki klasik sömürgecilik sisteminden de farklı olmuştur. Dolayısıyla ABD'nin iki kutuplu dünya içinde Hür Dünya'nın sınırlarını genişletme çabasına aracılık eden yöntemler de farklı olmuştur. Diğer yandan ABD'nin dünya siyaseti üzerindeki üstünlüğünü sürdürme çabası bilimsellik anlayışına da sirayet etmiş ve bilimsel, metodolojik değişiklikler bu süreci desteklemiştir.

Amerikan siyaset bilimi bu noktada Amerikan siyasetinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Siyasal gelişme kavrayışı ise genel siyasete yön verme noktasında son derece işlevsel olmuştur. Siyasal gelişme kavrayışının bilimin güvenilir ölçütleri aracılığı ile ideolojiyle bağının sözde koparılarak ideolojik işlevsellik kazanması, Amerika'nın dünya üzerinde üstünlük kurma çabasından bağımsız olarak görülmemiştir. Bu sürece kaynaklık eden temel, Amerikan siyaseti ve dış politikasıdır. Geliştirme misyonunun siyasal boyutuna karşılık gelen ve siyaset bilimi disiplini içinde üretilen siyasal gelişme kavrayışı, Amerikan dış politikasının izlediği seyre göre konum almıştır. İki kutuplu bir dünyanın dış politika çıkarları az gelişmiş ülkeleri, kapitalist toplumsal formasyonun belirlediği kampa dâhil etmek ya da sosyalizmin ya da komünizmin çekiciliğine kapılmalarını engellemek olarak ortaya çıkmıştır. Siyasal gelişme kavrayışının 1970'lerin başına kadar tarihsel koşullarla bağlantısı özellikle Doğu Bloku'na verilen mücadele içinde anlam kazanmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin Doğu Bloku'na dâhil olmasını engelleme kaygısı bu kavrayışın dönemsel koşullarla bağlantısının başlangıcıdır. Siyasal gelişme kavrayışı bu sistem içerisinde Amerikan siyaset bilimi içinde beslenerek Amerika'nın 'Hür Dünya'nın ya da kapitalist blokun önderi olma vasfını sürdürmesinin ve bunun meşruluk zemininin oluşturulmasının adeta bir aracı haline gelmiştir.

Hür Dünya'ya dâhil olmak için modernleşme ve demokratikleşme adeta ön koşul haline gelmiştir. Demokratikleşmenin sınırını ise, Amerikan çıkarları tayin etmiştir. Sınırları aşan bir demokratikleşme tehlikesi oluşursa, düzen ve istikrar kelimelerinin telaffuz edilip, demokratik kazanımların törpülenmesi yoluna gidildiğini çalışmada da belirtmiştik. Sözü edilen demokrasi, liberal, biçimsel özelliklere vurgu yapan, elit grupların kontrolünde ve halkın izlemekle yetindiği Amerikan tarzı bir demokrasidir. Zaman zaman karalansa da, demokrasinin siyasal gelişme kavrayışı açısından bir üst dil işlevi gördüğünü tarihsel gelişmeler doğrulamıştır.

Bilimsellik pek çok alanda olduğu gibi bu alanda da güvenli bir zırh oluşturarak ideolojik olunmadığının ya da Amerikan çıkarlarına hizmet edilmediğinin göstergesi olarak sunulmuştur. Bu çaba Amerikan siyaset bilimini olumsuz anlamı ile ele alarak karşı çıktığı ideolojik olma sürecine yönelmiştir. Çalışmada söz konusu sürece zemin hazırlayan kuramsal ve metodolojik gelişmeler Amerikan siyaset bilimi çerçevesinde tartışılmıştır. Pozitivist siyaset teorisi kapsayıcılığı altında gelişen tüm bu unsurlar siyasal gelişme kavrayışının değerlerden, ideolojiden arınmış salt bilimsel bir kavram olduğunu ortaya koyma çabasının bir ürünü olarak karşımıza çıkmıştır. Olgusal değerlendirme ile sınırlandırılan bilimsellik anlayışı ile sorgulama, tartışma ve eleştiri yollarının kapatılıp mevcut düzen diğer bir deyişle Amerika öncülüğündeki üstünlüğün pekiştirilmesi mümkün hale gelmiştir. Olması gereken, tartışılması ya da eleştirilmesi gereken bir husus somut bilimsel verilerin dışında bir alan bulamamıştır. Sayısal, somut ve tespit edici nitelikteki önermelerin dışına çıkmak bilimin dışına çıkmak anlamına gelmiştir. Bilimin dışına çıktığında gelişmeye ya da ilerlemeye dair söylenecek söz ideolojik olarak ya da bilim dışı olarak mahkûm edilmiştir. Bilim her dönemde tarihsel ve dönemsel koşullardan etkilenmiştir. Bilimin gerçeklikle ya da gerçekliğin temsili ile ilişki ayrı ve çok boyutlu bir tartışma alanıdır. Ancak pozitivism öncülüğünde yaygınlaşan *bilimsellik* yaklaşımı söz konusu olduğunda bilim; klasik sömürgecilik sistemindeki müdahale araçlarından çok daha farklı bir şekilde araçsal hale gelmiştir. Amerikan siyaset bilimi ise Amerikan siyaseti ve dış politikası ile

iççe geçerek bilimi araçsallaştırmış, diğer bir deyişle ideolojik bir işlevselliğe dönüştürmüştür. Diğer ülkeler ve özellikle biçimsel olarak sömürgecilikten yeni kurtulmuş ülkeler açısından siyasal gelişme kavrayışı Amerikan siyaset bilimi içinde merkezi bir konuma yerleşerek, söz konusu ideolojik inşa sürecinin somut bir çerçevesini oluşturmuştur. Diğer bir deyişle Amerikan siyaset bilimi *bilimcilik* ile kendini koruma altına alırken; bilimselliği sorgulanır bir hale gelmiştir. Bu durumda pozitivizm öncülüğünde keskinleşen bilim ve ideoloji ayrımı ve bu ayrım üzerinden bilime yüklenen işlev, Amerikan siyaset bilimini bizzat karşı çıktığı ideolojik boyuta sürüklemiştir.

**KAYNAKLAR**

- Almond, G. A. (1966), Political Theory and Political Science, *American Political Science Review*, 60 (4). 869-879.
- Almond, G. A. (1987), The Development of Political Development, M. Weiner ve S.P. Huntington içinde, *Understanding Political Development* (s.437-490), Boston: Little Brown.
- Almond, G.A., Coleman, J. (1960), *The Politics of the Developing Areas*, Princeton: Princeton University Press.
- Almond, G. A., Verba, S. (1965), *The Civic Culture: The Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Boston: Little Brown and Co.
- Apter, D. E. (1955), *The Gold Coast Transition*, Princeton: Princeton University Press.
- Apter, D. E. (1961), *The Political Kingdom in Uganda: A Study in Bureaucratic Nationalism*, Princeton: Princeton University Press.
- Ball, T. (1993), American Political Science in Its Postwar Political Context. J. Farr., R. Seidelman içinde, *Discipline and History: Political Science in the United States*, (s. 207-221). Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Bell, D. (2001), *On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties, with the Resumption of History in the New Century*, New York: Free Press.
- Binder, L. (1961), *Religion and Politics in Pakistan*, Berkeley, University of California Press.
- Binder, L. vd. (1971), *Crises and Sequences in Political Development*, Princeton: Princeton University Press.
- Bodenhimer, S. J. (1970), The Ideology of Developmentalism: The American Paradim-Surrogate for Latin American Studies, *Berkeley Journal of Sociology*, 15, 95-137.
- Chomsky, N. (1998), Soğuk Savaş Ve Üniversite, N. Chomsky içinde, *Soğuk Savaş ve Üniversite* (s.187-207), çev. Musa Ceylan, İstanbul: Kızılirma Yayıncılık.
- Coleman, J. S. (1958), *Nigeria: Background to Nationalism*, Berkeley, University of California Press.
- Coleman, J. S. (1965), *Education and Political Development*, Princeton: Princeton University Press.
- Cumings, B. (2000), Sınır Kayması Soğuk Savaş Döneminde ve Sonrasında Bölge Araştırmaları ve Uluslararası Araştırmalar, C. Simpson içinde, çev. Musa Ceylan, *Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu* (s.167-178), İstanbul: Kızılirma Yayıncılık.
- Çelik, S. K. (2003), Marksizm, Pozitivizm ve Siyaset, B. Ünlü vd. içinde, *Marksizm ve...* (s. 193-206), Ankara: İmge Kitabevi.
- Dahl, R. A. (1961), The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest, *The American Political Science Review*, 55 (4), 763-772.
- Diamond, S. (1992), *Compromised Campus: The Collaboration of Universities with the Intelligence Community*, New York: Oxford University Press.
- Duroselle, J.B. (1952), Area Studies: Problems of Method, *Unesco International Social Science Bulletin*, 4 (4), 636-646.
- Eagleton, T. (2005), *İdeoloji Giriş*, çev. Mutlalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Easton, D. (2002), Political Science in the United States, D. Easton içinde, *The Development of Political Science, A Comparative Survey*, (s. 275-290). New York: Routledge.
- Farr, J., Seidelman, R. (1993), *Discipline and History: Political Science in the United States*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Gendzier, I. L. (1985), *Managing Political Change Social Scientist and the Third World*, Boulder & London: Westview.
- Gendzier, I. L. (1995), *Development Against Democracy: Manipulating Political Change in the Third World*, Washington: Tyrone Press.
- Gendzier, I. L. (2000), Tekrar Çal Sam Kalkınma Pratiği ve Savunusu, C. Simpson içinde, çev. Musa Ceylan, *Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu*, (s. 85-116), İstanbul: Kızılirma Yayıncılık.
- Giddens, A. (2001), *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Grew, R. (1978), *Crises of Political Development in Europe and the United States*, Princeton: Princeton University Press.
- Hallowell, J.H. (1944), Politics and Ethics, *The American Political Science Review*, 37 (4), 639-655.
- Heindel, R. J. (1950), *The Present Position Foreign Area Studies in the United States: A Post-Conference Report*, New York: Social Science Research Council.

- Higgott, R. A. (1983). *Political Development Theory*, Routledge: Croom Helm.
- <http://www.americanrhetoric.com/speeches/harrystrumanddoctrine.html>, Erişim tarihi: 05.02.2012.
- Huntington, S. P. (1967), Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma, çev., E. Özbudun, *AÜHFD*, 1(4), 55-107.
- Huntington, S. P. (1969), *Political Order in Changing Societies*, 2. Basım, New Haven: Yale University Press.
- Huntington, S. P. (1971), The Change to Change, *Comparative Politics*, (3) 3, 283-321.
- Huntington, S. P., ve Dominguez, J. I. (1975), *Siyasal Gelişme*, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Isaac, J. C. (1987), *Power and Marxist Theory A Realist View*, NewYork: Cornell University Press.
- Kesaris, P. (1981), *Documents of the National Security Council: First Supplement*, Frederick: University Publications of America.
- Kesselman, M. (1973), Order Or Movement? The Literature of Political Development as Ideology, *World Politics*, 26 (1), 139-154.
- Kim, K. I. (1997), Genealogy of the Idiographic vs. the Nomothetic Disciplines, The Case of History and Sociology in the United States, *Review*, (20)3/4, 421- 464.
- Köker, L. (2008), *İki Farklı Siyaset, Bilgi Teorisi-Siyaset Bilimi İlişkileri Açısından Pozitivizm ve Eleştirel Teori*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- La Palombara, J. (1963), *Bureacracy and Political Development*, Princeton: Princeton University Press.
- La Polambara, J. Ve Weiner, M. (1966), *Political Parties and Political Development*, Princeton: Princeton University Press.
- Lambert R. ve. Barber, E. G. (1984), *Beyond Growth, The Next Stage in Language and Area Studies*, Washington: Association of American Universities.
- Larrain, J. (1979), *The Concept of Ideology*, London: Hutchinson Publishing.
- Lee, R. (2007), Karmaşıklık Çalışmaları, R. Lee ve I. Wallerstein içinde, çev. Aysun Babacan, *İki Kültürü Aşmak* (s. 244-261), İstanbul: Metis Yayınları.
- Leys, C. (1996), *The Rise and Fall of Development Theory*, Nairobi, Indianapolis ve London: EAEP.
- Lipset, S. M. (1986), *Siyasal İnsan*, çev. Mete Tunçay, Ankara: Teori Yayınları.
- Mclellan, D. (1999), *İdeoloji*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Miller, E.F. (1972), Positivism, Historicism and Political Inquiry, *The American Political Science Review*, 66 (3), 796-817.
- Montes, A. L. (2007), Bölgesel Analiz Kategorileri: Latin/o Amerikancılıklar, R. Lee ve I. Wallerstein içinde, çev. Aysun Babacan, *İki Kültürü Aşmak* (s.207-232), İstanbul: Metis Yayınları.
- Morgenthau, H. J. (1952), Area Studies and the Study of International Relations, *Unesco International Social Science Bulletin*, (4) 4, 647-654.
- NSC 129/1 (1986), United States Objectives and Policies with Respect to the Arab States and Israel, *Foreign Relations of the Unites States 1952-1954*, (9).
- O'Brien, D. C. (1972), Modernization, Order and the Erosion of a Democratic Ideal: American Political Science 1960-70, *Journal Of Development Studies*, (8)2, 351-378.
- Overseas Programs of Private Nonprofit American Organizations, Report No.3 (1965), *Winning the Cold War: The U.S. Ideological Offensive, Subcommittee On International Organizations and Movements*, Washington: H.Res. 84, 25 May.
- Packenham R.A. (1973), *Liberal America and Third World*, Princeton: Princeton University Press.
- Philip Mosely Papers, University of Illinois, box 13, Operations Research Office to Mosely, 28 Şubat 1949 ve box 18, Paul Langer to Mosely, 11 Mayıs 1953.
- Preston, P.W. (1996). *Development Theory An Introduction*, Blackwell.
- Price, H. B. (1955). *The Marshall Plan and Its Meaning*, Ithaca: Cornell University Press.
- Pye, L. (1963), *Communications and Political Development*, Princeton: Princeton University Press.
- Pye, L., Verba S. (1965), *Political Culture and Political Development*, Princeton: Princeton University Press.
- Pye, L. (1966), *Aspects of Political Development*, Boston, Toronto: Little Brown and Company.

- Pye, L. (1975). The Confrontation between Discipline and Area Studies, L. Pye içinde, *Political Science and Area Studies Rivals or Partners*, (s. 3-22), Bloomington ve London: Indiana University Press.
- Raymond, G. (1978) (Ed.). *Crises of Political Development in Europe and the United States*, Princeton:Princeton University Press.
- Reisch, G.A. (2005), *How the Cold War Transformed Philosophy To the Icy Slopes of Logic*, New York: Cambridge University Press.
- Rogowski, R. (1978), Review: Rationalist Theories of Politics: A Midterm Report, *World Politics*,30 (2), 296-323.
- Ross, D. (1991), *The Origins of American Social Science*, Cambridge: Cambridge University.
- Sandbrook, R. (1976) , The 'Crisis' in Political Development Theory, *Journal of Development Studies*, (12)2, 165-185.
- Sarıbay, A. Y. (2000), *Global Bir Bakışla Politik Sosyoloji*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Simpson, C. (2000), Üniversiteler, İmparatorluk ve Bilginin Üretimi. C. Simpson içinde, çev. Musa Ceylan, *Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu*, (s. 19-38). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- SSRC, (1950), *Items*, June.
- SSRC, (1944-45), *Annual Report*
- Şaylan, G. (2002), *Postmodernizm*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Tilly, C. (1975), *The Formation of National Studies in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press.
- Timur, T. (2000), *Toplumsal Değişme Ve Üniversiteler*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Walker, J. L. (1966), A Critique of the Elitist Theory of Democracy, *The American Political Science Review*, 60 (2), 285-295.
- Wallerstein, I. (1998), Alan Araştırmalarının Öngörülme Sonuçları, Noam Chomsky içinde, çev. Musa Ceylan, *Soğuk Savaş ve Üniversite*, (s.209-243), İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Ward, R. E., Rustow D. (1964), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, Princeton University Press.
- Zabcı, F. (1999), Liberalizm ve Siyasal Çoğulculuk: Klasik Çoğulculuğa Genel Bir Bakış, *Mürekkap*, (13), 215-234.
- Zinn, H. (1998), Soğuk Savaş Döneminde Tarih Siyaseti. Noam Chomsky içinde, çev. Musa Ceylan, *Soğuk Savaş ve Üniversite*, (s. 65-98). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Zolberg, A. (1966), *Creating Political Order: The Party-States of West America*, Chicago: Chicago University Press.



*Araştırma Makalesi/Research Article*

## SAĞLIK SEKTÖRÜNDE CİNSİYETE DAYALI ÜCRET EŞİTSİZLİĞİ: BİR ALAN ARAŞTIRMASI

### *GENDER PAY GAP IN HEALTH SECTOR: A FIELD STUDY*

Deniz AKSOYLU\*

Hacer Simay KARAALP ORHAN\*\*

#### Öz

Parçalı bir istihdam yapısına sahip olan sağlık sektörü özellikle kadın istihdamının yoğunlaştığı sektörlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Buna karşın sağlık sektöründe kadınlar doğrudan veya dolaylı olarak birçok konuda cinsiyete dayalı ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Bunlar arasında sağlık sektöründe cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığı dikkati çekmektedir. Profesyonel meslek mensupları arasında %35,9 ile sağlık sektöründe cinsiyete dayalı ayrımcılık ilk sırada yer almaktadır. Bunun nedenleri arasında gerek arz ve talebe ilişkin özellikler, gerekse mesleki ayrımcılık öne çıkmaktadır. Ankara ilinde yapılmış alan araştırması bulgularına göre, sağlık sektöründe çalışan beyaz yakalı kadınların doğrudan cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığına maruz kalmadığı fakat ailevi sorumlulukları nedeniyle dolaylı olarak ayrımcılığa uğradığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, beyaz yakalı kadınların ailevi öncelikleri nedeniyle erkeklerden daha düşük ücret almayı kabul ettiği tespit edilmiştir. Mavi yakalı çalışanlar arasında ise, cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılığın olduğu ve bazı mesleklerin özellikle “erkek işi” olduğuna ilişkin yaygın görüş nedeniyle önemli bir cinsiyete dayalı ücret farklılığının olduğu gözlenmiştir.


**Anahtar Kelimeler:** Cinsiyete Dayalı Ücret Eşitsizliği, Sağlık Sektörü, Ayrımcılık

#### Abstract

The health sector, which has a fragmented employment structure, stands out as one of the sectors in which women's employment intensifies. However, women in the health sector are exposed to gender discrimination in many aspects, directly or indirectly. Among them, gender wage gap in this sector is remarkable. Among professionals, with 35,9 %, gender wage gap is the highest in the health sector. The reasons for this difference are based on both the supply and demand characteristics and occupational segregation. According to the field study findings in Ankara, while the white-collar women working in the health sector were found not to be directly exposed to the gender wage discrimination, they were subjected to various inequalities due to their family responsibilities. In this context, it has been found that white-collar women agree to be paid lower wages than men because of their priorities for their family. On the other hand, due to the gender-based occupational segregation and the widespread belief that some occupations are male-dominated jobs, a significant gender wage gap was found among the blue-collar employees.

**Keywords:** Gender Pay Gap, Health Sector, Discrimination

\*  Öğr. Gör. Ayvansaray Üniversitesi, İş Sağlığı ve Güvenliği Programı, denizaksoylu@ayvansaray.edu.tr

\*\*  Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, skaraalp@pau.edu.tr, (Sorumlu Yazar)

## EXTENDED SUMMARY

### Research Problem

Health sector is the highest in gender-based wage inequality among the professional occupations in Turkey. In this context, the purpose of this study is to explore whether gender is a distinctive criterion in determining the wages of white-collar and blue-collar women in the health sector which has a fragmented employment structure and stands out as one of the sectors in which women's employment intensifies. Moreover, the study aims to analyse the inequalities and obstacles that women who are working in the health sector are exposed to.

### Research Questions

What are the factors that may cause gender wage differentials?

What is the effect of human capital factors and demand-side factors on the gender pay gap in the health sector?

Is there any effect of occupational segregation on the gender pay gap in the health sector?

What are the obstacles that women face in their career goals in the health sector? Is there any glass ceiling effect for women?

### Literature Review

One important fact about women in the labour market is the significant and persistent gender wage differential. The purpose of the literature review is to reveal and compare the findings of previous studies in this subject. There are significant amounts of studies analysing gender wage differentials in some specific sectors in Turkey. However, there is a limited number of studies analysing under the scope of discrimination against women about discrimination in health sector and gender pay gap. Urhan and Etiler (2011) stated that wage inequality, which is an indicator of horizontal divergence, is widespread in the health sector in many countries and also in Turkey. They concluded that daily earnings average of women was lower than men in the health sector. As mentioned in the study of Mardin (2000), Toksöz (2007), Urhan, Etiler (2011) and Çaha vd. (2016), due to the occupational segregation (the distinction of women's job and men's job and glass ceiling effect) women are indirectly exposed to gender wage gap.

### Methodology

This study investigates the gender pay gap in the health sector in Ankara province. For this purpose, 28 women and 16 men, including doctors, nurses, secretaries, technical support staff, anaesthesia technicians and caretakers working in 3 private hospitals with at least 50 or more employees in Ankara, were interviewed. In the field research, qualitative research methods were used, and semi-structured in-depth interview techniques were applied by face to face interviews.

### Results and Conclusions

According to the findings of the study, it was revealed that gender was the significant factor in determining the wages of blue-collar women. Among white-collar employees, it was found that the wage difference of female doctors were mostly affected by seniority, education level and experience. In other words, gender indirectly affects wage discrimination. The occupational segregation among the doctors is observed in the selection of the field of specialization. It has been determined that women doctors mostly preferred less tiring working conditions but low-paid departments. On the other hand, female doctors lesser involvement in the management level indicates the vertical segregation in the health sector. It has been observed that the glass ceiling phenomenon formed by social judgments, influenced the management position of female doctors' in the health sector. This situation is also indirectly affecting the wages of women. On the other hand, gender-based occupational segregation affects the career management and thereby also the wage levels of caretaker staff, technical support staff, nursing, secretary and social service experts.

## GİRİŞ

Geçmişten günümüze, gerek aile içinde ve toplumda, gerekse çalışma yaşamının birçok alanında kadınlar ayrımcılığa ve eşitsizliğe maruz kalmıştır. İşgücü piyasasında kadınlar, sadece kadın olmaları nedeniyle işe alımda, ücretlerin belirlenmesinde ve terfi sürecinde birçok ayrımcılıklarla karşılaşmaktadır. Geleneksel olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliği ya da bir başka deyişle cinsiyete dayalı iş bölümü nedeniyle erkeklere ve kadınlara çeşitli roller biçilmektedir. Ataerkil bakış açısının bir yansıması olarak çoğu zaman kadınlar çocuk büyütme, yaşlı bakımı ve ev işleri yapmakla sorumlu tutulmakta ve kadının yapabileceği ya da yapması gereken işler sınırlandırılmaktadır. Kadının çalışması ve bir gelire sahip olması onun özgürlüğünün ilk aşamasıdır. Dolayısıyla kadınların iş hayatına entegrasyonu, özellikle de geleneksel yapının hâkim olduğu Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, kadın açısından çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir. Kadın çalışma hayatına atılsa da toplumun ondan beklediği eş ve anne sorumluluklarında bir değişim olmamış, kadının çalışma yaşamı ile aile hayatını dengeleyebilmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle zaman zaman işverenlerin yapmış olduğu ayrımcılık zaman zaman ise kadınların kendi tercihleri doğrultusunda, kadınların işgücüne katılımı kısıtlanmış ya da kadınlar daha geri planda kalabilecekleri sektörlerde ve mesleklerde yoğunlaşmıştır. Böylece, toplumsal cinsiyet bakış açısıyla kadınların bazı mesleklerde çalışması uygun görülüp onaylanırken, işler “kadın işi” ve “erkek işi” olarak ayrılmıştır. Bu bağlamda “erkek işi” olarak nitelendirilen işler yetki ve sorumluluk gerektiren, yüksek ücretli, sürekli, güvenceli ve daha nitelikli işlerden oluşmakta, “kadın işi” olarak nitelendirilen ve kadınların yoğun olarak çalıştığı işler ise daha düşük statülü, pasif, düşük ücretli, geçici ve güvencesiz işlerden oluşmaktadır. Bu nedenlerden ötürü, kadınlar işgücü piyasasına katılsalar bile aldıkları ücretlerde ayrımcılık yaşamaktadırlar. Cinsiyetçi ya da cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği olarak ifade edilen bu durumda, kadınlar erkeklerle aynı beşeri sermayeye ve kıdeme sahip olmalarına rağmen işveren tarafından ucuz ya da geçici işgücü olarak kabul edilmekte ve erkek çalışanlara göre daha az ücretlendirilmektedir. Eşitsizlik, aynı iş için farklı ödeme yapılması biçiminde olabileceği gibi, eşit verimliliğe sahip kadın ve erkek bireylerin farklı ücret düzeyine karşılık gelen farklı işlere sahip olmaları şeklinde de meydana gelebilmektedir.

Türkiye’de bir taraftan kadınların işgücüne katılma oranı ve istihdam oranı uluslararası standartların çok altında iken, diğer taraftan işgücü piyasasına giren kadınlarda cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği yaygın olarak görülmektedir. OECD (2017) işgücü istatistiklerine göre, 2016 yılında AB-28 ve OECD’de kadınların işgücüne katılma ve istihdam oranları sırasıyla %52 ile %47.5 ve % 51.9 ile %48.5 iken Türkiye’de %32.5 ve %28’dir. Ayrıca Türkiye’de kadınlar en çok hizmet (4.606 bin) ve tarım (2.386 bin) sektöründe istihdam edilmektedir (TÜİK, 2017). 2016 yılında Türkiye’de sektörel olarak en fazla kadın istihdamı %55 ile hizmet, %29 ile tarım, %15 ile sanayi ve %1 ile inşaat sektörlerinde gerçekleşmiştir. Hizmet sektörü içinde ise kadın istihdamının en fazla olduğu sektörler ise eğitim (%18) ve sağlık (%17)’dir. Bununla birlikte, bu sektörler Türkiye’de işgücü piyasasında ücret eşitsizliğinin en yoğun olduğu sektörlerdir. TÜİK 2014 kazanç yapısı araştırması verilerine göre aylık ortalama brüt ücret bazında cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığı %35.9 ile sağlık, % 21.8 bilim ve mühendislik ve %21.1 eğitim ile ilgili profesyonel meslek mensuplarındadır.

Bu çalışmada Türkiye’de kadın istihdamının oldukça yoğun olduğu sağlık sektöründe cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğinin tespiti ve nedenleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, tabakalaşmanın yoğun olduğu ve parçalı bir istihdam yapısına sahip olan sağlık sektöründe gerek beyaz yakalı gerekse mavi yakalı kadınların ücretlerinin belirlenmesinde cinsiyetin ayırd edici bir kriter olup olmadığı arz, talep ve mesleki ayırım kapsamında ele alınarak incelenmiştir. Diğer taraftan çalışmada, kadınların iş yerinde maruz kaldıkları eşitsizlikler ve kariyer hedeflerinde karşı karşıya kaldıkları engeller ortaya koyulmuştur. Bu amaçla çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Sağlık sektöründe kadın istihdamına ilişkin bilgiler birinci bölümde yer almaktadır. İkinci bölümde cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği ve nedenlerine ilişkin teorik çerçeve ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Ankara ili alan araştırması yer alırken, son bölümde sonuçlar özetlenerek çalışma tamamlanmıştır.

## 1. SAĞLIK SEKTÖRÜNDE KADIN İSTİHDAMI

Parçalı bir istihdam yapısına sahip olan sağlık sektörü farklı vasıf ve niteliğe sahip birçok farklı meslek grubunu kapsamaktadır. Bir taraftan çok uzun süre profesyonel eğitim almış, yüksek düzeyde

uzmanlaşmaya sahip ve ikame edilmesi zor olan yüksek nitelikli bir işgücü yer alırken, diğer taraftan yarı vasıflı, eğitim seviyesi düşük ve niteliğe sahip olmayan bir işgücü bulunmaktadır. Başka bir deyişle, sağlık sektörü kişinin uzun süre eğitim almasını gerektiren doktorluk, hemşirelik, acil tıp uzmanı, ebelik ve tıbbi teknisyenlik gibi yüksek nitelikli profesyonel meslek gruplarını içermektedir. Ayrıca yardımcı personel olarak ifade edilen hasta bakıcılık, ofis sekreterliği, teknik destek ve güvenlik gibi pozisyonlar da sağlık sektörünün bir parçasını oluşturmaktadır (Belek 2001: 33). Bu durum sağlık sektöründe mesleki tabakalaşmaya neden olurken istihdam edilenlerin çalışma koşulları, kariyer planları ve ücretleri arasında da farklılıklara yol açmaktadır. Türkiye’de kadın istihdamının en fazla olduğu hizmet sektörünün önemli bir kalemini oluşturan sağlık sektörü gerek beyaz gerekse mavi yakalı kadınların istihdamında oldukça önem taşımaktadır. TÜİK İşgücü istatistikleri NACE Rev.2 sektörel sınıflamasına göre 2016 yılında 4 milyon 606 bin kadının istihdam edildiği hizmet sektörü içinde kadınlar en fazla eğitim (%18) ve sağlık (%17) sektörlerde yoğunlaşmaktadır.

Kadınların sağlık sektöründe yoğunlaşmasının toplumsal cinsiyetçiliğin bir sonucu olarak da görülmektedir. Şöyle ki; Türk toplum yapısında “hastalara”, “yaşlılara” ya da “çocuklara” bakım hizmetinin sağlanması hep kadına atfedilen bir görev olarak görüldüğü için kadınların da bilinçli olarak bu meslek gruplarını tercih ettiği gözlenmektedir (Mardin, 2000). Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü bağlamında ev içi özel alanda hastaların, yaşlıların ya da çocukların bakımından sorumlu tutulan kadınların bu işbölümünün bir uzantısı olarak kamusal alanda da ücret karşılığı bakımla ilgili işlere yönlendirildikleri gözlenmektedir. Bu durum kadınların işgücü piyasasında mesleki ayrımcılığa uğramasına neden olmuştur. Sağlık sektöründeki hemşirelik, ebelik, çocuk gelişim uzmanlığı gibi meslekler kadınlara özgü işler olarak nitelendirilmekte ve pasiflik, dakiklik, incelik, titiz çalışma ve sabır kadınların karakteristik özellikleri arasında görüldüğü için bu meslek grupları içinde yer almaları normal olarak karşılanmakta ve bu durum mesleki feminizasyonu da beraberinde getirmektedir. Diğer taraftan, sağlık sektörünün mesai saatleri olmayan bir sektör olması ve sistemin nöbet ve vardiyalar üzerine kurulu olması, bu nöbet ve vadiyaların özel hayatı önemli ölçüde etkilemesi, iş yükü ve ailevi sorumluluklar birlikte düşünüldüğünde kadın yoğun bir sektör olmasına rağmen kadınlar için çalışması zor bir sektör haline gelmektedir (Urhan ve Etiler, 2011: 204). Bu bağlamda kadınların cinsiyete dayalı ayrımcılığa maruz kaldığı sektörlerden biri de sağlık sektörüdür. Sağlık sektöründe kadınlar diğer meslek gruplarında olduğu gibi gerek yatay gerekse dikey ayrımcılığa maruz kalmakta ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin etkisiyle “kadın işi” ve “erkek işi” ayrımının yapıldığı gözlenmektedir. Bu ayrım sadece sağlık sektöründe çalışan mavi yakalı kadınları etkilememekte kadın doktorlar arasında da uzmanlık alanı seçimlerinin belirlenmesinde ortaya çıkmakta ve kadın doktorların çeşitli alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir (Mardin, 2000; Toksöz, 2007; Urhan ve Etiler, 2011; Çaha vd. 2016). Diğer taraftan kadınların aynı niteliklere sahip erkek meslektaşlarına göre daha yavaş terfi etmesi ve yönetim kademesinde daha az yer alması sağlık sektöründeki dikey ayrışma olarak ortaya çıkmaktadır. Hastanelerde kadın başhekimlere oldukça az rastlanması kadınların yaş, kıdem ve beşeri sermayelerini erkek doktorlarla aynı konuma gelmelerine rağmen cam tavan ile karşı karşıya kaldıklarını göstermektedir (Çaha vd. 2016). Sonuç olarak, kadınlara yönelik yapılan tüm bu olumsuz tutumların yansması kadınların aldığı ücretin erkeklerden daha düşük olmasına ve kadınların doğrudan ya da dolaylı olarak ücrette dayalı ayrımcılığa ve eşitsizliğe maruz kalmasına neden olmaktadır.

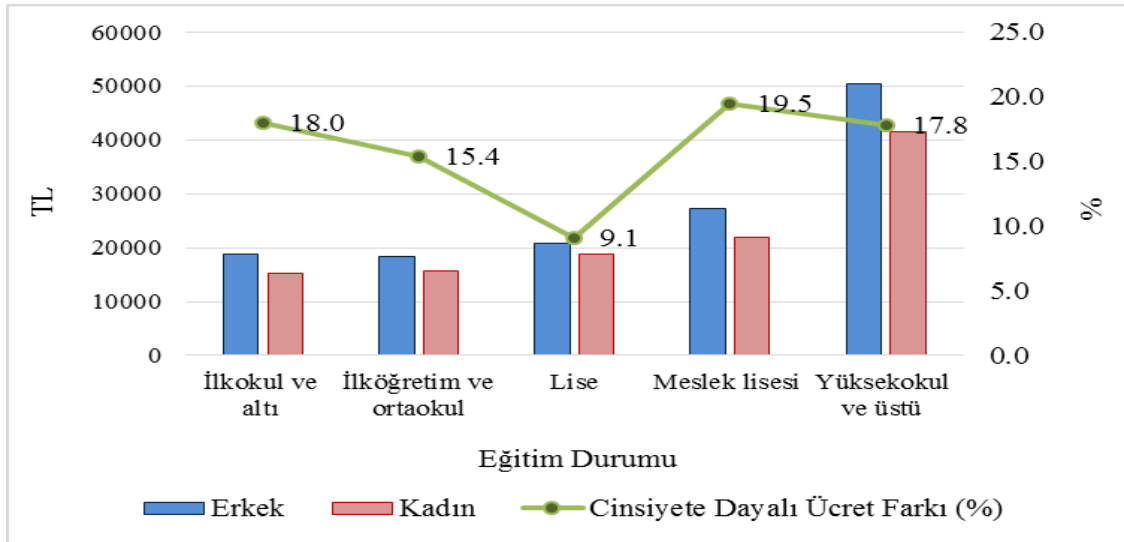
## 2. CİNSİYETE DAYALI ÜCRET EŞİTSİZLİĞİ

Cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği hemen hemen her sektörde kendini gösteren sosyo-ekonomik ve toplumsal bir problemdir. Kadınlar kariyerlerinde erkeklerle eşit ilerleseler bile, ücret konusunda ayrımcılıkla karşılaşmaktadırlar (Stockford, 2004). Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de kadınların işgücü piyasasında cinsiyete dayalı ayrımcılığa maruz kaldığı ve kariyer fırsatları düşük mesleklerde yoğunlaştığı görülmektedir. Kamu çalışanları arasında ücretlerde toplumsal cinsiyete dayalı bir ayrımcılık söz konusu olmasa da, özel sektörde, özellikle sanayi ve hizmet sektörlerinde kadın ve erkek çalışan arasında bir ayrımcılık yapıldığı, kadınların erkeklerle aynı işi yapmalarına rağmen daha düşük ücret aldığı görülmektedir (Eyüboğlu, 1999).

Kadının eğitim düzeyinin ve niteliğinin düşük olması, işe devamlılığının sürekli olmaması, ataerkil sistemin hakim olduğu sosyal ve geleneksel değer yargılarının da etkisiyle emeğinin daha az değerli bulunmasına ve genellikle emek yoğun, niteliksiz, kariyer fırsatlarının düşük olduğu mesleklerde yoğunlaşmalarına ve düşük ücretli işlerde çalışmalarına neden olmaktadır (Kurtulmuş, 2014). Kadınların erkeklerden daha az kazanmaları ise uzun dönemde daha az emekli maaşı almalarına, toplum içinde ekonomik olarak daha geri bir konumda kalmalarına ve dolayısıyla daha fazla yoksul olmalarına neden olmaktadır (Aytaç, Sevüktekin ve Işığışık, 2002)

Küresel ölçekte toplumsal cinsiyet araştırmalarına ilişkin Dünya Ekonomik Forumu tarafından yapılan Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu (2016)'na göre, Türkiye 0.623'lük puan ile 144 ülke arasında 130. sırada olup dünya sıralamasında sonlara doğru yer almaktadır. Kadın ve erkek ücret eşitsizliği sıralamasında ise Türkiye 98. sırada yer almaktadır. Ayrıca raporda ücretli çalışan kadınların erkeklere göre günlük 23 dakika daha fazla çalıştığı ancak erkeklerin sadece %62'si kadar kazandığını belirtilmektedir (The Global Gender Gap Report, 2016). Türkiye'de bir taraftan kadın istihdamı ve işgücüne katılma oranı AB ve OECD ülkelerinin çok daha gerisinde iken diğer taraftan ise işgücüne katılan kadınlar erkeklerden çok daha az ücret alarak ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar.

Türkiye'de 2014 yılında cinsiyete dayalı ücret farkı toplamda kadın ücretinin lehine (% -0,4) iken (TÜİK, 2015), farklı eğitim seviyelerinde kadın ve erkekler arasındaki ortalama brüt ücretteki bu ayrımcılık kadın aleyhine gerçekleşmektedir (Şekil 1).



Şekil 1. Cinsiyet ve Eğitim Durumuna Göre Yıllık Ortalama Brüt Ücret ve Cinsiyete Dayalı Ücret Farkı (2014)

Kaynak: TÜİK (2015), 2014 Yılı Kazanç Yapısı Araştırması

Eğitim seviyesi arttıkça özellikle kadınların yıllık ortalama brüt ücretlerinin ve kazançlarının arttığı görülmektedir. Buna göre, yüksekokul ve üstü eğitim düzeyine sahip erkekler ve kadınlar en yüksek yıllık ortalama brüt ücret ve kazançta sahiptir. 2014 yılında yüksekokul ve üstü eğitime sahip erkeklerde yıllık ortalama brüt ücret ve kazanç sırasıyla 50 bin 468 ve 55 bin 633TL iken kadınlarda 41 bin 490 ve 45 bin 483TL olarak gerçekleşmiştir. Kadınlar için eğitim düzeyinin artması ücret eşitsizliğinin ortadan kaldıramamaktadır. Yüksekokul ve üstü eğitim seviyesinde de ücret eşitsizliği %17.8 olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan kadın ve erkek arasında en fazla ücret farklılığı %19.5 ile meslek lisesi mezunu kadın ve erkekler arasında görülmektedir. Gökşen, Durudoğan, Oder ve Yüksekler (2011)'in hazırlamış olduğu rapora göre, mesleki eğitimdeki sorunların toplumsal cinsiyet açısından olumsuz sonucu, çalışma hayatında var olan cinsiyete göre katmanlaşmayı sürekli hale getirmektedir. Kadınlar düşük statü ve ücretli işlerde yoğunlaşırken, “kariyer olanakları” da sınırlanmaktadır.

Meslek ana grubu (ISCO 08) ayrımına göre cinsiyete dayalı ücret farklılığı en fazla %24.1 ile “tesis ve makine operatörleri ve montajcılar” meslek grubundadır (Tablo 1). Diğer taraftan kadınlara yönelik ücret

eşitsizliğinin “yöneticiler” meslek grubunda olmadığı, kadınların iş yaşamında karşı karşıya kaldığı “cam tavan” probleminin aksine kadınların erkeklerden daha fazla ücret aldığı görülmektedir.

**Tablo 1.** Cinsiyet ve Meslek Gruplarına Göre Ücret Farklılıkları (2014)

Meslek Ana Grubu	Yıllık Ortalama Brüt Ücret (TL)		Cinsiyete Dayalı Ücret Farkı (%)
	Erkek	Kadın	
Yöneticiler	43073	46201	-7.3
Profesyonel meslek mensupları	34549	27861	19.4
Teknisyenler, teknikerler ve yardımcı profesyonel meslek mensupları	22536	20865	7.4
Büro hizmetlerinde çalışan elemanlar	19383	18203	6.1
Hizmet ve satış elemanları	13167	12188	7.4
Sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlar	15586	13004	16.6
Tesis ve makine operatörleri ve montajcılar	13851	10518	24.1
Nitelik gerektirmeyen meslekler	12449	10713	13.9

Kaynak: TÜİK (2015), 2014 Yılı Kazanç Yapısı Araştırması

Meslek grupları içinde 2014 yılında cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğinin yüksek olduğu bir diğer meslek grubu da %19.4 ile “profesyonel meslek mensupları”dır. Profesyonel meslek mensupları üniversitelerin 4 yıllık eğitim programlarını tamamlayarak edinilen meslek gruplarıdır. Buna göre, Türkiye’de kadınların sağlık, bilim-mühendislik, eğitim ve yönetimi gibi alanları kapsayan çeşitli profesyonel meslek gruplarında belirgin bir şekilde erkeklerden daha az kazandığı görülmektedir.

**Tablo 2.** Profesyonel Meslek Mensuplarına Göre Ücret Farklılıkları (2014)

Profesyonel Meslek Mensupları	Aylık Ortalama Brüt Ücret (TL)		Cinsiyete Dayalı Ücret Farkı (%)
	Erkek	Kadın	
Bilim ve mühendislik	4688	3810	21.88
Sağlık	6894	4414	35.98
Eğitim	4245	3349	21.11
İş ve Yönetim	4659	3991	14.33
Bilgi ve iletişim teknolojisi	6148	6056	1.50
Hukuk, sosyal ve kültür	4679	4929	-5.34
Toplam	2941	4995	20.46

Kaynak: TÜİK (2015), 2014 Yılı Kazanç Yapısı Araştırması

Profesyonel meslek grupları içerisinde ise 2014 yılında aylık ortalama brüt ücret bazında cinsiyete dayalı ayrımcılık en fazla %35.98 ile “sağlık” ile ilgili profesyonel meslek mensuplarındadır. Sağlık sektörünü %21.8 ile “bilim ve mühendislik” ve %21.1 ile “eğitim” sektörü izlemektedir. Bu durum sağlık sektöründeki eğitilmiş ve nitelikli çalışanlar arasında kadın aleyhine ücretlendirmenin yapıldığına işaret etmektedir. Bunun dışında sadece Hukuk, sosyal ve kültür ile ilgili profesyonel meslek mensuplarında cinsiyete dayalı ücret farkı kadınlar lehine (% -5,34) gerçekleşmiştir.

## 2.1. Cinsiyete Dayalı Ücret Eşitsizliğinin Nedenleri

Kadınların işgücü piyasasına katılımları ve cinsiyete dayalı ücret eşitsizlikleri birçok teori tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. Mincer (1974) cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını beşeri sermaye özellikleri, demografik faktörler ve işe ilişkin özellikler kapsamında incelerken, Duarte, Carapeto ve Santos (2010) bu kapsamı genişleterek cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığının nedenlerini beşeri sermaye değişkenleri (eğitim ve tecrübe), firmaların özellikleri (büyüklük, karlılık ve gelişme), mesleki ayırım, cam tavan ve gözlenemeyen karakterler (seçim etkisi ve ayrımcılık) olarak ele almıştır. Bu çalışmada cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığının nedenleri beşeri sermaye teorisi, kurumcu iktisat ve feminist iktisat görüşleri temelinde harmanlanarak Doğan (2011) çalışmasında da ele alındığı gibi “Arz Yönlü Nedenler”, “Talep Yönlü Nedenler” ve “Mesleki Ayırım” olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir.

### 2.1.1. Arz Yönlü Nedenler (Beşeri Sermaye Faktörleri)

İşgücü piyasasının en önemli ayrımsal nedenlerini içermekte olan arz yönlü faktörler beşeri sermayeye ilişkin değişkenleri kapsamaktadır. Buna göre, cinsiyet, eğitim, medeni durum, yaş, tecrübe ve mesleki

kıdem gibi emeğin sahip olduğu farklı nitelikler işgücü piyasasında ücrete ilişkin ayrımcılığın temelini oluşturmaktadır.

Arz yönlü nedenlerin başında cinsiyet faktörü yer almaktadır. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet eşitsizliği ya da bir başka deyişle cinsiyete dayalı iş bölümü kadınlara ve erkeklere hangi işleri yapıp yapamayacakları konusunda roller biçmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin derecesi toplumun kültürel ve tarihsel karakteristiklerine göre farklılıklar göstermekle birlikte hemen hemen her toplumda kadını ev işleri, çocuk ve/veya yaşlı bakımı gibi yeniden üretim faaliyetlerinin yapıldığı alanla sınırlayan bir algı söz konusudur (Dedeoğlu, 2009: 151). Bu algı kadınların beşeri sermayelerine yeterli yatırım yapılmamasına yani kız çocuklarının yeterli eğitim almalarını engelleyen bir neden olarak ortaya çıkmaktadır.

Kavramsal olarak beşeri sermaye düşüncesinin ortaya çıkışı Adam Smith'e kadar dayanmaktadır. Adam Smith (1776) fiziki sermaye ile beşeri sermayeyi karşılaştırırken insan ve makineye yapılan yatırımlar arasındaki farklılıklara dikkat çekmiş ve beşeri sermayenin insani yönünü vurgulamıştır. Adam Smith insani faktörlerdeki değişikliklerin beşeri sermayenin verimliliğini değiştireceğini belirtmiştir (Ataman, 2016:144). Adam Smith'e göre, kadınlar erkeklerden farklı bir kariyer yolu veya daha az stresli bir meslek seçebilmekte ya da kariyerleri kesintiye uğradığı ya da engellendiği için beşeri sermayelerine daha az yatırım yapabilmektedir (Tandrayen-Ragoobur ve Pydayya, 2016:242). Bu konuya ilişkin Gery Becker tarafından 1962 yılında ortaya atılan Beşeri Sermaye Teorisinin temelinde eğitimin gelecekte daha fazla gelir yaratacağı gelmektedir. Buna göre ücret farklılıkları bireylerin verimliliklerindeki farklılıklarla açıklanmaktadır. Emeğin verimliliğini ise eğitime yapılan yatırımlar belirlemektedir. Bu bağlamda Becker üretim kapasitesini geliştirebilmek için iki temel yatırımdan bahsetmektedir: okulda eğitim ve mesleki eğitim. Buna göre, kişilerin aldıkları eğitimler (okul veya mesleki eğitim) verimliliklerini arttıracak, dolayısıyla bu yatırımlar gelir üzerinde yıllarca etkili olacaktır. Kadınlar bir taraftan ailede toplumsal cinsiyet ayrımcılığı nedeniyle yeterli eğitim alamamakta, diğer taraftan ise evlilik ve çocuk sahibi olma nedeniyle işten ayrılma olasılıkları yüksek olduğu için daha az (ya da hiç) firma içi eğitim alamamakta dolayısıyla daha düşük beşeri sermaye donanımına sahip olmaktadır. Düşük beşeri sermaye donanımına sahip olan kadınların verimlilikleri ve aldıkları ücretler de erkeklere göre daha düşük olmaktadır. Diğer taraftan, bu durumla ilişkili olarak medeni durum kadınların işgücü piyasasına katılımı ve ücretlerinin belirlenmesi üzerinde de önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Evli kadınlar işveren tarafından eksik ve yetersiz işgücü olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda aldıkları eğitim ve sahip oldukları mesleki kıdem göz ardı edilmektedir (Durmaz, 2016: 39). Diğer taraftan, özellikle tecrübe ve mesleki kıdemi düşük olan genç kadınlar işsizlik oranının en yüksek olduğu grubu oluşturmaktadır.

### 2.1.2. Talebe Bağlı Nedenler

Kadınlara yönelik ücret ayrımcılığında talebe bağlı nedenler arasında istatistiksel ayrımcılık ve işte ayrımcılık öne çıkmaktadır (Doğan, 2011: 37). Kurumcu iktisatçılar tarafından ortaya konulan istatistiksel ayrımcılık modeli işverenin önyargılarına dayanmaktadır ve kurumların önemini vurgulamaktadır. Firmalar, dolayısıyla işverenler, iş başvurusu yapan kişileri tek tek değerlendirmektense, o kişinin ait olduğunu varsaydığı grubun niteliklerine göre değerlendirme yapmaktadır (Duruoğlu, 2007:69). Dolayısıyla işverenler, işe alım, terfi, kurum içi eğitim ve ücretlerin belirlenmesinde ortalama istatistiklere bakarak karar almakta ve en yüksek verimliliğe sahip kişiyi tercih etmektedir. İşverenler genel olarak kadın çalışanların aralıklı bir kariyere sahip olma ihtimalinin daha yüksek olduğu ve bekar kadınların da anne olma ihtimalini öngördükleri için, işe alım, terfi etme, eğitim verme veya ücretlendirme konusunda daha isteksiz davranmaktadırlar. Fakat açık ve net bir şekilde cinsiyete bağlı ayırım yapamayacakları için kadınları daha düşük maliyetli işlerde çalıştırmayı tercih edeceklerdir. Diğer taraftan firmaların büyüklüğü de cinsiyete bağlı ücret ayrımcılığında etkili olmaktadır. Yüksek kârlılık ve büyüme oranına sahip olan firmalarda cinsiyetler arası ücret farklılıkları daha düşük olmaktadır. Çünkü bu firmalar bir taraftan itibarlarını korumaya çalışmakta diğer taraftan ise işgücünü daha verimli olmaları için motive etmektedirler (Tandrayen-Ragoobur ve Pydayya, 2016). Diğer taraftan işte ayrımcılık yaparak işverenler bazen bir cinsiyetten diğerini özellikle tercih edebilmektedir.

### 2.1.3. Mesleki Ayrım

Kadınların işgücü piyasasında yaşadığı en temel ayrım mesleki ayrımcılıktır. Feminist iktisatçılar, işgücü piyasasında kadının yeri ve kadın emeği ile ücret arasındaki ilişkinin hanelerdeki cinsiyete dayalı işbölümü ve ataerkil bakış açısının bir yansıması olduğunu ileri sürmektedir (Özkaplan, 2013:4). Buna göre kadınlar ya belli sektörlerde yoğunlaşmakta ya da belli sektörlerden tamamen dışlanmaktadır. Özellikle bazı işlerde kadınların çalışmamasına ilişkin yaygın bir toplumsal kabul varsa, kadınların o işlerden de dışlandığı görülmektedir. Böylece işler “kadın işi” ve “erkek işi” olarak ayrılmakta, kadınların yoğun olarak istihdam edildiği sektörler feminize olmuş sektörler olarak adlandırılmaktadırlar (Dedeoğlu, 2015:22). Kadınların ise bu sektörlerde çoğunlukla düşük ücretli ve emek yoğun üretim teknikleri ile çalıştıkları gözlenmektedir. Kadınlara yönelik yapılan bu ayrımcılık, kadınların yüksek ücretli işlerde çalışmasına, terfi etmesine ve kendilerini geliştirecek beceriler kazanmasını sınırlandıracak, başka bir deyişle sosyal kapama (social disclosure) ya maruz kalmalarına neden olacaktır (Doğan, 2011:39). Sosyal kapama mekanizması özellikle kadınları “iş başında eğitim” alırken etkilemekte, kadınların terfi etmesi ve yönetim kademelerinde yer almasını engellemektedir. Bu durum kadınlara yönelik “cam tavan” sorununun da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan Kurumcu İktisatçılar kadınların sınırlı sayıda “kadın” mesleğinde yer almasının nedenini, işgücü piyasasındaki tabakalaşma ve istatistiksel ayrımcılık ile açıklamaktadır. Bireyler bir kez işgücü piyasasının belirli bir tabakasında iş bulunca, bu işle ilgili becerilerle donanırlar ve böylelikle mesleki katmanlaşmanın kalıplarını güçlendirirler (Özkaplan, 2013:4).

## 2.2. TÜRKİYE’DE CİNSİYETE DAYALI ÜCRET EŞİTSİZLİĞİNE İLİŞKİN YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Türkiye’de kadın ve erkekler arasındaki ücrete dayalı ayrımcılık ve kazanç farklarını inceleyen çok sayıda çalışma mevcuttur. Sağlık sektöründe ayrımcılık ile ilgili sınırlı sayıda çalışma bulunmakta olup ücret konusu kadınlara yönelik ayrımcılık kapsamı altında ele alınmıştır. Dayıoğlu ve Kasnakoğlu (1997), Ercan ve Tunalı (1998), Tansel (1994, 1999) ve Dayıoğlu ve Tunalı (2003), cinsiyete bağlı kazanç farklılıklarında önemli bulgulara ulaşmışlardır. Bu çalışmaların çoğunda kullanılan Oaxaca-Blinder türü ayrıştırma uygulamaları, ücret farklılığına yol açan asıl etkenin, yetenek, beşeri sermaye ve kıdem gibi ücretin belirleyici faktörlerinin yanı sıra erkeklerin piyasada özellikle tercih edilmesi olduğunu göstermiştir. Ücretli ve serbest çalışan kadınları inceleyen Tunalı ve Başlevent (2001), ücretli çalışmanın daha çok tercih edildiği ve daha çok verim alındığı sonucuna ulaşmışlardır. Benzer bulgular Dayıoğlu ve Başlevent (2006) tarafından da ortaya konmuştur. Kara (2006) Blinder ve Oaxaca yaklaşımını kullandığı çalışmada cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğinin eğitim ile birlikte azaldığını, kamu sektöründe daha az olduğunu ve mesleklerde farklılık gösterdiğini bulmuş ve eğitim, deneyim, meslek, bölge ve seçim etkileri kontrol değişkeni olarak ele alındıktan sonra genel ücret farkı %30 olarak bulunmuştur. İlkaracan ve Selim (2007) ücret regresyonu Oaxaca ayrıştırma yönteminin kullanıldığı çalışmada cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğine neden olan faktörlerin başında kadınların iş deneyimlerinin az olması ve meslek sürelerinin kısa olmasını bulmuştur. Ücret eşitsizliğini etkileyen diğer faktörler daha az sayıda kadının toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işlerde çalışması ve endüstriyel ve mesleki ayrımcılıktır. Duruoğlu (2007) Bursa Organize Sanayi Bölgesi tekstil sektörü için yapmış olduğu çalışmada kadın-erkek ücret ayrımcılığını tespit etmiş, kadın işçilerin erkek işçilere oranla daha düşük (asgari ücretinde altında) ücret aldığı, genç kadınların ise yaşlılardan daha düşük ücret aldığını bulmuştur. Dayıoğlu ve Kırdar (2010) 2002-2006 döneminde kentsel alanlarda yüksek eğitilmiş kadınların aylık reel kazançları erkek emsallerinin biraz altında olduğunu, 2004 yılından sonra ise yüksek vasıflı kadınların saatlik ücretlerinin düzeyinin erkeklerden fazla olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın, lise mezunu kadınların uzun çalışma saatlerine rağmen ücretlerinin erkeklerden daha düşük olduğu, kadınların %75’inin asgari ücretin altında ücret aldıkları tespit edilmiştir. Özkan ve Özkan (2010) Gaziantep ilinde kadın işçilerin ücretlerinin belirlenmesinde ayrımcı kriterlerin etkili olduğunu, bu kriterler arasında en fazla cinsiyetin, daha sonra ise politik, dinsel, kültürel faktörler ve işverene yakınlık gibi faktörlerin etkili olduğunu tespit etmiştir. Diğer taraftan kadın işçilerin ücretlerinin belirlenmesinde en önemli faktörler; kadın işçinin yapmakta olduğu iş, kişisel yetenek, eğitim seviyesi ve kadının sürekli işçi olamaması olarak bulunmuştur. Urhan ve Etiler (2011) sağlık sektöründe çalışan kadınlara yönelik ayrımcılıkların ele aldığı çalışmada yatay ayrışmanın bir göstergesi olan ücret eşitsizliğinin birçok ülkede sağlık sektöründe yaygın



olarak görüldüğünü belirtmiş ve Türkiye’de sağlık sektöründe çalışan kadınların günlük kazanç ortalamasının erkeklerden %10 daha düşük olduğu sonucuna varmıştır. Ucal, O’Neil ve Toktaş (2015) Türkiye’de özel üniversitelerdeki kadın akademisyenlerin cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğine maruz kaldıklarını tespit etmiştir. Aktaş ve Uysal (2016) kadınların ortanca ücretlerde erkeklerden %8 daha az kazandığı, ayrıca kadınlarla erkekler arasında eğitim, işgücü piyasası tecrübesi gibi özelliklerden kaynaklanan farklılıklar dikkate alındığında ücret dağılımının üst kısmında da kadınların erkeklerden %4.5 daha az ücret aldığını tespit etmiştir. Çelik Uğuz ve Topbaş (2016) turizm sektörü için Oaxaca ve Cotton yöntemini kullanmış ve cinsiyetler arası ücret farklılığının %0.6’sının ayrımcılıktan kaynaklandığını bulmuştur. Kümbül Güler ve Kiler Gürel (2016) Oaxaca ayrıştırma analizi ile ele aldığı çalışmada cinsiyetler arasındaki gelir farklılığının, kadınların lehine olduğu, bu farklılığın %8.9’unun insan sermayesi donanım farklılığından kaynaklandığını belirtmiştir. Ancak gelir farklılığının %108’inin işgücü piyasasındaki ayrımcılıktan kaynaklandığını tespit etmiştir. Buna göre, kadınların, erkeklerle benzer insan sermayesi donanımına sahip olsalar bile, ücret düzeyinin belirlenmesinde işveren kaynaklı cinsiyet ayrımcılığına maruz kaldığı anlaşılmaktadır Tekgüç, Eryar ve Cindoğlu (2017) 2004 ve 2011 yılları için Oaxaca-Blinder ayrıştırma modeli ile yaptıkları çalışmada cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığının özel sektörde daha fazla olduğunu, fakat kamu sektöründe yüksek öğretim mezunu kadınların niteliğinin daha yüksek olmasına rağmen ücrette daha fazla ayrımcılığa maruz kaldığını tespit edilmiştir. Onuk (2017) çalışmada İstanbul ili genelinde 496 katılımcı ile yapılmış 2015 tüketici verileri anketini kullanarak regresyon analizi yapmış ve kadınların erkeklerden daha düşük ücret aldığını ve hizmet sektöründe çalışan kadınların sanayi sektöründe çalışan kadınlara göre daha fazla ücret ayrımcılığına maruz kaldığını tespit etmiştir.

### 3. ANKARA İLİ SAĞLIK SEKTÖRÜ ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI

#### 3.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışmada alan araştırmasının amacı, sağlık sektöründe çalışan kadınlara yönelik cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğinin tespiti ve nedenlerini ortaya koymaktır. Diğer taraftan sağlık sektöründe çalışan gerek beyaz gerekse mavi yakalı kadınların iş yerinde maruz kaldıkları eşitsizlikler ve kariyer hedeflerinde karşı karşıya kaldıkları engeller ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Ankara ilinde Sağlık Bakanlığına bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren en az 50 ve üzeri çalışanı olan 3 özel hastanede çalışan doktor, hasta bakıcı, hemşire, sekreter, teknik destek elemanı ve anestezi teknisyeni olmak üzere 28 kadın ve 16 erkek, toplam 44 kişi ile görüşülmüştür. Alan araştırmasında ise nitel araştırma yöntemleri kullanılmış, yüzyüze görüşmelerle yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat tekniği uygulanmıştır.

#### 3.2. Araştırmanın Bulguları

Alan araştırması kapsamında görüşülen katılımcılara ilişkin yaş, medeni durum, mesleki kıdem ve eğitim gibi demografik bulgular şu şekildedir: Kadın katılımcıların yaşları 27 ve 55 arasında değişirken, erkekler 31 ve 62 yaş aralığındadır. Medeni durum itibarıyla, görüşülen 28 kadının 22’si, 16 erkeğin ise tamamı evlidir. Görüşülen kadın katılımcılardan 3 tanesi hasta bakıcı olup ortaokul mezunudur. Geri kalan beyaz yakalı 25 kadın katılımcı doktor, hemşire, sosyal hizmetler uzmanı, sekreter ve teknik personelden oluşmaktadır. Kadın katılımcıların 4’ü lise, geri kalanı ise üniversite mezunudur. Görüşülen 16 erkek katılımcının 4’ü hasta bakıcı olup lise ve ortaokul mezunudur. Beyaz yakalı erkek katılımcılar doktor, başhekim doktor, insan kaynakları yöneticisi (İKY) ve sekreter olup tamamı üniversite mezunudur.

##### 3.2.1. Arz Yönlü Sonuçlar

Kadın erkek ücret farklılığının nedenleri arasında cinsiyet, medeni durum, kıdem ve yaş gibi arza yönelik faktörler bulunmaktadır. Bu bağlamda çok sayıda beyaz yakalı kadın “Çalıştığınız iş yerinde cinsiyete dayalı bir ücret ayrımcılığı var mıdır? Varsa nasıldır? Yok ise ücret farklılıklarının sebepleri nelerdir?” sorularına genel olarak doktorlar arasındaki ücret farklılıklarının cinsiyete dayalı olmadığı yaş, mesleki kıdem ve uzmanlık alanlarındaki farklılıklar gibi diğer kriterlerin daha etkili olduğunu belirtmişlerdir. Doktorlar arasında cinsiyete dayalı ücret farklılığının dolaylı olarak gerçekleştiğini, uzmanlık alanı seçimlerinde kadınlara yönelik yapılan ayrımcılık sebebiyle ücretlerinin de etkilendiğini belirtmişlerdir.

Fakat gerek bir kadın doktor gerekse insan kaynakları yönetici (İKY) ücretlerin belirlenmesi konusunda erkeklerin kadınlardan daha iyi pazarlık yaptığını belirtmişlerdir. Diğer taraftan mavi yakalı kadın çalışanlar arasında gözle görülür bir cinsiyete dayalı ücret farklılığı tespit edilmiştir. Görüşmelerden öne çıkan beyanlar şu yöndedir;

**B Hastanesi – K1, Doktor:** *“Bu hastanede genellikle doktorlar birbirlerine yakın ücretler alıyorlar. Mesela, çok ünlü bir genel cerrah hocamız var. Diğer cerrahlardan daha yüksek ücret alır kendisi. Benim açımdan ise durum şöyle; ben bu hastanede çalışmaya 8 yıl önce başladım. 10 yıllık mesleki kıdemim vardı o zaman. Ücretim de kıdemime göre ilerledi hep. Fakat şunu söyleyebilirim. Aynı dönemde işe başladığım erkek bir doktor benden daha fazla ücret ile işe başladı. Çünkü benim o dönemde küçük çocuğum vardı. Bu hastaneyi eve ve çocuğumun kreşine yakın olduğu için tercih etmiştim. Ücret konusunda çok pazarlık yapamadım o yüzden. Ama bu durumu bir ayrımcılık olarak değerlendirmemişim hiç.”*

K1'in verdiği cevaplara göre, ücret ayrımcılığının sebebi K1'in bu hastaneyi özel olarak tercih etmesidir. Ücret olarak kendisi ile aynı pozisyonda bir erkek doktordan daha az ücret almasına rağmen ailevi sebepler daha öncelikli gelmiş ve daha düşük ücrete çalışmaya razı olmuştur.

**C Hastanesi – K4, Doktor:** *“Benim çalıştığım hastanede ücret konusunda cinsiyete bağlı bir ayrımcılık yaşamadım. Ücret konusunda genellikle mesleki tecrübe ve uzmanlık alanımıza göre farklılıklar oluyor. Kadın olmamdan kaynaklı bir ücret farklılığı yaşamadım.”*

Kadın doktorlarla yapılan görüşmelerin ardından araştırmayı biraz daha genişletmek adına görüşmeyi kabul eden erkek doktorlar ile de görüşülmüş ve cinsiyete bağlı mesleki ayrımcılıklar hakkında onların da görüşleri sorulmuştur. İfadeleri şu yöndedir;

**C Hastanesi – K5, Doktor:** *“Bu hastanede çalışan kadın doktorlar ve erkek doktorlar aynı ücreti alıyorlar. Ücret farklılığı kıdeme bağlı değişiyor. Cinsiyetten kaynaklanmıyor. Fakat kadınlara başka açıdan çifte standart uygulanmıyor değil. Örneğin, kadınların özlük hakları daha fazla, çocukları olan kadın doktorlara pozitif ayrımcılık yapılıyor. İşe geç gelmeleri ya da erken çıkmaları çok sorun edilmiyor. Ama biz erkek olduğumuz için aynı ayrımcılıktan yararlanamıyoruz.”*

Yukarıdaki beyanlara bağlı olarak, özel hastanelerde alınan ücretlerin yaş, kıdem ve uzmanlık alanına göre belirlendiği, doktorlar arasındaki ücretlendirmede doğrudan cinsiyetin etkili olmadığı belirtilmiştir. Öte yandan, cinsiyete bağlı ücret farklılığı dolaylı etkileri ortaya çıkmaktadır; kadın doktorların ev, çocuk ve aile sorumlulukları nedeniyle daha düşük ücrete çalışmaya razı oldukları görülmektedir. Dolayısıyla kadın doktorların da aile yaşantısı ve işi dışındaki sorumluluklarını birinci planda tutmak zorunda olduğu, mesleki kariyerini ikinci planda bıraktığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, sağlık sektörü içinde feminize olmuş bir meslek olan sekreterlikte toplumsal cinsiyet rollerine uygun olarak daha çok kadınların tercih edildiği belirtilmiştir.

**C Hastanesi – K2, Sekreter:** *“Benim mesleğimde ücretler genellikle tecrübeye göre belirleniyor. Daha önce aynı pozisyonda başka hastanelerde çalışmış iseniz asgari ücretin biraz üstünde alabilirsiniz. Ama mesela benim yanımda çalışan arkadaşımın burası ilk iş yeri. Onu asgari ücretten başlattılar. Ayrıca erkek kendisi de. Yani sekterlikte cinsiyete bağlı ayırım aslında biraz kadınlara yönelik oluyor. Bu pozisyonda kadınlar daha çok tercih ediliyor ve işi daha iyi yapıyoruz. Hasta da burada kadın sekreter görmek istiyor çoğu zaman. Ayrımcılık açısından ise ben şöyle bir şeye maruz kaldım; 2 yıl önce doğum yaptım. 1 yıl ücretsiz izin aldım ve sonra işe geri döndüğümde aynı departmandan başlayamadım. Beni işlerin daha hafif olduğu bir bölüme verdiler. Aslında iyi bile oldu. Çocuklu bir kadın olarak çalışmak yeterince zor zaten.”*

Aynı hastanede erkek sekreter pozisyonunda çalışan kişinin bu konudaki görüşleri ise şu yöndedir;

**C Hastanesi – E1, Sekreter:** *“Bu hastanede benimle aynı konumdaki birçok kadın personel benden fazla ücret alıyor. Çünkü bu pozisyonlar için özel hastanelerde genellikle bayan çalıştırmaya özen gösteriyorlar. Bunun sebebi de erkek çalışanların kadınların olduğu bir yerde daha özverili davranması. Yani çalıştığımız yerde bir kadın olduğu takdirde daha dikkatli oluyoruz. Daha özenli davranıyoruz. Ayrıca kadın sekreterler mesaiye kalmıyorlar. Evli olanların başka sorumlulukları da olduğu için, bekâr olanların*

*ise gece eve ulaşmaları çok sıkıntı olmasın diye olabildiğince kadın personele gece nöbeti yazılmıyor. Bence bu da kadınlara yönelik bir pozitif ayrımcılık.”*

Erkek sekreter olan E1'in beyanına göre sekreterlik pozisyonunda kadınlar daha çok tercih edildiği için bir erkek sekreter olarak daha düşük ücret aldığını ve kadınların lehine bir ücret ayrımcılığını belirtmiştir. Görüşülen beyaz yakalıların ücretleri 1800- 5000 TL arasında değiştiği bildirilmiştir. Mavi yakalı kadın çalışanların aldıkları ücretin düşük olmasının sebepleri beyaz yakalılara göre farklılık göstermekte olup cinsiyete dayalı ayrımcılık görülmektedir.

**B Hastanesi – K3, Hasta Bakıcı:** *“Ben bu hastanede 2 yıldır çalışıyorum. Mesleğe başlayalı ise 6 yıl kadar oluyor. Çocuklarım biraz büyüdükten sonra mecburen çalışmam gerekti. O sebeple bir yakınımın vasıtasıyla buranın kadın hasta bakıcı aradığını duydum. Ben başladığım sırada başka kadın hasta bakıcı yoktu ve en düşük maaşı ben alıyordum. Çok da sorgulamadım bunun sebebini. Çünkü benim hiç iş tecrübem yoktu. Diğer hasta bakıcılar benden çok daha tecrübeliydi. Tabiki benden fazla alacaklar. Fakat şöyle ayrımcılıklarla karşılaşılıyor, yıllık izin kullanmakta erkek hasta bakıcılar arasında çok sıkıntı olmuyor ama ben bir gün bile izin istesem sorun oluyor. Benimle beraber çalışan bir kız daha var ama o da tecrübesiz. İşleri ona emanet etmemi istemiyorlar. Çocuklarım hastalandığında filan çok sıkıntı oluyor benim için.”*

K3 mavi yakalı bir kadın olarak erkek hasta bakıcılardan daha düşük maaş aldığını ifade etmiştir. Buna karşın erkek hasta bakıcılar kendisinden daha tecrübeli olduğu için daha yüksek ücret almalarını normal kabul etmektedir. Oysaki aynı işi yapmaktadırlar. Bu durumda mavi yakalı çalışanlar arasında cinsiyete bağlı ücret ayrımcılığı olduğu göstermektedir.

**B hastanesi – E2, Hasta Bakıcı:** *“Ben bu hastane açıldığından beri burada çalışıyorum. Öncesinde bir devlet hastanesindeydim. Emekli olduktan sonra çalışmaya devam ettim. Ayrımcılık yaptığımı düşünebilirsiniz ama hasta bakıcılık kadınlara göre bir meslek değil. Çok uzun zamandır bu işi yapıyorum. Yatalak çok hasta oluyor. Her şeyi ile ilgileniyoruz. Kas gücü çok önemli. Ayrıca nöbete kalıyoruz sık sık. Kadın hasta bakıcı bizim kadar kalamıyor. Bu yüzden biz onlardan daha fazla iş yapıyoruz. Daha fazla ücret almamız normal.”*

E2 kişinin ifadesine göre hasta bakıcılık pozisyonu “erkek işi” olarak görülmektedir ve kadınlardan daha fazla iş yaptıkları için daha yüksek ücret almalarının normal olduğunu ifade etmektedir.

**C Hastanesi – K6, Hasta Bakıcı:** *“Ben asgari ücret alıyorum. 1 yılı geçti ama henüz bir artış olmadı. Diğer hasta bakıcı benden daha yüksek ücret alıyor, çünkü hastanelerde erkek hasta bakıcıların işleri daha çok oluyor. Ben işe başlarken de herkes ‘o iş erkek işi’ demişti zaten. Bu yüzden normal bence yüksek alması. Ben Isparta’da mevsimlik işçi olarak da çalıştım. Orda da erkeklerin yarısı kadar yevmiye alıyorduk. Bu iş ona kıyasla çok çok iyi, o yüzden bir şikâyetim yok.”*

Yukarıdaki katılımcıların görüşlerine göre, hasta bakıcılık pozisyonunun erkek işi olarak görülmesi nedeniyle kadınlar düşük ücreti kabullenmişlerdir. Ayrıca her iki kadın hasta bakıcının da bu işi kariyer beklentisi ile yapmadığı ortadadır. Öncelikli amaçları ailelerinin maddi durumuna destek olmak ve maddi durumları düzeldiğinde bu mesleğe devam etmeyeceklerini belirtmişlerdir. Beyaz yakalılara göre mesleki kıdemi daha az olan mavi yakalıların asgari ücrete yakın bir ücret (1400- 1800 tl) aldıklarını beyan etmişlerdir.

### 3.2.2. Talep Yönlü Sonuçlar

Talep yönlü sonuçlar işverenin işyerinde kadın personel ile çalışmaya bakış açısı ile ilgilidir. İşverenlerin aynı eğitim düzeyine ve aynı yeterliliğe sahip olmasına rağmen “kadın personel çalıştırmak isteyip istemediği” ya da “kadınların kariyer yükselişlerini onaylayıp onaylamadığı” sorularına ilişkin 3 hastaneden 5 işveren vekili (3 başhekim ve 2 insan kaynakları yöneticisi) ile görüşülmüştür.

Sağlık sektöründe özellikle hastanelerde işverenler tarafından cinsiyete dayalı ayrımcılık ile ilgili yapılan görüşmede bir başhekimin (A hastanesi) verdiği cevaplar şu yöndedir;

**A Hastanesi – E6, Başhekim:** “Doktorlar arasında ücret açısından farklılıklar genellikle cinsiyete bağlı oluşmuyor. Bir ücret farklılığı olduğu doğru, fakat bu durum uzmanlık alanı ve mesleki tecrübeden kaynaklanıyor. Aynı uzmanlık alanına mensup kadın ve erkek doktorlarımız arasında sadece kıdemden kaynaklanan bir farklılık var. Fakat kadın yöneticilerle çalışmak çok zor. Bunu erkek olduğum için söylemiyorum, böyle düşünen kadınlar da var. Kadınlar bence tarafsız bir şekilde yönetemiyorlar. Kadın yönetici seçilmemesinin nedeni bu bence. Mesleki yeterlilikleri tam olsa bile yönetici vasfına haiz olmak çok farklı bir şey.”

**B Hastanesi – K14, Baş Hemşire:** “Türkiye’de kadından yönetici olmaz inancı hakim. Kadından emir almak birçok erkeğe zor geliyor. Bu sebeple kadınların yükselmesi zor oluyor. Fakat yönetici pozisyonuna ulaşmış kadınlarla çalışmak da cidden çok zor. 22 yıldır bu mesleği yapıyorum ama şahsen ben kadın doktorlarla çalışmayı pek sevmiyorum. Çünkü gerçekten nazını ve kaprisini çekmemiz gerekiyor. Erkek doktorların hiçbiri öyle değil. İşlerine odaklanıyorlar ve sadece onu yapıyorlar. Kadınların çoğu birbirini kıskanıyor işine konsantre olamıyor.”

K14 ile yapılan görüşmede ortaya çıkan önemli bir husus, yönetici pozisyonunda olan bir kadının, diğer kadın yöneticiler hakkındaki bakış açısıdır. Kadınların kendi hemsinlerinin başarılı olmalarına inanmamaları ve bu konuda farklı davranışlar sergilemeleri de başka bir ayrımcılık çeşidini oluşturmaktadır. Kadınların yönetici olmalarındaki en büyük engel işe objektif yaklaşamamaları olarak görülmektedir.

Toplumsal yargıların oluşturduğu “cam tavan” olgusu sağlık sektöründeki kadınların yöneticilik pozisyonuna gelmeleri üzerinde etkili olmaktadır. Mardin (2000) çalışmasında da, duygusal olmak ya da iş hayatında pasif olmak gibi davranışların kadınlarla daha çok bağdaştırıldığı, dolayısıyla bu önyargıların kadınların yöneticilik için uygun olabileceği düşüncesini frenlediğini belirtmiştir. Diğer taraftan sağlık sektöründeki çalışma koşulları ve kadına ilişkin ön yargılar nedeniyle kadınların yönetici konumuna gelmelerinin zor olduğunu tespit etmiştir. Urhan ve Etiler (2011) tarafından da belirtildiği üzere sağlık sektöründe kadınlar karar verici ve yöneten olmaktan çok, kararları uygulayan ve yönetilen durumundadır. Çaha vd. (2016) hazırlamış olduğu raporda sağlık sektöründe doktorlar arasında dikey ayrışmanın olduğu kadınların sağlık sektöründe daha çok orta düzey yönetim kademelerinde yoğunlaştığını belirtmiştir. Sağlık sektöründeki kadınlarda sürdürmek zorunda kaldıkları ev kadınlığı, annelik ve çalışma yaşamındaki sorumluluklar karşısında ağır çalışma şartları, sorumluluklar ve yoğun mesai gerektiren yöneticilik konusunda erkeklerin gerisinde kalmaktadırlar.

A hastanesindeki başhekimin ayrımcılık konusundaki sözleri bu yönde, aynı hastanede çalışan sosyal hizmet uzmanının aynı konuya cevabı şu yöndedir;

**A Hastanesi – K7, Sosyal Hizmet Uzmanı:** “Ben bundan önce çalıştığım hastanede ücrete bağlı bir ayrımcılık yaşadım. O hastanede benim dışımda bir sosyal hizmet uzmanı daha vardı (erkek). Benden daha yüksek ücret aldığını ben çok sonradan öğrendim. İşe aynı dönemde başlamamıza rağmen ücret pazarlığını benden daha iyi yapmış. Ayrıca başka açılardan da ayrımcılığa maruz kaldım. Mesela, hastalarla ilgili bir sorun olduğunda doktorlar hep erkek uzman ile muhatap oluyordu. Kadınların çözüm üretebileceğine inanmıyorlar. Erkeklerin böyle işleri daha iyi başarabileceğini düşünüyorlar.”

K7’den elde edilen verilere göre özel hastanelerin sosyal hizmet uzmanı alımı esnasında belirgin bir ücretin olmadığı, ücretin işçi ve işveren arasındaki pazarlıkla belirlendiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Buradan yola çıkarak kadın çalışanların pazarlık güçleri düşük görülmekte ve zaten erkek çalışanlardan daha düşük olması normal olarak kabul edilmektedir.

C hastanesinde ise mavi yakalı kadın çalışanlarla ilgili ücret ayrımcılığı sorusuna insan kaynakları yöneticisinden şu cevaplar alınmıştır;

**C Hastanesi – K8, İKY Uzmanı:** “Mavi yakalı çalışanlarımızın çoğunluğu taşeron firmadan geliyor. Bize bağlı olarak çalışanlar sadece hasta bakıcılarımız. Bizim hastanemizde 2 kadın hasta bakıcımız var. Bordro üzerinden baktığımızda asgari ücret alıyorlar. Erkek hasta bakıcılarımız ise biraz daha yüksek alıyor. Bunun sebebi ise, erkek hasta bakıcılarımızın yaptıkları işin biraz daha zor olması. Özünde aynı işi yapıyorlar fakat erkek hastalarla ilgilenmek her zaman daha zor oluyor. Ayrıca kadın hasta bakıcılarımız

gece vardiyasına kalmaya hiçbir zaman gönüllü olmuyorlar. Kadın çalıştırmak işte bu yüzden zor. Kadınların evlerinde de yerine getirmeleri gereken pek çok işleri var, çocukları var. Başhekimimiz de kadın hasta bakıcılara çok sıcak bakmıyor bu sebeple.”

K8 İKY uzmanının görüşlerine göre hasta bakıcılar arasında belirgin bir cinsiyetçi ücret farklılığı bulunmaktadır. Bunun sebebi ise erkek çalışanların iş yükünün daha ağır olmasına bağlanmıştır. Aynı işi yapmalarına rağmen erkeklerin yaptığı iş daha kıymetli ve ağır olarak nitelendirildiği için daha yüksek ücrete layık görülmektedirler.

**B Hastanesi – K9, İKY Uzmanı:** “Bu hastanede doktorlar açısından az bir ücret farklılığı var. Şöyle ki; bu hastanede alınan maaşlar piyasanın biraz daha altında kalıyor. Fakat buna rağmen işveren doktorları işe alırken pazarlığı katı tutabiliyor. Çünkü özellikle kadın doktorların tercih nedenlerine çok iyi biliyorum. Özel sigortaları ödeniyor. Bunun yanı sıra hastane çok merkezi bir yerde. Bildiğim kadarıyla doktorların yarısından çoğu bu çevrede oturuyor. Yalnız, sekreterler ve hastabakıcılar için aynı durum söz konusu değil tabii. Bu hastanede 3 hasta bakıcımız var. İki bay bir bayan... Bayan olan asgari ücret alıyor ve uzaktan geliyor diye biliyorum. İlk başladığında yarım gün geliyordu. Öyle sözleşme yapılmıştı. Çünkü kadın hasta bakıcı ihtiyaca göre çağrılıyor. Erkek olanların yüksek ücret almasının sebebi de aslında burda ufak tefek başka işlere de yardım ediyorlar ve zaten kendi işleri de epeyi fiziksel güç gerektiriyor. Sekreterin aldığı ücret de asgari ücretin biraz üzerindedir. Onlarda cinsiyete bağlı bir ayırım yok. Kıdeme göre ücretleri değişiyor ama genelde yakın birbirine.”

Mavi yakalılar arasında cinsiyetçi ücret farklılığı sorusuna K9 İKY uzmanı da B hastanesinin İKY uzmanına yakın cevaplar vermiştir. Erkek hasta bakıcıların kadınlardan daha yüksek ücret almasının nedeni daha fazla çalışmalarına ve daha ağır işler yapmalarına bağlanmıştır. Kadınlar sosyal ve özlük haklarını elde etmede de ayrımcılığa maruz kaldığı görülmüştür. Katılımcı K9’un ifade ettiği gibi yarım gün çalıştırma, sigortanın eksik ödenmesi, kadınların gece vardiyasına kalmaması, katılımcı K3’ün de belirttiği gibi izin almada sıkıntı yaşanması gibi problemler cinsiyetçi ayrımcılığın varlığını göstermekte ve erkek hasta bakıcıların daha çok tercih edilmesine neden olmaktadır.

### 3.2.3. Mesleki Ayırım

Mesleki ayrımcılık işgücü piyasası içinde yaşanan en önemli ayrımcılık biçimidir. Cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılık ile işler “kadın işi” ve “erkek işi” şeklinde konumlandırılmaktadır ve dolayısıyla kadınlar erkeklerin ağırlıklı olduğu bir işte çalıştığında erkeklerden daha düşük ücret almaktadır. Bu durum sağlık sektöründe hasta bakıcı olarak çalışan mavi yakalılar arasında yaygın olarak görülmektedir. Sağlık sektöründe çalışan beyaz yakalılarda ise cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılık teknik işlerde daha sık görülürken, doktorlar arasında ise yatay ayrışmanın olduğu gözlenmektedir. Özellikle uzmanlık alanının seçilmesinde cinsiyete dayalı yapılan ayırım dolaylı olarak ücret ayrımcılığına neden olmaktadır.

**B Hastanesi – K12, Doktor:** “Ücretsel olarak erkek doktorlarla aramızda bir fark yok aslında. Ayrımcılık genellikle deneyim ve uzmanlık alanına bağlı olarak oluyor. Mesela Üroloji uzmanları ve beyin cerrahları Türkiye’de genellikle erkektir. Kadın üroloji uzmanı olsa bile tercih edilmiyor. Kadınların beyin cerrahlığı gibi zor bir mesleği hakkıyla yapabileceğine yönelik bir inanış yok. Aslında bu durum da ücret ayrımcılığını getiriyor. Bir kadın doktor beyin cerrahı olsa daha fazla ücret alabilecek iken bu baskıdan ötürü olamıyor ve daha düşük ücret alıyor.”

B hastanesinde çalışan kadın doktorun (K12) beyanlarının KEİG’in (2015) “Çalışma Yaşamında Kadınlar Forumu” raporundaki başka bir doktorun beyanları ile benzeştiği görülmüştür; “Çalıştığım alanda yükselme kriterlerinde bilgi bir ölçüt olarak kullanılıyor ve kadınlar cinsel meta olarak görülüyor, ama uzmanlık alanlarında cinsiyetçi ayırım çok belirgin. Beden yükü olan ortopedi, cerrahi gibi alanlar ile ürolojinin neredeyse tamamı erkek. Tıpta hizmet alan, hizmet veren, eğitim alan gibi farklı kademeler mevcut, ancak, bu kademelerin maddi karşılığı (parasal değeri, ücretler) yeterince adaletli değil. 3 işi birden yapan bir doktor, bu işlerin birini yapan bir doktordan daha az ücret alabiliyor” (KEİG, 2015). Toksöz (2007) çalışmasında kadınların öğrencilik yıllarında cerrahi branşlardan ağır çalışma koşullarına sahip olduğu gerekçesiyle caydırıldığını bildirmektedir. Mardin (2000) kadınların cerrahi bölümlere

yönlendirilmemesinde erkek doktorların bakış açısının da etkili olduğu ve erkek doktorların kadınların cerrah olmasına olumlu yaklaşmadığını belirtmiştir (Mardin 2000; 100-101). Diğer taraftan kadın doktorların toplumsal cinsiyet roller nedeniyle nöbeti olmayan çalışma düzenini tercih etmesi, daha çok birinci basamakta ya da dâhili kliniklerde yoğunlaşması (Urhan ve Etiler, 2011) dolaylı olarak cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğine neden olmaktadır.

Sağlık sektöründe yer alan hemşirelerin görüşleri şu şekildedir:

**B Hastanesi – K18, Hemşire:** *“Bizim hastanemizde erkek hemşire yok. Hatta Ankara’da çok az özel hastanede erkek hemşire var diyebilirim. O sebeple kadın olmamızdan kaynaklanan bir ücret farklılığı yok bizde. Bu hastanedeki tüm hemşireler (ameliyathane hemşireleri ve başhemşire hariç) aşağı yukarı aynı ücreti alır. Nöbet sayısına göre ücret değişebiliyor ama bu kişiye bağlı bir şey. Hemşirelik, evet biraz kadın mesleği olarak görülüyor çünkü kadınların eli her zaman daha hafiftir ya. Bir de hemşirelik yardımcı meslek gibidir ve kadınlara daha uygun görülüyor o yüzden.”*

Görüşmeci K18 hemşireliğin feminize olmuş bir meslek olduğundan bahsederek cinsiyete bağlı bir ücret ayrımcılığına maruz kalmadıklarını belirtmiştir. Fakat hemşirelik yardımcı meslek olarak görülmekte ve bu meslek grubunda da kadınların çalışması uygun görülmektedir. Bu da cinsiyete dayalı bir ayrımcılığı getirmektedir.

Cinsiyetçi ayrımcılık konusunda C hastanesinde çalışan bir teknik destek elemanı ise mesleki ayrımcılık konusunda daha farklı görüşlere sahiptir;

**C Hastanesi – K12, Teknik Destek Elemanı:** *“Ben bu hastanede çalışan tek kadın teknik personelim. Genel olarak teknik işlerin kadınlar tarafından layıkıyla yapılmayacağı görüşü hâkim. Bu sebepten ötürü kendimi ispatlamak zorunda kaldığım anlar oldu. Mesela kadınların mesaiye kalamayacağı görüşü o kadar yaygındı ki, ben sadece bu görüşü kırmak adına ve müdürümün benim hakkımdaki görüşlerini yumuşatmak için mesaiye kalıyordum. Erkeklerin ağırlıklı olduğu bir işte çalışıyorsanız sizden bir başarı göstermenizi beklemiyorlar, eğer normal bir başarı elde ettiyseniz buna şaşırıp sizi tebrik ediyorlar. Aslında bu ayrımcılık daha üniversite yıllarında başlıyor. Kadınların mühendislik işlerini yapabileceklerine yönelik inanış zayıf. Bu algıyı kırmak için de bence kota uygulaması getirilebilir. Örneğin 10 kişinin çalıştığı bir yerde en az 4 kadın çalıştırma zorunluluğu getirilebilir. Bu durum kadın istihdamını da artırır. Bu konuda devletin desteği çok önemli.”*

Dedeoğlu (2009)’nun da belirttiği gibi Türkiye’de işe almada cinsiyete dayalı ayrımcılık çok yaygın olarak karşılaşılmaktadır. Toplumsal cinsiyet rolleri ve işbölümüne göre mühendislik gibi teknik konularda erkeklerin çalışması olağan görülürken, kadınların teknik işlerden anlamayacağına yönelik algının oluştuğu ve bunu kırmak için de sürekli kendisini ispatlama çabasına girdikleri ifade edilmiştir.

Diğer taraftan yaygın olarak kadınların istihdam edildiği ve fakat yapılan görüşmelerde sekreterlik pozisyonu için bunun aksi bir sonuç çıkmıştır. Şöyle ki;

**B Hastanesi – K15, Sekreter:** *“Sağlık sekreterliği pozisyonunda çoğunlukla kadınlar çalışıyor. Çünkü hastaneye girer girmez hastaları güler yüzlü ve kibar bir hanımın karşılaması bile çok olumlu bir şey. Bu yüzden kadın olmak sekreterlik için bir tercih sebebi diyebilirim. Ücret açısından ise bizim hastanemizde performansa dayalı bir uygulama var. Mesela bu yılın başında erkek sekreterlerin maaşlarına bizden daha az zam yapıldı. Şuan daha düşük alıyorlar diye biliyorum. Çünkü bu işde kadınların performansı daha yüksek.”*

K15’in beyanına göre hastane sekreterliğinde cinsiyete bağlı mesleki bir ayrımcılık yaşanmaktadır. Kadınların karakter özellikleri gereği, zarif, kibar ve sabırlı olmalarına bağlı olarak bu pozisyon için özellikle kadınlar tercih edilmekte ve daha yüksek ücret almaktadırlar.

Fakat bu durum diğer mavi yakalı çalışanlar için aynı değildir. 6 yıldır A hastanesinde çalışan bir kadın hasta bakıcı “çalıştığınız işyerinde mesleki ayrımcılık yaşayıp yaşamadığı ile ilgili sorulara şu yanıtları vermiştir;

**A Hastanesi – K10, Hasta Bakıcı:** “Ücretle ilgili bir ayrımcılık yaşıyorum evet. Biz bu hastanede 2 kadın hasta bakıcıyız. 4 erkek hasta bakıcı bizden yaklaşık 300-400 TL fazla alıyor. Ama onların işleri gerçekten bizden daha ağır. Biz erkek hastalarla ilgilenmiyoruz. Akşam vardiyasına da nadir olarak kalıyoruz. O yüzden ikimiz de bu durumdan çok şikayetçi değiliz. Fakat ücret dışında yaşadığım başka ayrımcılıklar oldu. Ben 6 yıl önce işe alınırken burada başka bir insan kaynakları personeli vardı. O benimle görüşürken 3 çocuğumun olmasına çok takılmıştı. Bu sebepten ötürü deneme süremi 2 ay daha uzattılar. O zamanlar küçük oğlum bebektir. İzin almam çok sıkıntı oluyordu. Ama şimdi daha rahatım.”

Aynı hastanede çalışan erkek hasta bakıcılardan biri ise cinsiyete bağlı mesleki ayrımcılık konusunda şunları söylemiştir;

**A Hastanesi – E2, Hasta Bakıcı:** “Hasta bakıcı pozisyonu bence kadınların yapabileceği bir iş değil. Çünkü gerçekten fiziki kuvvet ve dirayet gerekiyor. Bizim hastanede çalışan kadın hasta bakıcılarımız işlerini son derece iyi yapıyorlar fakat bizim kadar ağır işler yapmıyorlar. Hep kadın hastalarla ilgileniyorlar. Ashında bu da bir ayrımcılık. Kadınlar kendilerine kadınların bakmasını istiyor. Eğer ülkemizde böyle bir ön yargı olmasaydı erkek hasta bakıcılar kadınlarla da ilgilenebilirdi. Ayrımcılık yaptığımı düşünebilirsiniz ama bence öyle. Kadınlara göre bir iş değil bu. Bu hastanede bile biz onlardan daha çok çalışıyoruz, daha çok emek sarf ediyoruz. En basitinden örnek vereyim onların mola hakkı bizden daha fazla. Bence kadınlar sadece kadın oldukları için piyasa içinde daha çok kayırılıyor.”

Görüşmeci E2’de mesleki ayrımcılık konusunda kadın işi erkek işi ayrımını belirtmiş, hasta bakıcılık pozisyonunun erkek işi olduğunu ifade ederek toplumsal cinsiyet algısına da vurgu yapmıştır. Kendisi de bu ayrımcılığı savunmuştur. Kadınların erkeklerle tüm yönlerden eşit haklara sahip olsalar bile bu mesleği layıkıyla yerine getiremeyeceği algısı belirgin bir şekilde kendini göstermektedir.

## SONUÇ

Türkiye’de kadınların işgücüne katılma oranı ve istihdam oranı erkeklere göre oldukça düşük olup 2016 yılında %32,5 ve %28 olarak gerçekleşmiştir. Kadınların yoğun olarak istihdam edildiği sektörlerin başında hizmet sektörü yer almaktadır. Hizmet sektörü içinde ise sağlık ve eğitim sektöründe ise kadın istihdamının yoğunlaştığı görülmektedir. Bu sektörlerde farklı niteliklere sahip çeşitli meslek gruplarından kişiler istihdam edilirken ve toplumsal cinsiyet rollerine göre “kadın işi” ve “erkek işi” olmak üzere mesleki ayrımın yapıldığı gözlenmektedir. Diğer taraftan profesyonel meslek mensupları arasında cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğinin en yüksek olduğu meslek grubu sağlık sektörüdür. Arz ve talebe bağlı nedenler ve mesleki ayrım kapsamı altında cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğinin olup olmadığını ve nedenlerini inceleyen bu çalışmada Ankara ilinde 3 özel hastanede beyaz ve mavi yakalı çalışanlarla görüşülmüştür.

Araştırma bulgularına göre, sağlık sektöründe özellikle mavi yakalı kadın çalışanların ücretlerinin tespit edilmesinde cinsiyetin belirleyici bir faktör olduğu tespit edilmiştir. Beyaz yakalı çalışanlar arasında ise kadın doktorların ücret farklılığına çoğunlukla kıdem, eğitim düzeyi ve tecrübe gibi faktörlerin etki ettiği bulunmuştur. Diğer taraftan cinsiyetin ücret ayrımcılığını dolaylı olarak etkilediği tespit edilmiştir. Doktorlar arasında ortaya çıkan mesleki ayrımcılık uzmanlık alanı seçiminde kendini gösterirken kadın doktorların çalışma koşullarının daha az yorucu olduğu fakat daha az kazancın elde edildiği bölümleri tercih ettiği tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgular Mardin (2000), Toksöz (2007) ve Urhan ve Etiler (2011) ve Çaha vd. (2016)’in elde ettiği sonuçlarla paralellik göstermektedir. Diğer taraftan kadın doktorların yönetim kademesinde daha az yer alması sağlık sektöründeki dikey ayrışma olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumsal yargıların oluşturduğu “cam tavan” olgusunun sağlık sektöründeki kadın doktorların yöneticilik pozisyonuna gelmeleri üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Kadın yöneticilerin tarafsız olamayacağı ve duygusal kararlar alacağı ileri sürülürken, hemcinslerinin bile kadın yöneticinin başarılı olacağına dair inancının olmadığı tespit edilmiştir. Bu durum yine dolaylı olarak kadınların ücretlerine yansımaktadır.

Diğer taraftan, cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılık mavi yakalılarda hasta bakıcı kadrosunda, beyaz yakalılarda ise teknik destek personeli, hemşirelik, sekreterlik ve sosyal hizmet uzmanı kadrolarında öne çıkmıştır. Hasta bakıcılığı ve teknik destek elemanı pozisyonunun “erkek işi” olarak tabir edilmesi, sosyal hizmet uzman kadrosunda ise problem çözmede erkek uzmanın tercih edilmesi gibi örnek olaylardan dolayı

kadınların bu meslek gruplarında ayrımcılığa maruz kaldığı tespit edilmiştir. Sekreterlik ve hemşirelik kadın işi olarak görüldüğü ve bu mesleklerde kadınların daha çok tercih edildiği ve kadın sekreterlerin erkeklere göre daha yüksek ücret aldığı bildirilmiştir.

Kadınların maruz kaldığı cinsiyete bağlı ayrımcılık yalnızca sağlık sektörü ile sınırlı kalmayıp tüm sektörlerde görülen bir sosyo- ekonomik problemdir. Bu nedenle öncelikle ailede başlayan ayrımcılığın önüne geçilmeye çalışılarak kız çocuklarına eğitim desteği artırılmalı ve iş gücü piyasasına yeni katılan kadınlar için iş fırsatları oluşturulmalıdır. Diğer taraftan kadınların aile ve iş yaşamındaki dengeyi sağlayıcı düzenlemeler kapsamında bakım hizmetlerinin sağlanması ve kreş desteğinin olması elzemdir. Kadının çalışma yaşamını destekleyecek benzeri düzenlemelerin artması kadınların daha nitelikli ve yüksek ücretli işlerde çalışmasına, işgücü piyasasında rekabet edebilmesine yardımcı olacaktır.



**KAYNAKÇA**

- AKTAŞ, A. ve UYSAL, G. (2016), The Gender Wage Gap in Turkey, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(2), 1-19.
- ATAMAN, B. C. (2016), *Çalışma Ekonomisi: Teori ve Politikalar*, İmaj Yayınevi, Ankara.
- AYTAÇ, S. , Sevüktekin M. ve Işığışok, Ö. (2002), *Çağdaş Sanayi Merkezlerinde Kadın İş Gücünün Konumu: Bursa Örneği*, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayın No:219.
- BECKER, G. (1962), Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis, *Journal of Political Economy*, 70(5), 9-49.
- BELEK, İ. (2001), *Sosyal Devletin Çöküşü ve Sağlıkın Ekonomi Politikası*, İstanbul: Sorun Yayınları.
- ÇAHA, H., ÇAHA, Ö. ve AYDIN, S. (2016), *Hizmet Sektöründe Çalışan Kadınların Yaşadıkları Sorunlar ve Yükselmelerinin Önündeki Engeller*, Kadınların Ekonomik Fırsatlara Erişiminin Artırılması Sonuç Raporu, Kadın ve Demokrasi Derneği.
- ÇELİK UĞUZ, S. ve TOPBAŞ, F (2016), Turizmde Kadın İstihdamı ve Ücret Ayrımcılığı: Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 27(1), 62 – 78.
- DAYIOĞLU, M. ve KASNAKOĞLU, Z. (1997), Kentsel Kesimde Kadın ve Erkekleri İşgücüne Katılımları ve Kazanç Farkları, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 24(3), 329-361
- DAYIOĞLU, M. ve TUNALI, İ (2003), *Falling Behind While Catching Up: Changes in the Female-Male Wage Differential in Urban Turkey, 1988 to 1994*, Population Association of America 2003 Annual Meeting Program, Minneapolis, 1-3 Mayıs 2003.
- DAYIOĞLU, M. ve BAŞLEVENT, C. (2006), Female Employment, Earnings Inequality and Household Well-being: The Case of Urban Turkey, *Proceedings of the EcoMod Regional and Urban Modelling Conference*, Brussels, Belgium, June 2007.
- DAYIOĞLU, M. ve KIRDAR, M.G. (2010), *Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılımında Belirleyici Etkenler ve Eğilimler*, T.C. DPT ve Dünya Bankası Refah ve Sosyal Politika Analitik Çalışma Programı, Çalışma Raporu Sayı:5, Ankara.
- DEDEOĞLU, S. (2009), Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye’de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı, *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 41-54.
- DEDEOĞLU, S. (2015), *Türkiye’de ‘Yeni Kapitalizm’ ve Kadın İstihdamı: Talep Yönlü Bir Analiz: Malatya, Şanlıurfa ve Adıyaman Örneği*, Dünya Bankası Türkiye Ofisi, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve SIDA Kadınların Ekonomik Fırsatlara Erişiminin Artırılması Projesi
- DOĞAN, B.(2011), *Gender Wage Gap In the Turkish Labor Market*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, SBE, Uluslararası Ekonomi Politikaları Programı, İstanbul.
- DUARTE, C. M., CARAPETO, M. and SANTOS, M. (2010), The Determinants of Gender Pay Gap in Portuguese Private Firms, *Journal of Gender in Management*, 25(6), 438-461.
- DURMAZ, Ş. (2016), İşgücü Piyasasında Kadınlar ve Karşılaştıkları Engeller, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 37-60.
- DURUOĞLU, T. (2007), Emek Piyasasında Cinsiyetçi Ücret Ayrımı: Bursa Organize Sanayi Bölgesinde Bir Araştırma, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 24, 61-76.
- ERCAN, H. ve Tunali, İ. (1998), Labor Market Segmentation in Turkey, *Characteristics and Trends in the Turkish Labor Market*, T. Bulutay, (editör) içinde, Ankara: TÜİK, 85-127.
- EYÜBOĞLU, D. (1999), Kadın İş Gücünün Değerlendirilmesinde Yetersizlikler. *Milli Produktivite Merkezi Yayınları*, No:637, Ankara.
- GÖKŞEN, F., DURUDOĞAN, H., Oder, B. E., YÜKSEKER, D. (2011), *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*, [https://spm.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2012/07/Kilic\\_Kocmakalesi.pdf](https://spm.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2012/07/Kilic_Kocmakalesi.pdf) (04.07.2017)
- İLKARACAN, İ. ve SELİM, R. (2007), The Gender Wage Gap in the Turkish Labor Market, *Labour*, 21 (3), 563–593
- KARA, O. (2006), Occupational Gender Wage Discrimination in Turkey", *Journal of Economic Studies*, 33(2), 130-143.
- KEIG (2015), *Çalışma Yaşamında Kadınlar Forumu Raporu*, Kasım [http://www.keig.org/wp-content/uploads/2016/03/forum\\_rapor-Ekim-2015-2.pdf](http://www.keig.org/wp-content/uploads/2016/03/forum_rapor-Ekim-2015-2.pdf) (2.07.2017)
- KURTULMUŞ, M. M. (2014), *Kapitalizm Ataerki ve Kadın Erkek Ücret Eşitsizliği*, Diskar, 5-61. <http://disktektstil.org/wp-content/uploads/2014/02/sayfa-50-61.pdf> (03.08.2017)

- MARDIN, B., N. (2000), *Sağlık Sektöründe Kadın*, [http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/saglik\\_sektorunde\\_kadin.pdf](http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/saglik_sektorunde_kadin.pdf) (28.07.2017)
- KÜMBÜL GÜLER B. ve KIREN GÜRLER Ö. (2016), Türkiye’de Kadın İşgücünün Ücret Düzeyini Belirleyen Faktörler ve Ücrette Ayrımcılık, *Karatahta/İşyazıları*, 4,51-66.
- MINCER, J. (1974), *Schooling, Experience and Earnings*, National Bureau of Economic Research and Columbia University Press, New York, NY.
- OECD (2017), *Labour Statistics*, [http://stats.oecd.org/BrandedView.aspx?oecd\\_bv\\_id=-mei-data-en&doi=data-00046-en](http://stats.oecd.org/BrandedView.aspx?oecd_bv_id=-mei-data-en&doi=data-00046-en) (03.08.2017)
- ONUK, P. (2017), Ücret Eşitsizliği ve Ücretin Sosyoekonomik Belirleyenleri: İstanbul Örneği, *Çalışma ve Toplum*, 53(2):703-719.
- ÖZKAN, B. ve Özkan, G. S. (2010), Kadın Çalışanlara Yönelik Ücret Ayrımcılığı ve Kadın Ücretlerinin Belirleyicilerine Yönelik Bir Araştırma, *Çalışma ve Toplum*, 1(24), 91-104
- ÖZKAPLAN, N. (2013), Kadın Akademisyenler: Cam Tavanlar Hala Çok Kalın!, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 1(12), 1-23.
- SMITH, A. (1776), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Vol I and Vol II, Campbell, R.H. and Skinner, A.S. (Eds), Liberty Fund, Indianapolis.
- STOCKFORD, A. M. (2004), *The Bellwomen: The Story of The Landmark AT&T Sex Discrimination Case*. Rutgers University Press: Stockford.
- TANDRAYEN-RAGOOBUR, V. ve PYDAYYA, R. (2016), Gender Wage Differential in Private and Public Sector Employment: A Distributional Analysis for Mauritius, *Gender in Management: An International Journal*, 31(3), 222-248.
- TANSEL, A. (1994) “Wage-employment, Earnings and Returns to Schooling for Men and Women in Turkey”, *Economics of Education Review*, 13(4), 305-320.
- TANSEL, A. (1999), *Public- Private Employment Choice, Wage Differentials And Gender In Turkey* [http://www.econ.yale.edu/growth\\_pdf/cdp797.pdf](http://www.econ.yale.edu/growth_pdf/cdp797.pdf) erişim tarihi: 04.07.2017
- TEKGÜÇ, H., ERYAR, D. ve CINDOĞLU, D. (2017), Women’s Tertiary Education Masks the Gender Wage Gap in Turkey, *Journal of Labor Research*, 38,1-27.
- TOKSÖZ, G. (2007), İşgücü Piyasasının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Analizi ve Bölgelerarası Dengesizlikler, *Çalışma ve Toplum*, 4(15), 57-79.
- TUNALI, İ. ve BAŞLEVENT, C. (2001), *Married Women’s Participation Choices and Productivity Differentials: Evidence from Urban Turkey*, Koç Üniversitesi Çalışma raporu.
- TÜİK (2015), *Kazanç Yapısı Araştırması 2014*, Haber Bülteni, Sayı: 18861 <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18861> (20.07.2017)
- TÜİK (2017) *İşgücü İstatistikleri*, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/sgucuapp/sgucu.zul> (19.05.2017)
- UÇAL, M., O’NEIL, M. L. ve TOKTAŞ, Ş. (2015), Gender and Wage Gap in Turkish Academia, *Journal of Balkan Near East Studies*, 17(4), 447-464.
- URHAN, B. ve ETİLER, N. (2011), Sağlık Sektöründe Kadın Emeğinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Analizi, *Çalışma ve Toplum*, 2(29), 191- 215.
- WORLD ECONOMIC FORUM (2016), *The Global Gender Gap Report 2016*. Geneva Switzerland. <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2016/> (05.07. 2017).

*Araştırma Makalesi/Research Article*

## FAİZ HADDİNİN EKONOMİNİN GELİR VE ENFLASYON SEVİYESİNE UYUM SAĞLAYABİLİRLİĞİ: TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN TAYLOR KURALI ANALİZİ<sup>1</sup>

ADAPTABILITY OF THE INTEREST RATE TO THE INCOME AND INFLATION LEVEL OF THE ECONOMY: AN ALAYSIS OF THE TAYLOR RULE FOR TURKISH ECONOMY

Utku ALTUNÖZ\*

### Öz


Merkez bankalarının temel hedeflerinden biri parasal istikrarı sağlamaktır. Bu amaca ulaşmak için enflasyonla mücadele önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle enflasyon hedeflemesi uygulaması yapan merkez bankaları temel araç olarak faiz oranlarını kullanmaktadır. Merkez bankaları belirttikleri hedef doğrultusunda faiz oranlarını ne ölçüde değiştireceklerine karar verirler. Taylor Kuralına göre merkez bankaları faiz oranını ne ölçüde değiştireceğine karar verirken, potansiyel gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) ve gerçekleşen gayrisafi yurtiçi hasıla arasındaki fark ile hedeflenen enflasyon ve gerçekleşen enflasyon oranı arasındaki sapmaların aynı yönde değişmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de optimal para politikasının döviz kuru, enflasyon ve üretim değişkenleri altında kurala dayalı belirlenip belirlenmediği Taylor Kuralı çerçevesinde 2004:01-2016:10 dönemi için belirlenmeye çalışılmıştır. 2006 yılında açık hedeflemeye geçilmesi nedeniyle bu tarihten 2 yıl öncesi baz alınarak ekonometrik model tarihi 2004 yılından başlatılmıştır. Taylor Kuralı iki model çerçevesinde analiz edilmiştir. Bu modeller faiz oranlarını üretim açığı ve enflasyon açığına göre belirlediği model ve bu modelin bir tür açık ekonomi versiyonu olan merkez bankasının faiz oranlarını üretim açığı, enflasyon açığı ve döviz kurundaki sapmaya göre belirlediği model şeklindedir. Sınır testi ile yapılan ekonometrik sonuçlara göre oluşturulan her iki model için Taylor Kuralı’nın Türkiye ekonomisi için çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifade ile ilgili dönemde faiz haddinin belirli bir kurala göre hareket ettiği rahatlıkla söylenebilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Enflasyon Hedeflemesi, Taylor Kuralı, ARDL Sınır Testi.

### Abstract

One of the main target of central banks is to ensure price stability. The fight against inflation has an important place in reaching this aim. Especially central banks targeting inflation target use interest rates as the main tool. In this way, they decide how to change the interest rates in line with the targets they specify. Taylor Rule is a reduced version of the nominal interest rate determined by the central bank to respond to changes in inflation, output or other economic conditions. In this paper, it has been tried to determine whether the optimal monetary policy is determined based on the rules of production, inflation and exchange rate variables for the period of 2004: 01-2016: 10 in the light of Taylor Rule. Taylor Rule is analyzed in two model frameworks that the model in which the interest rates are determined according to the production deficit and the deviation of inflation from target and the model in which the interest rate of the central bank, which is a kind of open economy version of this model, is determined according to the production deficit, deviation of inflation from target and exchange rate deficit. As a result of study, it has been applied that Central Bank implicitly rule-based monetary policy regime within the framework of the Taylor rule with the switch of inflation targeting regime.

**Keywords:** Inflation Targeting, Taylor Rule, ARDL Bounding Test

\*  Doç. Dr., Sinop Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, utkual@hotmail.com

<sup>1</sup> Bu makale, 6th International Conference on Economics, ICE-TEA etkinliğinde sunulan “Faiz Haddi Ekonominin Gelir ve Enflasyon Seviyesine Uyum Sağlayabilir mi? Türkiye Ekonomisi İçin Taylor Kuralı Analizi” başlıklı bildirisinin genişletilmiş halidir.

## **EXTENDED SUMMARY**

### **Background**

Theoretical structure of the Taylor rule in this study will be discussed in the literature regarding the application and issue of Turkey's economy. Turkey Economy economic model for the rules to be created for later Taylor Rule will be tested.

### **Purpose**

Purpose of this paper is to determine whether the optimal monetary policy is determined based on the rules of production, inflation and exchange rate variables for the period of 2004: 01-2016: 10 in the light of Taylor Rule.

### **Method**

Rule is analyzed in two model frameworks that the model in which the interest rates are determined according to the production deficit and the deviation of inflation from target and the model in which the interest rate of the central bank, which is a kind of open economy version of this model, is determined according to the production deficit, deviation of inflation from target and exchange rate deficit.

### **Findings**

Two different models were used in the study and the original values in Taylor's study were used in the first model. In the second model, the Taylor Rule is included in the analysis of the central bank, which is the open economy version, determined the interest rates according to the production gap, inflation gap and foreign exchange rate. According to the results of the study, the inflation deficit variable was positive in both model (1) and model (2) in long term and it was statistically significant at 1%. Similarly, the industrial deficit variable for both models was negative and statistically insignificant. In addition to model (1), the real exchange rate deficit variable added to model (2) was statistically significant and negative at 1% level.

### **Results and Conclusions**

These results compared to only create inflation rate interest rate policy of the central bank in Turkey by not moving real exchange shows that keep in mind foreign exchange deficit. However, the CBRT does not develop a policy between the production gap and the nominal interest rate, and uses its priority to the nominal interest rate. Error correction coefficients support study results. Therefore, it is understood that implicitly applied in the framework of the rule-based monetary policy regime with the Taylor Rule to adopt explicit inflation targeting regime by the Central Bank of the Republic of Turkey Central Bank.

## GİRİŞ

Para politikasının etkinliği, iktisat biliminin önemli tartışma konularının başında gelmektedir. Son yıllarda makroekonomik değişkenlerle alakalı belirlenen amaçları elde etme anlamında önerilen yaklaşımlardan biri de kısa vadeli faiz oranlarının ana politika aracı olarak kullanıldığı Taylor kuralıdır. Konuyla alakalı literatürün önem kazanması ve artmasındaki ana neden, 90'lı yıllarla birlikte birçok ülkenin enflasyon hedeflemesine geçmesidir. Önemli bir popüleriteye sahip olan Taylor kuralı; basit haliyle kısa dönemli faiz oranının ekonominin gelir ve enflasyon sapmalarına adapte olacağını savunmaktadır (Mishkin,2002:1-2). Taylor (1993) etkili bir faiz politikası kuralının fiyat seviyesi ve reel gelir sapmalarına tepki gösterecek biçimde oluşturulmasını önermektedir. Taylor bu önermeye paralel olarak ABD ekonomisi için hedeflenen ve gerçekleşen enflasyon oranları arasında meydana gelen farkın kısa dönemli nominal faizin ayarlanmasında etkin bir rol oynadığını ispatlayarak kendi adını taşıyan kuralı literatüre kazandırmıştır. Ball'a göre (1999), Taylor kuralının en önemli özelliğini, merkez bankalarının belli bir politika amacı oluşturup oluşturmadığına bakmaksızın faiz oranlarını bir kura bağlı gibi hareket ettiğini göstermesidir.

Çalışmada Taylor kuralının teorik alt yapısı, Türkiye ekonomisi uygulamaları ve konuyla ilgili literatür ele alınacak ve Taylor Kuralı için oluşturulacak ekonomik modellerle kuralın Türkiye Ekonomisi için 2004:01-2016:10 dönemlerinde geçerliliği test edilecektir. Çalışmada Türkiye ekonomisinde enflasyon hedeflemesi yönteminin benimsenmesiyle para politikası araçlarından olan kısa vadeli faiz oranlarının hedefe ulaşma konusunda ne derece etkili olacağı anlaşılması ve literatüre katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde Taylor kuralının teorik altyapısına değinilecektir. Enflasyon hedeflemesi ve Türkiye uygulaması bölümünün ardından yerli ve yabancı literatür taramasına geçilecektir. ekonometrik modelin yer aldığı son bölümde Taylor kuralının Türkiye için varlığı iki farklı model çerçevesinde analiz edilecektir. Çalışmanın literatüre katkısı, son dönem verilerle yapılmış olması ve Taylor'ın modeline sadık kalınan modelin yanında alternatif modelin de analize dahil edilmesi şeklinde olacaktır.

### 1. TAYLOR KURALI'NIN TEORİK ALTYAPISI

Amerikalı iktisatçı John Taylor tarafından geliştirilen ve literatüre Taylor Kuralı olarak geçen durum, reel gayrisafi yurt içi hasıla ve enflasyon farkının etkilediği nominal faiz oranı olarak ifade edilmektedir. Taylor' a göre Merkez bankaları kısa dönemdeki borç verme faiz oranını gerçekleştiren GSYİH ve potansiyel GSYİH arasındaki fark ile hedeflenen ve gerçekleşen enflasyon oranı arasındaki sapmalarla aynı yönde değiştirmesi gerekmektedir. Diğer bir ifade ile hedeflenen üzerinde bir enflasyonla karşılaşıldığında, potansiyel üretim düzeyinin üzerinde bir üretim yapıldıysa merkez bankaları talebi azaltmak için kısa dönemli faiz oranlarını arttırma yoluna gidebilir. Benzer mantıkla hedeflenen değer altında bir enflasyon ve potansiyel üretim düzeyinin altında bir üretim düzeyi mevcutsa merkez bankaları toplam talebi arttırmak adına kısa vadeli faiz oranlarını arttırabilir (Gögül ve Songur, 2016: 23).

Özetle kural ekonomideki şartlara bağlı olarak kısa dönemli nominal faiz oranını ve buna bağlı olarak enflasyondan arındırılarak reel faiz oranının belirlenmesini savunmaktadır.

Taylor'ın önerdiği basit para politikası kuralı;

$$i_{Taylor} = \pi_t + r^* + 0,5(\pi_t - \pi^*) + 0,5(y_t) \quad (1)$$

şeklinde formüle edilmiştir.

Denklem 1'de  $i_{Taylor}$ = Kısa vadeli faiz oranını (Genelde gecelik faiz oranları),  $r^*$ = bahsi geçen faizle alakalı reel denge değerini,  $\pi_t$ = enflasyon oranını (yıllık ortalama)  $\pi^*$ =hedeflenen enflasyon oranı,  $y_t$ =Üretim açığı ifade etmektedir.

$$\text{Üretim Açığı} = \frac{\text{Reel GSYİH} - \text{Potansiyel GSYİH}}{\text{Potansiyel GSYİH}} * 100 \text{ Şeklinde hesaplanmaktadır.}$$

Bu bağlamda Taylor tarafından tanımlanan kuralı Denklem 2'deki gibi genellebiliriz.

$$r - r^* = \theta(z - z^*) \quad (2)$$

2 numaralı Denklem’de  $r$  kısa vadeli faiz oranını,  $r^*$  hedeflenen faiz oranı olarak ifade etmektedir (Bkz.denklem 3). Benzer mantıkla  $z$ , modele dâhil edilecek değişkenler için o dönemdeki değeri,  $z^*$  ise hedeflenen değeri ifade etmektedir. Orphanides’e (2007) göre (2) numaralı denklem (3) numaralı denklem şeklinde genellenebilir.

$$r - r^* = k_{\pi}(\pi - \pi^*) + k_y(y_t - y^*) \text{ ve } r^* = rr + \pi^* \quad (3)$$

Denklem 3’te  $y$ , çıktıyı  $\pi$  ise enflasyon oranını ifade etmektedir. Aynı denklemde Sauer ve Sturm’a göre (2003) Taylor çalışmasında denklemdeki katsayı değerini %0,5 ve reel faiz oranını %2 olarak hesaplamıştır. Hesaplama sonucuna göre %2 enflasyon ve doğal düzeyinde gayrisafi yurt içi hasılanın olduğu bir ekonomide faiz oranı %2 ye eşit olmaktadır. Ekonomide %2 nin üzerinde seyreden enflasyon durumunda her %1 artış, reel faiz oranını %0,5 arttırmaktadır. Benzer mantıkla reel gayrisafi yurtiçi hasılayı doğal seviyenin altına indiren her %1 lik düşüş, reel faiz oranını da %0,5 düşürmektedir.

Taylor’a göre faiz oranlarının para arzından daha iyi performans sergilemesi<sup>2</sup>, para arzının yerine faiz oranlarını göz önünde bulundurulmasını gerekli kılmaktadır.(Taylor, 1993: 13-14). Taylor kuralı ilk bakışta uygulaması oldukça kolay olan bir eşitlik olarak dikkat çekmektedir. Eşitlikteki değişkenlere ait verilerin kolay ve güvenilir bir şekilde toplanabilmesi ve eşitliğin kullanılarak kısa vadeli faiz oranlarının belirlenebilmesi kolaylıkla yapılabilmektedir. Merkez bankaları belirledikleri amaçlardan sapma olduğunda Taylor kuralındaki formüle bağlı kalarak faiz oranlarında ne yönde ve ne kadar değişikliğe gideceklerini rahatlıkla belirleyebileceklerdir. Bununla birlikte Taylor kuralına karşı oldukça ciddi eleştirilerde de mevcuttur. Söz konusu eleştirilerin başında çıktı açığının ölçülmesi gelmektedir. ABD ekonomisinde 1960-1970 yılları arasındaki uygulamaların başarısızlıkla sonuçlanmasının nedeni Taylor’a göre gerekenden fazla uygulanan esnek para politikalarıdır.

Oysaki Orphanides (2002) söz konusu yıllar için yaptığı çalışmada Amerikan Merkez Bankası Federeal Reserve (FED tarafından uygulanan faiz politikasının Taylor formülüne göre hesaplanan ve uygulanması gereken değerden çok küçük bir sapma ile uygulandığını göstermiştir. Bu sonuç Taylor kuralını daha da tartışılır hale getirmiştir (Akalin ve Tokucu, 2007: 42). Taylor kuralına yapılabilecek diğer bir eleştiri de kuralın sadece enflasyon ile çıktı merkezli olup ekonomide önemli roller üstlenen yurt dışı faiz oranları, dış ticaret, döviz kurları gibi aktörleri de modele dâhil etmemesidir.

Svensson (2003), Taylor Kuralı’na farklı bir eleştirisel yaklaşımda bulunmuştur. Svensson’a göre Taylor Kuralı ile ilgili birçok akademik ve ekonometrik çalışma yapılmasına rağmen hiçbir merkez bankası, Taylor Kuralı’nı doğrudan uygulamalarında kullanmamışlardır. Ayrıca Svensson, Taylor Kuralı odaklı politikaların farklı para politikaları geliştirilmesinin önünde önemli bir engel olduğunu dile getirmektedir. Greenspan (1997), Taylor Kuralı ve benzeri uygulamaların kesin sonuç vermeyeceğini iddia etmektedir. Greenspan’a göre söz konusu politika uygulamaların sağlıklı olmamasının nedeni geçmişe ait ilişkilerin gelecekte de devam edeceği düşüncesidir. Hâlbuki geçmişteki tecrübelerin gelecekte de devam edeceğinin garantisi yoktur.

Taylor Kuralı’na yapılan diğer bir eleştiri ise Japon Ekonomisi örneğine dayandırılmaktadır. 1992-1998 yılları için Japon Ekonomisi önemli bir resesyona girmiş, faiz oranları sıfır seviyelerinde seyretmiştir. Böyle bir durumda düşük enflasyon ve düşük faiz oranları durumunda Taylor Kuralı’na bağlı politika üretmek imkânsızdır. Kuttner ve Posen (2004)’e göre bu durumda Taylor Kuralı uygulansa bile enflasyonun sıfır olduğu durumda potansiyel milli gelirin hareketini kestirmek oldukça zor olacaktır.

## 2. ENFLASYON HEDEFLEMESİ VE TÜRKİYE EKONOMİSİ UYGULAMALARI

Bernanke ve Mishkin’e (1997) göre enflasyon hedeflemesi; merkez bankaları ve/veya hükümetlerin enflasyonu sayısal olarak belirlemesi ve belirlediği değerlerde tutmak istemeleri olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle enflasyon hedeflemesi, merkez bankalarının nihai hedefi olan fiyat istikrarını sağlamak ve bunu sürdürmek için belirli bir dönem için belirlenen sayısallaştırılmış enflasyon hedefinin belirlenmesi ve bunun kamuoyu ile paylaşılması olarak tanımlanmaktadır (Ak ve Akbingül).

<sup>2</sup> Taylor’a göre faiz oranlarının para arzından daha iyi performans sergilemesini, faiz değişimine verilen cevabın para arzına verilen cevaptan daha hızlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Enflasyon hedeflemesi 5 ana etmeni içermelidir (Mishkin, 2000: 1-9). Bunlar;

- Orta vade için oluşturulan hedeflerin kamuoyu ile paylaşılması
- Hedefi gerçekleşmesi doğrultusunda şeffaflık
- Hedeflere ulaşılabilme doğrultusunda merkez bankalarının hesap verebilirliği
- Para politikasının odak noktasının fiyat istikrarı olması
- Para politikasının yanında birçok değişken de içine alan bir strateji olması

1990 yılında ilk defa Yen Zelanda tarafından uygulanan ve her geçen gün uygulayıcı ülke sayısında artış olan enflasyon hedeflemesi ekonomi biliminde gündeme geldiği ilk günden bu yana olumlu ve olumsuz eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin odak noktasını politikaların uygulanabilirliği, etkinliği, başarısı gibi konular oluşturmaktadır.

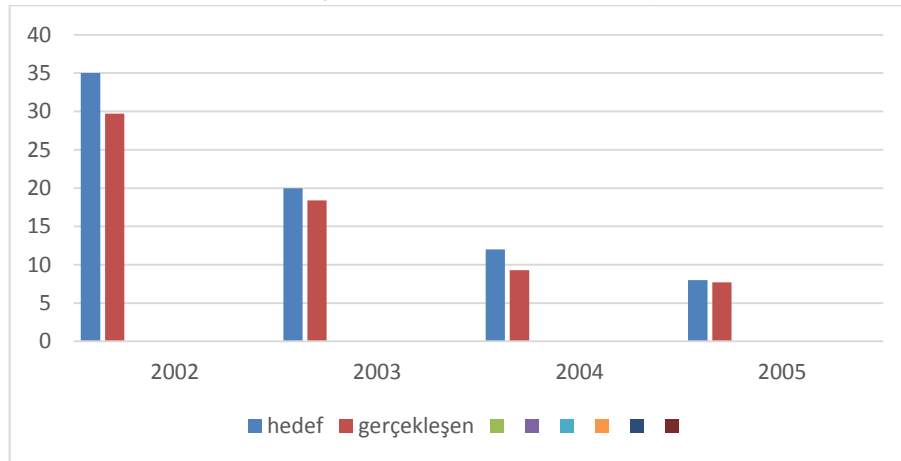
Yüksek enflasyonla ilk olarak 1979-80 yılında ödemeler dengesi krizi ile tanışan Türkiye, dışa açılımı da aynı yıl gerçekleştirerek alışıktı olmadığı bir ekonomi ile karşı karşıya gelmiştir (Peker, 2011: 492). Türkiye hemen hemen 30 yıllık bir süre zarfında kronik ve yüksek enflasyon problemiyle karşı karşıya kalmış ve bu durumun üstesinden gelebilmek için birçok istikrar programı uygulamıştır.

1985'ten 1990'a kadar yatırımlardaki keskin düşüş Türk ekonomisinde kendini durgunluk olarak göstermiştir. 1989 yılında Türk lirasının konvertibl hale gelmesiyle ülkeye önemli oranda sermaye girişi olmuştur. Bu durumun bir sonucu olan döviz rezervlerindeki artış, merkez bankasının döviz ve kur üzerindeki etkisini de baltalamıştır.

Türkiye'de enflasyon hedeflemesi rejimi ilk defa "örtük enflasyon hedeflemesi" olarak 2001-2005 yılları arasında uygulanmış olup 2006 yılında para politikası olarak kabul edilmiştir.

Türkiye tarihinde yaşadığı en derin kriz olan 2001 krizi sonrası kronikleşen enflasyon probleminden kurtulabilmek için enflasyon hedeflemesi politikasını belirlemiştir. Bununla birlikte ülke ekonomisinin gerekli alt yapıya sahip olmaması nedeniyle finansal baskınlı, kurumsal yapıda geçiş sürecine duyulan ihtiyaç ve dolarizasyon gibi para politikasını kısıtlayan etmenleri yok edene kadar "örtük enflasyon hedeflemesi" uygulanmasına karar vermiştir. Bu doğrultuda enflasyonla mücadelede etkin bir araç olarak kısa vadeli faiz oranları kullanılmıştır. Ayrıca ek bir çapa olarak para tabanı göz önünde bulundurulmuştur (Öztürk vd., 2013: 348).

**Grafik 1:** Enflasyon Hedefleri ve Gerçekleşmeler (2002-2005)



**Kaynak:** Öztürk vd., 2014: 348

Grafik1'den izlendiği gibi gerçekleşen enflasyon, hedeflenen enflasyonun altında kalmış ve ilgili dönemde enflasyonla mücadelede başarılı sonuç alındığı anlaşılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, enflasyon hedeflemesi programını küresel krizden bir yıl öncesine kadar sürdürmüş ve ilk üçteyde enflasyon rakamları oluşturulan belirsizlik aralığının içerisinde kalmıştır. 2008 de ABD de baş gösteren ve tüm dünya ekonomilerini etkileyen Küresel Kriz ile birlikte birçok ülkede fiyat istikrarı odaklı enflasyon hedeflemesi politikalarının gücü sorgulanır hale gelmiştir. Bu

durumun en önemli nedeni enflasyon hedeflemesi politikasını başarılı şekilde yürüten ülkelerin baktığımızda politikayı 2008 Küresel Finans Krizine dâhil olmalarını engelleyememelerindedir

Küresel krizin etkisi ile gelişen ülkelerin risk algısında kayda değer bir bozulma yaşanmış ve risk primleri yükselmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın 2009 yılı raporuna göre bu olumsuz durum nedeniyle önceden belirlenen enflasyon hedeflerinde değişikliğe gidilmesi zaruri halde gelmiştir. (TCMB, 2009). Böylelikle 2009 yılsonu için yeni enflasyon hedefi %7,5, 2010 yılı sonu için %6,5 olarak güncellenmiştir. Söz konusu güncellemeye 2011 yılı sonu enflasyon hedefi ise %5,5 olarak belirlenmiştir.

### 3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Clarida ve diğerleri (1997) Taylor kuralını ABD, İngiltere, Japonya, Almanya, Fransa, Japonya, ve İtalya için test etmişlerdir. Kuralın geçerli olduğu sonucuna ulaştıkları çalışmada Clarida ve diğerleri, enflasyondan korunma ve üretimde istikrar bakımından parasal hedeflemeye yönelmek yerine fiyat istikrarının doğrudan hedeflendiği ve kısa vadeli faiz oranlarının para politikası aracı olarak kullanıldığı bir politikanın bu ülkeler için daha verimli olabileceğini ileri sürdükleri çalışmalarında beklenen enflasyon oranını Taylor'ın kuralının geçmişe dayalı enflasyona odaklanılmasının aksine ileriye dönük gerçekleşen enflasyon olarak kullanmışlardır.

Kesriyeli ve Yalçın (1998) Türkiye Ekonomisi için Taylor Kuralı'nı test ettiği çalışmalarında kronik enflasyonla mücadele eden Türkiye'de istikrarın sağlanması ve enflasyonun düşürülmesinde tek başına Taylor Kuralı'nın yeterli olamayacağını, bu durumun sadece istikrarlı büyüyen ve çok düşük enflasyon oranına sahip gelişmiş ülkelerde geçerli olabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Nelson (2000) İngiltere ekonomisi için 1972-1997 yıllarını kapsayan çalışmada enflasyon hedeflemesini Taylor Kuralı çerçevesinde analiz etmiştir. Söz konusu çalışmada enflasyon ve üretimin için Taylor'ın önerdiği 0.5 ve 1.5 katsayılarına oldukça yakın sonuçlara ulaşmıştır.

Orpanhides (2001) ABD ekonomisi için 1987-1992 yıllarını kapsayan çalışmada Taylor kuralını test etmiştir. Söz konusu çalışmada gerçek zaman serilerinin yanında tahmini veriler de kullanmıştır. Çalışmada Taylor Kuralı politikasının tanımlanmasında tahmin verilerini kullanılmasının gerçek zaman serileri kullanmaktan daha uygun olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Gascoigne ve Turner (2003) Taylor Kuralı'nı İngiltere için araştırdıkları çalışmalarında 1997-2003 yılları için probit, sıralı logit ve iki değerli tercih yöntemlerini kullanmışlardır. Çalışma sonucunda İngiltere Merkez Bankası'nın enflasyona kıyasla üretimdeki büyümeye daha fazla tepki verdiğini görmüşlerdir. İlave olarak Gascoigne ve Turner, üretim büyümesi-faiz oranı arasındaki ilişkinin faiz oranlarında yükselme arzu edildiğinde daha güçlü olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Ongan (2004) Türkiye ekonomisi için Taylor kuralının varlığını test ettiği çalışmada Türkiye'de de mevduata uygulanan faiz oranlarının 1988:01 - 2003:03 periyodunda hangi kurala göre hareket ettiğini araştırmıştır. Çalışma sonucunda değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığına ulaşmıştır. Ulaşılan bu sonuca göre Türkiye'de de faizlerin bir kurala bağlı olarak hareket ettiği anlaşılmıştır.

Uslu ve Özçam (2014) çalışmalarında TCMB'nin 2003-2012 dönemleri için Türkiye'de katı bir Taylor Kuralı uygulayıp uygulamadıklarını araştırmışlardır. Ayrıca aynı çalışmada 2010-2012 yılları arasında nominal faizlerin gelişimini oldukça iyi açıklayan uyarlanmış bir Taylor Kuralı formüle etmeye çalışmışlardır. Çalışma sonucunda enflasyondan sapmada her %1'lik değer, Uslu ve Özçam tarafından uyarlanan Taylor Kuralı için nominal faizleri % 0.49 yükseltmiştir. İlaveten 2010-2012 periyodunda klasik Taylor kuralına göre nominal faizlerin %1,23 olacak şekilde yükseltilmesi önerilmiştir.

Pehlivanoğlu (2015) Türkiye'de kısa vadeli faiz oranlarının belirli bir kural çerçevesinde hareket edip etmediğini analiz ettiği çalışmada 1987:1-2013:3 dönemi çeyrek verileri kullanmıştır. Çalışmada Taylor kuralının varlığı ileriye dönük beklentiler altında tahmin edilmiş olup ilgili analiz döneminde Türkiye'de Taylor Kuralının geçerli olduğu bulgusuna ulaşmıştır.



#### 4. TÜRKİYE İÇİN TAYLOR KURALININ EKONOMETRİK ANALİZİ

2001 kriziyle birlikte esnek döviz kuru sistemine geçilen Türkiye’de IMF tarafından desteklenen dezenflasyon politikasıyla TÜFE bazlı enflasyon hedefleri kamuoyu ile paylaşılmaya başlanmıştır. Daha sonra sabit kur rejimi terkedilerek enflasyon hedefi tahminleriyle enflasyon hedeflemesine ve açık enflasyon hedeflemesine geçilmiştir. Bu çalışmada Türkiye ekonomisi için Taylor kuralının geçerliliği, Taylor’ın orijinal metnindeki iki modele sadık kalınarak test edilecektir.

Taylor, model 1’i merkez bankası faiz oranlarını enflasyondan sapma ve üretim açığına göre belirlemektedir. Model 1 in açık ekonomilere uyarıldığı Model 2 de ise faiz oranlarını döviz kuru açığı, enflasyon açığı ve üretim açığına göre belirlemektedir. Analiz 2004:01-2016:10 dönemlerini kapsayacaktır.

*Model 1:*

$$i_t = \beta_0 + \beta_1 enfa_t + \beta_2 üra_t + \vartheta kukla + \varepsilon_{1t} \quad (4)$$

ve;

*Model 2:*

$$i_t = \vartheta_0 + \vartheta_1 enfa_t + \vartheta_2 üra_t + \vartheta_3 rdka_t + ykukla + \varepsilon_{2t} \quad (5)$$

şeklinde analize dâhil edilecektir.

**Tablo 1.** Analizde Kullanılan Değişkenler, Sembolleri ve Kaynakları

Değişken	Sembol	Kaynak
Mevduat Faiz Oranı	f	Bankalar Birliği ve TCMB
Enflasyon Açığının Bir Dönem Gecikmesi	TÜFE	TÜİK
Üretim Açığının Bir Dönem Gecikmesi	üre	TÜİK
Reel Döviz Kuru Açığının Bir Dönem Gecikmesi	reel	TÜİK ve Ekonomi Bakanlığı
Kukla (dummy) Değişken	kukla	-
Hata Terimi	$\varepsilon_t$	-

Analizde kısa dönemli nominal faiz oranları, TCMB gecelik borçlanma faiz oranının aylık ortalaması olarak analize katılmıştır. Analizde enflasyon açığının hesaplanması denklem (6) daki gibi olup enflasyon oranını temsilen kullanılan cari ayın enflasyon beklentisinden hedeflenen enflasyon oranının çıkarılması ile elde edilmiştir.

*Enflasyon Açığı =*

$$Tüfe Bazlı Enflasyon Oranı * [(TÜFE Endeksi - TÜFE Endeksi_1) / TÜFE Endeksi_1] * 100 \quad (6)$$

Ekonometrik analizlerde çıktı açığını ölçmek için farklı analiz teknikleri kullanılmaktadır. Bu teknikler üç temel sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır. Bunlardan ilki gayri safi yurtiçi hasıla gerçekleştirmelerini kullanarak potansiyel çıktıya ulaşılmasıdır. Bu grupta sonuca ulaşılması için kullanılan yöntem ise lineer zaman trendi ve Hodrick Prescott filitreleme yöntemidir (Yap, 2003: 3-5).

İkinci grupta ise iktisat teorisinden yararlanma yaklaşımı tercih edilmektedir. Üretim açığı ve potansiyel çıktı açığı bağlamında üretimin potansiyel düzeyinden sapmasının araştırılmasında en çok kullanılan yöntemlerden biri de Cobb-Douglas üretim fonksiyonudur (Ongan, 2004: 5).

Üçüncü ve son grupta karma yaklaşım tercih edilmekte olup genelde ekonomideki iş çevrimleri ve arz yönü ile ilgili teoriler irdelenmektedir. Bu amaçla kullanılan tekniklerin en başta gelenleri ise yapısal vektör otoregresyon modelleri Beveridge-Nelson yöntemi ve Cochrane yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır (Yap, 2003: 7). Bu çalışmadaki ekonometrik analizde üretim açığın belirlenmesi için literatürde sıkça kullanılan ve stokastik trend hesaplayan Hodrick-Prescott (HP) Filtresinin kullanılması tercih edilmiştir. (Hodrick ve Prescott, 1997: 1-16).

Hodrick-Prescott yöntemi denklem (7) deki gibi gösterilmektedir.

$$Y_{açık} = Y_t - Y_t^T \quad (7)$$

Eşitlik (7) te  $Y_t$  GSYİH'yı,  $Y_t^T$  ise potansiyel çıktı düzeyini ifade etmektedir. Hodrick ve Prescott' a göre filtreyi oluşturan temel lineer trend denklem (8) de gösterilmiştir.

$$y_t = \alpha + \beta trend + \varepsilon_t \quad (8)$$

Denklem (6) daki eşitlik Hodrick Prescott filtreleme yöntemi ile denklem (9) daki gibi analize dâhil edilmektedir.

$$L = \sum_{t=1}^n (y_t - y_t^T)^2 + \lambda \sum_{t=2}^{n-1} (\Delta y_{t+1}^T - \Delta y_t^T)^2 \quad (9)$$

$\lambda$  Trendde durağanlık derecesini ifade etmektedir. Yıllık verilerde genelde  $\lambda = 100$  ve dört aylık verilerde  $\lambda = 1600$  olarak tercih edilmektedir. Çalışmada reel sanayi üretim endeksinin Hodrick Prescott filtreleme yöntemi ile yöntemi ( $\lambda = 14400$ ) kullanılarak elde edilen potansiyel sanayi üretim endeksinden çıkarılmasıyla üretim açığına ulaşılmıştır. Tüm bağımsız değişkenler için baz yıl olarak (2010=100) alınmıştır. Çalışmada kullanılan tüm değişkenler aylık değerleri toplulaştırma yapılmadan önce mevsimsellikten arındırma işlemi X12 Census yöntemi ile yapılmıştır.

#### 4.1. Birim Kök Analizi

Ekonometrik analizlerde genelde makroekonomik zaman serilerinin birim kök içerdiği, diğer bir ifadeyle durağan olmadığı göz önünde tutulmalıdır. Söz konusu durumu yok etmenin yöntemi, her bir değişken için birim kök testi yapmaktır. Çalışmada içsel olarak yapısal değişmelere izin veren Lee ve Strazicich tercih edilmiştir. Söz konusu birim kök testi iki farklı model ile tahmin edilmektedir (Lee ve Strazicich ,2003:144). Çalışmada reel döviz kuru sapması hesaplanmasında hareketli standart sapma yöntemi kullanılmıştır.

$$Y_t = \vartheta' Z_t + \varepsilon_t \text{ ve } \varepsilon_t = \beta \varepsilon_{t-1} + e_t \quad (10)$$

Eşitlik (10) te içsel değişken vektörü  $Z_t$  ile ve hata terimi  $\varepsilon_t$  ile ifade edilmektedir. Bir kırılmaya izin veren A modeli için;

$D_t, t \geq t_B + 1$  durumunda 1, farklı bir durumda ise 0 değerini alan kukla (dummy) değişkeni simgelemek şartıyla (13) no'lu denklem için;

$$Z_t = (1, t, D_{1t}) \text{ şeklinde ifade edilmektedir. Kırılma zamanı } T_B \text{ ile temsil edilmektedir.}$$

Ortalamada iki kırılmaya olanak sağlayan birim kök testi için Model A,  $D_{jt} = 1; j = 1,2$  olduğu durumda  $D_t, t \geq t_{Bj} + 1$  iken 1, söz konusu durum haricinde 0 değerini alan kukla (dummy) değişkeni gösteren (10) no'lu denklemde  $Z_t = (1, t, D_{1t}, D_{2t})$  olmaktadır.

Sabit ve trendde iki kırılmaya izin veren CC modelini elde etmek için  $j=1, 2$  olacak şekilde ( Arısoy ve Ünlükaptan, 2010: 449).

$D_{tj}, t \geq t_{Bj} + 1$  iken  $t-t_{Bj}$  farklı şartlarda 0 değerini alan kukla ( dummy) değişkeni ifade etmek suretiyle  $Z_t$  yerine  $Z_t = (1, t, D_{1t}, D_{2t}, Dt_{1t}, Dt_{2t})$  konulmaktadır.

**Tablo 2.** Lee ve Strazicich Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Model C	Model CC	Model A	Model AA
f	-2.66(1998)	-3.0( 1980-1994)	-2.64(1998)	-2.10(1998-2009)
TÜFE	-3.72(1981)	-3.30(1980-1988)	-1.60(2000)	-3-01(1998-2001)
üre	-2.39(1999)	-6.22(1998-2007)	-2.14(2007)	-2.90(1994-2000)
reel	-2.09(2000)	-2.62(1988-2002)	-1.90(2008)	-2.10(1997-2001)

Tablo 2’deki test sonuçları Lee ve Strazicich testi ile ilgili kritik değer tablosu karşılaştırıldığında değişkenlerin birim kök taşıdıkları izlenebilmektedir. Söz konusu durum meydana gelen yapısal kırılmalar göz önüne alındığında da sonuç değişmemektedir. Kırılma tarihlerine bakıldığında her bir tarihin Türkiye ekonomisi için anlamlı tarihler olduğu söylenebilmektedir. 1980 Türkiye ekonomisinin liberal politikalarla tanıştığı tarih olmakla birlikte 1994, 1999 ve 2001 Türkiye ekonomisinin kriz yıllarıdır. 2007 yılı ise küresel zemin hazırlayan yıllar olarak göz önünde tutulabilmektedir. Sonuçta Lee ve Strazicich birim kök testi sonuçları seviyede durağanlık söz konusu değildir. Sınır testi modelinde kırılma tarihleri kukla değişken olarak modele dahil edilecek olup modelde 1980:K1, 1994:K2, 1999:K3, 2001:K4 ve 2007:K5 olarak ifade edilecektir.

#### 4.2. Sınır Testi (ARDL) Yaklaşımı

Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen sınır testi yaklaşımı geleneksel yaklaşımlardan farklı olarak aynı dereceden durağan olma şartını ortadan kaldırması amacıyla çokça tercih edilmektedir. Diğer bir ifadeyle ARDL testi sadece seride durağan olan değişkenlere değil farklı derecede durağanlığı sağlanan serilere de eş bütünleşme testi yapma imkânı sağlamaktadır.

Sınır testi analizinde dinamik kısıtlı VAR modeli tahmin edilmek suretiyle analize dahil edilen serilerin gecikmelerinin istatistiksel anlamlılığı irdelenmektedir. Sınır testi Yaklaşımı (ARDL) çerçevesinde uzun dönemli ilişkiyi araştırmak için 1 ve 2 numaralı model, (14) ve (15) numaralı denklemlerde ifade edilen ARDL kısıtsız hata terimi modeli (UECM) ile tahmin edilir.

$$\Delta i_t = \beta_0 + \beta_1 i_{t-1} + \beta_2 T\ddot{U}FE_{t-1} + \beta_3 \ddot{u}re_{t-1} + \sum_{j=1}^p \lambda_{1j} \Delta i_{t-1} + \sum_{j=0}^p \lambda_{2j} \Delta T\ddot{U}FE_{t-1} + \sum_{j=0}^p \lambda_{3j} \Delta \ddot{u}re_{t-1} + \varepsilon_{it} \quad (11)$$

$$\Delta i_t = \alpha_0 + \alpha_1 i_{t-1} + \alpha_2 T\ddot{U}FE_{t-1} + \alpha_3 \ddot{u}re_{t-1} + reel_{t-1} + \sum_{j=1}^p \theta_{1j} \Delta i_{t-1} + \sum_{j=0}^p \theta_{2j} \Delta T\ddot{U}FE_{t-1} + \sum_{j=1}^p \theta_{3j} \Delta \ddot{u}re_{t-1} + \sum_{j=1}^p \theta_{4j} \Delta reel_{t-1} + \alpha_4 K1 + \alpha_5 K2 + \alpha_6 K3 + \alpha_7 K4 + \alpha_8 K5 + \varepsilon_{2t} \quad (12)$$

Kullanılan değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olup olmadığını test etmek için (14) ve (15) no’lu denklemler en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmektedir. Akabinde boş hipotez ve alternatif hipotez test edilmektedir. Boş hipotez, test istatistiği gecikmeli değişkenlerin katsayılarının sıfıra eşit olduğunu, alternatif hipotez de gecikmeli değerlerin sıfıra eşit olmadığını iddia etmektedir. Hipotezlerin testi için F istatistik değeri kullanılmaktadır.

Optimal gecikme uzunluğuyla ulaşılan F-istatistiği Pesaran, Shin ve Smith (2001) in geliştirdikleri iki farklı kritik değer kümesiyle karşılaştırılmaktadır. İki farklı kritik değer kümesinden biri serilerin birim kök taşımadığı, diğeri ise ilk farkları alındığında birim kök taşımadığı şeklindedir.

Elde edilen F istatistik değeri kritik değerlerle karşılaştırıldığında %5 anlamlılık seviyesinde üst kritik değerden yüksektir. Böylece iki model için de eş bütünleşme ilişkisinin olmadığını ileri süren boş hipotez ret edilmektedir.

**Tablo 3.** Model 1 ve Model 2 için F İstatistik Sonuçları

Bağımlı Değişken	Gecikme Uzunluğu	F İstatistiği	Alt ve Üst Kritik Değerler
TÜFE, üre	2	20.131	5.88-6.11
TÜFE, üre, reel	3	25.089	4.12-5.14

*Not: Kritik değerler %5 anlam seviyesine göre dir.*

*Maksimum gecikme uzunluğu 11 olarak alınmış gecikme uzunluğu Schwartz Bilgi Kriteri’ne göre belirlenmiştir.*

Tablo 3’teki tahmin sonuçlarına göre hesaplanan F istatistik değerleri üst kritik değerinin üzerinde olması nedeniyle değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edilmiş olmaktadır. Bir sonraki basamakta bağımsız değişkenler için sınır testi uzun dönem modeli tahmin edilecektir. Bu amaçla her iki model için sırasıyla (13) ve (14) numaralı denklemler tahmin edilecektir.

$$\Delta i_t = \beta_0 + \sum_{j=1}^p \beta_1 \Delta i_{t-j} + \sum_{j=0}^r \beta_2 \Delta T\ddot{U}FE_{t-j} + \sum_{j=0}^k \beta_3 \Delta \ddot{u}re_{t-j} + y_{kukla} + \varepsilon_{1t} \quad (13)$$

$$\Delta i_t = \alpha_0 + \sum_{j=1}^p \alpha_1 \Delta i_{t-j} + \sum_{j=0}^r \alpha_2 \Delta T\ddot{U}FE_{t-j} + \sum_{j=0}^k \alpha_3 \Delta \ddot{u}re_{t-j} + \sum_{j=0}^l \alpha_4 \Delta reel_{t-j} + \delta_{kukla} + \varepsilon_{2t} \quad (14)$$

Denklem 13'ten elde edilen ARDL sınır testi (2,0,0) modeline ait uzun dönem katsayılarına ait tahminler, Tablo 4'te 14 numaralı denkleme ait ARDL sınır testi (2,0,0,1) modeline ait tahmin sonuçları Tablo 5'te izlenebilmektedir.

**Tablo 4.** Model 1'e göre ARDL (2,0,0) Uzun Dönem Katsayı Tahminleri

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Olasılık
c	16.31	0.30	38.12	0.00**
TÜFE	0.54	0.26	3.11	0.022***
üre	-0.09	0.06	-1.8	0.161
Kukla	-8.15	0.52	-15.15	0.00***
K1	0.066	0.03	-1.320	0.00**
K2	0.045	0.03	-1.421	0.01**
K3	0.010	0.00	-1.666	0.01**
K4	0.008	0.00	-1.710	0.00***
K5	0.061	0.04	-1.890	0.00***
<b>Diagnostik (Tanısal) Testler</b>				
$R^2$	0.90			
$\bar{R}^2$	0.88			
$X_{BG}^2$	5.12(0.17)			
$X_{NORM}^2$	1.11(0.45)			
$X_{WHITE}^2$	1.77(0.20)			
$X_{RAMSEY}^2$	1.74(0.18)			

**Not:** \*, \*\*, \*\*\* sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 4'te elde edilen denklem 13'e ait tahminlere göre enflasyon açığı serisi (0.54) istatistiksel olarak %10 seviyesinde anlamlı ve pozitif değer almaktadır. Bu durum TCMB'nin enflasyon artışına karşı faiz artışı yönünde önlem aldığı şeklinde yorumlanabilmektedir. Üretim açığı katsayısının tahmin sonucu beklentilerin aksine negatif değer almış olup istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu sonuç analiz dönemleri için Türkiye'de üretim açığı ile nominal faiz arasında ilişki kurulmadığı, TCMB'nin enflasyon artışını önlemek adına üretim artışını desteklemek yerine enflasyonu kontrol altına alma politikasına öncelik verdiği şeklinde yorumlanabilmektedir. Denklem eklenen kukla (dummy) değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı çıkması, Türkiye ekonomisinde kırımlar olduğu tezini desteklemektedir.

Denklem 14'e ait uzun dönem katsayısı ile ilgili sonuçlar Tablo 5'te izlenebilmektedir.

Tablo 4 ve Tablo 5'teki tanısal test sonuçlarına göre otokorelasyon sorununun geçerliliğinin incelendiği Breusch-Godfrey testine göre modelde otokorelasyon sorununun olmadığı ve Ramsey-Reset testine göre fonksiyonel formun doğru seçildiği görülmüştür.

Denklem 14'e ait uzun dönem tahminlerinde enflasyon açığı değişkeni Model 1'deki sonuçla paralellik göstererek (2.211) pozitif değer almıştır ve %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Benzer şekilde sanayi açığı değişkeni Model 1'deki gibi negatif ve istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Model 1'e ilave olarak model 2'ye eklenen reel döviz kuru açığı değişkeni %1 seviyesinde (-0.15) olarak istatistiksel olarak anlamlı ve negatif tahmin edilmiştir. Bu sonuçlar her ne kadar Türkiye'de sabit döviz kuru sistemi uygulanmasa da Türkiye'de merkez Bankasının faiz politikası oluşturmada sadece enflasyon oranına göre hareket etmeyerek reel döviz kuru açığını da göz önünde bulundurduğunu göstermektedir. Bununla birlikte TCMB, üretim açığı ile nominal faiz arasında bir politika geliştirmemekte ve önceliğini nominal

faizden yana kullanmaktadır. Kukla (dummy) değişkende %5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş ve kırılma olduğu varsayımı tekrar desteklenmiştir. Ayrıca kırılma yılları olarak eklenen kukla değişkenler de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş olup kriz dönemlerinde faiz artışına gidildiği durumunu akıllara getirmektedir. Tablo 4 ve Tablo 5'teki sonuçlara göre sabit terim katsayısının yüksek olduğunu görebilmekteyiz. Bu durum enflasyonun hedefinden sapması durumunda faiz artırımı yoluna gidildiğinin bir sonucudur. Uzun dönem katsayılarının tahmininden sonra her iki model için Denklem 15 ve Denklem 16 ile hata düzeltme katsayıları ile kısa dönem katsayıları tahmin edilmelidir.

**Tablo 5.** Model 2'ye göre ARDL (2,0,0,1) Uzun Dönem Katsayı Tahminleri

Değişkenler	Katsayı	Standard Hata	t İstatistiği	Olasılık
c	18.121	0.21	45.00	0.00**
TÜFE	0.211	0.23	3.11	0.04***
üre	-0.014	0.00	-0.88	0.50
reel	-0.15	0.02	-5.11	0.00**
Kukla (dummy)	*7.120	0.31	-20.11	0.00**
K1	0.067	0.03	-1.190	0.00**
K2	0.052	0.03	-1.815	0.01**
K3	0.012	0.00	-1.710	0.01**
K4	0.016	0.00	-1.710	0.00***
K5	0.011	0.04	-1.910	0.00***
<b>Diagnostik (Tamsal) Testler</b>				
	$R^2$		0.88	
	$\bar{R}^2$		0.82	
	$X_{BG}^2$		4.12(0.16)	
	$X_{NORM}^2$		1.24(0.45)	
	$X_{WHITE}^2$		1.86(0.34)	
	$X_{RAMSEY}^2$		1.81(0.20)	

$$\Delta i_t = \beta_0 + \sum_{j=1}^p \beta_1 \Delta i_{t-j} + \sum_{j=0}^r \beta_2 \Delta T\ddot{U}FE_{t-j} + \sum_{j=0}^k \beta_3 \Delta \ddot{u}re_{t-j} + y_{kukla} + necm_{t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (15)$$

$$\Delta i_t = \alpha_0 + \sum_{j=1}^p \alpha_1 \Delta i_{t-j} + \sum_{j=0}^r \alpha_2 \Delta T\ddot{U}FE_{t-j} + \sum_{j=0}^k \alpha_3 \Delta \ddot{u}re_{t-j} + \sum_{j=0}^l \alpha_4 \Delta reel_{t-j} + \delta_{kukla} + \theta_{ecm_{t-1}} + \alpha_4 \Delta K1 + \alpha_5 \Delta K2 + \alpha_6 \Delta K3 + \alpha_7 \Delta K4 + \alpha_5 \Delta K5 + \varepsilon_{2t} \quad (16)$$

Zaman serisi analizlerinde hata düzeltme modeli (ECM), kısa dönem ile uzun dönem ilişkisi arasındaki dengesizliğin yok edilmesi ve eş bütünlenen değişkenler arasında kısa ve uzun dönemli nedenselliğin test edilmesi için kullanılmaktadır. Hata düzeltme katsayısı kısa dönemdeki dengesizliklerin hangi hızla dengeye döndüğünü açıklaması açısından önemlidir.

**Tablo 6.** Model 1'e Ait Hata Düzeltme Katsayısı Tahminleri

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	Olasılık
$\Delta i (-1)$	0.219	0.00	6.11	0.00**
$\Delta T\ddot{U}FE$	0.066	0.03	3.11	0.03**
$\Delta \ddot{u}re$	-0.010	0.00	-1.41	0.12
$\Delta kukla$	-1.46	0.05	-7.12	0.00***
$\Delta K1$	0.007	0.01	-1.190	0.00**
$\Delta K2$	0.014	0.03	-1.815	0.01**
$\Delta K3$	0.011	0.01	-1.809	0.01**
$\Delta K4$	0.021	0.00	-1.107	0.00**
$\Delta K5$	0.020	0.00	-1.888	0.00**
$ecm_{t-1}$	-0.22	0.02	-677	0.00**
F İstatistiği	18.411(0.00)		$R^2$	0.86

Not: \*, \*\*, \*\*\* sırasıyla %10, %5 ve %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 6'daki Model 1'e ait hata düzeltme katsayısı tahminlerine göre  $ecm_{t-1}$  hata terim beklentiler doğrultusunda negatif değer almış olup istatistiksel olarak anlamlıdır. Modelin açıklama gücü kabul edilebilir niteliktedir. F istatistiği Model 1 için de %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

**Tablo 7.** Model 2'ye Ait Hata Düzeltme Katsayısı Tahminleri

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	Olasılık
$\Delta i (-1)$	0.239	0.085	5.12	0.00**
$\Delta T\ddot{U}FE$	0.066	0.050	3.11	0.03**
$\Delta \ddot{u}re$	-0.001	0.008	-0.15	0.12
$\Delta drka$	0.068	0.011	1.88	
$\Delta kukla(dummy)$	-2.98	0.312	-8.16	0.00***
$\Delta K1$	0.001	0.01	-1.112	0.00*
$\Delta K2$	0.007	0.03	-1.709	0.01**
$\Delta K3$	0.011	0.00	-1.609	0.01*
$\Delta K4$	0.016	0.09	-1.107	0.00**
$\Delta K5$	0.018	0.03	-1.761	0.00**
$ecm_{t-1}$	-0.25	0.028	-8.90	0.00**
F İstatistiği	18.20(0.00)		$R^2$	0.97

Not: \*, \*\*, \*\*\* sırasıyla %10, %5 ve %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 7'deki Model 2'ye ait hata düzeltme katsayısı tahminleri de model 1'deki sonuçlarla benzerlik göstermekte olup  $ecm_{t-1}$  hata terim beklentiler doğrultusunda negatif değer almıştır. Bu sonuç istatistiksel bakımdan anlamlı sonuç vermiştir. Modelin açıklama gücü kabul edilebilir seviyededir. F istatistiği model 1 için de %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur

## SONUÇ

Kısa dönem faiz oranının ekonomide gelir ve enflasyon düzeyine uyumlu olması gerektiğini belirten Taylor Kuralı'nın en belirgin özelliklerinden biri ekonomiye yön verenlerin belli bir politika amacı olmasa bile nominal faiz oranlarının herhangi bir kurala bağlı gibi hareket etmesidir. Bu bağlamda gelişmiş ülkeleri kapsayan ekonometrik çalışmalarda enflasyonun doğrudan hedeflendiği politikalarla birlikte, kısa dönemli faiz oranlarının birlikte kullanılmasının enflasyonu etkin bir şekilde düşürdüğü sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca söz konusu çalışmalar fiyat istikrarını sağlamada ve üretim düzeyinin istikrarlı olmasında para arzı, döviz kuru gibi diğer para politikaları araçlarından daha etkili olduğunu göstermektedir. Türkiye'de Taylor Kuralı'nın geçerliliğinin ve üretim, döviz kuru ve enflasyon değişkenleri altında kurala dayalı belirlenip belirlenmediğinin irdelendiği bu çalışmada 2004:01-2016:10 dönemleri için sınır testi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada iki farklı model kullanılmış olup modellerden ilkinde Taylor'un çalışmasındaki orijinal değerler

kullanılmıştır. İkinci modelde ise Taylor Kuralı açık ekonomi versiyonu olan merkez bankasının faiz oranlarını üretim açığı, enflasyon açığı ve döviz kuru açığına göre belirlediği model şeklinde analize dâhil edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre uzun dönem tahminlerinde enflasyon açığı değişkeni hem Model 1’de hem de Model 2’de pozitif değer almıştır ve % 1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Benzer şekilde her iki model için sanayi açığı değişkeni negatif ve istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Model 1’e ilave olarak Model 2’ye eklenen reel döviz kuru açığı değişkeni % 1 seviyesinde olarak istatistiksel olarak anlamlı ve negatif tahmin edilmiştir.

Bu sonuçlar Türkiye’de merkez Bankasının faiz politikası oluşturmada sadece enflasyon oranına göre hareket etmeyerek reel döviz Kuru açığını da göz önünde bulundurduğunu göstermektedir. Bununla birlikte TCMB, üretim açığı ile nominal faiz arasında bir politika geliştirmemekte ve önceliğini nominal faizden yana kullanmaktadır. Hata düzeltme katsayıları çalışma sonuçlarını destekler niteliktedir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası’nın Merkez Bankasının açık enflasyon hedeflemesi rejimini benimsemesiyle birlikte Taylor Kuralı çerçevesinde örtülü olarak kurala dayalı para politikası rejimi uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışma sonuçlarına göre kullanılan modelin daha geniş yıllara uygulanması ve geliştirilmesi ile merkez bankaları için politika oluşturmada kılavuz niteliği olabileceği düşünülmektedir.

**KAYNAKLAR**

- AK ve A. (2008). "Türkiye’de Uygulanan Enflasyon Hedeflemesi Rejimi Üzerinde Bir Değerlendirme", *Mevzuat Dergisi*, Yıl:11,Sayı:122.
- AKALIN, G. ve TOKUCU,E. (2007). "Kurala Dayalı-Takdire Dayalı Para Politikaları: Taylor Kuralı ve Türkiye’de Enflasyon Hedeflemesi Uygulaması", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt XXII, Sayı 1, 37-55.
- ARISOY İ. ve ÜNLÜKAPLAN, İ. (2010). "Türkiye’de Mali Açıkların Sürdürülebilirliği ile Kamu Gelirleri ve Harcamaları İlişkinin Analizi", *Maliye Dergisi*, Sayı 159, 444-462.
- BALL, L., (1999), "Policy Rules for Open Economies", in John Taylor (eds), *Monetary Policy Rules*, NBER Working Paper (6760).
- BERNANKE, B. and MISHKIN, F. (1997). "Inflation Targeting: A New Framework for Monetary Policy", *Journal of Economic Perspectives*, Cilt:11, Sayı:2, 97-116.
- CLARIDA, R. and Gerdler,M (1997), "How the Bundesbank Conducts Monetary Policy" in *Reducing Inflation*, C.D. Romer and D.H. Romer (Ed.) The Univ. of Chicago Press, 363-604.
- CLARIDA,R, GALL,J. and GGELER, M. (2003). "Monetary Policy Rules in Practise: Some International Evidence", *European Economic Review*, Cilt: 42, Sayı:6 6, 1033-1067.
- DICKEY, D.A. ve FULLER, W.A. (1981), "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root", *Econometrica*, 49: 1057-1072.
- GÖGÜL,P.K. ve SONGUR,M (2016). "Türkiye’de Enflasyon Hedeflemesi Stratejisinde Araç Kural Taylor Kuralı mı? (2006-2015) ", *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 2016, Yıl:2, Cilt:2, Sayı:1, 21-41.
- HODRICK, R. and Prescott, E. (1997), "Post-War US Business Cycles: An Empirical Investigation", *Journal of Money, Credit and Banking*, 29, 1-16.
- KESRİYELİ,M ve YALÇIN,C.(1998). " Taylor Kuralı ve Türkiye Uygulaması Üzerine Bir No"t , TCMB Araştırma Genel Müdürlüğü Tartışma Tebliği No:9802, 1-6.
- KUTNER, K. and POSEN ,A.(2004). " The Difficulty of Discerning Wh’ts tpp Tight: Taylor Rules and Japanese Monetary Policy", *North American Journal of Economics and Finance*, Vol:15.118-136.
- LEE, J. and STAZIICH , M. (2003), "Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Testwith Two Structural Breaks", *The Review of Economics and Statistics*, 85 (4),1082-1089
- MISHKIN, F. S. (2000). "Inflation Targeting in Emerging Market Countries" NBER Working Paper Series. No. 7618.
- MISHKIN F.S (2002), "The Role of Output in the Conduct of Monetary Policy", NBER Working Paper (9291).
- NELSON,E. (2000). "UK Monetary Policy 1972-1997: A Guide using Taylor Rules", Bank of England Working Paper, No:120.
- ONGAN,T.H.(2004). "Enflasyon Hedeflemesi ve Taylor Kuralı", İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırmaları Konferansları, 45.Seri, 3-12.
- ORPANIDES, A. (2007). " Taylor Rule"s. FEDS Working Paper, 18: 1-13.
- ÖZTÜRK, S., SÖZDEMİR,A. ve ÜLGER ,Ö.(2013). "Enflasyon Hedeflemesi Yaklaşımı: Türkiye’deki Uygulama Sürecinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası Avrasya Ekonomileri Kongresi*, 346-354.
- PEHLİVANOĞLU, F . (2015). OPTIMAL PARA POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE TAYLOR TIPI FAİZ ORANI REAKSIYON FONKSİYONUN TAHMİNİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 9 (1), 115-126. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/beyder/issue/3470/47206>
- PEKER, H.S. (2011). "Türkiye’de Enflasyon ve Enflasyon Hedeflemesi Uygulamasının Değerlendirilmesi", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:22,488-506.
- PESERAN, M. H., SHIN, Y. ve SMITH, R. J. S. (2001). "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships", *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- SAURER, S., J. S, (2003), "ECB Monetary Policy: How Well Does the Taylor Rule Describe It?", (çevrimiçi) <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.200.7758&rep=rep1&type=pdf>, 24.Ekim 2015.
- SVENSSON, L.E.O(2003). "What is Wrong with Taylor Rules? Using Judgment in Monetary Policy Through Targeting Rules", *Journal of Economic Literature*, Vol: 41, No: 2, 1-76, online: <http://www.nber.org/papers/w9421.pdf>, Access Date:3.1.2017.
- TAYLOR J. B., "Discretion Versus Policy Rules in Practice", Çevrim içi: [http://web.stanford.edu/~johntayl/Onlinepaperscombinedbyyear/1993/Discretion\\_versus\\_Policy\\_Rules\\_in\\_Practice.pdf](http://web.stanford.edu/~johntayl/Onlinepaperscombinedbyyear/1993/Discretion_versus_Policy_Rules_in_Practice.pdf), Erişim Tarihi: 24.10.2016.



TCMB (2009), Enflasyon Raporu-I, Ankara, <http://www.tcmb.gov.tr>

USLU,Ç.L and ÖZÇAM,A.(2014). "A modified Taylor Rule for the Central Bank of Turkey (CBRT):2003-2012", KSÜ İİBF Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, 223-245.

YAP, T.J., (2003), "The Output Gap And Its Role in Inflation-Targeting in the Philippines, Philippine Institute for Development Studies", Discussion Paper Series, No: 2003-10 (çevrimiçi) <http://dirp3.pids.gov.ph/ris/dps/pidsdps0310.pdf>, 7 Mart 2004.

*Araştırma Makalesi/Research Article*

## CHINA THREAT THEORY: A CULTURAL INSTITUTIONAL PERSPECTIVE ON THE MASS MEDIA COVERAGE OF THE 19TH CONGRESS

*ÇİN TEHDİDİ TEORİSİ: 19. KONGRE İLE İLGİLİ KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARINDA YAPILAN  
HABERLERE KÜLTÜREL KURUMSALCI BİR BAKIŞ*

Hakan CAVLAK\*

Mert ÇETİN\*\*

### Abstract


This study examines the skepticism of the Western societies towards China's growth which manifests itself on the Western mass media coverage of the Chinese Communist Party's 19th congress based on cultural-institutional approach. Cultural-institutional perspective of China Threat theory which is offering more appropriate arguments emphasizes China's non-democratic, authoritarian political system. It also examines the insecurity of China towards the Western hemisphere due to its historical experiences. It is argued that China did not leave the peaceful development policy after the 19th congress which has dominated China's foreign policy since 2003. Chinese policy towards North Korean Crisis has been chosen as the case for supporting the arguments of the study.


**Keywords:** Cultural-Institutionalism, Peaceful Development, Mass Media, 19th Congress, Chinese Foreign Policy, North Korean Crisis

### Öz

Bu çalışmada Batılı toplumların Çin'in büyümesine yönelik şüphecilikleri Batı kitle iletişim araçlarında Çin Komünist Partisi'nin 19. Kongresi hakkında yapılan haberler üzerinden kültürel-kurumsalcı yaklaşımla incelenmiştir. Kültürel Kurumsalcı yaklaşım ayrıca Çin'in tarihsel deneyimlerinin bir sonucu olarak Batı yarımküre karşısında duyduğu güvensizliğin incelenmesini de sağlamaktadır. Çalışmada ayrıca Çin'in tarihi deneyimleri nedeniyle Batı yarımküreye karşı duyduğu güvensizlik de değerlendirilmiştir. Bu çalışmada Çin'in 19. Kongre sonrasında da 2003 yılından beri dış politikasının temelini oluşturan barışçı kalkınma politikasından vazgeçmediği iddia edilmektedir. Çin'in Kuzey Kore krizine yönelik politikası bu argümanı desteklemek üzere örnek olay olarak alınmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Kültürel – Kurumsalcılık, Barışçıl Kalkınma, Kitle İletişim Araçları, 19. Kongre, Kuzey Kore Krizi, Çin Dış Politikası

\*  Assoc. Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal University, hakancavlak@gmail.com

\*\*  Independent Researcher, Tekirdağ Namık Kemal University, mertcetintr@yahoo.com

## GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

### Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Batılı toplumların Çin'in büyümesine yönelik şüpheciliklerini Batı kitle iletişim araçlarında Çin Komünist Partisi'nin 19. Kongresi hakkında yapılan haberler üzerinden kültürel-kurumsalcı yaklaşımla incelemektir. Ayrıca, Kültürel Kurumsalcı yaklaşım Çin'in tarihsel deneyimlerinin bir sonucu olarak Batı yarımküresinde duyduğu güvensizliğin incelenmesini de sağlamaktadır. Dolayısı ile bu çalışmada, çalışmanın temel amacına paralel olarak Çin'in tarihi deneyimleri nedeniyle Batı yarımküreye karşı duyduğu güvensizliğin anlaşılması da hedeflenmiştir.

### Araştırma Soruları

Bu çalışmanın temel sorusu, "Batı, Çin'in büyümesine şüphecilikle mi bakmaktadır? Bu ana soruyu desteklemek amacıyla ikincil bir soru ise Kitle İletişim Araçları üzerinden ülkelerin diğer ülkelere bakışları analiz edilebilir mi?" şeklinde formüle edilmiştir. Araştırma, son olarak "Araştırma sorusunu cevaplayabilmek için kültürel – kurumsalcı bir yaklaşım uygun mudur?" sorusunu da içermektedir.

### Hipotez

Bu çalışmada Çin'in 19. Kongre sonrasında da 2003 yılından beri dış politikasının temelini oluşturan barışçı kalkınma politikasından vazgeçmediği ve Batı'nın buna rağmen şüpheli yaklaşımından vazgeçmediği iddia edilmektedir.

### Vaka

Çin'in Kuzey Kore krizine yönelik politikası ve Batı medyasının bu konudaki yaklaşımı bu argümanı desteklemek üzere örnek olay olarak alınmıştır.

### Literatür Taraması

Bu çalışmada ortaya konulan problemi açıklamak üzere Kültürel Kurumsalcı yaklaşım kullanılmıştır. Bunun tercih edilmesinin nedenlerinden birincisi, uluslararası ilişkiler disiplinindeki paradigmaları doğrudan test edebiliyor olmasıdır. Klasik yaklaşımlar olan liberalizm ve realizm gibi uluslararası ilişkiler aktörlerinin siyasi eylemleri hakkında sistem seviyesinde analizler sağlayabilir. Konstrüktivizm ile benzerlikler gösterse de, kültürel kurumsalcılık daha geniş ve kapsamlı bir kuramsal çerçeve sağlamaktadır.

### Yöntem

Bu çalışma nitel bir araştırma yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Veri toplama ve değerlendirme yöntemi olarak doküman analizi kullanılmıştır. İddiaları somut dayanaklarla desteklemek için vaka çalışması yapılmıştır. Çalışmanın siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinlerine yaptığı katkıyı belirlemek için oldukça kapsamlı bir literatür taraması yapılmıştır.

### Sonuç ve Değerlendirme

Çin Komünist Partisi'nin 19. Kongresi hakkında Batı medyasının abartılı ve doğru olmayan yayınları bu çalışmanın Batı'nın Çin ile ilgili bir güven problemi olduğu iddiasını doğrular niteliktedir. Bunun gerekçeleri Noam Chomsky ve Edward S. Herman'ın beş filtresi ile gösterilmiştir. Ayrıca, çalışma Çin'in Kore politikasının kendi söylemleri ile tutarlı olduğunu ve Batı medyasının bunu ya görmezden geldiğini ya da çarpıttığını ortaya koymaktadır.

## INTRODUCTION

Since the reformation of its economy, average annual growth of China has been 9 percent and its total real GDP reached a value of 11.2 trillion US dollars in 2017. China's political and military potential is also increasing at the same rate. The rapid economic rise has provoked a significant interest in the problem of the transition of power between the existing hegemon and aspiring powers, which is labeled as the China Threat Theory. According to this theory, People's Republic of China is a rising power that triggers instability at both regional and international realms. The cultural-institutional approach of the China Threat Theory, which this study focuses on, emphasizes the unique characteristics of Chinese culture and political structure of China. The realist explanations that emphasize military and economic statistics are inadequate to comprehend the distrust between China and the Western world. Many of them are based on John Mearsheimer's works (Mearsheimer, 2004: 1-5). This study will particularly focus on China's unique historical experiences to explain why China has insecurity against the Western world. It will evaluate the distrust of the Western world and China.

China has reacted the skeptic approach named as "China Threat Theory" by the West with official policies of "peaceful rise" or "peaceful development" under the leadership of Hu Jintao. According to peaceful rise policy, China's rise is not a threat to peace and security. As China emerges as a great power, she will promote international order and contribute to harmony and stability both in home and abroad. Her priority is to ensure the welfare of her citizens and interfering in world affairs will come next (Bijian, 2005:1). Yet, the peaceful development policy was interpreted suspiciously by Western societies until recently. This skepticism has also manifested itself in the Western mass media's framing on the 19<sup>th</sup> National Congress of the Communist Party of China. This study will explore the reasons for the Western mass media's exaggerated coverage of the Chinese Communist Party's 19th National Congress between 18 and 24 October 2017 in the light of cultural-institutional perspective of the China Threat Theory. Finally, as a case study, China's former and post-congress policies on the North Korean crisis will be examined to explore if there is a shift in Chinese foreign policy as claimed in the Western mass media.

### 1. THE IMPACT OF ITS PAST ON CHINA'S POLITICS

The cultural-institutional perspective of China Threat Theory emphasizes unique features of the Chinese society which are shaped by historical experiences. China has a narrative history which portrays Imperial China as benevolent, strong and more advanced than the Western world (Yu, 2014:1). The period of external interventions between the First Opium War and the communist revolution is portrayed as the Century of Humiliation (1839-1949). In the Chinese culture, the Century of Humiliation has an integral importance. These years constitute the core of the People's Republic of China's official ideology. In the Century of Humiliation, China was deprived of a central authority, became a semi-colonial country as a result its defeats against colonial Powers in the Opium Wars, Sino-French War and Sino-Japanese Wars (Scott, 2008:2-3). In the same period, China had to deal with many revolts which made country open external interventions. For instance, the Boxer Rebellion, which was a nationalist and anti-foreign riot, was suppressed by the Eight-Nation Alliance. The Eight Nation-Alliance consisted of Germany, Austro-Hungarian Empire, Russia, Italy, France, the United Kingdom, the United States and the Empire of Japan. The Boxer Rebellion was supported by the Qing government. The Qing army and Boxer riots fought against the Eight Nation-Alliance; however, they were defeated. At the end of the war, Beijing was occupied, foreign troops settled in the capital, several statesmen were executed and financial penalties were paid by the Qing government (Scott, 2008:143-150). This revolt has a great influence on the image of foreign countries in modern Chinese culture. The foreign powers, by taking advantage of China's backwardness, humiliated China. Republic of China does not want to fall into the same situation again and this motto is in the center of Chinese culture and Chinese nationalism.

One of the reasons that restrained the development of China were the events occurred during the so-called century of humiliation, i.e. exploitation of agricultural and mineral sources of China, which could be found in the agricultural and feudal state of Chinese economy prior to Revolution. The success of the communist revolution was the result of the ruthless policies of the Chinese Communist Party against the

landowners who allegedly cooperated with the imperialists during the century of humiliation. Through the revolutionary war, the Communist Party of China was reforming agricultural regions which it had taken over. These popular initiatives had caused it to gain support from peasants. The first job of the Communist Party was passing the 1950 Agrarian Reform Law to remove feudalism and nationalization of land. The Agrarian Reform Law left 40 percent of land being redistributed and 60 per cent of the Chinese population benefitted from it. It is estimated that 4.5 million landlords were persecuted or executed (Kerr, 2013:136-138).

The People Republic of China had to deal with global crisis during the Cold War. According to cultural-institutional perspective of China Threat Theory, People's Republic of China's attitude towards the Western world was also consolidated in this period. In the early 1950s, the United States assisted defeated Nationalist Party of China (The Kuomintang) in Taiwan, gave the permanent membership of the United Nations Security Council to Taiwan, organized mass media against the mainland China, imposed an economic embargo on mainland Chinese products, and managed an unconventional warfare. The mainland China's economic ties to the capitalist countries were cut off and had to turn to the Soviet Union. Although this is the period of respectable Sino-Russian relations, there was also distrust between Mao Zedong and the Soviet Union. There has never been a trust-related relationship between the Soviet Union and China. Even today, the Sino-Russian relations have serious disagreements. And the Eurasian alliance seems to be a difficult ideal to be reached (Kerr, 2013:138-139).

It was obvious that the limited resources of China, which was isolated from international trade, were also drained by military expenditures as a result of the Korean War. From 1952 to 1977, defense spending on average accounted for 5.5 percent of China's gross domestic product (So, 2015: 7). In this period, the struggle against the Western powers, led by the United States, on the Korean Peninsula had an important influence on the prosperity of the Chinese people.

The Cultural Revolution of Mao Zedong, which aimed to eliminate political rivals of Mao Zedong, also caused traumatic years between 1966 and 1976. The early years of the People's Republic of China passed with slight achievements and Mao was blaming party members who did not perceive the spirit of revolution. During the Cultural Revolution, crimes against humanity were committed. It revolved a great anarchy in China; the Red Guards attacked everything which was related to foreigners or belonged to the pre-revolutionary period. The Cultural Revolution ended when Mao passed away (Kraus, 2012:24-63).

The leading character of the China Miracle was Deng Xiaoping. He was the leader of the China from 1978 to 1992. Although a so-called miracle was emerged, rapid increase in population presented an integral threat to developments in economy and society. Due to improvements in health conditions and agriculture, there had been a population boom. In 1953, population of People's Republic of China was 594 million and reached 1 billion in 1982 (Peng, 2011:581-587). Deng Xiaoping observed that it was necessary to repair the damage quickly which was made by the Cultural Revolution and to improve the economy to feed growing population. He decided to conclude the isolation policy. It was a risky decision in contrast to the traditional approach of the Chinese society against foreigners. The Communist Party of China declared that the liberal economic reforms would be temporary to make the revolution succeed in order to ease possible critics.

Deng Xiaoping put into effect four modernizations of Zhou Enlai which aimed to develop industry, agriculture, national defense and science and technology. The Law on Chinese Foreign Equity Joint Ventures was introduced in 1979, small businesses were supported, economic zones were set up, foreign investments were encouraged, the factories of Western companies were established all over the country and allowed companies to determine their salary policies. The liberalization of the economy helped boost GDP growth from an annual average of 6% between 1953 and 1978 to 9.4% between 1978 and 2017, and urbanization increased considerably (World Economic Forum, 2015). In 2010, China became the world's second-largest economy leaving Japan behind. China is currently the world's largest market for cars and she is the biggest energy consumer. Estimates show that it will be the world's largest economy, passing the United States, between 2020 and 2030 (McCurry and Kollewe, 2011).

## 2. THEORETICAL FRAMEWORK

In the field of international relations, scholars have become increasingly interested in norms of behavior, intersubjective understandings, culture, identity, and other social features of political life. However, as a result of disciplinary isolation, researchers usually abstained from choosing an unorthodox path to analyze political phenomena until relatively recent times. Scholars in international relations, like their counterparts in sociology, anthropology, history and international law discovered the impact of social or political institutions matter (Finnemore, 1996:325). Institutionalism, in general, is an attempt or an approach to understand social or political phenomena by evaluating the extent to which behaviors of an actor or political outcomes are affected by social or political institutions which surround them. Macro level institutions, such as political regime or culture, are valuable institutions in the field of political science especially in international politics for analyzing policy outcomes. Alongside with the macro level institutions, inter mediate level institutions, such as political norms, particular institutions within a state or conventional practices, are also very useful, especially in analyzing the differences between similarly conceived events (Thelen, 1999:379 – 380). In our case, a macro level institution, i.e. culture, has been chosen in order to be deployed in analyzing the international political outcomes of Chinese Revolution and in particular, 19<sup>th</sup> Congress and how are those outcomes perceived by the West through the glasses of its media.

Cultural institutionalism as an approach to understand international relations is valuable for several reasons. First, it tests leading paradigms in international relations straightly. It provides a system-level theoretic framework about political outcomes of international actors which can be compared with the ones produced by the classical approaches in IR such as realism or liberalism (Finnemore, 1996: 326). Second, although there are similarities with constructive approach in international relations, cultural institutionalism provides a much wider and more comprehensive theoretical framework than constructivism. Cultural institutionalism specifies the essential content of identity (Finnemore, 1996: 327). Constructivists basically argue that identity matters; however, cultural institutionalism elaborates on what the identity is. Moreover, cultural institutionalism integrates and interiorizes history rather than abstracting it from current phenomena. Mostly, the main aim of dominant approaches in IR, i.e. realism and liberalism, is to generate principles which can be generalized regardless of time. They generally tend to present what has not been changed by the time on a certain case or phenomena, e.g. the similarity between politics of Thucydides and Kissinger (Finnemore, 1996: 328). Conversely, institutionalists take historical change when they tend to make generalizations. They, in addition to other things, also focus on how states' goals, behaviors or policies are profoundly formed by culture, political ideas or social norms of a certain time in history. The case chosen in this study is also not an exception in this sense, both China's situation and its perception by the West are shaped by culture, social norms and political ideas.

China's rise has been questioned since the early 1990s in the Western Hemisphere both academically and politically. This questioning is called as the China Threat Theory. According to the China Threat Theory, People's Republic of China is a rising power which represents a source of regional and international instability. This theory is frequently voiced by scholars from China's bordering countries and western countries. Bell Gertz frames the People's Republic of China as the most serious national security threat to the United States at present and in the future in his book, *The China Threat*.

According to Herbert Yee and Ian Storey, there are several arguments of China Threat Theory, which are based on three different theoretical grounds: The historical approach, the Realist School and the cultural-institutional perspective. While some arguments can be fitted into a single theoretical framework, others can be fitted into more than one. For example, the emphasis on the nature of Chinese nationalism is more relevant to cultural-institutional perspective which has gained importance since 1980s (Yee and Story, 2013). The historical approach emphasizes only the events that are consequences of the policies implemented in China by the Global Powers. The classical realism is also known for its emphasis on human nature such as selfishness, greed and pursuit of power. Classical realism is related to the military and economical dimension of the China Threat Theory. As China gets stronger, she employs more power to protect her interests. China's rise has to be revisionist and source of instability due to natural reasons (Yee and Story, 2013). This

study argues that cultural-institutional perspectives are more consistent and have more explanatory power compared to other alternatives.

Cultural-institutional perspective on China Threat theory, which offers a more fitting argument, emphasizes China's non-democratic, authoritarian political system. In East Asia, China's neighbors experienced political reforms during the 1980s and 1990s. South Korea, Indonesia and Philippines took on a democratic structure. The end of the Cold War incorporated many single-party communist states to the Liberal-Capitalist camp all over the world. Despite its economic progression, China has not made considerable progress in the field of personal and political freedoms. Tiananmen Square incident had been an important reason of which afterwards used as an argument to justify China Threat Theory. Especially, in the public opinion of the United States, Beijing's overreaction against a pro-democracy movement received great criticism and increased the distrust of China.

In Western-oriented thought, democracy has always been considered as one of the main sources of the peace. According to democratic peace theory, democracies have never fought each other and the probability of war raises in a non-democratic country (Doyle, 1983:205-235). In this sense, People's Republic of China seems to be the biggest threat with its massive population and economy against Western hegemony. Furthermore, democracy is championed as a universal good and distinction between being good and being democratic is diminished in Western thought. There is a cultural-institutional difference between Chinese and Western societies. Making sense of the phenomena is the main source of insecurity between two societies. As People's Republic of China does not remove its single-party, authoritarian regime, it remains as a threat to international order for the Western democratic countries. If the Western societies continue to impose western-oriented democratic values on China, this will be perceived as an external intervention and increase insecurity of Chinese society because of the Chinese society's skeptical view of foreign interventions based on China's historical experiences.

The other assumption of cultural-institutional perspective of China Threat Theory is related to anti-western character of the Chinese nationalism. As mentioned earlier, China's history has many historical events related to foreign antagonism. The Boxer Rebellion, between 1899 and 1901, was a government-backed rebellion against foreigners and Westerners. The years that Chinese described as Century of Humiliation passed through foreign interventions and the struggles against these interventions. After the Communist revolution, there were many crises between the United States and China. According to Michael Sheng (1994), Mao ridiculed the United States as a paper tiger, an occupier of Taiwan, the enemy of the humanity, and a monopoly of capitalist groups (Kim and Yoo, 2016:43-45). Similarly, the image of Japan is not positive in China. In 2012, large scale anti-Japan protests erupted over disputed islands, Japanese restaurants were attacked, the police cars were set on fire due to being Japanese brands, and several Japanese nationals were assaulted. Because of these phenomena, China's rise is necessarily seen as a revisionist and source of instability according to cultural-institutional perspective of China Threat Theory.

The classical-realist perspective of China Threat Theory emphasizes military capacity of People's Republic of China. Beijing's annual military spending had been increased by 8.5% between 2007 and 2017. China tried to modernize its military capacity by acquiring foreign military technologies with mergers and acquisitions. Besides, China also tried to reach the technologies of the United States with illegal methods through traditional and cyber espionage according to 2017 Defense Department Report on Chinese Military Power of Pentagon. In August 2016, the United States Judiciary sentenced a citizen to 50 months imprisonment for conspiring with a Chinese national to violate the Arms Export Control Act by attempting to illegally purchase and export jet engines used in F-16, F-22, and F-35 fighter aircraft, the MQ-9 unmanned aerial vehicle, and related technical data (Chapman, 2017:1). The People's Liberation Army, official army of People's Republic of China, has the world's largest air missiles system. People's Liberating Army Rocket Force is also responsible for China's nuclear capacity, which has the world's fourth biggest nuclear arsenal (Stockholm International Peace Research Institute, 2016). China's military capacity is alarming according to the classical realist perspective of China Threat Theory. Because China has many territorial disputes with its neighbor countries, its effort to increase military capacity can create instability in the region. On the Taiwan

issue, if there is a merger initiative by China, a global crisis may break out between the United States and China. In the South China Sea, China can also take steps to prevent international Sea Trade.

The emphasis on military and economic variables has always been superficial. People's Republic of China is not the only military and economically rising country. According to World Bank, , India, another nuclear power, has bigger military budget as a percentage of GDP than China. Also, India is one of the fastest-growing economies along with China. In 2017, India's economy grew by 7.4% percent while China grew by 6.5% (IMF, 2017). According to the United Nations, India will have overtaken China's population by 2022. In addition, India's nuclear weapon program was also based on espionage activities which were violating international law. Despite these facts, India is not seen as a threat in the Western media and academy. However, China is perceived as a greater threat. The classical-realist perspective is insufficient to elucidate the Western-oriented China Threat Theory. This distinction between China and India's reputation of the Western societies requests cultural-institutional approaches.

The term peaceful rise was put forward in response to the China Threat theory by Zheng Bijian, a well-known theorist of the Chinese Communist Party, in late 2003 to avoid the negative interpretation of the term 'rise'. Zheng Bijian used the term of peaceful rise during the Baoa Forum for Asia (BFA) against hegemonic stability concept, which argues that emergence of a new global power entails an international crisis because of the aggressive and expansionist behavior of the emerging power. Bijian said in his speech that China would never follow the same path, rise peaceably and stay away from disruptive behavior towards international peace. He also pointed out China's footmark on the path of reform and openness (Bijian, 2005). The term peaceful rise was used by Wen Jiabao in an ASEAN meeting, who was the President of the People's Republic of China. Yet, there were concerns about the use of 'rise' in China because of its negative image. The peaceful development term has been used in the official discourse of China since 2004.

Yet, the peaceful development policy was interpreted suspiciously until recently. At his election campaign Donald Trump, President of the United States, made it even clearer. The analogies, which he had used, to describe Chinese dominance over the United States' economy have received many criticisms. This skepticism has also manifested itself in the Western mass media's framing on the 19<sup>th</sup> National Congress of the Communist Party of China.

### 3. THE REPRESENTATION OF THE 19<sup>TH</sup> CONGRESS IN THE WESTERN MASS MEDIA

At the opening of the 19th National Congress of the Communist Party of China, Xi Jinping stated that it was the time for his nation to become a mighty force that could lead the world on political, economic, military and environmental issues in his 3hr 23min speech to the delegates. This part of speech gave rise to questions about the future of peaceful rise. It ought to be said that such negative interpretations are preconceived and prejudicial. This speech was framed wrongly by Western mass media. The CNN gave the news about 19th party congress with the *Cult of Xi* subtitle and there were important statements such as "*the world will likely see China continue to step into a global leadership vacuum as the US turns inward under President Donald Trump.*" The Washington Post also framed the 19th congress with the titles of "*China's party congress is a wake-up call for the West*" and "*Xi Jinping just made it clear where China's foreign policy is headed.*"

This attitude of the Western mass media towards 19th congress reminds Edward S. Herman and Noam Chomsky's influential book, *Manufacturing Consent*. The *Manufacturing Consent* studied out the propaganda model which reveals that news from the so-called free Western mass media goes through five filters: the business interests of owner companies, advertising sensitivities, sourcing of news, flak and fear. Despite its first edition having been published 30 years ago, the propaganda model can explain why Western Media framed the 19<sup>th</sup> congress as it is an alarm bell for the Western Civilization.

First of all, there is an advertising sensitivity of Western mass media. Together with the digital revolution, the traditional media's advertising concept changed, advertisement based on the number of clicks gained a great significance. Reporting modestly of the 19<sup>th</sup> congress would have been meant that low bouncing and click-through rate which would reduce the amount of advertising. Western consumers



(readers) prefer popular and dramatic news rather than critical thinking. The Western mass media, thus, bring dramatic titles and exaggerated contents to forefront due to advertising concerns.

The sourcing of news is also an important issue. Contrary to popular belief, resources of media are limited. There are three types of resources of media which has great influence: government, business and experts. These resources are also the source of western way of thinking. The origin of the China's image in the Western hemisphere belongs to these three groups.

The flak or negative feedback is also important to understand the flawed news about the 19<sup>th</sup> congress. Criticizing the generally accepted and well-known facts in the Western hemisphere is a major risk to media's financial stability. If there is a pro-Chinese news framing about 19<sup>th</sup> congress, readers can respond in a ruthless way both politically and academically.

The fear is also one of the social control mechanisms. The China Threat is one of the sources of public fear to silence critical voices against elite interests. The China Threat became a source of public fear after the Cold War occasionally. The owners of the Western mass media are also elites of the society who have investments in other sectors such as arms industry.

These five filters are important to understand the 19<sup>th</sup> Congress being framed by the Western mass media. In fact, these filters construct the Western society which perceives the 19<sup>th</sup> congress as a national threat.

The way the Western mass media outlines the 19<sup>th</sup> Congress is generally incorrect. Chinese Communist Party congresses do not declare detailed declarations on the foreign policy of the country. The only source to reach foreign policy details is reports which are presented during the annual gathering of the National People's Congress. The party congress focuses on election of party leadership and general statements of national policies to many political realms (Swaine, 2017). The framing, made by Western mass media, is from the promises and wishes of Chinese politicians to capture voters or support like western-style election campaigns.

The revisionist statements did not take place during the 19<sup>th</sup> congress. There were foreign policy statements to maintain vision of Deng Xiaoping, intention of defending globalization toward a multipolar world while emphasizing peace and development. Xi Jinping said "*We must keep in mind both our internal and international imperatives, stay on the path of peaceful development, and continue to pursue a mutually beneficial strategy of opening up.*" Xi added, "*China will continue its efforts to safeguard world peace, contribute to global development, and uphold international order.*" The peaceful development is not abandoned. The high-level executives of the party are aware that economic development of the country is dependent on global status quo.

Xi Jinping devoted his speech to domestic issues substantially, such as poor living standards, environmental degradation, rising income gaps, distressing demographic imbalance and corruption. Despite the fact that People's Republic of China is drawing attention with its fast-growing economy, average living standards are still low for a large segment of society. The growing middle class can be misleading because it is not identical to the Western counterparts. The Chinese middle class lacks a coherent social, political and economic consciousness which is necessary to guide China to become a high-income economy (Miao, 2017). China has to increase living standards of its society and solve poverty to avoid the middle-income trap. The growth in GDP does not affect the large parts of the society and inefficient investments impede the economic growth of China in the long term.

In addition, environmental pollution has also caused major problems for China in the last years. Today, air pollution rate is very high in many Chinese cities. Twelve of the twenty most-polluted cities in the world are in China (Zheng, 2013:732). The water quality of the seven major rivers, especially Yangtze and Yellow Rivers, is reported to be deteriorating according to World Health Organization reports (World Health Organization, 2016).

China's domestic problems are ahead of its foreign policy priorities. Deng Xiaoping gave priority to domestic issues rather than foreign policy in his opening speech of the 19<sup>th</sup> congress. "The new age", which

is often mentioned by the Western media, refers a period in which China attaches importance to environmental politics, equality in income distribution, and transparency in government. Deng Xiaoping said “*We must pursue with firmness of purpose the vision of innovative, coordinated, green, and open development that is for everyone.*” He added “*We must do more to improve the lives and address the concerns of the people, and use development to strengthen areas of weakness and promote social fairness and justice.*” The similar expressions were dominant in the speech. To sum up, China’s ruling elites know the significance of peaceful development to join the group of high-income countries and they do not have any intention to abandon peaceful development.

The limited part of Deng Xiaoping’s speech that is devoted to foreign politics was related with Hong Kong, Macao and Taiwan. Deng Xiaoping emphasized that China does not change its former policies towards its special administrative regions while maintaining principle of “one country, two systems” and ensuring that the central governments exercises their overall jurisdiction over Hong Kong and Macao. Deng Xiaoping also said that Taiwan is a part of the mainland China, and Beijing produces projects to ensure economic and social cohesion between Taiwan and mainland China. In addition, Deng Xiaoping talked about peace-giving projects, such as Belt and Road Initiative and Silk Road Fund. The emphasis on peaceful development was made with these words: “*We have made all-round efforts in the pursuit of major country diplomacy with Chinese characteristics, thus advancing China's diplomatic agenda in a comprehensive, multilevel, multifaceted way and creating a favorable external environment for China's development.*”

In general, it could be observed that China’s approach to most foreign policy issues is not in line with its representation in western media. The reasons behind this misrepresentation have been discussed with the help of Chomsky’s five filter approach which underlines the essence of deploying cultural institutional approach to dig out the motivation why western media behaves this way and pictures the actual situation. China’s economic development and policy choices influenced by this development generally pictured as a rise of a new enemy in eastern hemisphere. However, China and its leaders constantly display sensitivity both on country’s foreign policy and discourse. There has never been an inconsistency between its foreign policy and discourse since its economic development has been started. The 19<sup>th</sup> Congress has also not been an exception; most of its subjects were domestic issues and when it comes to foreign issues, Deng Xiaoping’s speech was peaceful and totally sensitive to all regional and global problems and utterly it was not revisionist against global system.

In the following section Korean Problem is discussed to exhibit China’s foreign policy stance. As it will be observed, China supports the status quo with serious security concerns in the first place. A change in the status quo, i.e. annexation of North Korea to the South, would present vital military border threat to China from Korea and its constant ally United States. Additionally, instability in North Korea may have been resulted in big immigration waves to China. These serious concerns about its domestic and foreign security may explain China’s poised policies.

#### **4. POISED STANCE OF CHINA: NORTH KOREAN NUCLEAR CRISIS**

After North Korea invaded the South in 1950, People’s Republic of China fought alongside the North and lost approximately 500.000 soldiers in Korean peninsula against the United States and its allies. However, China and North Korea relations have not been linear. During the Cultural Revolution, Red Guards denounced North Korean leader Kim Il-sung as a revisionist because of his aristocrat stance and close relationship with the Soviet Union. When Deng Xiaoping began economic reform in China, North Korea denounced him as a revisionist that time. The normalization of China’s relations with South Korea in 1992 meant losing North Korea entirely for China. The Sino-North Korean relations was repaired with the visit of Kim Jong-Il to China in 2002 (Stevenson, 2017).

The North Korea nuclear crisis started in 1986 when five-megawatt nuclear reactor at Yongbyon constructed with the assistance of the Soviet Union. In 1994, North Korea and the United States signed an agreement to abolish its Yongbyon reactor in exchange for United States’ assist to build two new nuclear reactors for energy security purposes (Arms Control Association, 2018). In 2002, the North Korea found itself one of the members of axis of evil which George W. Bush presented. In the same year, the deal

between the United States and North Korea ended. In 2005, North Korea announced that it had nuclear weapons.

The 2017 was the year that North Korea became a global crisis with its endless nuclear weapons tests. On 9 August 2017, Donald Trump, the United States President, threatened the North Korea with fire and fury. As noted before, China has never played supporting role on nuclear development process of the North Korea. However, after the sanctions against North Korea, China became the biggest trade partner of the North Korea. China's foreign policy priorities against North Korea have taken shape since 2002. First of all, China is not in favor of overthrowing the regime of North Korea. To maintain North Korea's regime, China is trying to keep North Korea's economy alive and refuses to cut off trade links, despite the sanctions resolution of the United Nations Security Council. The main reason for China's endeavor to keep North Korea's regime alive is the potential threat of a united Korea for China. A united Korea may be able to influence Koreans who live in China in terms of irredentist ideas. In addition, a united Korea would become a satellite state of the United States. China also worries about the humanitarian crisis and immigration waves. China is in favor of protecting the status quo in the Korean peninsula and it has been implementing a North Korea policy to achieve this purpose since 2002.

China's solution proposal has been the same since the beginning of the crisis. China proposes that North Korea will freeze its nuclear weapon systems in exchange for the ending of the United States and South Korean military exercises on the North Korean border. North Korea accepted the proposal. However, the proposal was rejected by Barrack Obama in 2015. Donald Trump also rejected in 2017. Today, the proposal is still waiting to be approved without any major change. The North Korea crisis can be resolved with the mutual compromises without high-profile frequent threats by the United States.

The 19th Congress, which took place in April, did not change China's North Korean policy as it has done in other foreign policy areas until now. China continues its pro- status quo policy towards Korean Peninsula. China appreciates that international crisis means disruption of globalization which is the absence of a healthy environment for peaceful development.

As it could be noticed, China's foreign policy stance against a very important global problem, which occurs at its borders, is very constructive; at least, it is not aggressive. China has never displayed a revisionist behavior against global order, maybe a bit protective for its immediate vicinity. Contrary to Western media's representation about 19<sup>th</sup> Congress this poised stance on foreign policy issues including Korean problem has been preserved since the Congress.

## CONCLUSION

This study examined skepticism of the Western societies towards China's economic growth and development which manifests itself on the Western mass media coverage of the Chinese Communist Party's 19th congress based on cultural-institutional perspective of the China threat theory. It also focused China's unique historical experiences to explain why China has insecurity about the Western world. The emphasis on historical experience was important to examine Chinese view of the foreign interference. This study used cultural-institutional perspective as it is more consistent to understand trust issue between China and the Western hemisphere. Socially constructed trust issue between China and the Western Hemisphere is something that needs attention. The classical-realist explanations are inadequate to comprehend this phenomenon. The India analogy was given for a better perception.

Media coverage of the Chinese Communist party's 19th congress was exaggerated and inaccurate and this manifested the trust issue of the Western hemisphere towards China. The reasons were grounded by five filters of the Noam Chomsky and Edward S. Herman. The basic building blocks of Western societies are hidden in these filters. The China Threat Theory is socially constructed by the news from these filters in the Western hemisphere. The media is an efficient tool for manufacturing consent and getting importance after the digital revolution. China's former and post-congress policies on the North Korean crisis were also examined to explore if there is a shift of Chinese foreign policy as claimed in the Western mass media as a case study. China is in favor of protecting the status que in the Korean peninsula and it has been

implementing a North Korea policy to achieve this purpose since 2002. There has been some major changes after the 19th congress and China's proposal to solve the crisis is still waiting to be approved by the United States.

## REFERENCES

- Arms Control Association. (2018). Chronology of U.S.-North Korean nuclear and missile diplomacy. Retrieved February 10, 2018, from <https://www.armscontrol.org/factsheets/dprkchron>
- Bijian, Z. (2005). *China's Peaceful Rise: Speeches of Zheng Bijian 1997-2005*. Washington: The Brookings Institution.
- Chapman, B. (2017). 2017 defense department report on Chinese military power. *China Policy Institute: Analysis*.
- China Daily. (2017). Full text of Xi Jinping's report at 19<sup>th</sup> CPC National Congress.
- Chomsky, N. & Herman, E.S. (2002). *Manufacturing Consent: The political economy of the mass media*. New York: Pantheon Books.
- Denny, R. (2017). Misunderstanding North Korea. *Asia-Pacific Issues*, 133.
- Doshi, R. (2017, October 25). Xi Jinping just made it clear where China's foreign policy is headed. *The Washington Post*. Retrieved from <http://www.washingtonpost.com>
- Doyle, M.W. (1983). Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs. *Wiley*, 12(3), 205-235.
- Finnemore, M. (1996). Norms, culture, and world politics: insights from sociology's institutionalism. *International organization*, 50(2), 325-347.
- Gardels, N. (2017, October 27). China's party congress is a wake-up call for the West. *The Washington Post*. Retrieved from <http://www.washingtonpost.com>
- Gordon, K. (2013). *A short history of China: From ancient dynasties to economic powerhouse*. Harpenden: Pocket Essentials.
- Hirst, T. (2015). A brief history of China's economic growth. *World Economic Forum*.
- Hunt, Katie. (2017, October 17). China's 19<sup>th</sup> party congress: What you need to know. *CNN International*. Retrieved from <http://www.edition.cnn.com>
- International Monetary Fund (IMF). (2017). Real GDP growth. Retrieved February 10, 2018, from [http://www.imf.org/external/datamapper/NGDP\\_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD](http://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD)
- Kim, Y.C. & Yoo, H.K. (2017). Anti-Americanism in East Asia: Analyses of college students' attitudes in China, Japan, and South Korea. *International Area Studies Review*, 20(1), 42-56.
- Kraus, R.C. (2012). *The Cultural Revolution: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- McCurry, J. & Kollewe, J. (2011, February 11). China overtakes Japan as world's second-largest economy. *The Guardian*. Retrieved from <http://www.theguardian.com>
- Mearsheimer, J. (2004). Why China's rise will not be peaceful. *The University of Chicago*, 1-5.
- Miao, Y. (2017). Middle class identity in China: Subjectivity and Stratification. *Asian Studies Review*, 41(4), 629-646.
- Peng, X. (2011). China's demographic history and future challenges. *Science, New Series*, 333(6042), 581-587.
- Rawski, T.G. (2014). Toward integrating past and present in China's economic history. *Eurasian Geography and Economics*, 54, 465-469.
- Scott, D. (2008). *China and the international system, 1840-1949: power, presence, and perceptions in a century of humiliation*. New York: State University of New York Press.
- So, A.Y. (2015). *China's developmental miracle: origins, transformations, and challenges*. New York: Routledge.
- Stevenson, A. (2017). China-North Korea relations and the 19<sup>th</sup> Party Congress. *Strategic Comments*, 23(3).
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). (2016). *Military expenditure (% of GDP)*, Yearbook: Armaments, Disarmament and International Security, Stockholm.
- Swaine, M. D. (2017). Chinese views on South Korea's deployment of THAAD. *China Leadership Monitor*, 52(4).
- Thelen, K. (1999). Historical institutionalism in comparative politics. *Annual review of political science*, 2(1), 369-404.
- Vaz-Pinto, R. (2014). Peaceful rise and the limits of Chinese exceptionalism. *Revista Brasileira de Política Internacional*, 57.
- Waldron, A. (2010). China's 'peaceful rise' enters turbulence. *Orbis*, 58(12), 164-181.
- World Health Organization (WHO). (2016). *Environment and people's health in China*, United Nations Development Programme.
- Yang, Y. E & Liu, X. (2012). The 'China Threat' through the lens of US Print Media: 1992-2006. *Journal of Contemporary China*, 21(76), 695-711.

- Yu, H. (2014). Glorious memories of imperial China and the rise of Chinese Populist Nationalism. *Journal of Contemporary China*, 23(90), 1174-1187.
- Zhang, B. (2015). Chinese perceptions of US Return to Southeast Asia and the prospect of China's peaceful rise. *Journal of Contemporary China*, 24, 176-195.
- Zheng, S & Kahn, M. E. (2013). Understanding China's urban pollution dynamics. *Journal of Economic Literature*. *Journal of Economic Literature*, 51(3), 731-772.

*Araştırma Makalesi/Research Article*

## YÖNETİM KURULU ÇEŞİTLİLİĞİNİN FİRMA DEĞERİNE ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ<sup>1</sup>

*THE IMPACT OF BOARD DIVERSITY ON FIRM VALUE: THE CASE OF TURKEY*

İbrahim YAĞLI\*

Ulaş ÜNLÜ\*\*

### Öz


Geçtiğimiz son on yılda dünyanın önde gelen firmalarında meydana gelen finansal başarısızlıklar, kurumsal yönetim (kurumsal yönetişim) kavramına her zamankinden daha fazla önem verilmesine neden olmuştur. Yönetim kurullarının nasıl oluşturulması gerektiği, kurumsal yönetim uygulamalarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda, mevcut çalışma yönetim kurulu çeşitliliğinin firma değeri üzerinde etkili olup olmadığı sorusuna gelişmekte olan ülke bağlamının yaratacağı farklılıkları dikkate alarak cevap aramaktadır. Çalışmada, payları Borsa İstanbul 100 endeksinde işlem gören 67 finansal olmayan firmanın 2010-2015 yıllarındaki dönem sonu bilanço, yıllık faaliyet raporu ve olağan genel kurul toplantı tutanağı verileri kullanılmıştır. Yönetim kurulu yapısı ile ilgili olarak kadın üyelerin toplam üye sayısına oranı, bağımsız üyelerin toplam üye sayısına oranı ile yabancı üyelerin toplam üye sayısına oranı kullanılırken, firma değerinin ölçümünde Tobin's Q kullanılmıştır. Sonuçlar, firma değeri ile yabancı üyelerin oranı ve bağımsız üyelerin oranı arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, kadın üyelerin oranı ile Tobin's Q arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.


**Anahtar Kelimeler:** Kurumsal Yönetim, Yönetim Kurulu Çeşitliliği, Firma Değeri

### Abstract

There is a special attention to corporate governance during to past ten years in the wake of financial failures in world's leading companies. How the board of directors should be formed constitutes an important part of corporate governance practices. In this context, the current study seeks an answer to the question of whether boardroom diversity affects the firm value by considering the differences in the context of the developing country. In the study, 2010-2015 data in year-end balance sheets, annual activity reports and official reports of ordinary general meeting which belongs to 67 BIST 100 companies are employed. Percentage of female directors, percentage of independent directors and percentage of foreign directors are used for measurement of boardroom diversity while Tobin's Q is employed for measurement of firm value. Results revealed that there is positive relation between firm value and percentage of foreign directors and percentage of independent directors. Besides, there is no statistically significant relation between percentage of women directors and Tobin's Q.

**Keywords:** Corporate Governance, Boardroom Diversity, Firm Value

\*  Arş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ibrahimyagli@nevsehir.edu.tr

\*\*  Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, ulasunlu@gmail.com

<sup>1</sup>Bu çalışma, 14-16 Ekim tarihinde 5th International Conference of Strategic Research on Scientific Studies and Education (ICoSReSSE) sempozyumunda sunulan "Yönetim Kurulu Çeşitliliği Firma Performansını Etkiler mi?" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

## EXTENDED SUMMARY

### Background

Corporate governance has been widely discussed following the financial scandals in the world's leading companies. The board of directors gains acceptance as an internal corporate governance mechanism, and the impact of boardroom diversity on the firm is analyzed in several studies that mostly focused on developed economies. However, the effects of corporate governance practices on the firm may differ in different institutional contexts.

### Purpose

In this direction, the aim of the study is to investigate the relationship between board diversity and firm value by taking developing country characteristics into consideration. Developing countries have some characteristics in terms of corporate governance. Firstly, corporate governance relatively new concept for developing economies. Accordingly, there are uncertainties regarding both the implementation of corporate governance mechanisms and their impact on the firm. Secondly, the business environment in developing countries is largely dominated by family businesses and business groups. This allows family companies and holdings to use board of directors as a tool for the control of affiliates. This situation causes directors to have a more pronounced impact on strategic decisions compared to senior executives. Finally, it is assumed that developing countries have weaker institutional environments than developed countries. All these situations make it important to examine the relationship between board diversity and firm value for developing countries. From this point of view, the current study analyzes the impact of board diversity on the firm value for Turkey.

### Methodology

To investigate the relationship between board diversity and firm value, panel data analysis is carried out by utilizing the data from 67 firms whose shares are traded in Borsa Istanbul 100 Index over the period of 2010-2015. While proportion of female directors, proportion of independent directors and proportion of foreign directors are used in relation to the board diversity, Tobin's q ratio is used as a measure of firm value. In addition, board size and firm size is employed as control variables.

### Results and Conclusions

As a result of the study, a positive and statistically significant relationship is found between firm value and proportion of foreign directors. This result supports both agency theory and resource dependence theory. The increase in the proportion of foreign members in the board will enable the company to have knowledge of the laws and culture of different countries, to have information about the financial and political situations in different countries, to see the opportunities in different countries, to understand the needs of different groups. When the increase in the international activities of Turkish companies and the interest of foreign investors to Turkey taken into consideration, the presence of foreign members in the board will have positive effects both on the company's international investments and on attracting foreign investors to the firm. In addition, foreign members from countries where corporate governance principles are well-developed will ensure the development of corporate governance practices in Turkish companies. The results also reveal that independent directors positively affect firm value. Considering the large share of family companies in Turkish business world and weak protections of minority shareholders, the independent directors have an important role in the decisions of the board. At this point, the increase of independent members on the board will make the company more transparent and reliable. A more transparent company will be able to protect existing investors and find new investors. On the other hand, there is no statistically significant relationship between proportion female directors and firm value. This result may be due to the fact that the female directors cannot be sufficiently active or women's use of authority and initiative is not equal to the men.

In summary, the current study analyzes the relationship between board diversity and firm value for Turkish companies. Thus, the impact of developing country characteristics on the aforementioned relationship is revealed. In future studies, variables such as education, experience can be used in relation to board diversity. In addition, intermediary variables such as number of committees and number of board meetings that may affect the relationship between board structure and firm value can be used.



## GİRİŞ

Kurumsal yönetim (KY) ya da kurumsal yönetişim kavramı, dünyanın önde gelen firmalarında yaşanan finansal raporlama skandalları sonucunda önem kazanmıştır. OECD, kurumsal yönetimi bir firmanın doğru bir şekilde yönetilmesi ve kontrol edilebilmesi için gerekli olan prosedürler ve süreçler bütünü olarak tanımlamaktadır. KY, içsel ve dışsal birçok faktör tarafından etkilenmektedir. Bu nedenle KY mekanizmalarını, içsel KY mekanizmaları ve dışsal KY mekanizmaları olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Piyasa güçleri ve yasal düzenlemeler dışsal KY mekanizmaları arasında gösterilirken, sahiplik yapısı ve yönetim kurulu içsel KY mekanizmaları arasında yer almaktadır.

Yönetim kurulu (YK), pay sahipleri tarafından seçilen ve bir firmayı en üst seviyede temsil eden stratejik karar alma ve yürütme organıdır. Yönetim kurulunun etkinliği, değer yaratmak açısından oldukça önemlidir (Huse, 2004). Yönetim kurulunun temel amacı, firmanın piyasa değerini dolayısıyla hissedarların servetini maksimum kılmaktır. Bu amaç doğrultusunda yönetim kuruluna addedilen en temel görev, üst düzey yöneticileri seçmek ve onların performanslarını denetlemektir (O'Connell ve Cramer, 2010). Yönetim kurulunun denetleme rolü, dünyanın önde gelen firmalarında patlak veren finansal raporlama skandalları ile birlikte önem kazanmıştır. Denetleme rolü, özellikle dışsal KY mekanizmalarının zayıf olduğu ekonomilerde hayati öneme sahiptir.

Yönetim kurulunun verdiği kararlarla firmanın performansından sorumlu tutulması, yönetim kurulunun görevlerini etkileyecek unsurların tespitini önemli araştırma konularından biri haline getirmektedir (Çolakoğlu ve Eryılmaz, 2017). Yönetim kurulunun yapısı, yönetim kurulunun faaliyetlerini etkileyecek unsurlardan biri olarak gösterilmektedir (Okan, Sarı ve İlhan-Nas, 2014). Yönetim kurulunun yapısı, denetleme kalitesini etkileyerek, firma performansı üzerinde etkili olabilecektir (Campbell ve Minguez-Vera, 2008). Bununla birlikte, YK çeşitliliğinin artması ile yönetim kurulunda alınacak kararlar farklı perspektiflere sahip üyeler tarafından değerlendirilecek ve firma için en uygun kararların alınması sağlanacaktır. Ayrıca, YK çeşitliliğinin artması firmaya farklı grupların isteklerini anlama fırsatı sunacak, bunun sonucunda firma farklı müşteri, yatırımcı ve tedarikçilere ulaşabilecektir (Hillman vd., 2007).

YK, özellikle de yönetim kurulunun yapısı, KY uygulamalarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır (TÜSİAD, 2002; OECD; 2006). Yönetim kurulunun, KY mekanizması olarak ele alınması, vekâlet teorisi ve kaynak bağımlılığı teorisi ile kendine dayanak bulmaktadır. Kaynak bağımlılığı teorisi, Pfeffer (1972, 1973) ve Pfeffer ve Salanick'in (1978) yaptığı bir dizi çalışmayla ortaya konulmuş olup, işletmelerin çevresel faktörleri göz önünde bulundurarak kaynaklara olan bağımlılığın kontrol altında tutulmasını ve değişen rekabet koşulları düşünüldüğünde hayatta kalmak için bu şekilde stratejiler geliştirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Kaynak bağımlılığı teorisi, çevresel belirsizlikler arttıkça kaynak temininin zorlaşacağını ve bunun da firmanın finansal performansını düşüreceğini öngörmektedir. Pfeffer (1972) yönetim kurulunda daha çok bağımsız üye olması gerektiğini ve YK kompozisyonunun rastgele değil, aksine çevresel faktörlere duyarlı ve rasyonel bir şekilde oluşturulmasının firmanın performansını artıracaklarını iddia etmiştir. Pfeffer (1973) çalışmasında bu iddiasını kanıtlar nitelikte sonuçlara ulaşmıştır. Vekâlet teorisi ise yönetim kuruluna, hisse senedi sahipleri ile yöneticiler arasındaki çıkar çatışmalarını minimize edecek ve yöneticilerin firmanın aleyhine istenmeyen bir takım tutum ve davranışlarını sürekli kontrol altında tutacak bir görev addetmektedir. Dolayısıyla, çıkar çatışmalarını gidermenin yolu bağımsız bir YK yapısından geçmektedir.

İçsel KY mekanizması olarak YK yapısının nasıl olması gerektiği birçok çalışmada ele alınmış, YK çeşitliliği ve finansal performans arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu çalışmaların çoğunda performans ölçütü olarak aktif karlılık, öz sermaye karlılığı gibi muhasebe temelli performans ölçütleri kullanılmıştır. Bu çalışma ise, YK çeşitliliğinin firma değerini artırıp artırmadığı üzerine motive olduğundan firma değeri değişkeni olarak Tobin's Q kullanılmıştır. Bununla birlikte, YK çeşitliliğinin firma değeri üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmaların daha çok gelişmiş ekonomilere odaklandığı, gelişmekte olan ekonomilerde ise konu ile ilgili çalışmaların az sayıda olduğu görülmektedir (Campbell ve Minguez-Vera, 2008; Darmadi, 2011). Bu noktadan hareketle mevcut çalışmada, YK çeşitliliğinin firma değeri üzerinde etkili olup olmadığı Türkiye'de faaliyet gösteren ve Borsa İstanbul'a kote olmuş firmalar için araştırılmıştır.

Çalışmada örneklem olarak Türkiye’de faaliyet gösteren firmaların ele alınmasının farklı nedenleri bulunmaktadır. Öncelikle, KY kavramı, diğer gelişmekte olan ülkeler gibi Türkiye için de görece olarak yeni bir kavramdır. Kavramın yeni olmasına bağlı olarak hem KY mekanizmalarının nasıl uygulanacağı hem de firma üzerindeki etkileri ile ilgili belirsizlikler bulunmaktadır. Bununla birlikte, gelişmekte olan ülkelerdeki iş ortamı büyük ölçüde aile şirketlerinin ve işletme gruplarının egemenliğindedir (İlhan-Nas vd., 2018). Bu durum, aile şirketleri ve holdinglerin yönetim kurullarını, iş grubunu oluşturan bağlı şirketlerin kontrolünde bir araç olarak kullanmalarına imkân tanımaktadır (Lins, 2003). Buna bağlı olarak, Türk firmalarının YK üyeleri üst düzey yöneticilere kıyasla stratejik kararlar üzerinde daha belirgin bir etkiye sahiptir (Selekler-Gökşen ve Yıldırım-Ökten, 2008). Yine, aile şirketlerinin ve işletme gruplarının egemenliğine bağlı olarak, YK genellikle icrada görevli olmayan aile üyelerinden ve/veya bağlı firmalardaki yöneticilerden oluşmaktadır (Üsdiken ve Yıldırım Ökten, 2008). Bunların yanı sıra, iş dünyasına hâkim olan işletme gruplarının YK bileşimlerinde yıllar itibarıyla önemli değişikliklerinin olmadığı görülmektedir (Selekler-Gökşen ve Yıldırım-Ökten, 2009). Türk iş dünyası ile ilgili bu özellikler, yönetim kurullarıyla ilgili yeni düzenlemelerin (bağımsız üyeler gibi) Türk firmaları üzerindeki etkilerinin mülkiyetin geniş tabanlara yayıldığı ekonomilerde faaliyet gösteren firmalardan daha farklı olmasına neden olabilecektir. Ayrıca, Türk iş dünyasındaki bu yoğunlaşmaya bağlı olarak yönetim kurulu üyelerinin fonksiyonları da gelişmekte olan ülkelere farklılaşmaktadır. Örneğin, mülkiyetin geniş tabanlara yayıldığı ABD gibi ülkelerdeki firmalarda bağımsız üyeler, asil-vekil arasındaki çıkar çatışmalarını azaltmak amacıyla, mülkiyetin birkaç büyük ortağın elinde bulunduğu Türkiye gibi ülkelerdeki firmalarda bağımsız üyeler, azınlık hissedarlar ile hâkim hissedarlar arasındaki çıkar çatışmalarını önlemeyi amaçlamaktadır (Üsdiken ve Yıldırım Ökten, 2008). Son olarak, gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere göre daha zayıf kurumsal çevrelere sahip oldukları varsayılmaktadır (İlhan-Nas vd., 2018). Türkiye’nin azınlık haklarını koruma noktasında yetersiz olması (World Economic Forum, 2017) bu varsayımı desteklemektedir. Yukarıda açıklanan bu durumlar, Türk firmalarında YK yapısının incelenmesi ve YK çeşitliliğinin firma değeri üzerindeki etkisinin araştırılmasını önemli hale getirmektedir.

Çalışma yedi bölümden oluşacak şekilde organize edilmiştir. Takip eden bölümde, YK çeşitliliği ile firma değeri ve firma performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar yer almaktadır. Üçüncü bölümde, araştırma modeli açıklanmıştır. Dördüncü bölümde, çalışmada kullanılan veri seti ve yöntem hakkında bilgiler sunulmuştur. Beşinci bölümde, payları Borsa İstanbul’da işlem gören 67 firma için YK çeşitliliği ile firma değeri arasındaki ilişki araştırılmış ve bulgular raporlanmıştır. Altıncı bölümde, elde edilen bulgular literatürle karşılaştırarak yorumlanmış, son bölümde ise elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve gelecekte yapılacak çalışmalar için öneriler sunulmuştur.

## 1. LİTERATÜR TARAMASI

Çeşitlilik ve firma değeri arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar yeni olmamakla birlikte bu çalışmalarda daha çok iş yerindeki çeşitliliğe odaklanıldığı, YK çeşitliliğini inceleyen çalışmaların sınırlı kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, az sayıda çalışma sonucunda anılan ilişki ile ilgili olarak çelişkili sonuçlar elde edilmiştir. Bazı çalışmalarda, YK çeşitliliği ile firma performansı arasında pozitif ilişki tespit edilirken (Callen, Klein ve Tinkelman, 2003; Erhardt, Werbel ve Shrader 2003; Kang, Cheng ve Gray, 2007; Karayel ve Doğan 2014; Terjesen, Couto ve Francisco, 2016; Otluoğlu, Sarı ve Otluoğlu, 2016); bazılarında ilişkinin negatif olduğu ya da YK çeşitliliği ile finansal performans arasında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmüştür (Garg, 2007; Rose, 2007; Lam ve Lee, 2008; Adams ve Ferreira, 2009; Koerniadi ve Tourani-Rad, 2012). Bu nedenle çeşitlilik iki tarafı keskin bir kılıca benzetilmektedir (Milliken, vd., 2003). Çeşitliliğin bir yandan farklı fikirlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayacağı, olaylara farklı açılardan bakma imkânı tanıyacağı bunun sonucunda grup performansını olumlu yönde etkileyeceği ifade edilirken; diğer taraftan bireylerin aralarındaki farklılıklardan dolayı anlaşmazlıkların ortaya çıkacağı, bunun da grup uyumunu dolayısıyla performansı olumsuz etkileyeceği belirtilmektedir (Roberge ve Van Dick, 2010).

Çeşitlilik, bireyin diğerlerini farklı olarak algılamasına neden olan, bireyin özellikleri ile diğer bireylerin özellikleri arasındaki farklılıklar olarak tanımlanabilir (Williams ve O’Reilly, 1998). Bu açıdan, çeşitlilik ile ilgili olarak yaştan uyuşma, dini geçmişten işlevsel arka plana, mesleki becerilerden ilişkisel becerilere, siyasi tercihlerden cinsel tercihlere değişen sayısız boyut olduğu söylenebilir (Knippenberg vd.,

2004). Ancak, çeşitlilik ile ilgili literatürün daha çok cinsiyet, yaş, etnik yapı, eğitim seviyesi, tecrübe, kıdem gibi gözlenebilen özellikler üzerinde yoğunlaştığı (Daily ve Dalton, 2003; Erhardt vd., 2003; Adams ve Ferreira, 2004; Miller ve Triana, 2009; Marinova vd., 2016) ve bu özellikler içerisinde de en çok üzerinde durulan özelliğin cinsiyet olduğu görülmektedir (Smith vd., 2006; Terjesen vd., 2009; Lückcrath-Rovers, 2013; Karayel ve Doğan, 2014).

İlgili alinyazında kadın üyelerin varlığı ile ilgili olarak iki farklı görüş bulunmaktadır. İlk görüş, yönetim kurulundaki kadın üyelerin sayısında yaşanacak artışın YK bağımsızlığını artıracak ve kadın üyelerin problem çözme ve karar almada daha iyi performans sergileyeceklerini iddia etmektedir. Diğer görüş ise yönetim kurulundaki kadın üye sayısındaki artış ile birlikte çatışmaların artacağı ve karar alma sürecinin uzayacağını savunmaktadır (Doğan, 2018). Yapı gereği kadınlar ve erkekler arasında temel farklılıkların olduğu; erkeklerin daha bireysel, daha sert, daha hırslı ve daha kararlı; kadınların ise daha anlayışlı, daha kibar, daha utangaç ve diğerlerinin ihtiyaçlarına karşı daha duyarlı oldukları iddia edilmektedir (Eagly ve Johannesen-Schmidt 2001; Lerner ve Almor, 2002). Dolayısıyla, kadınların ve erkeklerin farklı bakış açılarına sahip olduğu ve kadın YK üyelerinin kadın çalışanlar, kadın müşteriler ile ilgili durumlara farklı açılardan bakabilecekleri, firmaya yeni stratejiler kazandıracakları ifade edilmektedir (Francoeur vd., 2008). Yine birçok çalışmada kadınların daha etkileşimli, daha demokratik bir yöneticilik anlayışına sahip olduğu ve tüm çalışanları iş sürecine dâhil olmaları için cesaretlendirdikleri vurgulanmaktadır (Rosener, 1995; Book, 2000). Bununla birlikte, kadın YK üyelerinin erkek üyelere kıyasla yönetim kuruluna katılma sorununun daha az olduğu ve YK çeşitliliği fazla olan firmaların daha fazla YK toplantısı yaptıkları görülmektedir (Adams ve Ferreira, 2009). Yukarıdaki bilgiler ışığında, kadın ve erkeklerden oluşan yönetim kurullarının, karşılaştıkları konular ile ilgili daha kapsamlı çözümler üretebileceği, birbirlerinin görüşlerini farklı açılardan değerlendirerek, firmada daha kaliteli kararların alınmasını sağlayacağı söylenebilir (Wiersema ve Bantel, 1992). Bunlara ek olarak, kadın YK üyelerinin varlığı firmada çalışan kadınların da daha iyi performans sergilemelerine zemin hazırlayabilecektir. Firmada çalışan kadınlar, yönetim kurulunda kadın üyelerin varlığını firmanın cinsiyet eşitliğine önem verdiği şeklinde algılayabilecek ve en iyi performansı sergileyerek daha iyi pozisyonlara gelmek için çaba harcayacaklardır. Bu görüşler ışığında, kadın YK üyelerinin firma performansına etkisi farklı çalışmalarla ampirik olarak test edilmiştir. Erhardt, Werbel ve Shrader (2003)'in 127 Amerikan firması ile 1993 ve 1998 yıllarını kapsayan çalışması bu konuda yapılmış ilk çalışmalardandır. Çalışmada, YK çeşitliliği ile ilgili olarak kadınların oranı ile azınlıkların oranı kullanılırken, firma performansının ölçümünde aktif karlılık oranı ile yatırımın getirisi kullanılmıştır. Korelasyon ve regresyon analizi sonuçları, YK çeşitliliği ile firma performansı arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Campbell ve Minguez-Vera (2008) da yönetim kurulundaki cinsiyet çeşitliliği ile firma performansı arasında ilişki olup olmadığını İspanya için analiz etmiştir. YK çeşitliliğinin ölçümünde kukla değişken (bir ve daha fazla kadın YK üyesinin varlığı), kadın üye oranı, Blau indeks ve Shannon indeks olmak üzere birden fazla ölçüt kullanılırken, firma performansının ölçümü Tobin's Q ile yapılmıştır. Panel veri analizi sonuçları, yönetim kurulunda kadın üyelerin varlığı ile firma performansı arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki olmadığını gösterirken; kadın üyelerin oranı, Blau ve Shannon indeksleri ile ölçülen yönetim kurulu çeşitliliği ile firma performansı arasında pozitif ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Buna göre, İspanyol firmaları için yönetim kurulunda sadece kadın üyelerin bulunmasının değil, kadın ve erkek YK üyeleri arasında bir dengenin kurulmasının daha önemli olduğu görülmüştür.

Ocak (2013) çalışmasında yönetim kurulunda yer alan kadın üyelerin oranının, YK başkanının kadın olmasının, yönetim kurulundaki bağımsız üyeler içindeki kadın üyelerin oranının ve kadın CEO-genel müdürün firmanın finansal performansına etkisini araştırmıştır. Sonuçlar, aktif karlılık ile ölçülen finansal performans ile yönetim kurulunda ve üst yönetimdeki kadın üyelerin oranı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu gösterirken, CEO-genel müdürün kadın olması arasında negatif ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, finansal performans ile YK başkanının kadın olması ve yönetim kurulundaki kadın bağımsız üyelerin oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Karayel ve Doğan (2014) da YK çeşitliliği ile finansal performans arasında bir ilişkinin olup olmadığı sorusuna ülkemiz firmaları için yanıt aramıştır. Çalışmada, payları 2009-2012 yıllarında Borsa İstanbul 100

endeksinde işlem gören firmalar, yönetim kurulunda kadın üye bulunan ve bulunmayan firmalar olmak üzere iki gruba ayrılarak, gruplar arasında finansal performans açısından farklılık olup olmadığı araştırılmıştır. Regresyon analizi ve t-testi sonuçları, YK çeşitliliği ile aktif karlılık oranı arasında pozitif ilişkinin varlığını gösterirken, öz sermaye karlılık oranı ve Tobin's Q ile ölçülen firma performansı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığını ortaya koymuştur.

Conyon ve He (2017) ise kuantil regresyon yöntemini kullanarak YK cinsiyet çeşitliliği ile firma performansı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. 3000'den fazla ABD firmasının 2007-2014 yıllarına ait verilerin kullanıldığı çalışma sonucunda, yönetim kurullarında kadın üyelerin varlığının firma performansı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ve bu etkinin performans dağılımının farklı kısımlarında farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Daha açık bir ifadeyle kadın YK üyelerinin düşük performanslı firmalara göre yüksek performanslı firmalarda önemli ölçüde daha büyük pozitif etkiye sahip olduğu görülmüştür.

YK çeşitliliği ile ilgili ele alınacak bir diğer ölçüt yabancı üyelerdir. Yabancı üyelerin firma performansı üzerindeki etkileri ile ilgili olarak çelişkili sonuçlar elde edilmekle birlikte, yabancı üyelerin finansal performans üzerinde genellikle olumlu etkileri olduğu tespit edilmiştir (Yağlı ve Şimşek, 2017). Bir firmanın başarısı ve varlığını devam ettirmesi büyük ölçüde YK kararlarına bağlıdır. Küreselleşme ve teknoloji ile birlikte firmaların daha karmaşık ve rekabetin daha yoğun olduğu şartlarda faaliyet gösterdikleri göz önünde bulundurulduğunda, bir firmanın başarılı olması için yönetim kurulunun küreselleşmesi; farklı ülkelerin yasalarına ve kültürüne hâkim olması, farklı ülkelerdeki finansal ve politik durumlar hakkında bilgi sahibi olması, farklı grupların ihtiyaçlarını anlaması gerekmektedir. Bunun yolu da yönetim kurulundaki üyelerin farklı bilgi birikimine, farklı kültürlere, farklı tecrübelere sahip olmasından geçmektedir. Bu bağlamda, yönetim kurulunda farklı milletlerden üyelerin bulunmasının yönetim kurulunun alacağı kararları dolayısıyla da firma değerini olumlu etkilemesi beklenmektedir. Öte yandan, farklı kültürlerden gelen bireylerin çatışma yaşamaları da mümkündür. Bu noktada, yabancı üyelerin varlığının görüş ayrılıklarını artırabileceği, buna bağlı olarak da kararların alınması ve etkinliğini olumsuz yönde etkileyeceği söylenebilir. Bu beklentiler göz önünde bulundurularak yabancı üyelerin firma üzerindeki etkilerinin tespitine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, Doğan ve Topal (2016) yönetim kurulundaki yabancı üyelerin ve yabancı sahipliğinin finansal performans üzerindeki etkisini araştırmıştır. Borsa İstanbul imalat sanayinde faaliyet gösteren 136 firmanın 2002-2012 yıllarına ait verilerinin kullanıldığı çalışma sonucunda yönetim kurulundaki yabancı üye sayısının ve yabancı sahipliğinin artmasının firmanın piyasa değerini artırdığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde, Estélyi ve Nisar (2016) da yönetim kurulunda yabancı üyelerin varlığının firmanın yönetimine ve performansına katkıda bulunup bulunmadığını araştırmıştır. Sonuçlar, farklı milletlerden oluşan yönetim kurullarının firmanın uluslararası operasyonlarını ve finansal performansını olumlu yönde etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmaların aksine yabancı üyeler ile firma performansı arasında negatif ilişki tespit eden çalışmalar da bulunmaktadır. Frijns, Dodd ve Cimerova (2016) yönetim kurullarındaki kültürel çeşitliliğinin firma performansı üzerindeki etkisini incelemiştir. Kültürel çeşitlilik değişkeni, Hofstede'nin kültür modelinden hareketle YK üyeleri arasındaki kültürel mesafelerinin ortalaması olarak hesaplanmıştır. Çalışma sonucunda, aktif karlılık ve Tobin's Q ile ölçülen finansal performans ile kültürel çeşitlilik arasında negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra, bazı çalışmalarda yabancı YK üyeleri ile firma performansı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Rose (2007) yönetim kurulu çeşitliliği ve finansal performans ilişkisini Danimarka için ele aldığı çalışmada, çeşitlilik için yönetim kurulunda kadın üyelerin varlığı, yönetim kurulu üyelerinin eğitim durumu (ekonomist, hukukçu, mühendis) ile yabancı üyelerin oranını kullanmıştır. Çalışma sonuçları, yönetim kurulu çeşitliliği ile Tobin's Q ile ölçülen firma değeri arasında anlamlı bir ilişki olmadığını ortaya çıkarmıştır. Darmadi (2011) de yönetim kurulu çeşitliliği ile finansal performans ilişkisini payları Endonezya Borsası'nda işlem gören 169 firma için araştırmıştır. Çalışmada, yönetim kurulu çeşitliliği için cinsiyet, milliyet/uyruk ve yaş kullanılırken, firma performansının ölçümünde muhasebe temelli (aktif karlılık) ve değere dayalı performans ölçütü (Tobin's Q) bir arada kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, cinsiyet çeşitliliğinin firma performansı üzerinde negatif etkileri olduğu görülürken, firma performansı ile milliyet arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Yönetim kurullarında aranan önemli ölçütlerden biri de bağımsızlıktır. YK her ne kadar hissedarlar tarafından seçilmiş olsa da alacağı kararlarda diğer menfaat sahiplerinin çıkarlarını da göz önünde bulundurmalıdır. Bu nedenle yönetim kurulunun bağımsız olması hem hissedarların hem de menfaat sahiplerinin çıkarlarının korunması açısından önemlidir. Yönetim kurulunun bağımsızlığı da görevlerini hiçbir etki altında kalmaksızın yapabilecek bağımsız üyelerin varlığı ile mümkündür. Bağımsız üyeler, yönetim kurulunun alacağı kararlarda tüm paydaşların çıkarlarını gözeterek ve firmanın daha tarafsız kararlar almasını sağlayacaktır. Bağımsız bir YK, firmanın mevcut yatırımcılarını korumasını ve yeni yatırımcılar kazanmasını sağlayarak, firmanın değerini artıracaktır. Bu beklentiler doğrultusunda, bağımsız üyelerin firmanın finansal performansına etkisi de farklı çalışmalarda ele alınmıştır. Örneğin, Liu ve diğerleri (2015) YK bağımsızlığı ve firma performansı arasındaki ilişkiyi Çin için araştırmıştır. Çalışma sonucunda, Çin'deki YK bağımsızlığı ve firma performansı arasında pozitif ilişkinin varlığına dair kapsamlı ve sağlam kanıtlar elde edilmiştir. Karayel ve Doğan (2016) da YK yapısı ile ilgili olarak kadın üyeleri, bağımsız üyeleri, yabancı üyeleri ve yönetim kurulu büyüklüğünü dikkate almış, YK çeşitliliği ile firma performansı arasındaki ilişkiyi Borsa İstanbul 100 firmaları için incelemiştir. Analizler, YK çeşitliliğinin firma performansı üzerinde pozitif etkileri olduğunu ortaya çıkarmıştır. Terjesen, Couto ve Francisco (2016) de 47 ülkeden 3876 halka açık firmanın 2010 yılı verilerini kullanarak çeşitliliğinin firma performansına etkisini incelediği çalışmada, YK çeşitliliği ile ilgili olarak kadın üyelerin oranı ile bağımsız üyelerin oranını kullanırken, performans ölçütü olarak Tobin's Q ile aktif karlılık oranlarını kullanmıştır. Sonuçlar, yönetim kurulunda kadın üyelerin bulunmasının firma performansı üzerinde olumlu etkileri olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, yönetim kurulundaki bağımsız üyelerin varlığının, yönetim kurulunda kadın üyelerin bulunması halinde, firma performansını artırdığı da çalışma sonucunda görülmüştür. Öte yandan, bağımsız üyelerin firma performansı olumsuz etkilediğini ya da bağımsız üyelerin firma performansı üzerinde etkili olmadığını ortaya çıkaran çalışmalar da bulunmaktadır. Atılgan (2017) yönetim kurulunun büyüklüğü, kadın üyelerin oranı ve yönetim kurulunun bağımsızlığı ile firma performansı arasındaki ilişkiyi 2011-2016 yılları için incelemiştir. Çalışmada, yönetim kurulu büyüklüğü ile aktif karlılık, özsermaye karlılığı ve faiz, amortisman ve vergi öncesi kar arasında pozitif fakat zayıf, yönetim kurulundaki bağımsız üye oranı ve aktif karlılık arasında negatif zayıf yönlü, yönetim kurulundaki kadın üye oranı ile faiz, amortisman ve vergi öncesi kar ve satışların getirisi arasında ise zayıf ve negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Rashid (2018) de YK bağımsızlığının firma performansına etkisini Bangladeş Dakka Borsasında işlem gören 135 firmanın verilerini kullanarak incelemiş ve çalışma sonucunda YK bağımsızlığı ile firma performansının birbirlerini olumlu yönde etkilemediklerini tespit etmiştir.

## 2. ARAŞTIRMA MODELİ VE HİPOTEZLER

Yönetim kurulu çeşitliliği ile firma değeri arasındaki ilişki farklı çalışmalarda araştırılmakla birlikte, bu çalışmalarda gelişmiş ekonomilere odaklanılmıştır. Ancak, kurumsal yönetim uygulamalarının firma üzerindeki etkileri farklı kurumsal bağlamda farklılık gösterebilmektedir (İlhan-Nas ve Çarkçı, 2016). Bu noktadan hareketle çalışmada, YK çeşitliliğinin firma değeri üzerinde etkili olup olmadığı sorusuna gelişmekte olan ülke bağlamının yaratacağı farklılıklar göz önünde bulundurularak cevap aranmıştır. Çalışmada YK çeşitliliği ile ilgili olarak kadın üyeler, yabancı üyeler ve bağımsız üyeler dikkate alınmıştır.

Kadınlar ve erkekler arasında yapısal farklılıklar bulunduğu, kadınların erkeklere göre daha anlayışlı ve diğerlerinin ihtiyaçlarına karşı daha duyarlı oldukları düşünülmektedir. İşletme gruplarının egemenliğinde olan Türk iş hayatındaki önemli sorunlardan birinin azınlık hissedarlar ile hâkim hissedarlar arasındaki çıkar çatışması olduğu düşünüldüğünde, yönetim kurulunda kadın üyelerin bulunması azınlık hissedarların korunması noktasında önemli bir rol oynayacaktır. Bununla birlikte, yönetim kurullarında kadın üyelerin varlığı, yönetim kurulunda farklı bakış açılarına sahip üyelerin yer almasını sağlayacaktır. Farklı bakış açısına sahip bir yönetim kurulu ise farklı gruplarının ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve farklı kaynakların firmaya çekilmesine yardım edecektir. Bu bakış açısıyla, yönetim kurulunda kadın üyelerin bulunmasının firma değeri üzerinde olumlu etkileri olması beklenmektedir. Bu görüşü destekler şekilde, Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) da yayımlanmış olduğu Kurumsal Yönetim Tebliği'nde yönetim kurulunda %25'ten az olmamak üzere kadın üyelerin bulunmasını tavsiye etmektedir (SPK, 2014). Bu görüşler ışığında, ilk hipotez, kadın YK üyelerinin firma değeri üzerinde olumlu etkileri olacağı şeklinde belirlenmiştir.

*H1: Yönetim kurulunda kadın üyelerin varlığı firma değerini arttıracaktır.*

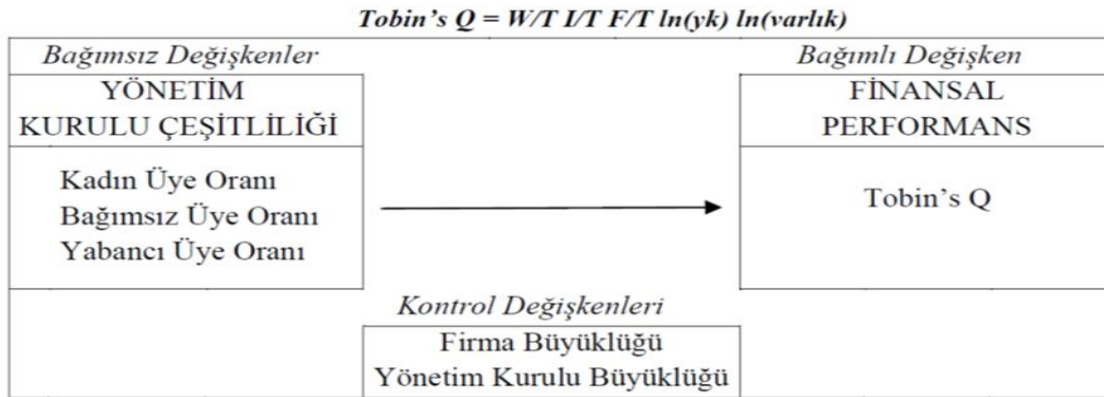
Teknolojik gelişim ve sınırların kalkması ile birlikte, uluslararası ticaret yaygınlaşmış, emek ve sermaye hareketleri hız kazanmıştır. Bu süreç, en çok gelişmekte olan ülkelere fayda sağlamıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde faaliyet gösteren ve yabancı sermayeye ihtiyaç duyan firmaların bu süreçten en iyi şekilde faydalanabilmeleri için yabancıların istek ve ihtiyaçlarını anlamaları gerekmektedir. Finansman olanaklarının yanı sıra, küreselleşmeye bağlı olarak yoğun rekabet ortamında faaliyet gösteren firmaların hayatta kalabilmesi ve başarılı olabilmeleri için alacakları stratejik kararları farklı grupların ihtiyaçlarını anlayarak, farklı ülkelerin yasalarını, kültürünü, finansal ve politik durumlarını göz önünde bulundurarak vermeleri gerekmektedir. Dolayısıyla, yönetim kurulunda yer alacak yabancı üyeler, hem daha uygun koşullarda finansman olanakları elde etme hem de kaynakların verimli kullanımı noktasında firmalara yardımcı olacaktır. Ayrıca, kurumsal yönetim ilkelerinin gelişmiş olduğu ülkelere gelen yabancı üyeler, kurumsal yönetim mekanizmalarının zayıf olduğu Türk iş dünyasında firmaların kurumsal yönetim uygulamalarının gelişmesini sağlayacaktır. Bu doğrultuda ikinci hipotez yabancı YK üyelerinin firma değerini artıracığı şeklinde oluşturulmuştur.

*H2: Yönetim kurulunda yabancı üyelerin varlığı firma değerini arttıracaktır.*

YK alacağı kararlarda sadece hâkim hissedarların değil azınlık hissedarlar dâhil tüm paydaşların çıkarlarını dikkate almalıdır. Ancak, Türk iş dünyasının büyük ölçüde aile şirketlerinin ve işletme gruplarının hâkimiyetinde olduğu ve yönetim kurullarında genellikle aile üyelerinin ve bağlı firmalardaki yöneticilerin bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda yönetim kurulunun alacağı kararlarda yanlı davranacağı düşünülebilir. Türkiye’de yasal düzenlemelerin azınlık haklarının korunması noktasında da yetersiz olması bu algıyı güçlendirmektedir. Bu algıyı ortadan kaldırmak için yönetim kurulunun bağımsızlığını ve tarafsızlığını artırmak gerekmektedir. Bunun yollarından biri de yönetim kurulunda görevlerini hiçbir etki altında kalmaksızın yapabilecek bağımsız üyelerin yer almasıdır. Bu görüşü destekler şekilde, SPK Kurumsal Yönetim Tebliği’nde yönetim kurulunda yer alan bağımsız üye sayısının, toplam üye sayısının üçte birinden az olamayacağını ve her durumda en az iki olması gerektiğini belirtmiştir (SPK, 2014).

*H3: Yönetim kurulunda bağımsız üyelerin varlığı firma değerini arttıracaktır.*

Hipotezler doğrultusunda çalışmanın araştırma modeli aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.



Şekil 1. Araştırma Modeli

### 3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Hipotezlerin ampirik olarak test edilmesi için payları Borsa İstanbul’da işlem gören 67 finansal olmayan firmanın 2010-2015 yıllarındaki dönem sonu bilanço, yıllık faaliyet raporu ve olağan genel kurul toplantı tutanağı verilerinden yararlanılmıştır. İlgili veriler, firmaların internet siteleri ile kamuyu aydınlatma platformundan temin edilmiştir. Çalışmada kadın üyelerin toplam üyelere oranı (PKADIN), bağımsız üyelerin toplam üyelere oranı (PBAGIMSIZ) ile yabancı üyelerin toplam üyelere oranı (PYABANCI) bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Firma değerinin belirleyicisi olarak Tobin’s Q kullanılmış olup, öz sermayenin piyasa değeri, imtiyazlı hisse senetlerinin tasfiye değeri, kısa vadeli borçlar ile dönen varlıklar

arasındaki fark ile uzun vadeli borçların toplamı ile elde edilen değer toplam varlıkların defter değerine oranlanması ile hesaplanmıştır (Chung ve Pruitt, 1994). Ayrıca, YK büyüklüğünün kontrolü için YK üye sayısının doğal logaritması (LNYK) ile firma büyüklüğünün kontrolü için varlıkların doğal logaritması (LNVARLIK) kullanılmıştır.

Çalışmada yöntem olarak panel veri analizi kullanılmış ve panel veri analizinin, kesit analizi (67) ve zaman serisini (2010-2015) birleştirmesi sayesinde, farklı yıllardaki gözlemler analize dâhil edilerek 402 gözlem ile çalışma fırsatı elde edilmiştir.

#### 4. BULGULAR

Bu bölümde, çalışmada elde edilen bulgular yer almaktadır. Tablo 1’ de değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler sunulmuştur. Yapılan analizlerde standardize edilmiş değerler kullanılmakla birlikte, bilgi kaybını önlemek amacıyla tanımlayıcı istatistikler için ham değerler kullanılmıştır.

**Tablo 1.** Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Toplam Üye	Kadın Üye	Bağımsız Üye	Yabancı Üye	Toplam Varlık	Tobin’s Q
Ortalama	8.67	0.96	1.85	1.37	8.37E+09	1.61
Ortanca	9.00	1.00	2.00	0.00	2.32E+09	1.29
Mak.	15.00	6.00	5.00	8.00	2.66E+11	13.67
Min.	5.00	0.00	0.00	0.00	37.289.412	0.28
Standard sapma	2.27	1.02	1.28	2.04	6.765.740	1.21

Tablo 1, yönetim kurullarının ortalama 9 üyeden oluştuğunu, yönetim kurulunda ortalama kadın üye sayısının 1 ile sınırlı kaldığını, bununla birlikte ortalama bağımsız üye sayısının 2 ve ortalama yabancı üye sayısının da 1 olduğunu göstermektedir. Yine tablodan, firmaların 2010-2015 dönemine ait ortalama Tobin’s Q değerlerinin 1’den büyük ve firmaların ortalama varlıklarının 8.4 milyar olduğu görülmektedir.

**Tablo 2.** Korelasyon Tablosu

	1	2	3	4	5	6
1. TOBIN’S Q	1.00					
2. PKADIN	-0.05	1.00				
3. PBAGIMSIZ	-0.09	0.04	1.00			
4. PYABANCI	0.19	-0.31	-0.18	1.00		
5. LNYK	-0.01	-0.18	-0.02	0.22	1.00	
6. LNVARLIK	-0.35	-0.11	0.25	0.06	0.27	1.00

Tablo 2’de bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişki gösterilmiştir. Pearson korelasyon analizi sonuçları, bağımsız değişkenler arasında önemli bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Bu durum kurulacak modelin güvenilirliği arttırmaktadır.

**Tablo 3.** Levin, Lin, Chu Testi Sonuçları

Değişkenler	t-Statistic	Prob.
PKADIN	-9.30446	0.0000***
PBAGIMSIZ	-8.50660	0.0000***
PYABANCI	-23.3405	0.0000***
LNYK	-8.79206	0.0000***
LNVARLIK	-6.13259	0.0000***
TOBIN’S Q	-25.5401	0.0000***

\*< 0.10, \*\*<0.05, \*\*\*<0.01 temsil etmektedir.

Tüm zaman serilerinde olduğu gibi panel veri analizinin uygulanabilmesi için analizde kullanılacak değişkenlerin durağan olup olmadıklarının test edilmesi gerekmektedir. Değişkenlerin durağan olup olmadıkları Levin, Lin, Chu (2002) durağanlık testi ile test edilmiştir. Levin, Lin, Chu testinin boş hipotezi seride birim kökün varlığını gösterirken, alternatif hipotez seride birim kökün olmadığını göstermektedir.

Levin, Lin, Chu (2002) testi sonuçları serilerde birim kök sorununun olmadığını ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak, YK çeşitliliği ile firma değerinin analizi için kurulacak modelin sorun teşkil etmediği görülmüştür.

Panel veri analizinde bakılması gereken bir diğer nokta modelin tahmininde sabit etkiler ve rassal etkiler yaklaşımlarından hangisinin kullanılacağına karar vermektedir. Bu doğrultuda Hausman testi yapılmış ve sonuçlar sabit etkiler modelinin kullanılmasının daha uygun olacağını ortaya çıkarmıştır.

**Tablo 4.** Tobin's Q = W/T I/T F/T ln(yk) ln(varlık)

<b>Bağımlı Değişken: Tobin's Q</b>				
<b>Açıklayıcı Değişkenler</b>	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
PWOMEN	-0.183685	0.711386	-0.258208	0.7964
PBAGIMSIZ	0.616834	0.362458	1.701808	0.0897*
PYABANCI	1.536092	0.654287	2.347734	0.0195**
LNYSK	1.224016	0.348535	3.511889	0.0005***
LNVARLIK	-0.940078	0.126203	-7.448942	0.0000***
SABIT	18.87857	2.673282	7.061946	0.0000***
R-kare	0.662431			
Düzeltilmiş R-kare	0.589902			
Prob (F-istatistiği)	0.000000			
<b>Hausman Test Sonuçları</b>				
Test Summary	Chi-Sq. Statistics	Chi-Sq. d.f.	Prob.	
Cross-section random	25.952001	5	0.0001***	

\* < 0.10, \*\* < 0.05, \*\*\* < 0.01 temsil etmektedir.

Tabloda panel veri analizi sonuçları yer almaktadır. Modelin F-istatistiği ve düzeltilmiş R-kare değerleri incelendiğinde kurulan modelin anlamlı olduğu görülmektedir. Sonuçlar, Tobin's Q ile ölçülen firma değeri ile yabancı üyelerin oranı ve bağımsız üyelerin oranı arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Buna göre, yabancı üye sayısının artması ile yönetim kurulu bağımsızlığının artması firma değerini olumlu yönde etkilemektedir. Öte yandan, kadın üyelerin oranı ile firma değeri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

## 5. TARTIŞMA

Panel veri analizi sonuçları, firma değeri ile yabancı üyelerin oranı arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu sonuç, Estélyi ve Nisar (2016), Doğan ve Topal (2016), Karayel ve Doğan'ın (2016) sonuçları ile paraleldir. Elde edilen bu sonuç, vekâlet teorisi ve kaynak bağımlılığı teorisini destekler niteliktedir. Yönetim kurulundaki yabancı üye oranının artması, firmanın farklı ülkelerin yasalarına ve kültürüne hâkim olmasını, farklı ülkelerdeki finansal ve politik durumlar hakkında bilgi sahibi olmasını, farklı ülkelerdeki fırsatları görebilmesini, farklı grupların ihtiyaçlarını anlamasını sağlayacaktır. Türk firmalarının yurtdışı operasyonlarındaki artış ve Türkiye'ye olan yabancı yatırımcı ilgisi de göz önünde bulundurulduğunda, yönetim kurullarında yabancı üyelerin varlığının gerek firmanın uluslararası yatırımları üzerinde gerekse yabancı yatırımcıların firmaya çekilmesi noktasında olumlu etkileri olacağı söylenebilir.

Bir diğer çeşitlilik ölçütü olan bağımsız üyelerin oranı ile firma değeri arasında da pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuç, Liu ve diğerleri (2015), Karayel ve Doğan (2016) ile Terjesen, Couto ve Francisco'nun (2016) sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Türk iş dünyasındaki aile şirketlerinin egemenliği (hâkim hissedar) ve azınlık haklarını korumaya yönelik zayıf düzenlemeler göz önünde bulundurulduğunda bağımsız üyelerin yönetim kurulu kararlarında önemli bir rol üstlendikleri söylenebilir. Bu noktada, yönetim kurulundaki bağımsız üyelerin artması firmayı daha şeffaf ve güvenilir yapabilecektir. Daha şeffaf bir firma da mevcut yatırımcılarını koruyabilecek ve yeni yatırımcılar kazanabilecektir.

Bununla birlikte, kadın üyelerin oranı ile firma değeri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu sonuç, Karayel ve Doğan'ın (2014) çalışması ile paralellik göstermektedir. Bu sonucun yönetim kurullarında yer alan kadın üyelerin yeterince aktif olmamasından veya kadınların yetki ve inisiyatif kullanımlarının yönetim kurullarında yer alan erkeklerle eş düzey olmamasından kaynaklanmış olacağı söylenebilir. Bu görüşü destekler şekilde, kadın üyelerin yönetim kurulunda alınacak kararlar üzerinde etkili olabilmeleri için kadın YK üyelerin varlığından ziyade kadın YK üyelerinin belli bir sayıda olmasının daha



önemli olduğunu ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır (Torchia, Calabro ve Huse, 2011; Liu, Wei ve Xie, 2014; Ahmed ve Ali, 2017). Örneğin, Campbell ve Minguez-Vera İspanyol firmaları için yönetim kurulunda sadece kadın üyelerin bulunmasının değil, kadın ve erkek YK üyeleri arasında bir dengenin kurulmasının daha önemli olduğu vurgulamaktadır. Türkiye’de yönetim kurullarının ortalama 9 üyeden oluştuğu, bununla birlikte yönetim kurullarında ortalama 1 kadın üyenin yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda sonuçlar daha sağlıklı yorumlanabilecektir. Bu bilgiler ışığında, kadın üyelerin firma performansını etkileyebilmeleri için yönetimde daha fazla söz sahibi olması gerektiği söylenebilir. Bu noktada da SPK, bağımsız üyeler gibi kadın YK üyelerinin sayısı ile ilgili bir alt sınır belirleyebilir.

## SONUÇ

Yönetim kurulu, pay sahipleri tarafından seçilen, bir firmayı en üst seviyede temsil eden stratejik karar alma ve yürütme organıdır. Firmanın başarısı büyük ölçüde yönetim kurulunun alacağı kararlara bağlıdır. YK yapısı ise yönetim kurulunun alacağı kararları etkilemekte ve firma değeri üzerinde etkili olmaktadır. Yönetim kurullarında çeşitlilik istenilen bir durumdur. Öyle ki firmada kararların bir birey tarafından alınması yerine farklı bakış açılarına sahip bir grubun firma adına karar almasının daha doğru olacağı düşünülmüş ve YK bir firmanın en yetkili merci olarak belirlenmiştir.

Bir firmanın en üst merci olan ve farklı bakış açılarına sahip olması istenen YK yapısının nasıl olması gerektiği ve YK yapısı ile firma değeri arasındaki ilişki farklı çalışmalarda araştırılmıştır. Ancak, bu çalışmalarda gelişmiş ekonomilere odaklanılmış, gelişmekte olan ülkeler ihmal edilmiştir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında yapısal farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, kurumsal yönetim kavramı gelişmekte olan ülkeler için görece olarak yeni bir kavramdır. Bununla birlikte, gelişmekte olan ülkelerde iş dünyası genellikle aile şirketleri ya da işletme gruplarının hâkimiyetindedir. Bu bağlamda, mülkiyetin geniş tabanlara yayıldığı gelişmiş ekonomilerin aksine gelişmekte olan ekonomilerde mülkiyet birkaç büyük ortağın elindedir. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerdeki firmaların yönetim kurullarında da kendini göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle, gelişmekte olan ekonomilerde faaliyet gösteren firmalarda YK üyeleri büyük ölçüde aile üyelerinden ve/veya bağlı firmaların yöneticilerden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra, bu firmaların yönetim kurullarında yıllar itibarıyla köklü değişiklikler meydana gelmemiştir. Son olarak, gelişmekte olan ülke ekonomilerinde azınlık hissedarların korunması ile ilgili yasal düzenlemeler gelişmiş ekonomilerdeki kadar güçlü değildir. Bütün bu durumlar gelişmekte olan ekonomilerde asil-vekil arasındaki çıkar çatışması yerine asil-asil çatışmasının daha baskın olmasına neden olmaktadır. Bu farklılıklar dikkate alındığında, bahsi edilen durumlar, YK çeşitliliğinin firma üzerindeki etkilerinin gelişmekte olan ülke ekonomileri için araştırılmasını önemli hale getirmektedir. Bu noktada, mevcut çalışmada, YK çeşitliliği ile firma değeri arasındaki ilişki Türkiye’de faaliyet gösteren firmalar için araştırılmıştır. Ülkemizde yapılan çalışmalar incelendiğinde YK çeşitliliği ile ilgili olarak daha çok cinsiyet çeşitliliğine odaklanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise YK çeşitliliğinin ölçümünde kadın üyelerin yanı sıra, bağımsız üyeler ile yabancı üyeler dikkate alınmıştır.

Çalışma sonucunda, firma değeri ile bağımsız üyelerin oranı ve yabancı üyelerin oranı arasında pozitif ve istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilirken, kadın üyelerin oranı ile firma değeri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu sonuçlar göz önünde bulundurulduğunda, bağımsız ve yabancı üyelerin firma değeri üzerinde olumlu yönde etkilediği, bununla birlikte yönetim kurulundaki kadın üyelerin firma değeri üzerinde belirgin bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

Son olarak her çalışma gibi, bu çalışmada da bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Örneğin, firma değerinin tespiti için ihtiyaç duyulan özsermayenin piyasa değerinin hesaplanmasında hisse senedi fiyatlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Hisse senedi fiyat bilgisi ise halka açık firmalar için mevcuttur. Buna bağlı olarak çalışmanın örneklemini halka açık firmalar ile sınırlandırılmıştır ve elde edilen sonuçların da bu çerçevede yorumlanması gerekmektedir. Ayrıca firma değeri ölçütü olarak Tobin’s Q yerine başka ölçütler kullanılmasının çalışmanın sonuçlarını farklılaştırabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu çalışmada, Türkiye’de faaliyet gösteren firmalar için YK çeşitliliği ve firma değeri ilişkisi analiz edilerek, anılan ilişki gelişmekte olan ülke bağlamının yaratacağı farklılıklar göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda çeşitlilik ile ilgili olarak eğitim durumu, mesleki tecrübe gibi

değişkenlerin dikkate alınması önerilebilir. Bunun yanı sıra, YK yapısı ile firma değeri ilişkisini etkileyebilecek komite sayısı, yönetim kurulu toplantılarının sayısı gibi aracı değişkenlerin de dikkate alındığı ve farklı ekonometrik yöntemlerle daha geniş bir analiz periyodunda araştırma yapılmasının firma yöneticilerine, hissedarlara ve politika yapıcılara faydalı olacağı söylenebilir.

**KAYNAKLAR**

- ADAMS, R. B., FERREIRA, D. (2004) Gender diversity in the boardroom. European Corporate Governance Institute. *Finance Working Paper*, 57/2004.
- ADAMS, R. B., FERREIRA, D. (2009). Women in the boardroom and their impact on governance and performance. *Journal of Financial Economics*, 94(2), 291-309.
- AHMED, A., ALI, S. (2017). Boardroom gender diversity and stock liquidity: Evidence from Australia. *Journal of Contemporary Accounting & Economics*, 13(2), 148-165.
- ATILGAN, Ö. (2017). Yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsız üye oranı ve kadın üye oranı ile finansal performans ilişkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 315-354.
- BOOK, E. W. (2000). *Why the best man for the job is a woman: The unique female qualities of leadership*. NewYork: Harper Business.
- CALLEN, J. L., KLEIN, A., TINKELMAN, D. (2003). Board composition, committees, and organizational efficiency: The case of nonprofits. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 32(4), 493-520.
- CAMPBELL, K., MÍNGUEZ-VERA, A. (2008). Gender diversity in the boardroom and firm financial performance. *Journal of Business Ethics*, 83(3), 435-451.
- CARTER, D. A., D' SOUZA, F., SIMKINS, B. J., SIMPSON, W. G. (2010). The gender and ethnic diversity of US boards and board committees and firm financial performance. *Corporate Governance: An International Review*, 18(5), 396-414.
- CHUNG, K. H., PRUITT, S. W. (1994). A simple approximation of Tobin's Q. *Financial Management*, 70-74.
- CONYON, M. J., HE, L. (2017). Firm performance and boardroom gender diversity: A quantile regression approach. *Journal of Business Research*, 79, 198-211.
- ÇOLAKOĞLU, E., ERYILMAZ, M. (2017). Yönetim kurulu çeşitliliği ve kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ilişkisi üzerine bir yazın taraması. *Route Educational and Social Science Journal*, 4(8), 125-135.
- DAILY, C. M., DALTON, D. R. (2003). Women in the boardroom: A business imperative. *Journal of Business Strategy*, 24(5), 8-10.
- DARMADI, S. (2011). Board diversity and firm performance: The Indonesian evidence. *Corporate Ownership and Control Journal*, 8(2), 450-466.
- DOĞAN, M. (2018). Kadın yönetim kurulu üye sayısının finansal performans üzerinde etkisi: Literatür taraması. *International Journal*, 1(2), 132-141.
- DOĞAN, M., TOPAL, Y. (2016). Yönetim kurulundaki yabancı üye sayısının ve yabancı sahipliğinin finansal performans üzerindeki etkisi. *Ege Academic Review*, 16(1), 31-48.
- EAGLY, A. H., JOHANNESSEN- SCHMIDT, M. C. (2001). The leadership styles of women and men. *Journal of Social Issues*, 57(4), 781-797.
- ERHARDT, N. L., WERBEL, J. D., SHRADER, C. B. (2003). Board of director diversity and firm financial performance. *Corporate Governance: An International Review*, 11(2), 102-111.
- ESTÉLYI, K. S., NISAR, T. M. (2016). Diverse boards: Why do firms get foreign nationals on their boards?. *Journal of Corporate Finance*, 39, 174-192.
- FRANCOEUR, C., LABELLE, R., SINCLAIR-DESGAGNÉ, B. (2008). Gender diversity in corporate governance and top management. *Journal of Business Ethics*, 81(1), 83-95.
- FRIJNS, B., DODD, O., CIMEROVA, H. (2016). The impact of cultural diversity in corporate boards on firm performance. *Journal of Corporate Finance*, 41, 521-541.
- GARG, A. K. (2007). Influence of board size and independence on firm performance: A study of Indian companies. *Vikalpa*, 32(3), 39-60.
- HAFSI, T., TURGUT, G. (2013). Boardroom diversity and its effect on social performance: Conceptualization and empirical evidence. *Journal of Business Ethics*, 112(3), 463-479.
- HILLMAN, A. J., SHROPSHIRE, C., CANNELLA, A. A. (2007). Organizational predictors of women on corporate boards. *Academy of Management Journal*, 50(4), 941-952.
- HUSE, M. (2007). *Boards, governance and value creation: The human side of corporate governance*. Cambridge University Press.
- İLHAN-NAS, T., ÇARKCI, A. (2016). Yönetim güçlendirmenin firmanın finansal performansı ve risk alma davranışı üzerindeki etkisi. *METU Studies in Development*, 42(3), 355-409.

- İLHAN-NAS, T., OKAN, T., TATOGLU, E., DEMİRBAĞ, M., & GLAISTER, K. W. (2018). The effects of ownership concentration and institutional distance on the foreign entry ownership strategy of Turkish MNEs. *Journal of Business Research*, 93, 173-183.
- İLHAN-NAS, T., OKAN, T., TATOGLU, E., DEMİRBAĞ, M., WOOD, G., & GLAISTER, K. W. (2018). Board composition, family ownership, institutional distance and the foreign equity ownership strategies of Turkish MNEs. *Journal of World Business*, 53(6), 862-879.
- KANG, H., CHENG, M., GRAY, S. J. (2007). Corporate governance and board composition: Diversity and independence of Australian boards. *Corporate Governance*, 15(2), 194-207.
- KARAYEL, M., DOĞAN, M. (2016). Board composition and firm performance: Evidence from BIST 100 companies in Turkey. *Annals of "Dunarea de Jos" University of Galati Fascicle I. Economics and Applied Informatics*, 2, 33-40
- KARAYEL, M., DOĞAN, Ö. G. M. (2014). Yönetim kurulunda cinsiyet çeşitliliği ve finansal performans ilişkisi: BIST 100 şirketlerinde bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 75-88.
- KOERNIADI H., TOURANI-RAD A. (2012). Does board independence matter? Evidence from New Zealand. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 6(2), 3-18.
- LAM T. Y., LEE S. K. (2008). CEO duality and firm performance: Evidence from Hong Kong. *Corporate Governance: The International Journal Business in Society*, 8(3), 299-316.
- LERNER, M., ALMOR, T. (2002). Relationships among strategic capabilities and the performance of women- owned small ventures. *Journal of Small Business Management*, 40(2), 109-125.
- LEVIN A., LIN C. F., CHU C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- LINS, K. V. (2003). Equity ownership and firm value in emerging markets. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 38(1), 159-184.
- LIU, Y., MILETKOV, M. K., WEI, Z., YANG, T. (2015). Board independence and firm performance in China. *Journal of Corporate Finance*, 30, 223-244.
- LIU, Y., WEI, Z., XIE, F. (2014). Do women directors improve firm performance in China?. *Journal of Corporate Finance*, 28, 169-184.
- LUCKERATH-ROVERS, M. (2013). Women on boards and firm performance. *Journal of Management & Governance*, 17(2), 491-509.
- MARINOVA, J., PLANTENGA, J., REMERY, C. (2016). Gender diversity and firm performance: evidence from Dutch and Danish boardrooms. *The International Journal of Human Resource Management*, 27(15), 1777-1790.
- MASULIS, R. W., WANG, C., XIE, F. (2012). Globalizing the boardroom-The effects of foreign directors on corporate governance and firm performance. *Journal of Accounting and Economics*, 53(3), 527-554.
- MILLER, T., DEL CARMEN TRIANA, M. (2009). Demographic diversity in the boardroom: Mediators of the board diversity-Firm performance relationship. *Journal of Management Studies*, 46(5), 755-786.
- MILLIKEN, F. J., BARTEL, C. A., KURTZBERG, T. R. (2003). Diversity and creativity in work groups: A dynamic perspective on the affective and cognitive processes that link diversity and performance. *Group Creativity: Innovation Through Collaboration*, 32-62.
- O'CONNELL, V., CRAMER, N. (2010). The relationship between firm performance and board characteristics in Ireland. *European Management Journal*, 28(5), 387-399.
- OCAK, M. (2013). Yönetim kurulu ve üst yönetimde yer alan kadınların finansal performansa etkisi: Türkiye'ye ilişkin bulgular. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (60), 107-126.
- OECD (2006). *Corporate governance in Turkey: A pilot study*, OECD, Paris.
- OKAN, T., SARI, S., İLHAN-NAS, T. (2014). Yönetim kurulu yapısı ile finansal performans arasındaki ilişkide uluslararası çeşitlenmenin aracılık etkisi. *İ. Ü. İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 25(77), 39-78.
- OTLUOĞLU E., SARI E.S., OTLUOĞLU Ö. Ç. (2016). Yönetim kurulu çeşitliliğinin finansal performansa etkisi: BIST 100 üzerinde bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(46),749-758.
- PEARCE J. A., ZAHRA S. A. (1992). Board composition from a strategic contingency perspective. *Journal of Management Studies*, 29, 411-438.
- PFEFFER, J. (1972). Size and composition of corporate boards of directors. *Administrative Science Quarterly*, 17, 218-229.

- PFEFFER, J. (1973). Size, composition, and function of hospital boards of directors: A study of organization environment linkage. *Administrative Science Quarterly*, 18, 349-364.
- PFEFFER, J., SALANCIK, G. R. (1978). The external control of organizations: A resource dependence perspective. New York, NY: Harper & Row, Publishers, Inc.
- RASHID, A. (2018). Board independence and firm performance: Evidence from Bangladesh. *Future Business Journal*, 4(1), 34-49.
- RESMİ GAZETE (2014), *Kurumsal Yönetim Tebliği*, 18 Ağustos 2016 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/01/20140103-3.htm?submenuheader=null> adresinden alındı.
- ROBERGE, M. É., VAN DICK, R. (2010). Recognizing the benefits of diversity: When and how does diversity increase group performance?. *Human Resource Management Review*, 20(4), 295-308.
- ROSE, C. (2007). Does female board representation influence firm performance? The Danish evidence. *Corporate Governance: An International Review*, 15(2), 404-413.
- ROSENER, J. B. (1995). America's competitive secret: Utilizing women as management strategy. *New York: Oxford University Press*.
- SELEKLER-GÖKŞEN, N. N., YILDIRIM-ÖKTEM, Ö. (2009). Countervailing institutional forces: Corporate governance in Turkish family business groups. *Journal of Management & Governance*, 13(3), 193-213.
- SELEKLER-GÖKŞEN, N., YILDIRIM-ÖKTEM, Ö. (2008). The impact of board characteristics on the internationalization of business group affiliates. *Bogazici Journal, Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 22(1+2), 53-71.
- SMITH, N., SMITH, V., VERNER, M. (2006). Do women in top management affect firm performance? A panel study of 2,500 Danish firms. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 55(7), 569-593.
- TERJESEN, S., COUTO, E. B., FRANCISCO, P. M. (2016). Does the presence of independent and female directors impact firm performance? A multi-country study of board diversity. *Journal of Management & Governance*, 20(3), 447-483.
- TERJESEN, S., SEALY, R., SINGH, V. (2009). Women directors on corporate boards: A review and research agenda. *Corporate Governance: An International Review*, 17(3), 320-337.
- TORCIA, M., CALABRÒ, A., HUSE, M. (2011). Women directors on corporate boards: From tokenism to critical mass. *Journal of Business Ethics*, 102(2), 299-317.
- TÜSİAD (2002). *Kurumsal yönetim en iyi uygulama kodu: Yönetim kurulunu yapısı ve işleyişi*, TÜSİAD, İstanbul.
- ÜSDİKEN, B., YILDIRIM-ÖKTEM, Ö. (2008). Kurumsal ortamda değişim ve büyük aile holdingleri bünyesindeki şirketlerin yönetim kurullarında 'icrada görevli olmayan' ve 'bağımsız' üyeler. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(1), 43-71.
- VAN KNIPPENBERG, D., DE DREU, C. K., HOMAN, A. C. (2004). Work group diversity and group performance: An integrative model and research agenda. *Journal of Applied Psychology*, 89(6), 1008-1022.
- WIERSEMA, M. F., BANTEL, K. A. (1992). Top management team demography and corporate strategic change. *Academy of Management Journal*, 35(1), 91-121.
- WILLIAMS, K. Y., O'REILLY III, C. A. (1998). Demography and diversity in organisations: A review of 40 years of research. *Research in Organizational Behavior*, 20, 77-140.
- WORLD ECONOMIC FORUM, *The Global Competitiveness Report 2017-2018*, 07 Aralık 2018 tarihinde <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017-2018.pdf> adresinden alındı.
- YAĞLI, İ., ŞİMŞEK, B. (2017). Meta-analytic review of the relation between board globalization and firm performance. *Financial Studies*, 2, 31-55.

## İKİLİ UZUN HAFIZADA ASİMETRİ ETKİSİ: BİST BANKA ENDEKSİ ÖRNEĞİ<sup>1</sup>

### ASYMMETRY EFFECT IN DUAL LONG MEMORY: BIST BANK INDEX CASE

İsmail ÇELİK\*

Harun KAYA\*\*

#### Öz


Çalışmanın amacı, Türk bankacılık sektör endeksinin getiri ve volatilitesinde ikili uzun hafıza özelliğini ARFIMA-FIGARCH ve ARFIMA-FIEGARCH modeli ile inceleyerek etkin piyasalar hipotezini test etmektir. Bu amaçla modelde veri seti olarak 2008-2017 dönemi Borsa İstanbul Banka Endeksi (XUBANK) kapanış fiyatları kullanılmıştır. İkili uzun hafızayı test etmek için farklı hata dağılım varsayımlarına göre kurulan ARFIMA-FIGARCH model tahminlerine göre, getiride uzun hafıza özelliğine ilişkin bulgular elde edilemezken; volatilitede uzun hafıza özelliğini destekler bulgulara ulaşılmıştır. Ayrıca, söz konusu dönemde ortaya çıkan yapısal kırılmanın volatilitedeki uzun hafıza üzerinde istatistiksel bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bilgi şoklarının asimetrik etkisini de ölçmek için ARFIMA-FIEGARCH modeli Student-t dağılımına göre tahmin edilmiş ve getiride uzun hafıza olmadığı tespit edilmiştir. Ancak getiri volatilitesinde uzun hafıza parametresinin 0,74 olduğu ve negatif bilgi şoklarının pozitif bilgi şoklarına göre daha fazla oynaklığa sebep olduğu gözlenmiştir.


**Anahtar Kelimeler:** Etkin Piyasa Hipotezi, BİST Banka Endeksi, İkili Uzun Hafıza, ARFIMA-FIGARCH, ARFIMA-FIEGARCH, Volatilité

#### Abstract

The aim of this paper is to test the efficient market hypothesis by examining the dual long memory feature of the Turkish banking sector index in return and volatility with the ARFIMA-FIGARCH and ARFIMA-FIEGARCH models. For this purpose, closing prices of 2008-2017 period Stock Exchange Istanbul Bank Index (XUBANK) were used as data set in the model. To the ARFIMA-FIGARCH model estimates established according to different error distribution assumptions to test the dual long memory, while no findings can be obtained about the long memory feature in the return; the volatility has long been supported by findings that support long memory. Moreover, it has been determined that structural break has no statistical effect on the long memory related to the volatility in the mentioned period. In order to measure the asymmetric effect of the information shocks, the ARFIMA-FIEGARCH model was estimated according to the Student-t distribution and it was found that there was no long memory in the return. However, it was observed that the rate of long memory in the volatility of return was 0.74 and the negative information shocks caused more volatility than the positive information shocks.

**Keywords:** Efficient Market Hypothesis, BIST Bank Index, Dual Long Memory, ARFIMA-FIGARCH, ARFIMA-FIEGARCH, Volatility

\*  Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ismailcelik@mehmetakif.edu.tr

\*\*  Arş. Gör., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hkaya@mehmetakif.edu.tr

<sup>1</sup> Bu çalışma 1. uluslararası bankacılık kongresinde sunulan "Getiri ve Volatilitede Uzun Hafıza: BİST Banka Endeksi Özelinde Etkin Piyasalar Hipotezinin Testi" başlıklı özet bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

## EXTENDED SUMMARY

### Background

The hypothesis that the price movements in financial markets are incidental and cannot be predicted has been developed by Fama (1970) and entered into literature under the name of Efficient Market Hypothesis. The hypothesis explains the formation of securities prices on the basis of informational activity. Accordingly, the prices in an effective market reflect all available information, and a new information on the market is immediately or soon priced. Therefore, it is not possible for any economic actor to obtain a higher than normal return using any information.

### Purpose

The aim of this paper is to test the efficient market hypothesis by examining the dual long memory feature of the Turkish banking sector index in return and volatility with the ARFIMA-FIGARCH and ARFIMA-FIEGARCH models.

### Method

Several empirical studies related to the efficient market hypothesis necessitated the analysis of time series which have high frequency and dynamic volatility instead of stochastic walking models with conditionally heteroscedastic models. ARCH-GARCH type models are insufficient in revealing the long memory characteristic of the volatility of financial time series. For this reason, ARFIMA model has been developed by characterizing long memory feature with fractional number instead of whole number and then FIGARCH model has been proposed by expanding the representation of the model. Thus, the modeling of price movements in financial markets in a non-linear structure increased the success of statistical analyzes. This study is expected to contribute to the literature in terms of being the first study to measure asymmetric effects in dual long memory with ARFIMA-FIEGARCH model in Turkish banking index.

### Findings

According to ARFIMA-FIGARCH prediction results, it was determined that the most appropriate estimation model was ARFIMA-FIGARCH model which is estimated according to Student-t error distribution assumption. When the results are examined, it is observed that there is no long memory in the yield and the  $d$  parameter representing long memory in return volatility is 0.74. It has been found that the series has a long memory, covariance has a non-stationary finite effect response weights. It is also understood from the  $\theta_1$  parameter that the signal of the shock is negative or that the negative information shocks reaching the market cause more volatility than the positive information shocks.  $\theta_2$  and skewness parameters  $\nu$  are also statistically significant. When Loglikelihood is taken into consideration, it is understood that there is a more consistent model than the models that were installed before.

### Conclusions

In the Turkish banking sector, it is concluded that future returns cannot be estimated based on past returns, but future volatilities exhibit predictable characteristics. Hence, the impact of information shocks and policy changes on the market in the banking sector is manifested in the long term. In this respect, it should be interpreted that the banking index is not an index with weak form activity.

## GİRİŞ

Finansal piyasalarda fiyat hareketlerinin tesadüfi olarak gerçekleştiği ve önceden kestirilemeyeceği hipotezi Fama (1970) tarafından geliştirilerek “Etkin Piyasa Hipotezi” ismiyle literatüre girmiştir. Hipotez, menkul kıymet fiyatlarının oluşumunu bilgisel etkinlik temelinde açıklamaktadır. Buna göre, etkin bir piyasada fiyatlar mevcut tüm bilgiyi yansıtmakta ve piyasaya gelen yeni bir bilgi anında ya da çok kısa bir süre içerisinde fiyatlanmaktadır. Dolayısıyla hiçbir ekonomik aktörün herhangi bir bilgiyi kullanarak normalin üzerinde getiri elde edebilmesi mümkün olmamaktadır.

Bilginin, menkul kıymet fiyatlarına yansımaya bağlı olarak üç farklı etkin piyasa formu bulunmaktadır. Birincisi, zayıf formda piyasa etkinliğidir. Bu formda menkul kıymetle ilgili geçmiş bilgiler şimdiki fiyatlara tamamen yansımakta ne teknik ne de temel analiz yardımıyla aşırı getiri elde etme imkanı bulunmamaktadır. İkinci form yarı güçlü etkin piyasalardır. Bu formdaki piyasalarda fiyatlar geçmiş bilgilerin yanı sıra kamuya açıklanmış bilgileri de yansıtmaktadır. Bilginin, içeriden öğrenenler olarak tanımlanan yatırımcılara öncelikli olarak ulaşması sözü edilen yatırımcıların yarı güçlü etkin piyasalarda normalin üzerinde getiri elde edebilmelerine neden olabilmektedir. Son olarak güçlü formdaki etkin piyasalar, birinci ve ikinci formdaki bilgilere ek olarak açıklanmamış bilgileri de kapsamakta ve fiyatlar mevcut tüm bilgileri yansıttığı için içeriden öğrenenler ve profesyonel portföy yöneticileri dahi aşırı getiri elde edememektedir (Fama, 1970: 383-384; Brealey ve Myers, 2003; Eoma vd., 2008; Mun vd., 2008; Türkyılmaz ve Balıbey, 2014: 282).

Etkin Piyasa Hipotezi ile ilgili yapılan birçok ampirik çalışma, rassal yürüyüş modelleri yerine yüksek frekansa sahip ve dinamik oynaklık sergileyen zaman serilerinin koşullu değişen varyans modelleriyle analiz edilmesini gerekli kılmıştır (Engle, 1982; Bollerslev, 1986). ARCH-GARCH türü modeller finansal zaman serilerinin volatilitesindeki uzun hafıza özelliğini ortaya çıkarma noktasında yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle uzun hafıza özelliği tam sayı yerine kesirli sayıyla karakterize edilerek öncelikle ARFIMA modeli geliştirilmiş daha sonra modelin gösterimi genişletilerek FIGARCH modeli önerilmiştir. Böylece finansal piyasalardaki fiyat hareketlerinin doğrusal olmayan bir yapıda modellenmesi istatistiki analizlerin başarısını artırmıştır (Granger, 1980; Granger ve Joyeux, 1980; Hosking, 1981; Baillie, 1996; Baillie vd., 1996).

Çalışma, BİST banka endeksinde ARFIMA-FIEGARCH modeli ile uzun hafızada asimetrik etkilerin ölçüldüğü ilk çalışma olması açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında sırasıyla konuyla alakalı literatür araştırmasına yer verilecek olup yöntem aktarıldıktan sonra analiz yapılacak ve sonuç kısmında analiz bulguları ışığında değerlendirmelere yer verilecektir.

## 1. LİTERATÜR TARAMASI

Hem ulusal hem de uluslararası finans literatüründe, özellikle pay senedi getiri ve volatilitelerinde uzun hafıza özelliğinin test edilmesi son yıllarda ilgi çekici bir konu haline gelmiştir. Özellikle getiri serilerinin otokorelasyon fonksiyonlarındaki hiperbolik oranda azalma, standart GARCH modeli ile doğrusal olmayan fiyat hareketlerinin isabetli tahminin önüne geçmektedir. Bu sebeple borsa endekslerinde uzun hafızayı test eden yurt içi ve yurt dışı için yapılan ampirik çalışmalardan elde edilen bulgular şu şekildedir.

Elder ve Serletis (2007), 1928-2006 dönemi için Dow Jones Endüstri Endeksi günlük verilerini yarı parametrik ve dalgacık yöntemleriyle rassal yürüyüş tipi özellik gösterip göstermediğini incelemişler ve endeksin kesirli bütünleştiğine dair bulgulara ulaşamamışlardır. Lux ve Kaizoji (2007), Tokyo pay senedi piyasasında yer alan 100 firmanın 1975-2001 dönemi günlük verilerini kullanarak yapmış oldukları çalışmada uzun hafıza modellerinin kısa hafıza modellerine göre daha etkin olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Mcmillan ve Thupayagele (2008), 1987-2007 dönemi Güney Afrika pay senedi piyasası günlük verileri ve ARFIMA-FIEGARCH modelini kullanarak yaptıkları çalışmada, ortalama getirinin aksine volatilitede uzun hafıza özelliğinin varlığına dair bulgulara ulaşmışlardır. Ural ve Küçüközmen (2011), zayıf formda etkin piyasa hipotezini sınamak için ARFIMA-FIEGARCH modeli ve yapısal kırılma testi kullanarak S&P500, FTSE100, DAX, CAC40 ve ISE100 borsa endekslerinin getiri serilerinde ikili uzun hafıza özelliklerini incelemişlerdir. Ele alınan 5 borsada da ikili uzun hafıza özelliğinin bulunmasından dolayı tüm borsalar için zayıf formda etkinlik olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Maheshchandra (2012), Bombay Borsası ve



Hindistan Ulusal Borsasının 2008-2011 dönemi günlük getirileri ve ARFIMA-FIGARCH modelini kullanarak uzun hafıza özelliğini incelemiştir. Her iki borsanın ARFIMA modeli ile getirilerinde uzun hafıza özelliği bulunamazken, FIGARCH modeli ile Bombay Borsasında daha güçlü olmak üzere her iki borsanın da volatilitesinde uzun hafıza özelliğine dair bulgulara ulaşılmıştır.

Çevik ve Erdoğan (2009), 2003-2007 yıllarını kapsayan dönem için Türk bankacılık sektörünün zayıf formda etkinliğini, pay senedi hesaplanmış haftalık kapanış fiyatlarını kullanarak yapısal kırılma testleri ve uzun hafıza modelleriyle incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre pay senetlerinin tamamında yapısal kırılma tespit edilmiş ancak kırılmanın etkisi ortadan kaldırıldığında fiyat serilerinin uzun hafıza özelliği gösterdiği ve bankacılık sektörünün zayıf formda etkin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Korkmaz vd. (2009), 1998-2008 dönemi, IMKB100 günlük kapanış fiyatları için yapısal kırılma testi ile ARFIMA-FIGARCH modelini kullanarak getiri ve volatilitede uzun hafıza özelliğini araştırmışlardır. Analizin bulguları, getirinin uzun hafıza özelliği göstermediği ancak volatilitenin uzun hafıza özelliği gösterdiği şeklinde yorumlanmıştır. Çevik (2012), 1997-2011 dönemi için 10 farklı sektör endeksi günlük kapanış fiyatlarıyla yarı parametrik ve parametrik modelleri kullanarak zayıf formda etkin piyasa hipotezini test etmiştir. Sektörlere ilişkin volatilitelerinin uzun hafıza özellikleri bulunması IMKB'nin zayıf formda etkin olmadığına kanıt olarak gösterilmiştir. Türkyılmaz ve Balıbey (2014), 2010-2013 BIST günlük pay senedi kapanış fiyatlarını ve ARFIMA-FIGARCH modellerini kullanarak, Türkiye pay senedi piyasasında ikili uzun hafıza özelliğinin varlığını incelemiştir. ARFIMA modeli sonuçları BIST getirilerinde uzun hafıza özelliği gösterirken FIGARCH modeli de getiri volatilitesinde uzun hafıza özelliği göstermiştir. Ortalama ve volatilitedeki birlikte uzun hafıza özelliğini tespit etmek için ARFIMA-FIGARCH modeli kullanılmış ve BIST getirileri için ortalama uzun hafızanın varlığına dair bulgulara ulaşılamazken, volatilitede uzun hafızanın varlığına yönelik bulgular elde edilmiş ve BIST'in zayıf formda etkin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yüksek frekanslı zaman serilerinin otokorelasyon fonksiyonlarındaki hiperbolik oranda azalma, uzun dönem bağımlılık ve yavaş ortalamaya dönme eğilimi uzun hafıza özellikleri olarak tanımlanmaktadır. ARCH ve GARCH türü modeller doğrusal olmayan fiyat hareketlerini modellemede yani uzun hafıza özelliklerini değerlendirmede yetersiz kalmaktadır (Granger ve Joyeux, 1980). Dolayısıyla bu çalışma XUBANK getiri ve volatilitesinde uzun hafıza özelliklerini 2008-2017 dönemi için ARFIMA-FIGARCH türü modeller kullanarak Etkin Piyasa Hipotezini test etmektedir.

## 2. YÖNTEM

Finansal zaman serilerinde volatilitenin modellenmesine ilişkin ilk çalışma Engle (1982) tarafından (ARCH) gerçekleştirilmiştir. ARCH modeli tahminlerinde, koşullu varyans için birçok hata terimi karesi gecikmesinin istatistiksel anlamlı sonuçlar vermesi tahmin edilecek parametre sayısını arttırmakta bu da modeli kullanışsız hale getirmektedir. Bollerslev (1986), geçmiş dönem bilgilerini içeren ve gecikmelere uyarlanabilen ARCH modelini genişleterek genelleştirilmiş ARCH ya da GARCH olarak ifade edilen yöntemi geliştirmiştir. Standart bir GARCH modeli (1), (2) ve (3) nolu denklemde gösterilmiştir.

$$r_t = \phi_0 + \sum_{i=1}^s \phi_i r_{t-i} + u_t \quad (1)$$

$$u_t = h_t^{1/2} \varepsilon_t \quad (2)$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i u_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^p \beta_j h_{t-j} \quad (3)$$

Burada,  $h_t > 0$  için,  $\alpha_0 > 0$ ,  $\alpha_i \geq 0$ ,  $\beta_j \geq 0$ , ( $i = 1, 2, \dots, q$ ), ( $j = 1, 2, \dots, p$ ) ve  $h_t \sim N(0, 1)$ 'dir.

$r_t$ ,  $t$  zamanındaki logaritmik getiriyi;  $h_t$ ,  $r_t$ 'nin koşullu varyansı ile koşullu varyansın gecikmeli değerlerinin toplamını;  $u_t$ , seriyeye ait korelasyonsuz ortalama-düzeltilmeli endeks getirisini;  $\varepsilon_t$ , ak gürültü sürecini,  $p$  ve  $q$  ise negatif olmayan tam sayıları göstermektedir. (3) numaralı eşitlikte  $\alpha_i$  parametresi hata

terimlerinin gecikmeli değerlerinin karesinin volatilité üzerindeki etkisini,  $\beta_j$  parametresi ise bir önceki dönemin hata teriminin koşullu varyansının, cari dönem hata teriminin koşullu varyansı üzerindeki etkisini açıklamaktadır.

Yukarıda ifade edilen ARCH ve türevi modeller doğrusal olmayan fiyat hareketlerini modellemede yetersiz kalmasından ötürü Granger ve Joyeux (1980) ve Hosking (1981) getirideki uzun hafıza özelliğinin test edilmesi için ARFIMA modelini önermişlerdir. Granger ve Joyeux (1980) ve Hosking (1981)'in ARFIMA modeli şöyledir:

$$\Psi(L)(1-L)^\xi (y_t - \mu) = \theta(L)\varepsilon_t \quad (4)$$

$$\varepsilon_t = z_t\sigma_t, \quad z_t \sim N(0,1)$$

$$(1-L)^\xi = \frac{\sum_{k=0}^{\infty} \Gamma(k-\xi)L^k}{\Gamma(-\xi)\Gamma(k+1)}, \text{ biçimindedir.}$$

Burada  $\Gamma(\cdot)$  bir gama fonksiyonunu;  $(1-L)^\xi$ , kesirli fark alma operatörünü;  $\varepsilon_t$ , birbirinden bağımsız ve aynı dağılıma sahip  $\sigma_t^2$  varyansa sahip hata terimlerini;  $L$ , gecikme operatörünü,  $y_t$  getiriyi,  $\mu$  ortalamayı göstermektedir. ARFIMA modeline göre  $\xi$  parametresi için  $-0.5 < \xi < 0$  durumunda, serinin kalıcı etki gözlenemeyen kısa hafıza özelliği sergilediği,  $0 < \xi < 0.5$  durumunda, serinin uzun hafıza özelliği sergilediği ve durağan olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.  $d = 0$  durumu, serinin kısa hafıza özelliği seyrettiği ve durağan olduğu,  $d \geq 1$  durumunda ise serinin durağan olmadığı ve ortalamadan uzaklaştığı şeklinde yorumlanmalıdır (Turgutlu, 2004).

Baillie vd. (1996) ise yüksek frekanslı zaman serilerinin otokorelasyon fonksiyonlarındaki hiperbolik oranda azalmayı yani volatilitéde uzun hafıza özelliğini tespit etmek için FIGARCH modelini geliştirmiştir. FIGARCH modelinde şokların koşullu varyans üzerine etkilerinin devamlılığı  $d$  kesirli bütünleşme parametresi ile ölçülmektedir.  $d$  parametresinin sıfıra (0) eşit olması durumunda FIGARCH (p, d, q) süreci GARCH (p, q) sürecine; bire (1) eşit olması durumunda ise IGARCH sürecine dönüşmektedir (Türkyılmaz ve Balıbey, 2014). GARCH (p, q) modelinin AR polinomunda birim kök barındırması durumunda tümleşik GARCH (IGARCH) elde edilmektedir.

$$\sum_{i=1}^q \alpha_i + \sum_{j=1}^p \beta_j < 1 \quad (5)$$

$$\sum_{i=1}^q \alpha_i + \sum_{j=1}^p \beta_j = 1 \quad (6)$$

(5) numaralı koşul, zayıf durağan GARCH sürecini belirtmekte, ancak bu koşul getiri serisinin mutlak değerindeki kalıcı otokorelasyon sorunu için yeterli olmamaktadır. Engle ve Bollerslev (1986) tarafından geliştirilen IGARCH modeli ile (6) numaralı koşuldaki parametrelerin toplamının bire eşitlenmesi suretiyle sürecin durağan olmasını sağlanmıştır. Baillie vd. (1996) (4) numaralı ARFIMA modelini kareli hatalar üzerine uygulayarak elde ettikleri FIGARCH (p, d, q) modeli şöyledir:

$$\Phi(L)(1-L)^d \varepsilon_t^2 = \omega + [1 - \beta(L)]v_t \quad (7)$$

Burada  $\Phi(L)$  ve  $[1 - \beta(L)]$ 'nin tüm kökleri, GARCH modelinin kovaryans durağan koşulları sağlaması birim çember dışında olması gerekmektedir.  $v_t$ , sıfır ortalamalı ilişkisiz hatalardır ( $v_t = \varepsilon_t^2 - \sigma_t^2$ );  $\varepsilon_t^2$ , GARCH süreci kareli hataları ve  $\omega$  ise varyans denkleminin kesme parametresidir. Böylece Baillie vd.

(1996), FIGARCH (p, d, q) sürecinin  $0 \leq d < 1$  durumunda koşullu varyans üzerine bir şokun etkisinin hiperbolik oranda azaldığını ifade etmişlerdir. Bollerslev ve Mikkelsen (1996), GARCH modelinde parçalı fark belirleyici ile tahmin edilen birim kökün yerine  $d=0$  için EGARCH,  $d=1$  için IEGARCH modelini birleştirerek FIEGARCH modelini oluşturmuşlardır. FIEGARCH (p, d, q) modeli aşağıdaki ifade edilmiştir (Bollerslev ve Mikkelsen, 1996: 160).

$$\log(\sigma_t^2) = \omega + \phi(L)^{-1}(1-L)^{-d}[1 + \alpha(L)]g(z_{t-1}) \quad (8)$$

Koşullu ortalama ARFIMA sınıfı modellerine benzetilerek  $\log(\sigma^2)$  -0.5 ile 0.5 aralığında d için kovaryans sabittir ve tersine çevrilebilir. Ayrıca FIEGARCH modeli parametrelerinin, modelin iyi tanımlanabilmesi için negatif olmayan kısıtlamaları yerine getirmesi gerekmez (Bollerslev ve Mikkelsen, 1996:160).

Uzun hafıza özelliği test edilirken parçalı bütünleşme parametresi d'nin belirlenmesi için parametrik ve yarı parametrik yöntemler kullanılmaktadır. d parametresi elde edilirken doğru model formuyla çalışmak önemli olduğundan bu çalışmada serilerin fourier dönüşüme tabi tutulduğu yarı parametrik yöntemle kullanılmıştır. Yarı parametrik yöntemler için literatürde en sık kullanılan yöntem Geweke ve Porter Hudak (1983) (GPH) tarafından geliştirilmiş log-periodogram regresyonudur. GPH, d parametresinin asimtotik normal ve tutarlı olduğunu sadece  $d < 0$  durumu için ispatlamış, daha sonra Robinson (1995) (M-Lo R/S)  $0 < d < 0.5$  durumu için bütünleşme parametresinin asimtotik normal ve tutarlı olduğunu ispatlamış, Phillips (1999a & 1999b), bütünleşme parametresi için  $d \geq 0.5$  durumunda dahi tutarlı sonuçlar bularak modifiye edilmiş log-periodogram (M-LP) ya da (M-GPH) yöntemini geliştirmiştir (Çevik, 2009).

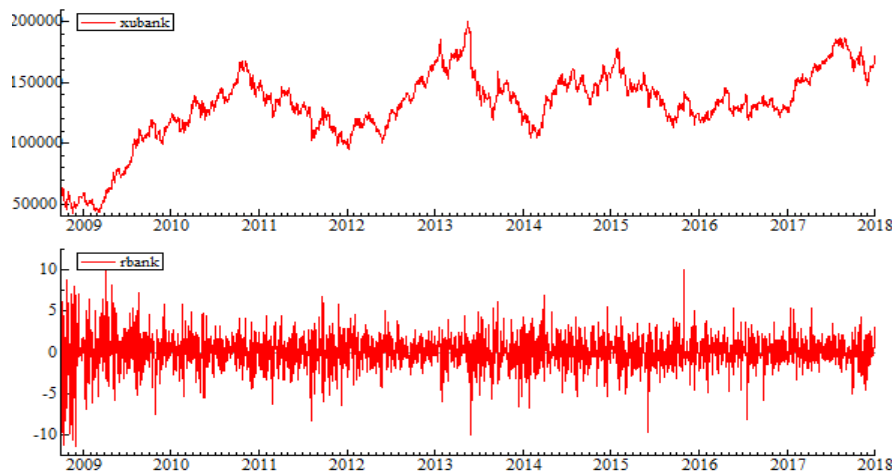
### 3. ANALİZ

Araştırmada 07/10/2008-29/12/2017 döneminde XUBANK kapanış fiyatlarından elde edilen 2559 günlük gözlem dikkate alınarak logaritmik getiri verileri kullanılmıştır. Logaritmik getiri serisi denklem (9) kullanılarak hesaplanmıştır.

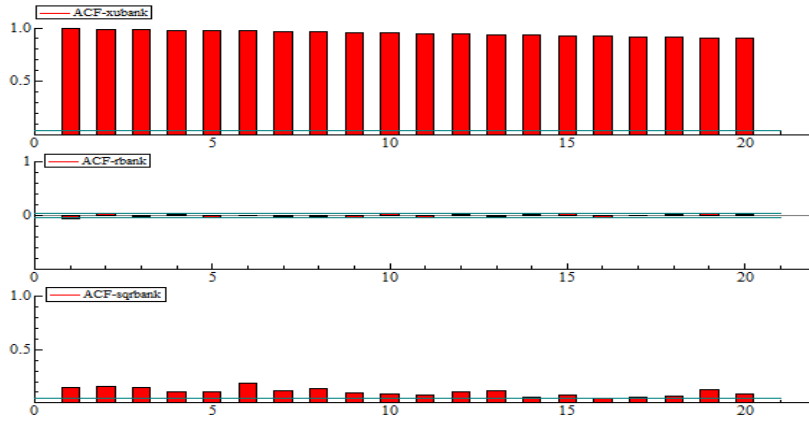
$$r_t = 100x \left[ \text{Ln} \left( P_t / P_{t-1} \right) \right] \quad (9)$$

Burada  $P_t$ , t günündeki,  $P_{t-1}$  ise bir önceki güne ait XUBANK kapanış fiyatlarını göstermektedir. Çalışmada kullanılan veri seti yahoo finance adreslerinden elde edilmiştir.

Şekil 1'de XUBANK fiyat ve getiri serilerine ilişkin grafikler, Şekil 2'de ise sırasıyla fiyat, getiri ve kareli getiri serilerine ilişkin otokorelasyon fonksiyon grafikleri sunulmuştur. Getiri serisine ilişkin grafik incelendiğinde farklı tarihlerde volatilité kümelenmelerinin olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Otokorelasyon fonksiyon grafikleri incelendiğinde ise ortalamaya dönüşün yavaş gerçekleşmesi getiri ve/veya volatilité serisinde uzun hafızanın varlığına dair ihtimaller barındırmaktadır.



Şekil 1. XUBANK Serisi ve Getiri Serisi



Şekil 2. XUBANK, Getiri ve Getiri Kareleri için ACF Grafikleri

Getiri serisi tanımlayıcı istatistiklerinin yer aldığı Tablo 1’de serinin sola çarpık ve normale göre daha sivri dağılıma sahip kalın kuyruk özelliği sergilediği görülmektedir. J-B test istatistiği serinin normal dağılıma sahip olmadığını, Ljung Box Q ve  $Q^2$  test istatistikleri ise getiri serilerinin geçmiş değerleri ile ilişkili olduğunu ve ARCH testleri de hata karelerinin sabit varyansa sahip olmadığını ayrıca göstermektedir.

Getiri ve volatilitede uzun hafızanın varlığını test etmek için yapılan ve Tablo 1’de sunulan GPH, R/S ve Modifed GPH test sonuçlarına göre “getiri serisinde uzun hafıza yoktur” hipotezi reddedilememişken, kareli getiri serisi için uzun hafızanın olmadığını savunan  $H_0$  hipotezi reddedilmiştir. Test sonuçları getiri serisinde uzun hafızanın olmadığına fakat volatilitede uzun hafızanın varlığına ilişkin kanıtlar sunmaktadır.

Tablo 1. XUBANK Getiri Serisinin Tanımlayıcı İstatistikleri

Gözlem Sayısı:	2559						
Ortalama:	0.03906						
Standart Sapma:	2.0291						
Çarpıklık:	-0.28980						
Basıklık:	3.5711						
Minimum:	-11.296						
Maksimum:	10.001						
J-B / Prob. :	1395.6 / 0.0000						
ARCH (1-2):	52.220 [0.0000]***						
ARCH (1-5):	39.419 [0.0000]***						
ARCH (1-10):	28.293 [0.0000]***						
Q(5):	17.0442 [0.0044167]***						
Q(10):	28.3990 [0.0015578]***						
Q(20):	48.2554 [0.0003917]***						
Q(50):	68.6653 [0.0409767]**						
Q2(5):	276.826 [0.0000000]***						
Q2(10):	553.289 [0.0000000]***						
Q2(20):	854.938 [0.0000000]***						
Q2(50):	1248.19 [0.0000000]***						
Uzun Hafıza Test İst. 90%: [ 0.861, 1.747 ] 95%:	0.809, 1.862 ] 99%: [ 0.721, 2.098 ]						
<b>Gecikme:</b>	<b>Max(1)</b>	<b>Max(2)</b>	<b>Max(5)</b>				
Getiri Serisi M-Lo R/S Test İstatistiği:	1.2	1.19	1.2				
Kareli Getiri Serisi M-Lo R/S Test İstatistiği:	4.36***	4.10***	3.61***				
<b>Üssel Kuvvet:</b>	<b>.50</b>	<b>.55</b>	<b>.60</b>	<b>.65</b>	<b>.70</b>	<b>.75</b>	<b>.80</b>
Getiri Serisi GPH Test İstatistiği d parametresi, Prob. değeri ve t istatistiği	0.5689 0.61 0.504	0.4800 0.58 0.546	0.1962 0.76 0.303	-0.478 0.37 -0.896	0.1736 0.70 -0.379	0.0924 0.80 0.245	-0.003 0.90 -0.115
Kareli Getiri Serisi GPH Test İstatistiği d parametresi, Prob. değeri ve t istatistiği	0.3993 0.00*** 4.502	0.4082 0.00*** 5.571	0.3442 0.00*** 5.252	0.3213 0.00*** 6.058	0.3095 0.00*** 7.269	0.2781 0.00*** 7.792	0.2172 0.00*** 7.318
Getiri Serisi M-GPH Test İstatistiği d parametresi, Prob. değeri ve t istatistiği	0.2341 0.06 1.896	0.1708 0.07 1.815	0.1059 0.12 1.544	0.0155 0.78 0.276	0.0278 0.56 0.581	0.0411 0.29 1.054	0.0184 0.54 0.602
Kareli Getiri Serisi M-GPH Test d parametresi, Prob. değeri ve t istatistiği	0.3680 0.00*** 3.708	0.3348 0.00*** 4.439	0.2810 0.00*** 4.059	0.2591 0.00*** 4.794	0.2574 0.00*** 5.911	0.2343 0.00*** 6.391	0.1807 0.00*** 5.981

\*\*\*, %1 anlamlılık seviyesini, \*\* ise %5 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

Serilerin durağanlığının test edilmesinde ADF, PP, KPSS birim kök testleri uygulanmış ve getiri serisinin düzeyde (I[0]) durağan olduğu Tablo 2’de sunulmuştur.

**Tablo 2.** Birim Kök Test Sonuçları

Testler	rbank Sabitli	rbank Sabitli ve Trendli
	Düzye	Düzye
ADF	-53.58682***	-53.58672***
PP	-53.61732***	-53.62267***
KPSS	0.116879	0.059088

\*\*\*ADF, PP birim kök testleri için %1 anlamlılık seviyesinde “birim kök vardır” sıfır hipotezinin reddini ifade etmektedir. KPSS birim kök test sonuçları ise “seri durağandır” sıfır hipotezinin reddedilemediğini göstermektedir.

**Tablo 3.** rbank İçin ARFIMA Modeli Sonuçları<sup>2</sup>

(p, $\xi$ , q)	rbank (0, $\xi$ , 0)	rbank (1, $\xi$ , 0)	rbank (0, $\xi$ , 1)	rbank (1, $\xi$ , 1)
$\mu$	0.038932 (0.033201) [0.2411]	0.039069 (0.041678) [0.3486]	0.039061 (0.040848) [0.3390]	0.039119 (0.036446) [0.2832]
$\psi$	-	-0.069398 (-3.282388) [0.0010]***	-	-0.884148 (0.056420) [0.0000]***
$\xi$	-0.032031 (0.012487) [0.0104]**	0.011495 (0.017094) [0.5013]	0.008036 (0.018818) [0.6694]	-0.015391 (0.013366) [0.2497]
$\theta$	-	-	-0.062073*** (0.023447) [0.0082]	0.850326*** (0.064232) [0.0000]
Log(L)	-5439.702	-5437.397	-5437.747	-5433.736
AIC	4.253773	4.252753	4.253026	4.250673
SIC	4.260628	4.261893	4.262166	4.262098
Çarpıklık	-0.323468	-0.31802	-0.31851	-0.32193
Basıklık	6.619610	6.62251	6.62224	6.5575
J-B	1441.581	1442.337	1442.259	1393.663
Q(5)	12.812**	6.1876**	7.1685*	1.7466
Q(10)	23.008***	17.330**	18.277**	10.728
Q(20)	42.986***	36.478***	37.478***	30.458**
Q2(5)	272.74***	263.29***	265.36***	266.38***
Q2(10)	539.04***	527.21***	530.30***	527.00***
Q2(20)	829.24***	818.23***	822.27***	820.97***
ARCH(5)	4.779857 [0.0000]***	4.689525 [0.0000]***	4.716684 [0.0000]***	4.751293 [0.0000]***
ARCH(10)	2.785003 [0.0054]***	2.445773 [0.0145]**	2.488238 [0.0129]***	2.814923 [0.0049]***

\*, \*\*, \*\*\* %10, %5, %1 anlamlılık seviyelerinde istatistiki anlamlılığı, ( ) standart hataları, [ ] ise p olasılık değerlerini ifade etmektedir.

<sup>2</sup> rbank getiri serisi için ARFIMA (p,  $\xi$ , q) modellerinin tüm kombinasyonları p, q = 0,1,2 olmak üzere tahmin edilmiş ve en uygun modelin seçilmesi için AIC ve SIC kriterleri kullanılmıştır.

Getiri serisinde uzun hafızanın varlığını test etmek için ARFIMA (p,  $\xi$ , d) modeli p ve q = 0,1 seçenekleri için tahmin edilmiş ve Tablo 3'te sunulmuştur. Akaike bilgi kriterine göre en uygun modelin ARFIMA (1,  $\xi$ , 1) olduğu ve getiri serisinde uzun hafıza  $\xi$  parametresinin anlamlı olmadığı kanıtlanmıştır. Getiri serisine ilişkin ARFIMA model sonuçlarının tanı testleri, hata terimlerinde ve hata karelerinde otokorelasyonun ve değişen varyansın varlığına ilişkin kanıtlar sunmaktadır. Bu bulgular ışığında uzun hafıza özelliğinin varlığını yakalamak için yalnızca getiri düzeyinde modelleme yapmanın yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Bu amaç doğrultusunda volatilitedeki uzun hafıza özellikleri incelenecektir. Tablo 4 ve Tablo 5'te rbank için volatilité modelleri ve volatilitédeki uzun hafıza FIGARCH Modeli sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 4 incelendiğinde GARCH tahmininden elde edilen ARCH ( $\beta_0$ ) ve GARCH ( $\beta_1$ ) katsayı tahmin değerlerinin toplamının ve IGARCH model sonuçlarında yer alan  $\beta_1$  katsayısının bir(1)'e oldukça yakın çıkması bilgi şokunun dirençli olduğu şeklinde yorumlanabilir. Dolayısıyla volatilité sürecinin süreklilik arz ettiği gözlemlenmektedir. Bu sebeple şokun hiperbolik hızda elemine olduğunu dikkate alacak şekilde uzun hafıza tahmin yöntemleri kullanılmalıdır. Tablo 5'te FIGARCH modeli tahmin sonuçları, uzun hafıza özelliğini gösteren d parametresinin yüzde bir (%1) anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu yani volatilitenin uzun hafıza özelliği sergilediği görülmektedir.

**Tablo 4.** rbank için GARCH ve IGARCH Modeli Tahmin Sonuçları

p=1, q=1	GARCH (1, 1)			IGARCH		
	N	St	SSt	N	St	SSt
$\omega$	0.125424 (0.10660) [0.2395]	0.059027 (0.062681) [0.3464]	0.059417 (0.065012) [0.3608]	0.022663 (0.018047) [0.2093]	0.026663 (0.022815) [0.2426]	0.026815 (0.023502) [0.2540]
$\beta_0$	0.057895*** (0.029401) [0.0490]	0.050837* (0.027201) [0.0617]	0.051088* (0.028232) [0.0705]	0.052314** (0.021765) [0.0163]	0.04959** (0.021979) [0.0241]	0.04955** (0.022665) [0.0289]
$\beta_1$	0.909034*** (0.054988) [0.0000]	0.93720*** (0.039525) [0.0000]	0.93698*** (0.040999) [0.0000]	0.947686	0.950406	0.950444
v	-	4.6130*** (0.46212) [0.0000]	4.6216*** (0.46579) [0.0000]	-	4.2247*** (0.42441) [0.0000]	4.2351*** (0.43147) [0.0000]
Ln( $\xi$ )	-	-	-0.03284* (0.016973) [0.0531]	-	-	-0.03284* (0.016834) [0.0511]
Log(L)	-5276.809	-5176.028	-5174.762	-5291.697	-5177.735	-5176.45
AIC	4.126463	4.048478	4.048270	4.137317	4.049031	4.048804
SIC	4.133318	4.057618	4.059695	4.141887	4.055886	4.057945
Çarpıklık	-0.21030	-0.23117	-0.23098	-0.23782	-0.24939	-0.24964
Basıklık	2.6069	2.8240	2.8240	3.1032	3.0708	3.0697
J-B	743.47	873.15	873.12	1050.9	1032.0	1031.3
Q(5)	6.45313 [0.264588]	6.89527 [0.228546]	6.88657 [0.229213]	6.91067 [0.227369]	7.21277 [0.205291]	7.21929 [0.204835]
Q(10)	14.2493 [0.161921]	15.1465 [0.126811]	15.1372 [0.127137]	15.4056 [0.117958]	15.6749 [0.109324]	15.6806 [0.109146]
Q(20)	33.5027 [0.02969]**	34.0359 [0.02588]**	34.0289 [0.02592]**	33.9028 [0.02678]**	34.2526 [0.02446]**	34.2606 [0.02441]**
Q2(5)	3.46065 [0.325901]	5.24613 [0.154636]	5.21801 [0.156512]	5.57796 [0.134049]	6.78847* [0.078954]	6.81807 [0.077928]
Q2(10)	4.96857 [0.760930]	7.00258 [0.536354]	6.97699 [0.539116]	7.32456 [0.502053]	8.49225 [0.386918]	8.52179 [0.384226]
Q2(20)	10.2688 [0.922778]	12.9188 [0.796374]	12.8980 [0.797595]	13.2781 [0.774794]	14.1322 [0.720433]	14.1550 [0.718934]
ARCH(5)	0.69313 [0.6286]	1.0373 [0.3938]	1.0320 [0.3969]	1.0945 [0.3613]	1.3291 [0.2488]	1.3348 [0.2464]
ARCH(10)	0.28099 [0.9855]	0.43315 [0.9310]	0.43152 [0.9318]	0.49421 [0.8948]	0.53084 [0.8694]	0.53163 [0.8689]

\*, \*\*, \*\*\* %10, %5, %1 anlamlılık seviyelerinde istatistikî anlamlılığı, ( ) standart hataları, [ ] ise p olasılık değerlerini ifade etmektedir. N: normal dağılım, St: Student t dağılımı, SSt: Skewed Student t dağılımı ifade etmektedir.

Tablo 5. rbank için FIGARCH Modeli Tahmin Sonuçları

(p=1, d, q=1)	FIGARCH (1, d, 1)		
	N	St	SSt
$\Omega$	0.457447* (0.23631) [0.0530]	0.249978** (0.10937) [0.0224]	0.245809** (0.10608) [0.0206]
$\beta_0$	0.255347* (0.15116) [0.0913]	0.363550*** (0.086813) [0.0000]	0.369922*** (0.084730) [0.0000]
$\beta_1$	0.399618** (0.16607) [0.0162]	0.573356*** (0.090753) [0.0000]	0.580065*** (0.087637) [0.0000]
d	0.229823*** (0.048513) [0.0000]	0.314738*** (0.056551) [0.0000]	0.316658*** (0.056501) [0.0000]
v	-	4.696595*** (0.46243) [0.0000]	4.712286*** (0.46599) [0.0000]
Ln( $\xi$ )	-	-	-0.035999** (0.017165) [0.0361]
Log(L)	-5270.374	-5168.413	-5166.912
AIC	4.122215	4.043309	4.042917
SIC	4.131355	4.054734	4.056627
Çarpıklık	-0.21451	-0.21410	-0.21505
Basıklık	2.7609	2.9291	2.9356
J-B	832.39	934.35	938.56
Q(5)	6.75238 [0.2397170]	6.51139 [0.2595870]	6.53524 [0.2575614]
Q(10)	14.3068 [0.1594538]	14.3907 [0.1559034]	14.4359 [0.1540227]
Q(20)	33.6572 [0.0285391]**	33.7810 [0.0276450]**	33.8225 [0.0273509]**
Q2(5)	2.93673 [0.4014840]	3.35388 [0.3402135]	3.42139 [0.3311012]
Q2(10)	4.14243 [0.8440499]	4.96515 [0.7612942]	5.04564 [0.7526871]
Q2(20)	8.35982 [0.9727846]	9.33518 [0.9514650]	9.42621 [0.9490369]
ARCH(5)	0.60914 [0.6929]	0.71454 [0.6125]	0.73019 [0.6007]
ARCH(10)	0.21216 [0.9953]	0.33293 [0.9725]	0.33492 [0.9719]

\*, \*\*, \*\*\* %10, %5, %1 anlamlılık seviyelerinde istatistiki anlamlılığı, ( ) standart hataları, [ ] ise p olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Uzun hafıza özellikleri koşullu ortalama denkleminde ve koşullu varyans denkleminde ayrı ayrı incelenebilmektedir. Ancak uzun hafıza özelliği getiri serilerinin koşullu ortalama ve koşullu varyanslarında birlikte ortaya çıkabilmektedir (Türkyılmaz ve Balıbey, 2014: 296). Bu sebeple uzun hafıza özelliğine hem getiri hem de volatilité için bakabilmek amacıyla ARFIMA (p,  $\xi$ , d) - FIGARCH (1, d, 1) modeli farklı hata dağılım varsayımları altında tahmin edilmiş ve Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. ARFIMA-FIGARCH (1,  $\xi$ , 1) - (1, d, 1)

	ARFIMA-FIGARCH (1, $\xi$ , 1) - (1, d, 1)		
	N	St	SSt
$\mu$	0.068259 (0.030692) [0.0262]**	0.071354 (0.025164) [0.0046]***	0.057619 (0.028833) [0.0458]**
$\psi$	-0.983836 (0.013562) [0.0000]***	-0.904416 (0.14299) [0.0000]***	-0.898143 (0.13172) [0.0000]***
$\theta$	0.974953 (0.016774) [0.0000]***	0.881667 (0.16181) [0.0000]***	0.874441 (0.14859) [0.0000]***
$\xi$	-0.020233 (0.017886) [0.2581]	-0.025197 (0.017710) [0.1549]	-0.026422 (0.017405) [0.1291]
$\omega$	0.474118 (0.24817) [0.0562]*	0.264783 (0.12013) [0.0276]**	0.259276 (0.11719) [0.0270]**
$\beta_0$	0.232796 (0.16937) [0.1694]	0.340830 (0.094241) [0.0003]***	0.359285 (0.093682) [0.0001]***
$\beta_1$	0.374780 (0.18401) [0.0418]**	0.354185 (0.095620) [0.0002]***	0.564815 (0.099589) [0.0000]***

(Tablo 6 devamı)

ARFIMA-FIGARCH (1, $\xi$ , 1) - (1, d, 1)			
	N	St	SSt
d	0.228911 (0.047460) [0.0000]***	0.307047 (0.055152) [0.0000]***	0.305768 (0.054470) [0.0000]***
v	-	4.6198***	4.6608***
Ln( $\xi$ )		-	-0.0248
Log(L)	-5264.0	-5159.3	-5158.7
AIC	4.120360	4.039314	4.039679
SIC	4.138640	4.059879	4.062529
Çarpıklık	-0.22672	-0.23655	-0.23935
Basıklık	2.7319	2.8790	2.8947
J-B	817.69	907.63	917.90
Q(5)	3.14459 [0.3698653]	4.16125 [0.2445707]	4.47830 [0.2142337]
Q(10)	9.26248 [0.3206395]	10.9742 [0.2031653]	11.2995 [0.1853017]
Q(20)	30.1799 [0.0357337]**	29.8437 [0.0389937]**	30.0420 [0.0370406]**
Q2(5)	2.99483 [0.3924233]	3.44843 [0.3275125]	3.47705 [0.3237510]
Q2(10)	4.44784 [0.8146282]	5.20970 [0.7349462]	5.25549 [0.7299529]
Q2(20)	8.35928 [0.9727942]	9.10040 [0.9573714]	9.18886 [0.9552058]
ARCH(5)	0.62291 [0.6823]	0.73285 [0.5988]	0.74038 [0.5932]
ARCH(10)	0.26755 [0.9880]	0.38326 [0.9545]	0.38549 [0.9535]

\*, \*\*, \*\*\* %10, %5, %1 anlamlılık seviyelerinde istatistiki anlamlılığı, ( ) standart hataları, [ ] ise p olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Model sonuçlarına göre getiri de uzun hafızayı temsil eden  $\xi$  parametresinin anlamsız, volatilitede uzun hafızayı temsil eden d parametresinin ise istatistiki olarak anlamlı olduğu ayrıca d parametresinin 0,228 ile 0,305 aralığında değiştiği görülmektedir. Turgutlu (2004)'e göre d parametresinin tahmin aralıkları uzun hafızanın kalıcılığı hakkında bilgiler sunmaktadır. d parametresinin  $-0,5 < d < 0$ , aralığında tahmin edilmesi, serinin kısa hafıza özelliği sergilediğini ve şokun kalıcı etkiye sahip olmadığını ifade ederken, d parametresinin 0 ile 0,5 aralığında yer alması durumunda serinin uzun hafıza özelliği sergilediğini fakat serinin durağan yapıda olduğunu göstermektedir. Modele ilişkin tanı test sonuçlarına göre hata terimlerinde otokorelasyon olmadığı, hata karelerinin değişen varyansa sahip olmadığı görülmektedir. Çarpık Student-t hata dağılım varsayımına göre tahmin edilen ARFIMA-FIGARCH modelinde v parametresi anlamlı iken asimetri parametre istatistiğinin anlamsız olması en uygun tahminin Student-t dağılıma göre olduğunu göstermektedir.

ARFIMA-FIGARCH tahmin sonuçlarına göre en uygun tahmin modelinin Student-t hata dağılım varsayımına göre tahmin edilen ARFIMA-FIGARCH modeli olduğu tespit edildikten sonra, bilgi şoklarının asimetrik etkisini de ölçebilmek için ARFIMA-FIEGARCH modeli Student-t dağılımına göre tahmin edilmiş ve sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur. Tablo sonuçları incelendiğinde getiride uzun hafızanın olmadığı, getiri volatilitesinde uzun hafızayı temsil eden d parametresinin 0,74 olduğu gözlenmiştir. Serinin uzun hafızaya sahip, kovaryans durağan olmayan sonlu etki tepki ağırlıklarına sahip bir özelliğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Şokun işaretinin negatif olduğu yani piyasaya ulaşan negatif bilgi şoklarının pozitif bilgi şoklarına göre daha fazla oynaklığa sebep olduğu theta1 parametresinden ayrıca anlaşılmaktadır. Şokun büyüklük etkisini gösteren theta2 ve çarpıklık parametresi v de istatistiki olarak anlamlıdır. Log-likelihood dikkate alındığında önce kurulan modellere göre daha tutarlı bir model olduğu da anlaşılmıştır.

Model artıklarına uygulanan tanı test sonuçları da standardize hata ve hata karelerinde herhangi bir şekilde otokorelasyon ve değişen varyans sorununa rastlanmadığı da ifade edilmelidir.

Tablo 7. ARFIMA-FIEGARCH (1,  $\xi$ , 1) - (1, d, 1)

	St
$\mu$	0.017323 (0.032905) [0.5986]
$\psi$	-0.895163 (0.16315) [0.0000]***
$\theta$	0.872391 (0.18256) [0.0000]***

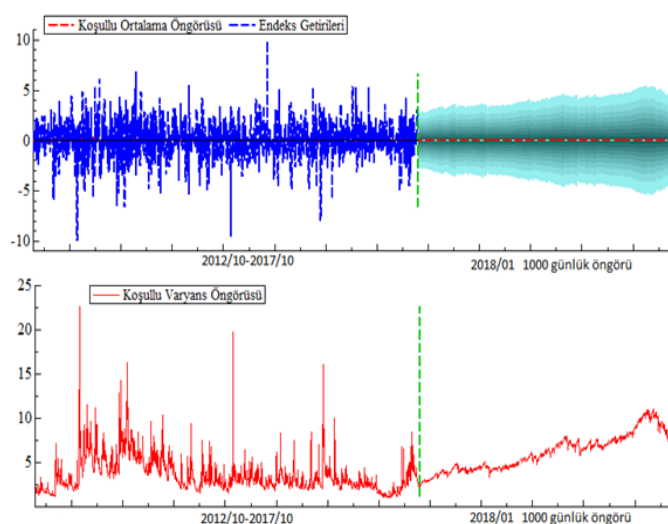


(Tablo 7 devamı)	
	St
$\xi$	-0.011463 (0.019928) [0.5652]
$\Omega$	2.210580 (0.85330) [0.0096]***
$\varphi_1$	-0.831834 (0.33570) [0.0133]**
$\beta_1$	0.684633 (0.566999) [0.2274]
$\theta_1$	-0.164434 (0.036973) [0.0000]***
$\theta_2$	0.225529 (0.044294) [0.0000]***
$d$	0.746404 (0.15304) [0.0000]***
N	4.573487 [0.0000]***
$\text{Ln}(\xi)$	-
$\text{Log}(L)$	-5143.438
Çarpıklık	-0.28980
Basıklık	6.57112

\*, \*\*, \*\*\* %10, %5, %1 anlamlılık seviyelerinde istatistiki anlamlılığı, ( ) standart hataları, [ ] ise p olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Söz konusu analiz döneminde yapısal kırılmaların uzun hafızanın varlığı üzerinde etkisi olabileceği varsayımında hareketle varyansta kırılmaları incelemek için Inclan ve Tiao (1994) ICSS testi ve Sanso vd.(2004) tarafından modifiye edilmiş ICSS testleri uygulanmıştır. Sanso vd., hata terimlerinin normal dağılıma uygun olmadığı ve kalın kuyruk özelliği sergilediği durumlarda ICSS test istatistiğinin olduğundan daha yüksek hesaplandığını vurgulamakta bu sebeple veri setinden kaynaklanan ve tahmini olumsuz etkileyeceği düşünülen faktörleri dikkate alarak ICSS testini modifiye etmiştir. Bankacılık endeksi getiri volatilitesine uygulanan ICSS test sonuçlarından volatilitede birçok kırılmanın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hata terimleri i.i.d. (independent and identically distributed) dağılmadığı için Sanso vd. (2004)'nin modifiye edilmiş ICSS testi tekrar uygulanmış ve analiz dönemi için herhangi bir yapısal kırılmaya rastlanamamıştır.

Bankacılık endeksine ait getiri serileri ile getiri volatilitesinde ARFIMA-FIEGARCH\_st ikili uzun hafıza model tahmin sonuçları yardımıyla geleceğe ilişkin koşullu getiri ortalama ve koşullu varyansa ilişkin öngörü tahmini yapılmıştır. 2 standart sapma aralıkta 1000 günlük öngörü sonuçlarını gösteren grafikler aşağıdaki sunulmuştur.



Şekil 3. Koşullu Ortalama ve Varyans Öngörü Sonuçları

## SONUÇ

Etkin piyasalar hipotezinin testi, para politikası ve yatırım kararlarına yön vermek bağlamında önemli bir yere sahiptir. Etkin piyasalar hipotezinin Borsa İstanbul banka endeksi getirileri özelinde incelenmeye çalışıldığı bu çalışmada XUBANK getiri ve volatilitésinin uzun hafıza özelliği sergileyip sergilemediğini ortaya koymak için GPH, M-Lo R/S ve M-GPH ön testleri uygulanmış, testler sonucunda getiri serisinde herhangi bir uzun hafıza özelliğinin olmadığı fakat volatilitede uzun hafıza özelliğinin olduğu görülmüştür. Volatilité tespit edilen uzun hafıza banka endeksine ulaşan bilgi şoklarının getiri volatilitésine etki ettiği ve bu etkinin piyasadan yavaş bir hızda elemine olduğu anlamı taşımaktadır. Yukarıda sıralanan kesirli birim kök testleri ile uzun hafızanın ortaya konulması şokun kalıcılığının yorumlanması açısından yetersiz olacağı için hem getiri hem de volatilitede uzun hafıza özelliğini test etmek için ayrıca ARFIMA-FIGARCH modeli farklı hata dağılım varsayımları altında tahmin edilmiştir. Oluşturulan ARFIMA-FIGARCH model sonuçlarına göre, en uygun tahminin hataların normal dağılım sergilemediğini varsayan Student-t dağılıma göre yapılan modele ait olduğu log-likelihood ve bilgi kriterlerinden anlaşılmaktadır. XUBANK getiri serisinin ortalamasında değil ancak volatilitésinde uzun hafıza olduğu, bu özelliği ile banka endeksinin zayıf formda piyasa etkinliğini desteklemediği, getiri volatilitésine ilişkin geçmiş veriler kullanılarak getiri volatilitésinin öngörülebilir olduğu anlaşılmıştır. Piyasaya ulaşan bilgi şoklarının asimetrik yapıda olabileceğinden hareketle ARFIMA-FIEGARCH modeli ayrıca tahmin edilmiş ve negatif bilgi şoklarının pozitif bilgi şoklarına nazaran volatilitede daha baskın etkiye sahip olduğu Theta1 parametresinin işaretinden anlaşılabilmektedir. Bilgi şoklarının asimetrik olabileceğini dikkate alarak tahmin edilen ARFIMA-FIEGARCH model sonuçlarında da getiride uzun hafıza tespit edilememiş olup volatilitede uzun hafızayı temsil eden d parametresi 0.74 seviyesinde tahmin edilmiştir. Bu sonuç serinin kovaryans durağan olmadığı fakat ortalamasına geri dönen sonlu etki tepki ağırlığına sahip bir özellikte olduğunu göstermektedir. İkili uzun hafızayı tespit etmek için gerçekleştirilen tüm model tahminleri sonucunda Borsa İstanbul bankacılık endeksine ulaşan negatif bilgi şoklarının endekste oynaklığa sebep olduğu ve bu oynaklığın piyasada hızlı şekilde elemine olamadığını göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse Türk bankacılık sektöründe geçmiş getirilerden hareketle gelecekteki getirilerin tahmin edilemeyeceği ancak gelecekteki oynaklıkların tahmin edilebilir özellikler sergilediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bankacılık sektöründe piyasaya gelen bilgi şoklarının ve politika değişikliklerinin etkisi uzun dönemde kendini göstermektedir. Bu açıdan bankacılık endeksinin zayıf formda etkinliğe sahip bir endeks özelliği taşımadığı şeklinde yorumlanmalıdır.

Volatilitenin öngörülebilir bir yapı sergilemesi, pay senedi piyasalarına ilişkin olarak yapılan teknik analizlerin makul olabileceğini söylemek mümkündür. Çalışmadan elde edilen sonuçlar Kılıç (2004), Korkmaz vd. (2009), Çevik (2012) ve Türkyılmaz ve Balıbey (2014)'in çalışmalarıyla tutarlılık göstermektedir. Gelecekte yapılacak olan çalışmalarda etkin piyasalar hipotezinin geçerliliği farklı borsalar, farklı sektörel endeksler ve farklı tarihi verilerle ele alınarak uzun hafıza özelliği ile ilgili çalışmalara derinlik ve genişlik kazandırılabilirliği düşünülmektedir.

**KAYNAKLAR**

- BAI, J., PERRON, P. (1998), Estimating and Testing Linear Models with Multiple Structural Changes, *Econometrica*, 66, 47-78.
- BAI, J., PERRON, P. (2003), Computation and Analysis of Multiple Structural Change Models, *Journal of Applied Econometrics*, 18, 1-22.
- BAILLIE, R. T., BOLLERSLEV, T. ve MIKKELSON, H. O. (1996), Fractionally Integrated Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity, *Journal of Econometrics*, 74(1), 3-30.
- BAILLIE, R. T. (1996), Long Memory Process And The Fractional Integration In Econometrics, *Journal of Econometrics*, 73, 5-59.
- BOLLERSLEV, T. (1986), Generalized Autoregressive Conditional Heteroscedasticity, *Journal of Econometrics*, 31(3), 307-327.
- BOLLERSLEV, T., MIKKELSEN, H. O., (1996), Modelling And Pricing Long Memory in Stock Market Volatility, *J Economic*, 73, 151-184.
- BREALEY, R. A., MYERS, S. C., (2003), *Principles of Corporate Finance*, NewYork: McGraw Hill Companies.
- ÇEVİK, E. İ. (2012), İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda Etkin Piyasa Hipotezinin Uzun Hafıza Modelleri İle Analizi: Sektörel Bazda Bir İnceleme, *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 7(26), 4437-4454.
- ÇEVİK, E. İ., ERDOĞAN, S. (2009), Bankacılık Sektörü Hisse Senedi Piyasasının Etkinliği: Yapısal Kırılma ve Güçlü Hafıza, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(1), 26-40.
- ELDER, J., SERLETIS, A. (2007), On Fractional Integrating Dynamics in The US Stock Market, *Chaos, Solitons and Fractals*, 34(3),777-781.
- ENGLE, R. F. (1982), Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of The Variance of United Kingdom Inflation. *Econometrica*, 50 (4), 987-1007.
- EOMA, C., CHOI, S., OH, G. ve JUNG, W.S. (2008), Hurst Exponent and Prediction Based On Weak-Form Efficient Market Hypothesis of Stock Markets, *Physica A*, 387, 4630-4636.
- FAMA, E. F., (1970), Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Works, *Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- GEWEKE, J., PORTER-HUDAK, S. (1983), The Estimation And Application Of Long Memory Time Series Models, *Journal of Time Series Analysis*, 4, 221-238.
- GRANGER, C. W. J. (1980), Long Memory Relationships and The Aggregation of Dynamic Models, *Journal of Econometrics*, 14 (2), 227-238.
- GRANGER, C. W. J., JOYEUX, R. (1980), An Introduction to long memory time series models and fractional differencing, *Journal of Time Series Analysis*, 1(1), 15-29.
- HOSKING, J. R. M. (1981), Fractional Differencing, *Biometrika*, 68(1), 165-176.
- INCLAN, C., TIAO, G. C. (1994), Use of Cumulative Sums of Squares for Retrospective Detection of Changes of Variance, *Journal of the American Statistical Association*, 89(427), 913-923.
- KILIÇ, R. (2004), On The Long Memory Properties of Emergingcapital Markets: Evidence From Istanbul Stock Exchange, *Applied Financial Economics*, 14, 915-922.
- KORKMAZ, T., ÇEVİK, E. İ. ve ÖZATAÇ, N. (2009), Testing for Long Memory in ISE Using ARFIMA-FIGARCH Model And Structural Break Test, *International Research Journal of Finance and Economics*, 26, 186-191.
- LO, A. W. (1991), Long-Term Memory in Stock Market Prices, *Econometrica*, 59(5), 1279-1313.
- LUX, T., KAIZOJI, T. (2007), Forecasting Volatility and Volume in The Tokyo Stock Market: Long Memory, Fractality And Regime Switching, *Journal of Economic Dynamics ve Control*, 31(6), 1808-1843.
- MAHESHCHANDRA, J. P. (2012), Long Memory Property in Return And Volatility: Evidence From The Indian Stock Markets, *Asian Journal of Finance & Accounting*, 4(2), 218-230.
- MCMILLAN, D. G., THUPAYAGALE, P. (2008), Efficiency of The South African Equity Market, *Applied Financial Economics Letters*, 4(5), 327-330.
- MUN, H.W., SUNDARAM, L. ve YIN, O.S. (2008), Leverage Effect And Market Efficiency of Kuala Lumpur Composite Index, *International Journal of Business and Management*, 3(4),138-144.
- NELSON, D. B. (1991), Conditional Heteroskedasticity İn Asset Returns: A New Approach, *Econometrica*, 59(2), 347-370.

- PHILLIPS, P.C.B. (1999a), Discrete Fourier Transforms of Fractional Processes. *Unpublished Working Paper*, 1243, Cowles Foundation For Research in Economics, 18.05.2018 tarihinde Yale Üniversitesi: <http://Cowles.Econ.Yale.Edu/P/Cd/D12a/D1243.pdf> adresinden alındı.
- PHILLIPS, P.C.B. (1999b), Unit Root Log-Periodogram Regression. Unpublished Working Paper, No. 1244, Cowles Foundation For Research in Economics, 18.05.2018 tarihinde Yale Üniversitesi: <http://Cowles.Econ.Yale.Edu/P/Cd/D12a/D1244.pdf> adresinden alındı.
- ROBINSON, P.M. (1995), Log-Periodogram Regression of Time Series With Long Range Dependence, *Annals Of Statistics*, 23, 1048-1072.
- SANSO, A., ARAGO, V. and CARRION, J. L., (2004), Testing For Changes in the Unconditional Variance of Financial Time Series, *Revista de Economía Financiera*, 1-24.
- TURGUTLU, E. (2004), Fisher Hipotezinin Tutarlılığının Testi: Parçalı Durağanlık Ve Parçalı Koentegrasyon Analizi, *DEÜ İİBF Dergisi*, 19(2), 55-75.
- TÜRKYILMAZ, S., BALIBEY, M. (2014), Türkiye Hisse Senedi Piyasası Getiri Ve Oynaklığındaki Uzun Dönem Bağımlılık İçin Ampirik Bir Analiz, *DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 281-302.
- URAL, C., KÜÇÜKÖZMEN, C. (2011), Analyzing The Dual Long Memory in Stock Market Returns, *Ege Academic Review*, 11 (Özel Sayı), 19-28.

## KÂR PAYI DAĞITIM POLİTİKALARININ FİRMA DEĞERİ ÜZERİNE ETKİSİ: BİST 30 ENDEKSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA<sup>1</sup>

### *THE EFFECT OF DIVIDEND DISTRIBUTION POLICIES ON FIRM VALUE: A RESEARCH ON BIST 30 INDEX*

Murat KAYA\*

Özgün ŞANLI\*\*

#### Öz



Günümüzde işletmelerin nihai amacı sadece kâr elde etmek değil, aynı zamanda firma değerini maksimum yapmaktır. Firma değeri maksimizasyonu, hem işletmenin hem de işletme ile ilişkisi bulunan kişi ve kuruluşların menfaatine bir durumdur. Türkiye’de son yıllarda borsa işlem hacmi artmış ve bu durum temettü dağıtımı ile firma değeri arasındaki ilişkiyi önemli hale getirmiştir. Çalışmanın amacı, BİST 30 Endeksi’ne kayıtlı işletmelerin kâr payı dağıtım politikaları ile firma değeri arasındaki ilişkiyi belirlemektir. İki değişken arasındaki ilişkinin incelenmesinde Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik testi kullanılmıştır. Çalışmada uygulanan analizler sonucunda; işletmelerin kâr payı dağıtım politikaları ile firma değeri arasında herhangi bir ilişkiye rastlanamamıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Temettü Politikası, Firma Değeri, BİST 30 Endeksi, Panel Nedensellik Testi

#### Abstract

Today, the ultimate goal of businesses is not only to profit, but also to maximize firm value. Firm value maximization is a situation that is in the interests of both the business and the individuals and organizations associated with the business. In recent years, stock trading volume in Turkey has increased and this situation has increased the importance of the relationship between dividend distribution and firm value. The aim of this study is to determine the relationship between dividend distribution and firm value of business registered in BIST 30 Index. The Dumitrescu & Hurlin panel causality test has been used to examine the relationship between the two variables. As a result of the analysis carried out in the study, a relation between dividend policy and firm value has not been found.

**Keywords:** Dividend Policy, Firm Value, BIST 30 Index, Panel Causality Test

\*  Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mkaya@mehmetakif.edu.tr  
\*\*  Bağımsız Araştırmacı, ozgunsanli@hotmail.com

<sup>1</sup> Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Murat KAYA danışmanlığında Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yürütülen Özgün Şanlı’nın “İşletmelerde Kâr payı Dağıtım Politikalarının Firma Değeri Üzerine Etkisi: BİST 30 Endeksi Üzerine Bir Uygulama” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

## **EXTENDED SUMMARY**

### **Background**

Today, the ultimate goal of businesses is not only to profit, but also to maximize firm value. Firm value maximization is a situation that is in the interests of both the business and the individuals and organizations associated with the business. In recent years, stock trading volume in Turkey has increased and this situation has increased the importance of the relationship between dividend distribution and firm value.

### **Purpose**

The aim of this study is to determine the relationship between the dividend policies and the firm value of the enterprises which are registered to the BIST 30 Index and operate continuously in the stock market between 2007-2016.

### **Method**

Dumitrescu&Hurlin panel causality test has been used to determine the relationship between dividend policy and firm value. Before the causality test, CDLM cross sectional dependence test and Pesaran (2007) panel unit root test were applied to the data set.

### **Findings**

Dumitrescu&Hurlin panel causality test was decided as a result of panel unit root and cross sectional dependence tests applied to the data set of the study. As a result of the analysis carried out in the study, a relation between dividend policy and firm value has not been found.

## GİRİŞ

Sermaye piyasalarında faaliyette bulunan yatırımcılar, ortağı oldukları işletmelerden iki tür maddi beklenti içerisindedirler. Söz konusu beklentiler; kâr payı ve sermaye kazancıdır. Sermaye kazancı; yatırımcının daha önceden almış olduğu pay senedinin piyasa değerinin sermaye piyasalarında yükselmesi sonucunda, alış fiyatı ile satış fiyatı arasındaki pozitif farktır. Kâr payı (Temettü) ise; işletme ortaklarının sermaye olarak işletmeye koymuş oldukları değerlere karşılık olarak, işletmenin elde etmiş olduğu kârlardan hisseleri oranında paylarına düşen değerler olup kâr payı ödemeleri, hesap dönemi bitimini izleyen birkaç ay içerisinde ve işletmelerin elde ettiği dönem kârından, vergi ve geçmiş yıllar zararları gibi bazı unsurlar düşüldükten sonra artakalan ve dağıtılabılır kâr olarak nitelendirilen tutarlardan yapılmaktadır. Kâr payı dağıtım politikası ise, işletmelerin bir faaliyet dönemi sonunda elde etmiş oldukları kârların, ne kadarının ortaklara dağıtılacağı ve ne kadarının yatırımların finansmanında kullanılmak üzere firmada bırakılacağı ile ilgili kararları içerir.

İşletmeler için kâr elde etmek hayati bir öneme sahiptir. İşletmeler elde etmiş oldukları kârları, gerek bir takım yasal zorunluluklar gerekse yatırımcıların beklentilerini karşılamak için temettü olarak dağıtmaktadır. Temettü dağıtımının istikrarlı olması, işletmenin dağıttığı temettü miktarının birbirini izleyen dönemlerde değişmeden aynı kalması veya söz konusu temettü miktarına yakın rakamlarda seyretmesidir. İstikrarlı olan bir temettü dağıtım politikası piyasalara ve yatırımcılara olumlu sinyaller gönderirken, istikrarlı olmayan bir temettü politikası ise, sermaye piyasalarına işletmenin finansal durumu ile ilgili olumsuz sinyaller göndermektedir. Bu durumların sonucu olarak, yatırımcı davranışları neticesinde işletmelere ait pay senetleri ve firma değerinde artış veya azalış yönlü değişimlerin meydana gelmesi muhtemeldir. Bu amaçla, çalışmada işletmelerin kâr payı dağıtım politikalarının firma değeri üzerinde etkisinin olup olmadığı incelenmektedir.

## 1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

### 1.1.Kâr Payı Dağıtım Politikasını Etkileyen Faktörler

İşletmelerin likidite durumları, yıllar itibarıyla elde etmiş oldukları kâr rakamlarının istikrarı, işletmelerin karşılaştığı kârlı yatırım fırsatları, işletme hissedarlarının vergi durumu, işletme borçlarının ödenmesi gereği, ortaklık yapısı ve işletmenin faaliyette bulunduğu ülkedeki enflasyon oranları gibi birçok faktör işletmelerin kâr payı dağıtım politikalarını etkilemektedir. Bu bağlamda; işletmelerin hissedarlarına temettü ödemesi, işletmeden fon çıkışına sebep olacağından, temettü dağıtımını işletmelerin likidite durumlarıyla yakından ilgilidir (Ceylan ve Korkmaz, 2012: 265). Bu nedenle, borçlarını vadesinde ödemek ve dolayısıyla mali yapılarını güçlü tutmak isteyen işletmeler, temettü dağıtımında sınırlamalara gitmektedir (Gönenli, 1991: 389). Ayrıca, yıllar itibarıyla elde etmiş olduğu kârları istikrarlı bir dağılım gösteren işletmelerin temettü ödemeleri, satışları büyük dalgalanmalar gösteren işletmelere nazaran daha istikrarlı olmaktadır (Aydın vd., 2010: 467). Yeni yatırım fırsatları da temettü kararları üzerinde etkilidir. Kârlı yatırım fırsatlarını değerlendirmek isteyen ve kredibilitesi düşük olan işletmeler, yatırımlarını otofinansman yoluyla finanse edebilmektedirler (Okka, 2015: 616). İşletmelerin kâr payı dağıtım politikasını etkileyen bir diğer konu ise vergi faktörüdür. İşletmelerin dönem sonunda elde ettiği kârları dağıtmayarak işletme bünyesinde tutmaları durumunda, dağıtılan kârlara nazaran daha düşük tutarlarda vergi ödenecek olması, düşük miktarlarda temettü dağıtımını teşvik etmektedir (Bolak, 2014: 265). Ayrıca işletmenin ortaklık yapısı da temettü dağıtım politikalarını etkilemekte olup, halka açık nitelikteki işletmelerin kâr payı dağıtım oranları genellikle yüksek olmaktadır (Akgüç, 1998: 788). Son olarak, işletmelerin faaliyette bulunduğu ülkelerdeki enflasyon oranları da kâr payı dağıtım politikasını etkilemekte, bu nedenle enflasyonun yüksek olduğu yıllarda işletmeler, fon ihtiyaçlarını karşılamak için düşük tutarlarda temettü dağıtabilmektedirler (Ceylan ve Korkmaz, 2012: 267).

### 1.2.Kâr Payı Ödeme Şekilleri

İşletmelerin elde ettikleri ve dağıtım kararı almış oldukları kârları; nakit ya da pay senedi, pay senetlerinin geri satın alınması, melez kâr payı, aynı kâr payı, pay senedi bölünmesi şeklinde dağıtması mümkündür. Nakit ödeme şeklinde, işletmenin ortaklarına dağıtacağı temettü ödemesini nakit olarak

yapması söz konusudur. Benzer şekilde pay senedi şeklinde kâr payı dağıtımında ise temettü ödemeleri, ortakların sermaye üzerindeki payları artırılarak, artan paylara karşılık her ortağa pay senedi verilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Melez kâr payı dağıtımında ise, hem nakit hem de pay senedi şeklinde temettü ödemesi yapılmaktadır. Pay senetlerinin geri satın alınması şeklindeki temettü ödemelerinde, işletme ilgili dönemde elde etmiş olduğu kârlar ile sermaye piyasalarında dolaşımda olan ve kendine ait olan pay senetlerini geri satın alır ve bu durumda, işletmenin sermaye piyasalarında dolaşımda olan pay senedi sayısı azalacağından, pay senetlerinin piyasa fiyatı yükselerek mevcut ortakların sermaye kazançları artmaktadır. Ayrıca ortak sayısı azaldığı için sonraki yıllarda mevcut ortaklara daha yüksek tutarlarda temettü ödemesi yapılabilmektedir. Aynı kâr payı ödemelerinde ise işletme, ortaklarına üretmiş olduğu ürünlerden dağıtarak temettü ödemelerini gerçekleştirmektedir. Son olarak, pay senedi bölünmesi yoluyla temettü dağıtımında, işletmeye ait pay senetlerinin nominal değerleri azaltılarak pay senedi sayısı artırılmaktadır. Pay senedi bölünmesi yoluyla temettü dağıtımında, her bir pay senedinin piyasa fiyatı düşürülerek daha likit hale gelmesi amaçlanmaktadır (Ataş, 2004: 31).

### 1.3.Kâr Payı Dağıtım Politikası İle İlgili Teorik Yaklaşımlar

Kâr payı dağıtım politikası ile firma değeri arasındaki ilişkiyi ele alan literatürdeki yaklaşımlar; kâr payı ilintisizliği teorisi, eldeki kuş teorisi, vergi etkisi teorisi, müşteri etkisi teorisi, sinyal etkisi teorisi ve temsil maliyeti teorisidir.

Modigliani-Miller (MM) tarafından ileri sürülen kâr payı ilintisizliği teorisine göre; işletmelerin uyguladıkları kâr payı dağıtım politikalarının, pay senetlerinin değeri ve sermaye maliyeti üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Sermaye piyasalarında bulunan yatırımcıların bir kısmı, yüksek tutarlarda temettü dağıtan işletmelerin pay senetlerini tercih ederken, bir kısmı da yüksek sermaye kazancı elde edebilecekleri işletmelerin pay senetlerini tercih etmektedir. Etkin çalışan bir piyasada, bir işletmenin temettü dağıtım politikasını değiştirmesi durumunda, değişiklikten memnun kalmayan bazı hissedarlar ellerindeki pay senetlerini satarken, bu değişikliği kendilerine uygun bulan bazı sermaye piyasası yatırımcıları ise söz konusu hisselerle yatırım yapacaklardır. Etkin çalışan bir piyasada, pay senetleri üzerinde meydana gelen bu el değişimi hızlı bir biçimde gerçekleşeceğinden dolayı, firma değeri temettü dağıtım politikasında meydana gelen değişimlerden etkilenmeyecektir (Ercan ve Ban, 2010: 259). Kâr payı ilintisizliği teorisine göre firma değerini belirleyen asıl etmen, işletme faaliyetlerinden sağlanan nakit girişleridir ve nakit girişlerinin hissedarlar arasındaki bölünme biçimi firma değerini etkilememektedir (Gürsoy, 2012: 610).

Myron Gordon ve John Linter tarafından ileri sürülen eldeki kuş teorisine göre; temettü dağıtım politikasının firma değerini etkilediği savunulmaktadır. Eldeki kuş teorisine göre, temettü ödemelerindeki azalmalara bağlı olarak sermaye maliyeti artmaktadır. Bu teorisin gerekçesi ise, yatırımcıların temettü ödemelerinden bekledikleri bir miktar paranın, sermaye kazancından bekledikleri aynı miktarda paradan daha değerli oluşudur. Bu değer farkının sebebi ise, temettü getirisinin sermaye kazancına nazaran daha az riskli olması ve sermaye kazancına ağırlık verildikçe sermaye maliyetinin artacak olmasıdır. İşletmelerin otofinansman yoluyla yatırımlarını finanse etmesi durumunda, söz konusu yatırımlardan kazanç elde edilmesi uzun vadelerde gerçekleşecek ve vadenin uzaması yatırımcıların işletmeden olan beklentilerinin artmasına neden olacaktır (Ercan ve Ban, 2010: 262).

Vergi etkisi teorisine göre; düşük tutarlarda temettü dağıtımını sermaye maliyetini azaltmakta ve buna bağlı bir şekilde pay senetlerinin piyasa değeri yükselmektedir. Genellikle temettü gelirlerine uygulanan vergi oranı, sermaye kazançlarına uygulanan vergi oranından yüksektir. Ayrıca ülkemizde pay senetlerinin belli bir süre elde tutulması durumunda, pay senedinin satışından gelen sermaye kazancının vergiye tabi olmamasından dolayı, işletme hissedarlarının temettü gelirlerine soğuk baktıkları fikri ortaya çıkmaktadır (Okka, 2015: 629). Hissedarlarını vergi yükü altına sokmak istemeyen işletmeler, genellikle temettü dağıtımını hisse senetlerinin geri satın alınması yoluyla gerçekleştirmektedirler (Gürel, 2008: 15).

Müşteri etkisi teorisine göre; bazı sermaye piyasası yatırımcıları, hisselerini satın aldıkları işletmelerin elde etmiş olduğu kârları temettü olarak dağıtmalarını isterken, bazı yatırımcılar ise işletmede



alıkonulmasını tercih etmektedir. Müşteri etkisi teorisine uygun bir temettü politikası uygulayan işletmeler, kârın dağıtılması ya da işletmede alıkonulması hususundaki kararı yatırımcıların tercihine göre vermektedir. Hissedarların tercih farklılıkları, kâr payı ile sermaye kazancının farklı vergilendirme uygulamalarına tabi olmalarından ileri gelmektedir (Ceylan ve Korkmaz, 2012: 280).

MM tarafından ileri sürülen sinyal etkisi teorisine göre; işletmelerin hissedarlarına dağıttığı temettü miktarı, işletmenin finansal durumu ile ilgili sermaye piyasalarına sinyal niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda, yüksek tutarlarda temettü dağıtan bir işletmenin yönetimi gelecek hakkında iyi beklentilere sahiptir ve bu durum sermaye piyasalarının olumlu bir sinyal olarak algılanmaktadır. Benzer şekilde düşük temettü miktarı ise, sermaye piyasalarının olumsuz bir sinyal olarak algılanır. Sonuç olarak MM sinyal etkisi teorisinde, temettü duyurularının sermaye piyasalarına, işletmenin geleceği hakkında önemli sinyaller ilettiğini ileri sürmüşlerdir (Günay, 2015: 584).

Temsil maliyeti teorisine göre; işletme üzerindeki hisseleri diğer ortaklara nazaran yüksek olan hissedar-yöneticiler, firma değerini artırmak yerine kişisel servetlerini artırma çabası ile gereksiz harcamalarda bulunabilirler. Hissedar-yöneticiler ile yönetim fonksiyonuna sahip olmayan hissedarlar arasında meydana gelen bu çatışma literatürde öz sermayeye ilişkin temsil sorunu olarak yer almaktadır (Ceylan ve Korkmaz, 2012: 282). Bu çıkar uyumsuzluğunun nedeni ise, ortakların beklentilerini karşılamayan harcamalar ve gerekli olmayan genişleme yatırımlarıdır (Allen ve Michaely, 2002: 63). Temsil maliyetinin düşürülmesinde, uygulanan kâr payı dağıtım politikasının önemli bir rolü bulunmaktadır. İşletmenin temettü miktarını artırması durumunda, firma değeri buna paralel bir şekilde artacak ve artan temettü miktarı ile işletmeden daha fazla fon çıkışı gerçekleşecektir. Bu fon çıkışı işletmenin likit varlıklarının azalmasına neden olacak ve bu durumda işletme yeni yatırımlarını finanse etmek için yabancı kaynaklara ihtiyaç duyacaktır. Temettü miktarını artırmak suretiyle, hissedar-yöneticilerin gerekli olmayan yatırımlara fon aktarmalarının önüne geçilerek, firma değerinin olumlu yönde etkilenmesi sağlanabilmektedir (Ceylan ve Korkmaz, 2012:282-283).

## **2. KÂR PAYI DAĞITIM POLİTİKASININ FİRMA DEĞERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİ BELİRLEMeye YÖNELİK BİST 30 ENDEKSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

### **2.1.Araştırmanın Amacı ve Veri Seti**

Çalışmanın amacı; işletmelerin nakit kâr payı dağıtım oranlarının, firma değeri üzerinde etkisinin bulunup bulunmadığını belirlemektir. Bu amaçla; Borsa İstanbul (BİST) 30 Endeksi'ne kayıtlı olan ve 2007-2016 yılları arasında borsada kesintisiz olarak faaliyet gösteren 25 firmanın nakit temettü dağıtım oranlarının firma değeri üzerindeki etkisi incelenecektir.

Kâr payı dağıtım politikasının firma değeri üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada, 2016 yılı itibarıyla BİST 30 Endeksi'nde yer alan işletmeler araştırmaya dahil edilmiştir. Veri seti 2007 yılı ile 2016 yılları arasında kapsadığı için, 2007 yılı sonrasında borsaya kote olan 5 işletme araştırmaya dahil edilmemiştir. Çalışmada; firma değeri Tobin Q değeri ile ölçülmüş olup, işletmelerin nakit kâr payı dağıtım oranları ise kâr payı dağıtım politikasını temsil etmektedir. Çalışmanın değişkenlerinden biri olan Tobin Q değerinin hesaplanmasında kullanılan veriler [www.finance.yahoo.com](http://www.finance.yahoo.com) ve [www.kap.org.tr](http://www.kap.org.tr) internet adreslerinden, çalışma kapsamındaki işletmelerin nakit kâr payı dağıtım oranları ise, [www.isyatirim.com.tr](http://www.isyatirim.com.tr) internet adresinden elde edilmiştir.

### **2.2.Literatür Taraması**

Literatürde kâr payı dağıtım politikası ile firma değeri arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma olmakla birlikte, söz konusu çalışmaların bulguları incelendiğinde kesin olarak bir fikir birliğine ulaşılamadığı görülmektedir. Ancak yine söz konusu çalışmaların bulguları incelendiğinde; “kâr payı dağıtım politikası ile firma değeri arasında bir ilişki vardır” ve “kâr payı dağıtım politikası ile firma değeri arasında bir ilişki yoktur” şeklinde iki genel yargıdan söz etmek mümkündür.

Literatür incelendiğinde, kâr payı dağıtım politikası ile firma değeri arasındaki ilişkiyi ele alan ilk çalışma, Merton Miller ve Franco Modigliani (1961) tarafından yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda iki değişken arasında herhangi bir ilişkiye rastlanamamıştır.

Ahorony ve Swary (1980) çalışmalarında; 1963-1976 tarihleri arasında New York borsasına kayıtlı 140 firmayı, temettü dağıtım ilanı tarihinde kâr payının azalacağı ve kâr payının artacağı duyurusunu yapan firmalar olarak iki gruba bölmüşlerdir. Çalışmada kâr payı dağıtımını hususunda yapılan duyuruları takip eden yirmi gün içerisindeki yatırımcı davranışları incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, kâr payının artırılacağı yönünde ilan yapan firmaların pay senetlerinin değerlerinde yükselme meydana geldiği görülmüştür.

Amidu (2007) yılında yapmış olduğu çalışmada; Gana Borsasına kayıtlı olan firmaların 1997-2004 yılları arasındaki verilerini dikkate alarak, kâr payı dağıtımını ile firma değeri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada aktif kârlılığı oranı, temettü dağıtım oranı ve satışlardaki büyüme oranı kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan sıradan en küçük kareler yönteminden elde edilen sonuçlara göre; temettü politikası ile firma değeri arasında negatif yönlü bir ilişkinin varlığına ulaşılmıştır.

Agyei ve Yiadom (2011) yılında yaptıkları çalışmada; Gana'daki 16 ticari bankanın, 1999-2003 yılları arasındaki verilerini dikkate alarak, kâr payı dağıtımını ile firma değeri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla regresyon analizi kullanılmış ve çalışmanın sonucunda iki değişken arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığına ulaşılmıştır.

Ataş (2004) yılında yaptığı çalışmasında; BİST'e kayıtlı şirketlerden, düzenli temettü ödemesi yapan, hiç temettü ödemesi yapmayan ve düzensiz temettü ödemesi yapan firmalar olarak, toplam 49 şirketten 3 grup oluşturmuş ve bu şirketlerin 1999-2003 yılları arasındaki verilerini ele almıştır. Çalışmanın sonucunda, firmaların kâr payı dağıtım politikalarının pay senetlerinin piyasa değerini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Pekkaya (2006) çalışmasında; 1987-2006 tarihleri arasında BİST 30 Endeksine kayıtlı olan 19 firmayı incelemiştir. Çalışmada söz konusu 19 firmanın dağıtmadığı temettü miktarı ve dağıtmış olduğu temettü miktarının firma değeri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada kâr dağıtım miktarının firma üzerindeki olası etkisinin belirlenmesi amaçlanmış olup analiz yöntemi olarak regresyon analizi kullanılmış ve analiz sonucunda, sadece 5 firmanın verileri istatistiksel olarak anlamlı düzeyde çıkmıştır.

İleri (2016) çalışmasında; Türkiye otomotiv sektöründe faaliyette bulunan 5 firmayı incelemiş ve çalışmasında söz konusu firmaların 2009-2013 yılları arasındaki verilerini dikkate almıştır. İleri, çalışmasında firmaların nakit kâr payı ödemelerinden önceki ve sonraki tarihlere ait pay senetlerinin piyasa değerlerini karşılaştırmıştır. Çalışmanın sonucunda, sadece bir firma dışındaki tüm firmaların nakit kâr payı dağıtımından sonraki tarihlerde, pay senetlerinin piyasa fiyatının yükseldiği belirlenmiştir.

Zeren (2017) çalışmasında; BİST Temettü 25 Endeksi'ne kayıtlı firmaların 2001-2017 yılları arasındaki verilerini dikkate alarak, nakit kâr payı dağıtım oranları ile firma değeri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada analiz yöntemi olarak, panel eşbütünleşme testleri kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, firma değeri ve temettü dağıtımını arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

### 2.3.Araştırma Hipotezleri ve Metodoloji

İşletmelerin kâr payı dağıtım politikalarının, firma değeri üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan bu çalışmada araştırma hipotezleri şu şekildedir:

*H<sub>0</sub>: Nakit kâr payı dağıtımının firma değeri üzerinde bir etkisi yoktur.*

*H<sub>1</sub>: Nakit kâr payı dağıtımının firma değeri üzerinde bir etkisi vardır.*

Çalışmanın değişkenleri olan Tobin Q değeri ile nakit kâr payı dağıtım oranı arasındaki ilişki, panel nedensellik testi kullanılarak analiz edilecektir. Nedensellik testi yapılmadan önce yatay kesit bağımlılığı ve birim kök testlerinin yapılması; çalışmanın veri setine uygun olan nedensellik testinin belirlenmesi ve dolayısıyla nedensellik testi sonucunda elde edilen bulguların doğruluğu bakımından önem arz etmektedir.

### 2.3.1. Panel Veride Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Yatay kesit bağımlılığı testi, nedensellik testi yapılmadan önce yapılması gereken ilk ön testtir. Yatay kesit bağımlılığı testi ile paneli oluşturan her bir yatay kesit birimi arasındaki korelasyon ölçülmektedir. Söz konusu test neticesinde elde edilen sonuçlar, kullanılacak olan birim kök ve nedensellik testleri hakkında bilgi vermektedir.

Çalışmanın veri setinin zaman boyutu ( $T=10$ ), birim boyutundan ( $N=25$ ) küçük olduğu için Pesaran vd. (2004)  $CD_{LM}$  yatay kesit bağımlılığı testi kullanılacaktır (Çınar ve Özçalık, 2014: 5628).

### 2.3.2. Panel Birim Kök Testleri

Panel veriler, niteliği itibarıyla içerisinde zaman serilerini de barındırmaktadır. Bu sebepten dolayı panel verilerde bulunan zaman serilerinin test edilmesi gerekmektedir (Bilman, 2014: 168).

Birim kök testleri, panel verilerde veya zaman serilerindeki durağanlığı sınamak için kullanılan testlerdir. Panel veri analizlerinde sahte regresyon sorunundan kaçınabilmek, dolayısıyla güvenilir test sonuçları elde edebilmek amacıyla panel veri setinin durağanlığının incelenmesi önem taşımaktadır. Panel verilerdeki durağanlığı ölçmek amacıyla kullanılan birim kök testleri, birinci ve ikinci nesil birim kök testleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Yalçınkaya ve Kaya, 2017: 284). Yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda, yatay kesit bağımlılığının varlığına ulaşılması halinde ikinci nesil panel birim kök testleri; yatay kesit bağımlılığının varlığına ulaşılamaması halinde ise birinci nesil panel birim kök testleri kullanılmaktadır (Çınar ve Özçalık, 2014: 5628). Çalışmanın “Araştırma Bulguları” başlığı altında görüleceği üzere, çalışmanın veri setine uygulanan yatay kesit bağımlılığı testi neticesinde, yatay kesit bağımlılığının varlığına ulaşılmış ve bu durumda ikinci nesil panel birim kök testlerinin kullanılması uygun görülmüştür. Çalışmanın veri seti  $N>T$  özelliği taşıdığından dolayı, ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) panel birim kök testi uygulanacaktır.

### 2.3.3. Panel Nedensellik Testi

Nedensellik testleri, veri setinde bulunan herhangi iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisini ve bu ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla kullanılan testlerdir. Veri setini oluşturan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi tek yönlü olabileceği gibi çift yönlü de olabilir (Atay Polat, 2014: 141).

Çalışmanın veri setine uygulanan yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda yatay kesit bağımlılığının varlığına ulaşıldığından dolayı, iki değişken arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik testi kullanılmıştır. Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik testi, hem yatay kesit bağımlılığının olduğu hem de olmadığı durumlarda kullanılabilen bir nedensellik testidir. Ayrıca söz konusu test, hem  $T<N$  hem de  $N<T$  olduğu durumlarda kullanılabilen bir nedensellik testi olduğu için çalışmada tercih edilmiştir (Alper ve Oransoy, 2015: 80).

## 2.4. Araştırma Bulguları

Çalışmanın veri setinin  $T<N$  özelliği taşıması sebebiyle, Pesaran vd. (2004) yatay kesit bağımlılığı testi kullanılmıştır. Veri setine uygulanan yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları Tablo 1’de sunulmuştur.

**Tablo 1:** Çalışmanın Veri Setine Uygulanan Pesaran (2004)  $CD_{LM}$  Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

	CD-Test Değeri	Anlamlılık Değeri
Tobin Q Değeri	5.16	0.000
Nakit Kâr Dağıtım Oranı	3.87	0.000

Not: Pesaran’ın (2004) çalışmasında belirtmiş olduğu kritik değer, 1,96’dır.

Tablo 1 incelendiğinde, çalışmanın her iki değişkeninin anlamlılık değeri genel kabul görmüş 0.05 değerinin altındadır. Ayrıca yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda ulaşılan CD-Test değeri Pesaran’ın

(2004) çalışmasında belirtmiş olduğu kritik değerin üstündedir. Bu sonuçlara dayanarak, paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunduğunu söylemek mümkündür.

Panel verilerde yatay kesit bağımlılığının olması durumunda, ikinci nesil panel birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir. İkinci nesil panel birim kök testlerinden olan Pesaran (2007) panel birim kök testi, hem  $T < N$  hem de  $N < T$  olduğu durumlarda kullanılabilen bir test olduğundan dolayı çalışmada tercih edilmiştir. Çalışmanın veri setine uygulanan Pesaran (2007) panel birim kök testi sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

**Tablo 2:** Çalışmanın Veri Setine Uygulanan Pesaran (2007) Panel Birim Kök Testi Sonuçları

	Düzyer Değeri	Birinci Fark
Tobin Q Değeri	-1.051 (0.147)	-3.688 (0.000*)
Nakit Kâr Dağıtım Oranı	-1.825 (0.021**)	-

Not: Parantez içindeki değerler değişkenlerin anlamlılık değerini, parantez dışındaki değerler “Zt-bar” değerini ifade etmektedir. \* %1, \*\* %5, \*\*\* %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. CIPS kritik değerleri; %1 anlamlılık düzeyinde -3.88, %5 anlamlılık düzeyinde -3.27, %10 anlamlılık düzeyinde 2.98’dir (Pesaran, 2007:280).

Veri setinin düzyer değerleriyle yapılan birim kök testi sonucunda Tobin Q değerinin durağan olmadığı görülmüş ve bu sebepten, sadece Tobin Q değerinin birinci farkı alınarak durağan hale getirilmiştir. Çalışmanın veri setine uygulanan panel birim kök testi sonucunda elde edilen CIPS değerleri, Pesaran’ın (2007) çalışmasında belirtmiş olduğu kritik değerlerden büyüktür ve istatistiksel olarak anlamlı düzeydedir. Bu sonuçlarına dayanarak veri setinin durağan olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmanın veri setine uygulanan yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda, yatay kesit bağımlılığının varlığına ulaşılmıştır. Panel verilerde yatay kesit bağımlılığının bulunması halinde yapılması gereken nedensellik testi, Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik testidir. İşletmelerin kâr payı dağıtım politikaları ile firma değeri arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla, nakit kâr dağıtım oranının düzyer değerleri ve Tobin Q oranının birinci farkı alınarak bulunan değerler ile yapılan, Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik testinin sonuçları Tablo 3’te sunulmuştur.

**Tablo 3:** Çalışmanın Veri Setine Uygulanan Dumitrescu & Hurlin Panel Nedensellik Testi Sonuçları

Nedenselliğin Yönü	W İstatistiği	Z-bar İstatistiği	Anlamlılık Değeri
Nakit Kâr Dağıtım Oranı → Tobin Q Değeri	1.5836	0.1246	0.9009
Tobin Q Değeri → Nakit Kâr Dağıtım Oranı	1.3914	-0.1618	0.8714

Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik testi sonuçlarına göre; çalışmanın değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Ayrıca “Z-bar İstatistiği” sıfıra yaklaştığından dolayı, Tobin Q değeri ile nakit kâr dağıtım oranı arasındaki etkileşim gücünün düşük olduğunu söylemek mümkündür. Bu sonuçlara dayanarak, çalışmanın “Nakit kâr payı dağıtımının firma değeri üzerinde bir etkisi vardır.” şeklindeki  $H_1$  hipotezi reddedilmiş ve işletmelerin nakit kâr payı dağıtımlarının firma değeri üzerinde bir etkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Tobin Q değerinden, nakit kâr dağıtım oranına doğru herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanamamış olup, firma değerinin de kâr payı dağıtımını etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

## SONUÇ

Firma değeri maksimizasyonu, işletmelerin kredi kuruluşları nezdindeki itibarını artırması, sermaye piyasalarından yüksek tutarlarda pay senedi ihraç primi elde etmesi, devlete ve ilişkide bulunduğu üçüncü kişilere karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmesi ve dolayısıyla ülke ekonomisine katkıda bulunması gibi nedenlerden dolayı, günümüzde, önemi giderek artan kavramlardan biri olmuş durumdadır.

Firma değerini etkileyen birçok faktör olmasına karşın; çalışmada, kâr payı dağıtım politikası ile firma değeri arasındaki ilişkinin incelenmesinin sebebi, Borsa İstanbul’un faaliyet hacmindeki artışlardır. Borsa İstanbul’un yıllar itibarıyla yayınladığı faaliyet raporları incelendiğinde, 2002 yılından 2016 yılına Borsa işlem hacminde %856,6’lık bir büyüme meydana geldiği görülmektedir. Ayrıca Borsa pay piyasasında işlem gören şirket sayısı 288’den 405’e çıkmış olup borsanın piyasa değeri ise 56,4 milyar TL’den 614 milyar

TL'ye yükselmiştir. Bu durum kâr payı dağıtım politikası ile firma değeri arasındaki ilişkinin önemini arttırmıştır.

İşletmelerin kâr payı dağıtım politikalarının firma değeri üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan bu çalışmada, 2016 yılı itibarıyla BİST 30 Endeksi'ne kayıtlı olan ve 2007-2016 yılları arasında borsada kesintisiz bir şekilde faaliyette bulunan 25 işletmenin nakit kâr payı dağıtım oranları ile firma değeri arasındaki ilişki incelenmiştir.

Çalışmada, iki değişken arasındaki ilişki Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Ancak çalışmanın veri setine uygulanan nedensellik testi sonuçlarının güvenilirliği bakımından bazı ön testlerin yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda yapılan ön testlerden ilki, yatay kesit bağımlılığı testidir. Çalışmada kullanılan verilerin zaman boyutunun birim sayısından küçük olması sebebiyle Pesaran vd. (2004)  $CD_{LM}$  yatay kesit bağımlılığı testi kullanılmıştır. Çalışmanın veri setine uygulanan yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda, yatay kesit bağımlılığının varlığına ulaşılmış ve bu sebeple, ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) panel birim kök testi kullanılmıştır. Pesaran (2007) panel birim kök testinin, birim sayısının zaman boyutundan büyük olduğu durumlarda kullanılabilen bir test olması tercih sebebi olmuştur. Pesaran (2007) panel birim kök testi sonucunda, Tobin Q değerinin durağan olmadığı görülmüş ve değişkenin birinci farkı alınarak durağanlaştırılmıştır.

Yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda veri setinde yatay kesit bağımlılığının varlığına ulaşılması sebebiyle, çalışmada Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik testi kullanılmıştır. Ayrıca söz konusu test, hem panelin zaman boyutunun birim sayısından büyük olduğu durumlarda hem de küçük olduğu durumlarda kullanılabilir. Yapılan nedensellik testi sonucunda iki değişken arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanamamıştır. Nedensellik testi sonucuna dayanarak, çalışmanın  $H_1$  hipotezi reddedilmiş ve firma değerindeki değişimlerin nedeninin işletmelerin uyguladıkları kâr payı dağıtım politikası olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmanın veri setine uygulanan nedensellik testi neticesinde ulaşılan bir diğer sonuç ise, firma değerinin kâr payı dağıtımını etkilemediğidir.

Sonuç olarak, analiz edilen dönem ve şirketler dikkate alındığında, işletmelerin kâr payı dağıtım politikaları firma değeri üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. Çalışmada elde edilen sonuçlar; Pekkaya (2006), İleri (2016) ve Zeren'in (2017) çalışmalarının sonucunda elde ettikleri bulgular ile örtüşür niteliktedir. Ekonomik konjunktür, sermaye piyasalarının spekülasyona açık olması ve yatırımcıların sermaye piyasası ile ilgili davranışlarının temettü kazancı elde etmekten ziyade spekülasyona dayalı sermaye kazancı elde etmeye yönelik olmasının, çalışmanın sonucunda elde edilen bulguların sebebi olduğu düşünülmektedir.

**KAYNAKLAR**

- AGYEI, S.K. ve YIADOM, E.M., (2011), Dividend Policy and Bank Performance in Ghana, *International Journal of Economics and Finance*, 3(4), 202-207
- AHARONY, J. ve SWARY, I., (1980), Quarterly Dividend and Earnings Announcements and Stockholders' Returns: An Empirical Analysis, *The Journal of Finance*, 35(1), 1-12
- AKGÜÇ, Ö.(1998), *Finansal Yönetim*, İstanbul: Avcıol Basın Yayım.
- ALLEN, F., ve MICHAELY, R., (2002), Payout Policy, Wharton Financial Institutions Center
- ALPER, A.E. ve ORANSOY, G., (2015), Cari Açık ve Finansal Gelişmişlik İlişkisinin Panel Nedensellik Analizi Ekseninde Değerlendirilmesi, *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1(2), 73-85
- AMIDU, M., (2007), How Does Dividend Policy Affect Performance of The Firm on Ghana Stock Exchange?, *Investment Management and Financial Innovations*, 4(2), 103-112
- ATAŞ, F. R., (2004), *Şirket Karlılıklarının ve Temettü Politikalarının Hisse Senedi Fiyatı Üzerine Etkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir
- ATAY POLAT, M., (2014), *Sürdürülebilir Kalkınmada Elektrik Tüketimi ve Büyüme İlişkisi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya
- AYDIN, N., BAŞAR, M. ve COŞKUN, M., (2010), *Finansal Yönetim*, Ankara: Detay Yayıncılık
- BİLMAN, A.S., (2014), *Ticari Açıklık Büyüme Etkileşimi: Panel Veri Analizi ve Ülkeler Arası Karşılaştırma*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir
- BOLAK, M., (2014), *İşletme Finansı*, İstanbul: Birsen Yayınevi
- CEYLAN, A. ve KORKMAZ, T., (2012), *İşletmelerde Finansal Yönetim*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım
- ÇINAR, S. ve ÖZÇALIK, M., (2014), Gelişmekte Olan Ülkelerde Mali Sürdürülebilirlik: Panel Veri Analizi, *Journal of Yasar University*, 9(33), 5623-5635
- ERCAN, M. K. ve BAN, Ü., (2010), *Finansal Yönetim*, Ankara: Gazi Kitabevi
- GÖNENLİ, A., (1991), *İşletmelerde Finansal Yönetim*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yayın No:143
- GÜNAY, S. G., (2015), *Finansal Yönetim*, Ankara: Paradigma Akademi Yayınları
- GÜREL, E., (2008), *Kar Dağıtım Politikalarının Etkinliği ve İMKB Uygulaması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara
- GÜRİSOY, C. T., (2012), *Finansal Yönetim İlkeleri*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım
- İLERİ, F. Ş., (2016), *Nakit Kâr payı Ödemesinin Firma Değeri Üzerine Etkisi: Türkiye'de Otomotiv Sektörü Üzerine Bir Uygulama*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- MODIGLIANI, F. ve MILLER, M., (1961), Dividend Policy, Growth and The Valuation Shares, *The Journal of Business*, 34(4), 411-433
- OKKA, O., (2015), *Analitik Finansal Yönetim*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- PEKKAYA, M., (2006), Kâr payı Dağıtımının Şirket Değeri Üzerine Etkisi: İMKB 30 Endeks Hisselerine Bir Analiz, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 182-209
- PESARAN, H.M., (2007), A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross Section Dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312
- PESARAN, H.M., (2004), *General Diagnostic Test for Cross Section Dependence in Panels*, <http://www.econ.cam.ac.uk/research-files/repec/cam/pdf/cwpe0435.pdf> .
- YALÇINKAYA, Ö. ve KAYA, V., (2017), Politik İstikrarın/İstikrarsızlığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Dünyanın En Büyük İlk 20 Ekonomisi Üzerinde Bir Uygulama(1996/2015), *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(2), 277-298
- ZEREN, F., (2017), Kâr payı Bilmecesinin Araştırılması: BİST Temettü 25 Endeksi Üzerine Bir Uygulama, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 172-183

## TÜRKİYE'DE YENİLENEBİLİR ENERJİ TÜKETİMİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ASİMETRİK ETKİLERİ

### THE ASYMMETRIC EFFECTS OF RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION ON ECONOMIC GROWTH IN TURKEY

Şükrü APAYDIN\*

Afşin GÜNGÖR\*\*

Celal TAŞDOĞAN\*\*\*

#### Öz

Ekonomik büyüme ve kalkınma tüm dünya ülkelerinin en temel amacıdır. Artan enerji talebinin önemli bir kısmı birincil enerji kaynaklarından karşılanmasına rağmen, son yıllarda yenilenebilir enerji kaynaklarının üretim ve tüketimi de giderek artmaktadır. Bu çalışmanın amacı yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki asimetrik etkilerini ampirik olarak analiz etmektir. Türkiye'nin 1965-2017 dönemine ait verileri kullanılarak yapılan analizde, doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif model kullanılmıştır. Çalışmada ayrıca, durağanlığı test edilebilmek amacıyla, ADF, PP, Ng-P ve KPSS birim kök testlerinin yanı sıra Zivot ve Anders tarafından geliştirilen yapısal kırılmalı birim kök testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, değişkenler fark durağan olarak bulunmuş ve iki değişken arasında uzun dönemde asimetrik bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca bulgulara göre, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Ancak yenilenebilir enerji tüketiminde meydana gelen pozitif ve negatif şoklar, büyüme üzerinde asimetrik etkiler ortaya koymaktadır. Çalışmada yenilenebilir enerji tüketimindeki pozitif şoklarının etkisinin, negatif şokların etkisine göre daha küçük olduğu bulunmuştur. Yenilenebilir enerji tüketimindeki yüzde birlik artış ekonomik büyümeyi yaklaşık olarak yüzde 0.4 oranında artırırken, yüzde birlik azalışlar büyümeyi yüzde 0,7 oranında azaltmaktadır.


**Anahtar Kelimeler:** Yenilenebilir Enerji, Ekonomik Büyüme, NARDL Modeli, Türkiye


#### Abstract

Economic growth and development is the main aim of all countries worldwide. Although an important part of the increasing demand is met by primary energy sources, the production and the consumption of renewable energy sources have risen in recent years. The objective of this study is to empirically analyze the asymmetric effects of renewable energy consumption on economic growth. In the analysis conducted using Turkey's 1965-2017 period data, the nonlinear autoregressive distributed lag (NARDL) model was used. In addition to the classical unit root tests such as ADF, PP, Ng-P and KPSS, structural break unit root test, proposed by Zivot and Anders was used in order to test stationary. According to the results of unit root tests, the variables were stationary in the first degree, and an asymmetrical relationship between the two variables was determined in the long-run. Moreover, according the findings, there is a direct correlation between renewable energy consumption and economic growth. However, positive and negative shocks in renewable energy consumption have asymmetric effects on growth. In the study, it has found that the impact of positive shocks in renewable energy consumption was smaller than the effect of negative shocks. The one percent increase in renewable energy consumption increases economic growth by approximately 0.4 percent, while the one percent fall decreases growth by 0.7 percent.

**Keywords:** Renewable energy, Economic growth, NARDL Model, Turkey

\*  Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, sukruapaydin@nevsehir.edu.tr

\*\*  Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, afsingungor@hotmail.com

\*\*\*  Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, tasdogan@hotmail.com

## EXTENDED SUMMARY

### Research Problem

One of the most fundamental factors in the sustainable economic growth and the development issues is undoubtedly energy. The energy demand, the both input and output in the production process, has increased and caused the search for alternative energy sources in recent years. In this context, the increases in the demand for renewable energy have pointed out in energy literature. During 1965-2017 period, while the consumption of renewable energy has been increased by about ten percent globally, Turkey has risen by almost thirty percent (See Table 1). Thus, the main aim of this study is to empirically examine the asymmetric effects of renewable energy consumption on economic growth in Turkey.

### Research Questions

The questions asked in the study are as follows: Is there a cointegration relationship between renewable energy consumption and economic growth? If so, how renewable energy consumption affects economic growth? What is the impact of the increase and decrease in renewable energy consumption on growth? In other words, does renewable energy consumption affect the economic growth asymmetrically?

### Literature Review

In the literature, there are a large number of studies examining the effects of energy consumption on growth. However, studies using different country, country groups, different energy proxies and different methods often focus on causality relationships between the variables. In spite of that, according to the results obtained, it is possible to classify studies according to four different hypotheses: According to the neutrality hypothesis, there is no relationship between energy consumption and gross domestic product. In the conservation hypothesis, causality functions from growth to energy consumption. In the growth hypothesis, causality is from energy to economic growth. Finally, the feedback hypothesis draws attention to a bidirectional causality relationship between growth and energy consumption. In this study, unlike other empirical studies on the subject, it is investigated whether there is a non-linear relationship between renewable energy consumption and economic growth. Because, although there is no linear relationship between the two variables, asymmetric relations may exist. Thus, this study has the potential to contribute to the relevant empirical literature.

### Methodology

In this study, nonlinear autoregressive distributed lag (NARDL) model was used to determine the asymmetrical relations between renewable energy and economic growth. This methodology consists of the following steps: first, the stationary degrees of the variables were investigated by ADF, PP Ng-P, KPSS and Zivot-Anders unit root tests. Second, the bound test was applied to both the linear and non-linear model to determine the long-term relationship between the variables. Thirdly, the NARDL model was estimated because there was a long-term relationship between the variables according to the non-linear model. Finally, the long and short-term asymmetric effect coefficients were calculated. The analysis covers Turkey's annual data for the period 1965-2017. The real GDP data are obtained from the World Bank online database, and renewable energy consumption data are provided from www.bp.com website. All the variables are converted logarithmic form.

### Results and Conclusions

As a result of the unit root tests, it was determined that all variables were stationary in the first degree. In other words, all variables are integrated at  $I(1)$ . According to the results of cointegration analysis, there was no long-term relationship between the variables in the linear model (ARDL model), whereas it was found that the variables were cointegrated in the non-linear model (NARDL model). According to the results, there is a direct correlation between renewable energy consumption and economic growth. However, positive and negative shocks in renewable energy consumption have asymmetric effects on growth. The empirical results also indicate that the impact of increases in renewable energy consumption was smaller than the effect of decreases in renewable energy demand. The one percent increase in renewable energy consumption increases economic growth by approximately 0.4 percent, while the one percent falling decreases growth by 0.7 percent. Therefore, the promotion of renewable energy production and consumption, the development of policies to increase investments in this area are of great importance both for reducing the foreign dependency of the economy and for the sustainability of growth and development.



## GİRİŞ

Sürdürülebilir bir iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanması tartışmasız tüm dünya ülkelerinin en temel ekonomik amacıdır. Bu amacın gerçekleştirilmesinde emek ve sermaye gibi temel üretim faktörleriyle birlikte enerji de önemi gittikçe artan bir faktör konumundadır. Bu önemin giderek artıyor olmasının nedeni, enerjinin hem üretim sürecinin her aşamasında kullanılan bir faktör olması hem de refah düzeyinin bir göstergesi olarak kullanılmasıdır. Bir diğer ifadeyle, enerji faktörü üretim sürecinin hem girdisi hem çıktısı durumundadır (Organisation for Economic Cooperation and Development [OECD], 2006; Bruns, 2012; Aydın ve Esen, 2017). Bu çerçevede sadece enerji faktörünün üretim düzeyi üzerindeki etkisi değil, ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasında tek yönlü ya da çok yönlü nedensellik ilişkileri söz konusu olabilmektedir (Solow, 1974; Stiglitz, 1974). Bu çok yönlü özelliklerine rağmen 1973-74 Petrol Krizi yıllarına kadar enerjinin önemi büyük ölçüde ihmal edilmiş, söz konusu krizlerin yanı sıra ekonomik büyüme ve kalkınma hızlarının artması, dünya nüfusundaki artışlar, kentleşme olgusunun hız kazanması ve teknolojik ilerlemeler gibi etkenler enerji talebinin artmasına ve enerji faktörünün öneminin daha iyi anlaşılmasına yol açmıştır. Bu çerçevede ülkelerin mevcut enerji kaynaklarının etkin kullanımı ve alternatif enerji kaynakları arayışları hız kazanmış, hem politik hem de teorik anlamda yenilenebilir enerji konusundaki çalışmalar hız kazanmıştır (Berndt ve Wood, 1975; Paul ve Bhattacharya, 2004; Stern ve Cleveland, 2004; Samuel vd. 2013; BP, 2015; Karagöl ve Kavaz, 2017).

“Doğal kaynaklardan elde edilebilen ve kendini sürekli yenileyebilen bir enerji kaynağı” olarak tanımlanan yenilenebilir enerji, sürekli yenilenebilme ve yok olmama özellikleri ile dikkat çekerken, bir yandan karbon salınımını azaltması diğer yandan yerli kaynaklardan üretildiği için dışa bağımlılığı azaltması gibi nedenlerden dolayı, özellikle enerjide dışa bağımlılığı yüksek olan ülkelerin sürdürülebilir büyüme ve kalkınmaları açısından son derece önem arz etmektedir (Karagöl ve Kavaz, 2017: 8). Yenilenebilir enerjinin güneş, rüzgâr, jeotermal, hidrolik, biokütle, dalga hidrojen enerjileri gibi türleri bulunmasına ve çok çeşitli kaynaklardan (güneş, rüzgâr, yer altı suları, nehir ve akarsular, biyolojik atıklar, vb.) üretilebiliyor olmasına rağmen, hem dünya genelinde hem de Türkiye’de enerji tüketiminde ilk sırayı petrol, kömür ve doğalgaz gibi birincil enerji kaynakları almaya devam etmektedir (Holdren, vd. 1980; Aydın, 2010; Koç ve Şenel, 2013; Karagöl ve Kavaz, 2017).

Dünya genelinde kullanılan birincil enerji miktarı 1965-2017 dönemi itibarıyla yaklaşık 8,4 milyar ton eşdeğer petrol iken bu dönemdeki artış oranı yüzde 2,5 düzeyindedir. Söz konusu analiz alt dönemler itibarıyla yapıldığında 1965-1980 döneminde tüketilen birincil enerji miktarı ortalama 5,3 milyar ton eşdeğer petrol iken, küreselleşme olgusunun ilk evresi olan 1980-2000 döneminde ortalama 7,9 milyar tona yükselmiş ve 2000-2017 döneminde ortalama 11,6 milyar ton eşdeğer petrol olarak gerçekleşmiştir. Her ne kadar tüketim miktarları artmış olsa da birincil enerji tüketimi artış hızlarının dönemsel olarak görece azaldığı dikkat çekmektedir. Bu durum Türkiye açısından ele alındığında daha belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Türkiye’de birincil enerji kullanımı 1965-2017 dönemi için 57,6 milyon ton eşdeğer petrol iken, 1965-1980 döneminde 16,7, 1980-2000 döneminde 47,5 ve 2000-2017 döneminde 104,9 milyon ton eşdeğer petroldür. Bununla birlikte dönemsel artış oranlarında neredeyse yarı yarıya bir azalma olduğu görülmektedir (Tablo 1).

Enerji kullanımı açısından asıl dikkate değer husus, yenilenebilir enerji kullanımı konusundadır. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de yenilenebilir enerji kullanımında oldukça ciddi artışlar söz konusudur. 1965-2017 dönemi için dünya genelinde yenilenebilir enerji tüketimi yaklaşık olarak ortalama yüzde 10 civarında artmışken, bu oran aynı dönem için Türkiye’de yüzde 26’lar düzeyindedir. Tablo 1’de görüldüğü üzere, dünya yenilenebilir enerji kullanımı dönemsel olarak ortalama 7 milyon ton eşdeğer petrolden, önce 27 milyon tona ve son dönemde 185 milyon ton eşdeğer petrole yükselmektedir. Özellikle 2000-2017 dönemindeki artış oranı önceki dönemlerin tam iki katı olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu olgu Türkiye açısından ele alındığında, miktar düzeyinde olmasa da artış oranları bakımından çok çarpıcı sonuçlar içermektedir. Zira özellikle küreselleşme döneminde yenilenebilir enerji tüketimindeki artışlar yüzde 30’lar düzeyini aşmaktadır.

**Tablo 1:** Türkiye ve Dünyada Enerji Tüketimi (1965-2017 Dönemi)

Dönem	Birincil Enerji Tüketimi				Yenilenebilir Enerji Tüketimi			
	Toplam Dünya		Türkiye		Toplam Dünya		Türkiye	
	MTEP	Artış (%)	MTEP	Artış (%)	MTEP	Artış (%)	MTEP	Artış (%)
1965-2017	8378,295	2,540	57,681	6,080	74,727	9,738	0,519	26,127
1965-1980	5308,758	3,983	16,778	8,327	7,138	7,009	0,038	4,038
1980-2017	7919,739	1,631	47,583	5,484	27,216	7,725	0,032	33,909
2000-2017	11598,802	2,215	104,901	4,833	185,293	14,184	1,464	32,624

Not: Hesaplamalar yazarlar tarafından yapılmıştır. MTEP : Milyon Ton Eşdeğer Petrol  
Kaynak: www.bp.com/content/.../bp/.../statistical-review/bp-stats-review-2018-all-data.xlsx.

Alternatif enerji kaynakları arayışları çerçevesinde dünyada ve Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketimindeki bu artışların, temel olarak, hem enerjide dışa bağımlılığın azaltılması hem de birincil enerji tüketiminin yol açtığı olumsuz çevresel etkiler dikkate alınarak, büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilirliği bağlamında gündeme gelmesi söz konusudur (Sadorsky, 2008 ve 2009; OECD, 2006 ve 2010). Zira 1965-2017 döneminde hem dünya ekonomisi hem de özellikle Türkiye’de birincil enerji tüketimi, karbon salınımı ve büyüme oranları arasında dikkat çekici eğilimler bulunmaktadır. Tablo 2’de özet olarak verilen rakamlar incelendiğinde, büyüme oranları ile karbon emisyonu ve birincil enerji tüketimi ortalama artış oranlarının birbirine yakın seyrettiği görülmektedir. Söz konusu dönemin genelinde Türkiye ekonomisi ortalama olarak yüzde 4,75 oranında büyürken, 2000-2017 alt döneminde bu oran ortalama olarak yüzde 5,24 dolayında gerçekleşmiştir. Türkiye’de 2000-2017 döneminde, özellikle 2001 Krizi sonrasında başlayan ekonomik büyüme, 2009 yılına kadar kesintisiz olarak devam etmiş ve istikrarlı bir büyüme gözlemlenmiştir. Bu çerçevede 2002-2008 dönemi dikkate alındığında büyüme oranı ortalama yüzde 6,2 olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılında yüzde 4,7 oranında bir küçülmeye rağmen 2010-2017 döneminde ortalama büyüme hızı yaklaşık yüzde 6’lık bir oranla, bir önceki dönemi (2002-2008 dönemini) de aşmıştır.

**Tablo 2:** Türkiye ve Dünyada Birincil Enerji Tüketimi, Karbon Salınımı ve Büyüme Oranları (%) (1965-2017 Dönemi)

Dönem	Dünya			Türkiye		
	Birincil Enerji Tüketimi	Karbon Salınımı	Büyüme Oranları	Birincil Enerji Tüketimi	Karbon Salınımı	Büyüme Oranları
1965-1980	3,983	3,383	4,484	8,327	7,689	4,636
1980-2000	1,631	1,173	2,915	5,484	5,229	4,162
2000-2017	2,215	2,101	2,902	4,833	4,591	5,243
1965-2017	2,540	2,148	3,376	6,080	5,647	4,750

Not: Hesaplamalar yazarlar tarafından yapılmıştır. Verilen oranlar dönem ortalamalarını göstermektedir.  
Kaynak: Tablo 1 ve <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>

Kısacası, hem dünya genelinde hem de Türkiye’de yaşanan bu uzun dönemli büyüme oranlarına paralel olarak özellikle yenilenebilir enerji tüketiminde ciddi oranda artışlar meydana gelmiştir. Bu durumda gözlemlenen bu görece artışın ekonomik büyümeyi nasıl etkilediği, yenilenebilir enerji tüketimi ile büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunup bulunmadığı cevaplanması gereken sorular arasındadır. Buradan hareketle bu çalışmanın konusunu, yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin belirlenmesi oluşturmuştur. Türkiye’nin 1965-2017 dönemine ait verileri kullanılarak yapılan analizde, Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif (Nonlinear Autoregressive Distributed Lag – NARDL) Model kullanılmıştır. Bu modelin seçilmesinin bir nedeni, yenilenebilir enerji tüketiminde meydana gelen pozitif ve negatif şokların büyüme üzerindeki hem kısa hem de uzun dönem etkilerinin aynı anda belirlenebilmesidir. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, hem analiz edilen dönemin görece daha geniş bir zaman aralığını kapsamaması, hem yenilenebilir enerji ile büyüme arasındaki asimetric ilişkilere odaklanması ve doğrusal olmayan ilişkilerin araştırılmasında kullanılan bir yöntemin benimsenmiş olması, çalışmayı diğer çalışmalardan farklılaştıran noktalar olarak değerlendirilebilir. Bundan dolayı çalışmanın ilgili ampirik literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmadan beklenen sonuç, yenilenebilir enerji kullanımındaki artışların büyümeyi artıracak, azalışların ise büyümeyi negatif yönde etkileyeceği şeklindedir.

## 1. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, enerji tüketiminin ekonomi üzerindeki etkilerine yönelik ilk çalışmaların 1970’li yıllarda başladığı ve giderek arttığı dikkat çekmektedir. Değişik ülke ya da ülke grupları, farklı enerji değişkeni ya da farklı yöntemler kullanılmakla birlikte, yapılan çalışmaları dört farklı hipotez çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Bu hipotezler yansızlık, korumacılık, büyüme ve geri besleme hipotezleridir (Payne, 2010a; Öztürk, 2010; Omri, 2014).

*Yansızlık hipotezine* (neutrality hypothesis) göre, enerji tüketimi ile gayrisafi yurtiçi hasıla arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Bir başka deyişle değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur ve enerji tüketimiyle ilgili korumacı ya da genişletici politikalar büyümeyi beklenen yönde etkilememektedir.<sup>1</sup> *Korumacılık hipotezinde* ise (conservation hypothesis) nedenselliğin büyümeden enerji tüketimine doğru işlediği ileri sürülmektedir. Bu hipoteze göre enerji tüketimi, enerji bağımlılığı az olan bir ekonomideki benzer şekilde, büyüme üzerinde ya hiçbir etki yapmamakta veya çok küçük bir etki ortaya koymaktadır.<sup>2</sup> *Büyüme hipotezi* (growth hypothesis), nedenselliğin yine tek yönlü olmakla birlikte bu kez enerji tüketiminden büyümeye doğru işlediği bir hipotezdir. Bu hipoteze göre, enerji tüketimi hem doğrudan hem de emek ve sermaye faktörlerinin bir tamamlayıcısı olarak rol oynamaktadır. Burada enerji tüketimindeki pozitif şoklar ekonomik büyümeyi artırırken negatif şoklar büyümeyi olumsuz etkilemektedir.<sup>3</sup> Son olarak *geri besleme hipotezi* (feedback hypothesis), büyüme ve enerji tüketimi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisine dikkat çekmektedir.<sup>4</sup>

Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen geniş bir literatür bulunmasına rağmen, yenilenebilir enerji ve büyüme ilişkisine odaklanan çalışmaların sayısı giderek artmakla birlikte, enerji iktisadi literatürüne görece az sayıdadır. Aşağıda konuyla ilgili olarak, bu çalışma ile karşılaştırma yapabilmek amacıyla, zaman serisi yöntemleri kullanılarak yapılan hem yukarıda zikredilen hem de görece daha yeni seçilmiş bazı çalışmalar özetlenmiş ve Tablo 3’te gösterilmiştir.

En küçük kareler yöntemi çerçevesinde Çin ekonomisine ait 1978-2008 dönemi verilerle yaptığı çalışmada Fang (2011), yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyüme ve refah üzerindeki etkisini hem miktar hem oransal olarak araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre, yenilenebilir enerji tüketimindeki yüzde 1’lik artış reel GSYH’yi yüzde 0,12 oranında artırırken, kişi başına düşen reel GSYH’yi yüzde 0,16 oranında artırmaktadır. Buna karşılık aynı çalışmada yenilenebilir enerjinin ekonomik refah üzerindeki etkisi oransal olarak anlamsız bulunmuş ve yenilenebilir enerji payındaki artışın refahı negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Tuçcu, vd. (2012), ARDL ve Hatemi-J nedensellik analizine dayalı olarak G7 ülkeleri için yaptıkları çalışmada, yenilenebilir ya da yenilemeyen enerjinin ekonomik büyüme açısından önemli ve genişletilmiş üretim fonksiyonunun (augmented production function) uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesi bakımından daha etkin olduğunu belirtmektedir. Çalışmada ayrıca yenilenebilir enerji ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik bulunduğu tespit edilmektedir.

Buna karşılık ABD ekonomisi için yaptıkları çalışmada Yıldırım, vd. (2012), Toda-Yamamoto süreci ve bootstrap nedensellik testleri çerçevesinde, toplam ve alt kalemler itibarıyla yenilenebilir enerji ve reel GSYH herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığını rapor etmektedir.

Öcal ve Aslan (2013) ise Türkiye ekonomisinin 1990-2010 dönemini kapsayan çalışmalarında ARDL ve Toda-Yamamoto nedensellik testlerini kullanmış ve büyümeden yenilenebilir enerjiye doğru işleyen bir

<sup>1</sup> Bu hipotezi destekleyen çalışmalara örnek olarak Akarca ve Long II (1980), Erol ve Yu (1987), Yu ve Hwang (1984), Yu ve Jin (1984), Cheng (1999), Altınay ve Karagöl (2004), Jobert ve Karanfil (2007), Karanfil (2009), Halıcıoğlu (2009), Payne (2010b) ile Erdoğan ve Gürbüz (2014) verilebilir.

<sup>2</sup> Kraft ve Kraft (1978), Cheng ve Lai (1997), Aqeel ve Butt (2001), Lise ve Montfort (2005), Zamani (2007), Zhang ve Cheng (2009), Öztürk vd. (2013), Hwang ve Yoo (2014), Sica ve Şentürk (2016) ile Topçu ve Tel (2018) çalışmaları bu hipotezi destekleyen sonuçlar ortaya koymuştur.

<sup>3</sup> Stem (2000), Soytaş vd. (2001), Ho ve Siu (2007), Bowden ve Payne (2009), Mucuk ve Uysal (2009) tarafından yapılan çalışmalarda büyüme hipotezine uygun sonuçlar elde edilmiştir. Ayrıca Narayan ve Smyth (2008), Apergis ve Payne (2009, 2010a ve 2010b), Omri (2013), Çınar ve Yılmaz (2015) yenilenebilir enerjinin büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılan diğer çalışmalardır.

<sup>4</sup> Değişkenler arası karşılıklı bir nedenselliğin bulunduğu çalışmalardan bazılarını örnek olarak Hwang ve Gum (1991), Glasure (2002), Paul ve Bhattacharya (2004), Erdal vd. (2008), Belloumi (2009), Kaplan, vd. (2001), Öztürk ve Uddin (2012) verilebilir.

nedensellik bulmuşlardır. Yazarlar ayrıca yenilenebilir enerji tüketiminin uzun dönemde ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmaktadır.

**Tablo 3:** Yenilenebilir Enerji Tüketimi – Ekonomik Büyüme İlişkisini İnceleyen Seçilmiş Ampirik Çalışmalar

Yazar ve Yıl	Ülke ve Dönem	Yöntem	Değişkenler	Sonuç
Fang (2011)	Çin, 1978-2008	EKK	Renew, GSYH, L, K	Renew → GSYH
Tuğcu, vd. (2012)	G7 Ülkeleri, 1980-2009	ARDL, Hatemi-J Nedensellik	Renew, GSYH	Renew ↔ GSYH
Yıldırım, vd. (2012)	ABD, 1949-2010	Hatemi-J Nedensellik	Renew, GSYH	Renew ∅ GSYH
Öcal ve Aslan (2013)	Türkiye, 1990-2010	ARDL, Toda-Yamamoto Nedensellik	Renew, GSYH	GSYH → Renew
Shahbaz, vd. (2015)	Pakistan, 1972-2011	ARDL, VECM, Granger Nedensellik	Renew, GSYH, L, K	Renew ↔ GSYH
Doğan (2015)	Türkiye, 1990-2012	ARDL, Gregory-Hansen ve Johansen Eşbütünleşme, VECM	Renew, Nonrenew, GSYH, L, K	Renew → GSYH
Doğan (2016)	Türkiye, 1990-2012	ARDL, Gregory-Hansen ve Johansen Eşbütünleşme,	Renew, Nonrenew, GSYH, L, K	Renew ↔ GSYH
Aslan ve Öcal (2016)	AB Yeni Üye Ülkeleri, 1990-2009	ARDL, Hatemi-J Nedensellik	Renew, GSYH, K, L	Renew ∅ GSYH (5 Ülke) Renew → GSYH (1 Ülke) GSYH → Renew (1 Ülke)
Rafindadi ve Öztürk (2017)	Almanya, 1971-2013	ARDL, Bayer-Hanck Eşbütünleşme, VECM Granger Nedensellik	Renew, GSYH, K, L	Renew ↔ GSYH
Alper (2018)	Türkiye, 1990-2017	Bayer-Hanck Eşbütünleşme, Toda-Yamamoto Nedensellik	Renew, GSYH, K, L	GSYH → Renew
Durğun ve Durğun (2018)	Türkiye, 1980-2015	ARDL, Toda-Yamamoto	Renew, GSYH	Renew ↔ GSYH
Bulut ve Muratoğlu (2018)	Türkiye, 1990-2015	ARDL, Hatemi-J Nedensellik	Renew, GSYH	Renew ∅ GSYH

Not: Renew: Yenilenebilir enerji, Nonrenew: Yenilenemeyen enerji, GSYH: Büyüme, L: Toplam işgücü ya da işgücüne katılım oranı, K: Sabit sermaye oluşumunu göstermektedir. Ayrıca → tek yönlü ilişkiyi, ↔ çift yönlü ilişkiyi ve ∅ simgesi de ilişki olmadığını göstermektedir.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

ARDL ve vektör hata düzeltme modeli çerçevesinde 1972-2011 dönemi Pakistan ekonomisi için yaptıkları çalışmada Shahbaz, vd. (2015), değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğu, yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği bulgusuna ulaşmaktadır.

ARDL, Gregory-Hansen eşbütünleşme, Johansen eşbütünleşme ve vektör hata düzeltme modeli kullanılarak Türkiye ekonomisinin 1990-2012 dönemi için yaptığı çalışmada Doğan (2015), yenilenebilir enerjiden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine ulaşmaktadır. Ayrıca yazar yenilenemeyen enerjinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilemesine rağmen, yenilenebilir enerjinin büyüme üzerinde yüzde 5 güven aralığında negatif etkiye sahip olduğu bulgusunu elde etmiştir. Buna karşılık aynı yazar tarafından 2016 yılında yapılan ve Türkiye'nin 1988-2012 dönemi verilerini kapsayan çalışmada, yenilenemeyen enerjinin büyümeyi yine pozitif etkilediği buna karşılık yenilenebilir enerjinin anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Çalışmada ayrıca yenilenebilir enerji – büyüme ilişkisinde kısa ve uzun dönemde sırasıyla korumacılık ve geribesleme hipotezlerini destekleyen bulgular elde edilmiştir (Doğan, 2016).

ARDL ve Hatemi-J nedensellik analizlerine dayalı olarak Avrupa Birliğine yeni üye olan ülkelerin 1990-2009 verileri çerçevesinde yaptıkları analizde Aslan ve Öcal (2016), incelenen tüm ülkelerde yenilenebilir enerji tüketiminin büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşırken, nedensellik ilişkisi yönünden farklı ülkeler açısından farklı bulgular elde etmektedir. Bu çerçevede kimi ülkelerde çift yönlü nedensellik tespit edilmiş, bazı ülkelerde tek yönlü ve kimi ülkelerde de herhangi bir ilişki çıkmamıştır.

Clemente-Montanes-Reyes trendden arındırılmış yapısal kırılma ve ARDL sınır testi ile Bayer-Hanck eşbütünleşme analizleri çerçevesinde, Almanya ekonomisi 1971-2013 çeyreklik verileriyle yapılan analizde Rafindadi ve Öztürk (2017), değişkenler arasında çift yönlü bir nedenselliğin bulunduğunu, yenilenebilir enerjinin büyümeyi pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir. Çalışmaya göre yenilenebilir enerji tüketimindeki yüzde 1’lik artış Alman ekonomik büyüme oranını yüzde 0,2194 oranında artırmaktadır.

1990-2017 dönemini kapsayan ve Bayer-Hanck eşbütünleşme testi ile Toda-Yamamoto nedensellik analizleri çerçevesinde Türkiye ekonomisine yönelik çalışmada Alper (2018), kişi başına GSYH büyüme oranı, yenilenebilir enerji kullanım oranı, toplam sabit sermaye oranı ve işgücüne katılım oranından oluşan değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespitine ek olarak ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketimine doğru bir nedensellik ilişkisi ve enerji kullanımındaki yüzde 1’lik artışın büyümeyi yüzde 0,19 oranında artırdığı bulgularına ulaşmaktadır.

ARDL ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri çerçevesinde Durğun ve Durğun (2018) 1980-2015 dönemi Türkiye ekonomisinde yenilenebilir enerji ile ekonomik büyüme ilişkisini araştırmaktadır. Elde edilen bulgulara göre yüzde 5 güven aralığında değişkenler eşbütünleşiktir ve yenilenebilir enerji tüketiminden büyümeye doğru işleyen bir nedensellik söz konusudur.

Bulut ve Muratoğlu (2018) tarafından ARDL ve Hatemi-J nedensellik analizleri yardımıyla 1990-2015 dönemi Türkiye ekonomisine yönelik yapılan çalışmada, yenilenebilir enerji ile büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı gibi, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin de bulunmadığı bulgusuna ulaşmaktadır.

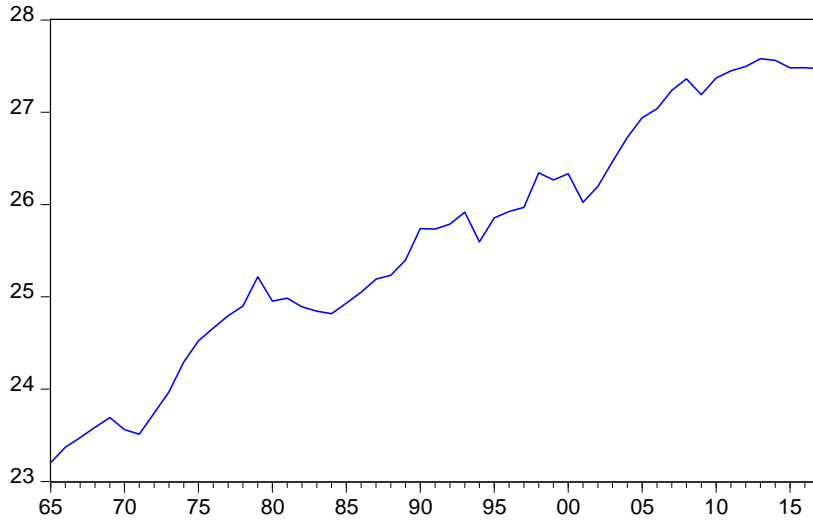
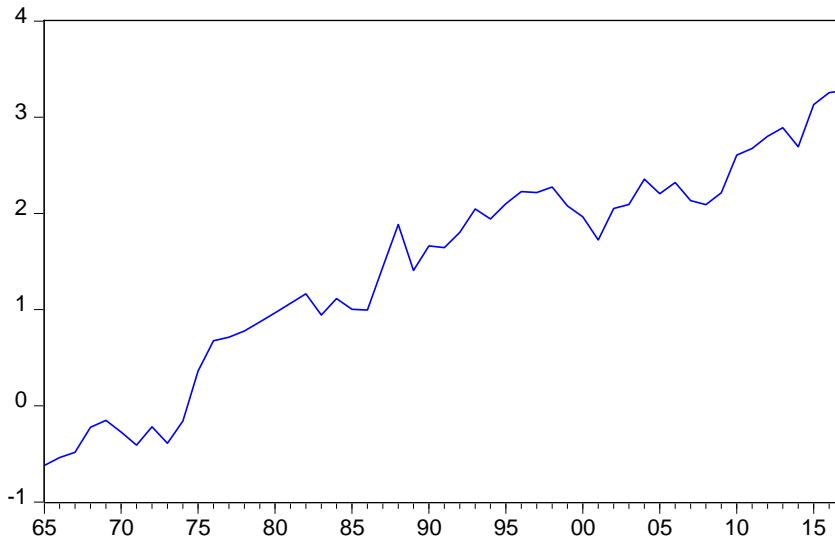
Yapılan açıklamalardan da görülebileceği gibi, yenilenebilir enerji tüketimi ile büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen literatürde ortak bir sonuç ortaya çıkmadığı gibi, incelenen ve tespit edilebilen çalışmalarda genel olarak doğrusal yöntemler kullanılmıştır. Bu çalışmada ise ilgili ampirik literatürde tespit edilebilen halihazırdaki çalışmalardan farklı olarak, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan ilişkilerin varlığı araştırılmaktadır. Zira iki değişken arasında doğrusal olarak bir ilişki olmasa bile, asimetrik ilişkiler bulunabilmektedir. Dolayısıyla, yenilenebilir enerji – büyüme ilişkisinin araştırılması amacıyla benimsenen yöntemin en azından Türkiye literatüründe henüz uygulanmamış olması nedeniyle, bu çalışmanın, konuyla ilgili ampirik literatüre yeni bir katkı sağlama potansiyeli taşıması söz konusudur. Bu açıdan elde edilecek ampirik bulgular, büyümenin sürdürülebilirliği çerçevesinde yenilenebilir enerji yatırımlarının önem ve önceliği bakımından başta Türkiye olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin politika tercihleri noktasında bir fikir sağlayabilecektir.

## 2. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Türkiye için 1965-2017 dönemi esas alınarak ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkilerin analiz edildiği çalışmada, ekonomik büyümeyi temsilen reel gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH), enerji faktörünü temsilen jeotermal, güneş, rüzgâr, biokütle ve atık enerjilerinin toplamından oluşan yenilenebilir enerji tüketimi kullanılmıştır. Reel GSYH değişkeni Dünya Bankası internet sitesinden 2010 yılı fiyatlarıyla ABD doları olarak, enerji tüketim miktarı www.bp.com sitesinden kilogram petrol eşdeğeri olarak sağlanmıştır. Ayrıca yapılan analizlerde kullanılan toplam GSYH ve yenilenebilir enerji değişkeninin logaritmaları alınarak sırasıyla *loggdp* ve *logrenew* kısaltmaları ile gösterilmiştir. Bundan başka aşağıda gösterileceği gibi, 1998 ve 2001 yıllarında yapısal kırılmalar tespit edildiği için, söz konusu kırılmaları dikkate alabilmek amacıyla, bu yıllarda “1” diğer yıllarda “0” değerini alan kukla değişken modele eklenmiştir. Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 4’te, düzey değerleri itibarıyla grafikleri Şekil 1 ve Şekil 2’de gösterilmiştir.

**Tablo 4:** Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler ve Testler (1965-2017 Dönemi)

	<i>LOGGDP</i>	<i>LOGRENEW</i>
Mean	25.61026	1.441767
Median	25.73409	1.723779
Maximum	27.58034	3.277608
Minimum	23.20353	-0.619324
Std. Sapma	1.325928	1.100565
Skewness	-0.095613	-0.399266
Kurtosis	1.945354	2.123184
Jarque-Bera	2.537035	3.105931
Gözlem Sayısı	53	53
<i>LOGGDP</i>	1.000000	
<i>LOGRENEW</i>	0.960091	1.000000

**Şekil 1:** Türkiye'de 1965-2017 Dönemi Reel GSYH**Şekil 2:** Türkiye'de 1965-2017 Dönemi Yenilenebilir Enerji Tüketimi

Analizde kullanılan değişkenlerin durağanlığı önce geleneksel birim kök testleriyle incelenmiş, daha sonra yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testi uygulanmıştır. Nihayet değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunup bulunmadığı ilk olarak doğrusal Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) modeli ile araştırılmış, daha sonra doğrusal olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (NARDL) modeli ile incelenmiştir.

## 2. 1. Birim Kök Testleri

Araştırmada durağanlığın test edilebilmesi için, ampirik analizlerde en fazla kullanılan dört birim kök testinden yararlanılmıştır. Bunun nedeni, her birim kök testinin çeşitli zayıf yönlerinin bulunabilmesi ve bunlar dikkate alınarak geliştirilen görece daha yeni testlerle karşılaştırma yapabilme düşüncesidir. Bu çerçevede önce 1979 yılında Dickey ve Fuller tarafından geliştirilen Genişletilmiş Dickey-Fuller

(Augmented Dickey-Fuller – ADF) testine yer verilmiş daha sonra sırasıyla Phillips ve Perron, KPSS ve Ng-Perron testleri uygulanmıştır.

Zaman serilerinin durağanlığının belirlenebilmesi amacıyla ilk olarak Fuller (1976) tarafından önerilen daha sonra Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilen ADF testi uygulanmıştır. ADF testi, zaman serilerinin kendi gecikmeli değerlerinden etkilenmeleri durumunda durağan olmayacakları ve ilgili zaman serilerinin bir otoregresyon sürecinden türetildikleri varsayımına dayanmaktadır. Bu testte serinin birim kök içerdiği boş hipotezine karşılık, birim kök içermediği alternatif hipotez sınaması yapılmakta ve bu sınama sırasıyla sabit terim ve trend içermeyen, sabit terimli ve sabit terim ile trend içeren (1), (2) ve (3) numaralı modeller tahmin edilerek gerçekleştirilmektedir (Kutlar, 2005: 312):

$$\text{Sabit terim ve trendsiz model} \quad : \quad \Delta Y_t = \gamma y_{t-1} + u_t \quad (1)$$

$$\text{Sabit terimli model} \quad : \quad \Delta Y_t = m_0 + \gamma y_{t-1} + u_t \quad (2)$$

$$\text{Sabit terim ve trendli model} \quad : \quad \Delta Y_t = m_0 + \gamma y_{t-1} + m_{1t} + u_t \quad (3)$$

Bu modellerin tahmininde hata teriminin otokorelasyon içermediği ve ilgili zaman serisinin AR(1) modeline uygun olduğu varsayılmıştır. Ancak zaman serilerinin daha yüksek dereceden AR süreci içerebilmektedir. Bu durum dikkate alınarak geliştirilen ADF testinde, yukarıdaki modellerde eşitliğin sağ tarafına bağımlı değişkenin  $p$  gecikmeli değerleri eklenerek sorun aşılmaya çalışılmıştır. Ancak pek çok zaman serisi *hareketli ortalama süreci (MA)* içerebilmekte, bu sürecin önemli olması halinde modele daha fazla gecikme eklenmesi gerekmektedir. Fakat bu durumda da testlerde önemli derecede *boyut bozukluğu (size distortion)* ortaya çıkmaktadır. ADF testinin bu yönüne dikkat çekmek üzere Phillips-Perron testi geliştirilmiştir (Schwert, 1989; Enders, 1995; Güloğlu, 2008).

Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen testin ADF testinden temel farkı, burada hata terimlerinin gecikmeli değerlerinin serisel olarak ilişkili ve değişen varyanslı olarak ele alınmasıdır. Ayrıca ADF testlerinde otokorelasyonu giderebilmek amacıyla gecikmeli değerlere yer verilirken, PP testinde sorun test istatistiği modifiye edilerek giderilmeye çalışılmaktadır. PP testi aşağıdaki (4) ve (5) numaralı denklemlerin tahminine dayanmaktadır (Phillips ve Perron, 1988: 338):

$$y_t = \hat{\mu} + \hat{\alpha}y_{t-1} + \hat{u}_t \quad (4)$$

$$y_t = \tilde{\mu} + \tilde{\beta} \left( t - \frac{1}{2}T \right) + \tilde{\alpha}y_{t-1} + \tilde{u}_t \quad (5)$$

Test istatistiğinin modifiye edilmesi, PP testinin temel avantajı olmakla birlikte, hata teriminde büyük ve negatif MA bileşeni bulunduğu yapılan testte önemli boyut bozukluğu veya örneklem çarpıklığı ortaya çıkabilmektedir. Nitekim Schwert (1989), belirtilen durumda PP testinin ADF testine göre çok fazla örneklem çarpıklığı olduğunu da göstermiştir. Bunun yanında sabit ve trend içeren testlerin, sadece sabit terim içeren testlere göre test güçleri (yanlış bir hipotezin reddedilme olasılığının) azalmaktadır. Bu durumları dikkate alarak Ng-Perron alternatif birim kök testleri geliştirilmiştir (Güloğlu, 2008).

Perron ve Ng (1996) ile Ng ve Perron (2001) tarafından geliştirilen bu test, hata terimlerinin büyük negatif MA veya AR köklerine sahip olması durumunda ortaya çıkan boyut bozukluğunun düzeltilmesi için geliştirilmiştir (Perron ve Ng, 1996). *M testleri* olarak adlandırılan dört istatistiğin ( $MZ_\alpha$ ,  $MZ_t$ ,  $MSB$  ve  $MP_T$ ) kullanıldığı Ng-P testi, GLS temelli trendden arındırılmış testlerdir. Bunlardan Perron ve Ng (1996)’da geliştirilen  $MZ_\alpha$  ve  $MZ_t$  testleri, Phillips-Perron  $Z$  testlerinin uyarlanmış versiyonlarıdır.  $MSB$  testi ise Bhargava istatistiğinin modifiye edilmesiyle elde edilmektedir. Ng ve Perron (2001) tarafından geliştirilen son test ise Eliot, Rothenberg ve Stock’un Point Optimal testinin modifiye edilmiş şeklidir.  $M$  istatistik değerleri kritik değerlerden küçük olduğunda boş hipotez reddedilmektedir. Hesaplanan  $M$  istatistiklerine ilişkin denklemler (6)-(9) denklem kümesindekiler olmaktadır (Perron ve Ng, 1996: 437; Ng ve Perron, 2001: 1522):

$$MZ_\alpha = (T^{-1}y_T^2 - s^2)(2T^{-2} \sum_{t=1}^T y_t^2)^{-1} \quad (6)$$

$$MSB = (T^{-2} \sum_{t=1}^T y_{t-1}^2 / s^2)^{1/2} \quad (7)$$

$$MZ_t = MSB \cdot M_\alpha \quad (8)$$

$$MP_T = [S(\bar{\alpha}) - \bar{\alpha}S(1)]/s_{AR}^2 \quad (9)$$

Nihayet Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (1992) tarafından geliştirilen KPSS testinde, ‘*birim köke yakın durağanlık durumunda geleneksel testlerin gücünün azaldığı*’ düşüncesinden hareketle hipotezlerin yerleri değiştirilerek daha hassas bir yöntem geliştirildiği iddia edilmektedir. Burada diğer testlerden farklı olarak boş hipotez trend veya ortalama durağanlık olarak alınmaktadır. Hesaplanan LM istatistiği kritik değerden küçük olduğunda durağanlık hipotezi kabul edilmektedir. Hesaplanan test istatistiği aşağıdaki şekildedir:

$$\hat{\eta} = T^{-2} \sum_{t=1}^T S_t^2 / S^2(l) \quad (10)$$

Öte yandan çalışmada yapısal kırılmalı birim kök testine yer verilmesinin nedeni, zaman serisi analizlerinde göz önüne alınan periyodun uzunluğuna bağlı olarak değişkenlerde yapısal kırılmaların meydana gelebilmesi ve bu durumda değişkenler arasında var olan iktisadi ilişkilerin değişebilmesidir. Bu çalışmada 1965-2017 dönemi dikkate alındığında önemli değişmelerin meydana geldiği göz önüne alınarak, yapısal kırılmaların dışsal olarak kabul edildiği Perron (1989) testine alternatif olarak Zivot ve Anders (1992) tarafından geliştirilen ve tekli yapısal kırılmalı birim kök testi uygulanmıştır. Bu testte Model A, Model B ve Model C şeklinde ifade edilen üç model çerçevesinde birim kök testi yapılmaktadır. Model A’da sadece ortalamada tek kırılmaya izin verilirken, Model B’de sadece eğimde ve nihayet Model C’de hem ortalamada hem eğimde tek kırılmaya izin verilmekte ve aşağıdaki denklemler çerçevesinde test yapılmaktadır:

$$\text{Model A:} \quad y_t = \mu + \beta t + \alpha y_{t-1} + \theta_1 DU(\lambda) + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (11)$$

$$\text{Model B:} \quad y_t = \mu + \beta t + \alpha y_{t-1} + \theta_2 DT(\lambda) + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (12)$$

$$\text{Model C:} \quad y_t = \mu + \beta t + \alpha y_{t-1} + \theta_1 DU(\lambda) + \theta_2 DT(\lambda) + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (13)$$

## 2. 2. Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif (NARDL) Model

Değişkenler arası uzun dönem ilişkilerin tespitinde Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif (Nonlinear Autoregressive Distributed Lag – NARDL) modeli kullanılmıştır. Söz konusu model, Pesaran ve Shin (1999) ile Pesaran, vd. (2001) tarafından geliştirilen Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif (Autoregressive Distributed Lag – ARDL) modelinin asimetrik ilişkileri içeren genişletilmiş bir versiyonudur. Shin, vd. (2011) tarafından geliştirilen asimetrik eşbütünleşme regresyonu, bu çalışmada kullanılan değişkenler çerçevesinde aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$\log gdp_t = \theta_0 + \theta_1 \log renew_t^+ + \theta_2 \log renew_t^- + \theta_3 dummy_t + \varepsilon_t \quad (14)$$

Burada  $\theta_i$  uzun dönem katsayı vektörünü göstermektedir.  $\log renew_t^+$  ve  $\log renew_t^-$  sırasıyla, yenilenebilir enerji tüketimindeki pozitif ve negatif değişmelerin kısmi toplamlarıdır ve kısmi toplamlarına ayrıştırma yöntemine göre aşağıdaki gibi belirlenmektedir:

$$\log renew_t^+ = \sum_{i=1}^t \Delta \log renew_t^+ = \sum_{i=1}^t \max(\Delta \log renew_i, 0)$$

$$\log renew_t^- = \sum_{i=1}^t \Delta \log renew_t^- = \sum_{i=1}^t \min(\Delta \log renew_i, 0)$$

(14) numaralı denklemden gösterilen asimetrik regresyon, Pesaran, vd. (2001) tarafından önerilen kısıtsız hata düzeltme modeline eklendiğinde, Shin, vd. (2011)’nin önerdiği NARDL modeli elde edilmekte ve aşağıdaki gibi gösterilmektedir:



$$\begin{aligned} \Delta \log gdp_t = & \alpha_0 + \alpha_1 \log gdp_{t-1} + \alpha_2 \log renew_{t-1}^+ + \alpha_3 \log renew_{t-1}^- + \alpha_4 dummy_{t-1} \\ & + \sum_{i=1}^p \alpha_{5i} \Delta \log gdp_{t-i} + \sum_{i=1}^q \alpha_{6i} \Delta \log renew_{t-i}^+ + \sum_{i=1}^m \alpha_{7i} \Delta \log renew_{t-i}^- \\ & + \sum_{i=1}^n \alpha_{8i} \Delta dummy_{t-i} + u_t \end{aligned} \quad (15)$$

Burada  $p$ ,  $q$ ,  $m$  ve  $n$  Akaike (Akaike Information Criteria – AIC) veya Schwarz (Schwarz Information Criteria – SIC) bilgi kriterlerine göre belirlenen gecikme uzunluklarıdır. (14) numaralı eşitlikte gösterilen yenilenebilir enerji tüketimindeki pozitif ve negatif şokların büyüme üzerindeki uzun dönem etkileri ( $\theta_1$  ve  $\theta_2$ ), (15) numaralı denklemin tahmininden elde edilen katsayılar yardımıyla şöyle hesaplanmaktadır:  $\theta_1 = -\alpha_2/\alpha_1$ ,  $\theta_2 = -\alpha_3/\alpha_1$ . Yenilenebilir enerji tüketimindeki pozitif değişmelerin kısa dönem etkileri ise  $\sum_{i=0}^q \alpha_{6i}$  ile gösterilirken, negatif değişmelerin kısa dönem etkileri  $\sum_{i=0}^m \alpha_{7i}$  ile hesaplanmaktadır. NARDL modelinin temel üstünlüklerinden biri, değişkenler arasındaki asimetrik ilişkileri sadece uzun dönem için değil aynı zamanda kısa dönem için de tahmin edilmesine imkân tanmasıdır.

NARDL modelinde tahmin yapılırken sırasıyla şu aşamalar izlenmektedir. İlk olarak değişkenlerin durağanlık derecelerinin belirlenmesi için birim kök testi yapılmaktadır. Her ne kadar doğrusal ARDL modelinde olduğu gibi NARDL modelinde de değişkenlerin farklı derecelerden durağan olmaları önemli değilse de, uzun dönem katsayıların tahmin edilebilmesi için değişkenlerden birinin ikinci dereceden fark durağan olmaması gerekmektedir (Narayan ve Narayan, 2004). Değişkenlerin durağanlık derecesi belirlendikten sonra ikinci aşamada (15) numaralı denklemden gösterilen kısıtsız asimetrik hata düzeltme modeli tahmin edilmekte ve AIC veya SIC kriterlerine göre modelin optimal gecikme uzunluğu belirlenmektedir. Model için en uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesini takiben, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığının belirlenmesi amacıyla Pesaran, vd. (2001) ve Shin, vd. (2011) tarafından önerilen sınır testi uygulanmaktadır. Sınır testi uygulanırken, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin gecikmeli katsayılarına sıfır kısıtı getirilmekte ( $H_0: \alpha_1 = \alpha_2 = \alpha_3 = \alpha_4 = 0$ ) ve F istatistiği hesaplanmaktadır. Eğer hesaplanan istatistik değeri üst kritik değerden büyük ise değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğu kabul edilmekte ve uzun ve kısa dönem etki katsayıları hesaplanmaktadır.

### 3. EKONOMETRİK TEST VE BULGULAR

Analizde kullanılan değişkenlerin durağan olup olmadıkları önce klasik birim kök testleri (ADF, PP, KPSS ve Ng-P) ile sınanmış, test sonuçları Tablo 5’te özetlenmiştir. Tablodan görüleceği gibi, değişkenler birinci dereceden, yani fark durağan olarak bulunmuştur.

Tablo 5: Klasik Birim Kök Test Sonuçları

	ADF	PP	KPSS	Ng-Perron			
				MZa	MZt	MSB	MPT
<i>loggdp</i>	-1.247 <sup>a</sup>	-1.247 <sup>a</sup>	0.9667 <sup>a</sup>	1.2645 <sup>a</sup>	1.6413 <sup>a</sup>	1.2979 <sup>a</sup>	118.68 <sup>a</sup>
<i>logrenew</i>	-0.953 <sup>a</sup>	-0.876 <sup>a</sup>	0.1755 <sup>b</sup>	1.3405 <sup>a</sup>	1.1667 <sup>a</sup>	0.8703 <sup>a</sup>	57.932 <sup>a</sup>
$\Delta \log gdp$	-6.983 <sup>a</sup>	-6.983 <sup>a</sup>	0.1037 <sup>a</sup>	-25.3945 <sup>a</sup>	-3.5398 <sup>a</sup>	0.1393 <sup>a</sup>	1.0422 <sup>a</sup>
$\Delta \log renew$	-7.936 <sup>a</sup>	-8.432 <sup>a</sup>	0.0868 <sup>b</sup>	-25.0970 <sup>a</sup>	-3.5398 <sup>a</sup>	0.1410 <sup>a</sup>	0.9845 <sup>a</sup>

Not: Optimal gecikme uzunlukları ADF ve Ng-P testlerinde Schwarz Bilgi Kriterine (SBC), PP ve KPSS testlerinde Newey-West yöntemine göre otomatik olarak seçilmiştir. Ayrıca tüm test istatistikleri, ilgili testlerin %5 güven aralığında hesaplanan kritik değerleriyle karşılaştırılmıştır. ADF ve PP testlerinde MacKinnon (1996), KPSS testinde Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (1992), Ng-Perron testinde Ng-Perron (2001) tablo değerleri esas alınmıştır.

<sup>a</sup> Sabit terimli test biçimini gösterirken, <sup>b</sup> sabit terim ve trend içeren modeli yansıtmaktadır.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin araştırılmasından önce zaman serilerinde yapısal bir kırılmanın olup olmadığını test edebilmek için Zivot-Anders yapısal kırılmalı birim kök testi de uygulanmıştır. Tablo 6’da gösterilen test sonuçlarına göre değişkenler burada da birinci dereceden durağan olarak bulunmuştur. Ayrıca gayrisafi yurtiçi hasıla trendli modelde 2001 yılında, yenilenebilir enerji tüketimi ise 1998 yılında yapısal kırılma göstermiştir. Bu nedenle, değişkenlerin trend içerdikleri göz önüne alınarak modele 1988 ve 2001 yıllarında “1”, diğer yıllarda “0” değerini alan kukla değişken eklenmiştir.

**Tablo 6:** Zivot-Anders Yapısal Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Düzye		Birinci Fark				Sonuç
	Test Biçimi*	Test İstatistiği	Kritik Değer** (%5)	Test Biçimi*	Test İstatistiği	Kritik Değer** (%5)	
loggdp	(c, 0, 2002)	-2.314	-4.4436	(c, 0, 2001)	-7.354	-4.4436	I(1)
	(c, t, 3, 2001)	-3.947	-4.8598	(c, t, 0, 2001)	-7.437	-4.8598	I(1)
logrenew	(c, 0, 1973)	-2.074	-4.4436	(c, 0, 1988)	-8.529	-4.4436	I(1)
	(c, t, 0, 1998)	-4.505	-4.8598	(c, t, 0, 1988)	-8.553	-4.8598	I(1)

\*\*Parantez içinde ifadeler sırasıyla c: sabit terim, t: trend, gecikme sayısı ve yapısal kırılma dönemini göstermektedir.

\*\*Vogelsang (1993) asimptotik tek yönlü p değerlerini temsil etmektedir.

Tüm değişkenlerin  $I(1)$  olduğu belirlendikten sonra, değişkenler arasındaki doğrusal ve doğrusal olmayan eşbütünleşme ilişkilerinin tespit edilmesine geçilmiştir. Bunun için öncelikle optimal gecikme uzunluğu belirlenmiştir. Optimal gecikme uzunluğu belirlenirken, otokorelasyon içermeyen en küçük AIC değeri göz önüne alınmıştır. Maksimum gecikme uzunluğunun 8 olarak alındığı testte, otokorelasyon olasılığı en düşük olan en küçük AIC değerine göre en uygun gecikme sayısı 5 olarak bulunmuştur (Tablo 7).

**Tablo 7:** Optimal Gecikme Uzunluğu Test Sonuçları

p	AIC	LM Test
1	-1.0268	0.3964
2	-1.0030	0.3964
3	-0.9844	0.3964
4	-0.9624	0.6358
5	<b>-1.0378</b>	<b>0.9316</b>
6	-1.3054	0.7533
7	-1.2684	0.7533
8	-1.2906	0.4748

Doğrusal ve doğrusal olmayan modeller için uzun dönemli ilişkinin belirlenebilmesi amacıyla yapılan sınır testi sonuçları Tablo 8'de sunulmuştur. Tablodan da görülebileceği gibi, doğrusal ARDL modeline göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamaktadır. Zira test istatistiği (3.53) hem %1 hem de %5 güven aralığında alt sınırdan daha küçüktür. Buna karşın doğrusal olmayan modelde hesaplanan F istatistiği (6.62) her iki güven aralığında üst kritik değerden daha büyük olduğu için doğrusal olmayan modelde değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığına karar verilmiştir. Elde edilen bu sonuç, iki değişken arasındaki ilişkiyi inceleyen zaman serisi literatüründe ulaşılan bulgularla büyük ölçüde örtüşürken, değişkenler arasında ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşılan Yıldırım, vd. (2012), Aslan ve Öcal (2016) ile Bulut ve Muratoğlu (2018) tarafından elde edilen bulgulardan ayrılmaktadır.

**Tablo 8:** Sınır Testi Sonuçları

Model	F İstatistiği	Kritik Değerler				Sonuç
		% 1		%5		
		Alt Sınır	Üst Sınır	Alt Sınır	Üst Sınır	
ARDL(4,1,0)	3.537647	4.94	5.58	3.62	4.16	Eşbütünleşme Yok
NARDL	6.627226	3.65	4.66	2.79	3.67	Eşbütünleşme Var

Değişkenler arasındaki asimetric etkilerin ortaya konulabilmesi için (15) numaralı denklemde gösterilen doğrusal olmayan model tahmin edilmiş, sonuçlar Tablo 9'da sunulmuştur. Yenilenebilir enerji tüketimindeki pozitif (*logrenewpos*) ve negatif şokların (*logrenewneg*) uzun dönem etkilerini tahmin etmeden önce dinamik modelin uygunluğunu kontrol etmek için bazı testler uygulanmıştır.  $R^2$  değerinin yaklaşık olarak 0.99 düzeyinde olması, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücünün oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde diğer uygunluk testleri tahmin edilen modelde herhangi bir sorun olmadığına işaret etmektedir. Breusch-Godfrey LM testi, modelin otokorelasyon içermediğini, ARCH-LM testi değişen varyans sorununun olmadığını ve Jarque-Bera testi artık terimlerin normal dağıldığını göstermektedir. Nihayet Ramsey RESET testine göre, modelin kurgusu doğrudur ve katsayılar istikrarlıdır.

**Tablo 9:** NARDL Tahmin Sonuçları ve Uygunluk Testleri**Bağımlı Değişken:** *loggdp*

<b>Değişkenler</b>	<b>Katsayı</b>	<b>Std. Hata</b>	<b>t-istatistiği</b>	<b>Olasılık</b>
C	8.537125	2.374467	3.595386	<b>0.0009</b>
<i>loggdp</i> (-1)	-0.359105	0.102076	-3.517999	<b>0.0011</b>
<i>logrenewpos</i>	0.131685	0.075032	1.755057	<b>0.0873</b>
<i>logrenewneg</i> (-1)	-0.242537	0.117869	-2.057678	<b>0.0465</b>
<i>dummy</i>	-0.259340	0.104165	-2.489708	<b>0.0173</b>
<i>dloggdp</i> (-1)	0.133065	0.132495	1.004305	0.2431
<i>dloggdp</i> (-2)	0.227546	0.129185	1.761398	<b>0.0502</b>
<i>dloggdp</i> (-3)	0.166019	0.135958	1.221107	0.1463
<i>dloggdp</i> (-4)	-0.200986	0.135376	-1.484652	0.1459
<i>dlogrenewneg</i>	0.106039	0.212932	0.497995	0.6214

**Uygunluk Testleri** $R^2$  : 0.989,  $\bar{R}^2$ : 0.986, *F*-statistic : 394.649, Prob. (*F*-Statistic) 0.000, DW : 1.8463**Otokorelasyon Testi: Breusch-Godfrey LM Testi:** $\chi_1^2 = 0.142[0.707]$ ,  $\chi_2^2 = 0.070[0.931]$ ,  $\chi_3^2 = 0.174[0.913]$ ,  $\chi_4^2 = 0.135[0.968]$ **Değişken Varyans Testi: ARCH-LM** $\chi_1^2 = 0.096[0.757]$ ,  $\chi_2^2 = 0.349[0.706]$ ,  $\chi_3^2 = 0.389[0.761]$ ,  $\chi_4^2 = 0.320[0.862]$ **Normallik Testi: Skewness: -0.198, Kurtosis: 3.550, Jarque-Bera: 0.919 [0.631]****İstikrar Testi: Ramsey RESET Test**  $\chi_1^2 = 0.918[0.364]$ 

NARDL modelinin uzun dönem katsayı sonuçları, hata düzeltme katsayısı ve eşbütünlük denklemi ise Tablo 10’da sunulmuştur. Elde edilen bulgulara göre, yenilenebilir enerji tüketimindeki pozitif şoklar ekonomik büyümeyi beklediği gibi pozitif yönde etkilemektedir ve hesaplanan katsayı %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre, yenilenebilir enerji tüketimindeki %10’luk artış ekonomik büyümeyi yaklaşık olarak yüzde 4 oranında artırmaktadır. Yine %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı çıkan negatif şokların etkisi de beklediği gibidir. Yani yenilenebilir enerji tüketimindeki negatif şoklar ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Yenilenebilir enerji tüketiminde meydana gelecek yüzde 10’luk bir azalma büyümeyi yüzde 7 civarında azaltmaktadır. Bu sonucun ortaya çıkması esasen normal olarak değerlendirilebilir. Zira yenilenebilir enerji tüketiminde herhangi bir nedenle azalma meydana geldiğinde, ihtiyaç duyulan enerji birincil enerji kaynaklarından karşılanmaktadır. Türkiye’nin birincil enerji ihtiyacının büyük ölçüde ithalatla karşılandığı göz önüne alınırsa, yurtiçinde yaratılan gelirin önemli bir kısmı ithalata harcanmakta, böylece büyüme süreci olumsuz etkilenebilmektedir. Nihayet, esasında kriz yıllarına işaret eden kukla değişkenin katsayısı da istatistiksel olarak anlamlıdır ve beklenildiği gibi ekonomide yaşanacak krizler büyümeyi olumsuz etkilemektedir.

**Tablo 10:** NARDL Modelinin Uzun Dönem Tahmin Sonuçları**Bağımlı Değişken:** *loggdp*

<b>Değişken</b>	<b>Katsayı</b>	<b>Std. Hata</b>	<b>t-istatistiği</b>	<b>Olasılık</b>
<i>logrenewpos</i>	0.366703	0.151473	2.420906	0.0204
<i>logrenewneg</i>	-0.675393	0.324963	-2.078371	0.0445
<i>dummy</i>	-0.722184	0.336202	-2.148064	0.0381
C	23.77334	0.234206	101.5059	0.0000
<i>CointEq</i> (-1)	-0.359105	0.059339	-6.051789	0.0000
<i>EC = loggdp - (-0.3667*logrenewpos - 0.6754*logrenewneg - 0.7222*dummy + 23.7733)</i>				

Nihayet analiz sonucunda hesaplanan eşbütünlük katsayısı negatif (-0.359105) ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre, kısa dönemde meydana gelen dengesizlikler uzun dönemde elimine edilmekte, sistem uzun dönem denge değerlerine yakınsamaktadır. Bu çerçevede kısa dönemde meydana gelen bir dengesizliğin ilk yıl içinde yaklaşık yüzde 36’sı ortadan kalkmakta ve sistem yaklaşık üç yıl sonra yeni denge değerine ulaşmaktadır.

**SONUÇ**

Dünya ve Türkiye ölçeğinde, zaman zaman kesintiye uğrasa da, kaydedilen yüksek büyüme hızlarına paralel olarak enerji talebi de artmış, geleneksel enerji kaynaklarında gözlemlenen görece azalma ve bunların

neden olduğu olumsuz çevre koşulları, alternatif enerji kaynağı arayışlarını artırmıştır. Bu çerçevede yenilenebilir enerji üretim ve tüketimi konusu, hem politik hem de teorik olarak önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Bu çalışmanın amacı, yenilenebilir enerjinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Böylelikle yenilenebilir enerji kullanımının Türkiye ekonomisi açısından taşıdığı önemin değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu amaçla çalışmada Türkiye'nin 1965-2017 dönemine ait verileri doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (NARDL) yardımıyla incelenmiştir. Bu yöntemin seçilmesinin nedeni, yenilenebilir enerji tüketimindeki artış ve azalışların etkilerini ayrı ayrı değerlendirebilme amacıdır. Asimetrik etkilerin belirlenmesi suretiyle, yenilenebilir enerjinin Türkiye ekonomisi açısından taşıdığı önemin iki boyutlu olarak incelenebilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca çalışmada kullanılan veriler ADF, PP, KPSS ve Ng-Perron gibi geleneksel birim kök testlerinin yanı sıra Zivot-Anders yapısal kırılmalı birim kök testine tabi tutulmuştur. Bunun nedeni, bir birim kök testinin zayıf bir yönünün düzeltilmesi amacıyla geliştirilen bir diğer birim kök testleri sonuçlarının karşılaştırılması gerektiği düşüncesidir.

Çalışmadan elde edilen en temel bulgu, yenilenebilir enerji tüketimindeki artışların ekonomik büyümeyi pozitif, azalışların ise negatif yönde etkilediğidir. Bu sonuç, birincil enerji tüketimine göre oldukça düşük miktarlarda olmasına rağmen yenilenebilir enerjinin Türkiye ekonomisi açısından ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından özellikle önemlidir. Zira Türkiye'de incelenen dönem itibariyle yenilenebilir enerji tüketimi birincil enerji tüketiminin neredeyse yüzde biri kadar olmasına rağmen, ekonomik büyüme üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla yenilenebilir enerji kaynaklarının üretim ve tüketiminin teşvik edilmesi, bu alana yapılacak yatırımların geliştirilmesine yönelik politikaların geliştirilmesi, hem ekonominin dışa bağımlılığının azaltılması hem de büyümenin sürdürülebilirliği açısından son derece önem arz etmektedir. Ayrıca yenilenebilir enerji tüketimindeki negatif şokların büyüme üzerindeki etkisinin pozitif şokların etkisinden büyük olması özellikle dikkate değerdir. Zira söz konusu sonuç, Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynaklarının birincil enerji kaynaklarıyla ikame edilmesinin zorunluluğuna işaret etmesi bakımından önemlidir. Yenilenebilir enerji kullanımındaki her azalma, birincil enerji tüketimiyle ikame edilecek, bu ise sürdürülebilir ve potansiyel büyümenin olumsuz etkilenmesine yol açacaktır.

Öte yandan yenilenebilir enerji tüketimindeki artışların ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği bulgusu, her ne kadar aynı yöntemle yapılmamış olsalar da, Fang (2011), Shahbaz, vd. (2015), Aslan ve Öcal (2016), Rafindadi ve Öztürk (2017) ve Alper (2018) tarafından elde edilen bulgularla örtüşmektedir. Hatırlanacağı üzere, doğrusal modeller çerçevesinde yapılan bu araştırmalarda yenilenebilir enerji tüketimindeki artışların ekonomik büyümeyi pozitif etkilemesi söz konusudur. Buna karşılık elde edilen bu sonuçlar, yenilenebilir enerji tüketiminin büyümeyi etkilemediği veya negatif etkilediği bulgusunun elde edildiği Öcal ve Aslan (2013), Doğan (2015 ve 2016) ve Bulut ve Muratoğlu (2018) çalışmalarının sonuçlarıyla zıt yöndedir. Ayrıca elde edilen bulgular, ilgili literatürde büyüme hipotezi olarak ifade edilen çalışmalarda ulaşılan sonuçlara benzerlikler göstermektedir. Bu çalışmada bir nedensellik ilişkisi araştırılmamış olmakla birlikte, enerji tüketimindeki artışların büyümeyi pozitif yönde etkilemesi, her ne kadar etkiler asimetrik olsa da, söz konusu hipotezi destekler niteliktedir. Bununla birlikte yenilenebilir enerji tüketimindeki pozitif ve negatif şokların ayrıştırılarak analiz edilmiş olması, ampirik literatüre önemli bir katkı olarak değerlendirilebilir. Ancak bundan sonra yapılacak analizlerde, yenilenebilir enerji kaynaklarının farklı türlerine (güneş, rüzgâr, su, biyokütle, vb.) de yer verilmesi, her bir yenilenebilir enerji kaynağının ayrıştırılarak analize katılması, farklı enerji kaynaklarının görece katkısının belirlenmesini mümkün kılacaktır. Böylece zaten kıt olan ülke kaynaklarının etkin kullanımına hizmet edilmiş olacaktır.

**KAYNAKLAR**

- Akarca, A. T. & Long, T. V. (1980). On the Relationship Between Energy and GNP: A Reexamination. *Journal of Energy and Development*, 5, 326-331.
- Alper, F. Ö. (2018). Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1990-2017 Türkiye Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(2), 223-242.
- Altınay, G. & Karagöl, E. (2004). Structural Break, Unit Root, and the Causality Between Energy Consumption and GDP in Turkey. *Energy Economics*, 26, 985-994.
- Apergis, N. & Payne, J. E. (2009). Energy Consumption and Economic Growth in Central America: Evidence from A Panel Cointegration and Error Correction Model. *Energy Economics*, 31, 211-216.
- Apergis, N. & Payne, J. E. (2010a). Renewable Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from A Panel of OECD Countries. *Energy Policy*, 38(1), 656-660.
- Apergis, N. & Payne, J. E. (2010b). Renewable Energy Consumption and Growth in Eurasia. *Energy Economics*, 32(6), 1392-1397.
- Aqeel, A. & Butt, M. S. (2001). The Relationship between Energy Consumption and Economic Growth in Pakistan. *Asia Pacific Development Journal*, 8(2), 101-110.
- Aslan, A., & Öcal, O. (2016). The Role of Renewable Energy Consumption in Economic Growth: Evidence from Asymmetric Causality. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 60, 953-959.
- Aydın, C., & Esen, Ö. (2017). Does Too Much Energy Consumption Harm Economic Growth for Turkish Republics in The Transition Process? New Evidence on Threshold Effects. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(2), 34-43.
- Aydın, F. F. (2010). Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35, 317-340.
- Belloumi, M. (2009). Energy Consumption and GDP in Tunisia: Co-integration and Causality Analysis. *Energy Policy*, 37(7), 2745-2753.
- Berndt, E. R. & Wood, D. O. (1975). Technology, prices, and the derived demand for energy. *The Review of Economics and Statistics*, 57(3), 259-268.
- Bowden, N. & Payne, J.E. (2009). The Causal relationship between US energy consumption and real output: a disaggregated analysis. *Journal of Policy Modeling*, 31(2), 180-188.
- BP Energy Outlook, 2015. <http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/energy-outlook-2015/bp-energy-outlook-2035-booklet.pdf>. [Son Erişim Tarihi 15 Kasım 2018].
- Bruns, S. B. (2012). The Role of Energy in Economic Production – Empirical Evidence from a Biophysical Perspective: A Preliminary Assessment, *The Schumpeter Conference in Brisbane, 2nd – 5th July*, Erişim Adresi: [http://www.aomevents.com/media/files/.../Bruns\(1\).pdf](http://www.aomevents.com/media/files/.../Bruns(1).pdf).
- Bulut, U., & Muratoğlu, G. (2018). Renewable Energy in Turkey: Great Potential, Low but Increasing Utilization, and an Empirical Analysis on Renewable Energy-Growth nexus. *Energy Policy*, 123, 240-250.
- Cheng, B. S. (1999). Causality Between Energy Consumption and Economic Growth in India: An Application of Co-integration and Error Correction Modeling. *Indian Economic Review*, 34(1), 39-49.
- Cheng, B.S. & Lai, T.W. (1997). An Investigation of Co-integration and Causality between Energy Consumption and Economic Activity in Taiwan. *Energy Economic*, 19(4), 435-444.
- Doğan, E. (2015). The Relationship Between Economic Growth and Electricity Consumption from Renewable and Non-Renewable Sources: A Study Of Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52 (Supplement C), 534-546.
- Doğan, E. (2016). Analyzing the Linkage between Renewable and Non-renewable Energy Consumption and Economic Growth by Considering Structural Break in Time-series Data. *Renewable Energy*, 99, 1126-1136
- Durğun, B. & Durğun, F. (2018). Yenilenebilir Enerji Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *International Review of Economics and Manangement*, 6(1), 1-27.
- Enders, W. (1995). *Applied Econometric Time Series*, John Wiley and Sons, Inc., New York.
- Erdal, G., Erdal, H. & Esengün, K. (2008). The Causality between Energy Consumption and Economic Growth in Turkey. *Energy Policy*, 36 (10), 3838-3842.
- Erdoğan, S. & Gürbüz, S. (2014). Türkiye’de Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Zaman Serisi Analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 79-87.

- Erol, U. & Yu, E. S. H. (1987). On the Causal Relationship between Energy and Income for Industrialized Countries. *Journal of Energy and Development*, 13, 113-122.
- Fang, Y. (2011). Economic Welfare Impacts from Renewable Energy Consumption: The China Experience. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15 (9), 5120-5128.
- Glasure, Y. U. (2002). Energy and national income in Korea: further evidence on the role of omitted variables. *Energy Economics*, 24, 355-365.
- Güloğlu, B. (2008). *Ekonometri Ders Notları*, Pamukkale Üniv. Yaz Seminerleri, Denizli.
- Halıcioğlu, F. (2009). An econometric study of CO2 emissions, energy consumption, income and foreign trade in Turkey. *Energy Policy*, 37, 1156-64.
- Ho, C-Y & Siu, K.W. (2007). A Dynamic Equilibrium of Electricity Consumption and GDP in Hong Kong: An empirical investigation. *Energy Policy*, 35(4), 2507-2513.
- Holdren, J. P., Morris, G. & Mintzer, I. (1980). Environmental Aspect of Renewable Energy Sources. *Annual Review Energy*, (5), 241-29.
- Hwang, D. & Gum, B. (1991). The causal relationship between energy and GNP: the case of Taiwan. *Journal of Energy and Development*, 16, 219-26.
- Hwang, J-H. & Yoo, S-H. (2014). Energy Consumption, Emissions and Economic Growth: Evidence from Indonesia. *Quality and Quantity*, 48, 63-73.
- Jobert, T. & Karanfil, F. (2007). Sectoral Energy Consumption by Source and Economic Growth in Turkey, *Energy Policy*, 35, 5447-56.
- Kaplan, M., Öztürk, İ. & Kalyoncu, H. (2011). Energy Consumption and Economic Growth in Turkey: Cointegration and Causality Analysis. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 2, 31-41.
- Karagöl, E. T. & Kavaz, İ. (2017). *Dünyada ve Türkiye’de Yenilenebilir Enerji*. SETA Vakfi Yay., <https://setav.org/assets/uploads/2017/04/YenilenebilirEnerji.pdf> (Son Erişim Tarihi: 20. 05. 2018)
- Karanfil, F. (2009). How many times again will we examine the energy-income nexus using a limited range of traditional econometric tools? *Energy Policy*, 36, 1191-4.
- Koç, E. & Şenel, M. C. (2013). Dünyada ve Türkiye’de Enerji Durumu-Genel Değerlendirme. *Mühendis ve Makina*, 54(639), 32-44.
- Kraft, J. & Kraft, A. (1978). On the Relationship Between Energy and GNP. *Journal of Energy Development*, 3, 401-403.
- Kutlar, A. (2005). *Uygulamalı Ekonometri*, Ankara: Nobel Yayınları
- Kwiatkowski, D., P. C. B. Phillips, P. Schmidt & Y. Shin (1992), “Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root: How Sure Are We that Economic Time Series Have a Unit Root”, *Journal of Econometrics*, Vol. 54, No: 1-3, October-December, pp. 159-178.
- Lise, W. & Montfort, K. van (2005). Energy Consumption and GDP in Turkey: Is There a Cointegration Relationship? *International Conference on Policy Modeling*, June 29 – July2, Ist., Turkey. <http://www.ecn.nl/docs/library/report/2005/rx05191.pdf>.
- Mucuk, M. & Uysal, D. (2009). Türkiye Ekonomisinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme. *Maliye Dergisi*, 105-115.
- Narayan, P. K. & Smyth, R. (2008). Energy Consumption and Real GDP in G7 Countries: New Evidence from Panel Cointegration with Structural Breaks. *Energy Economics*, 30 (5), 2331-2341.
- Narayan, S. & Narayan, P.K. (2004). Determinants of Demand of Fiji’s Exports: An Empirical Investigation. *The Developing Economics*, 17(1): 95-112.
- Ng, S. & Perron, P. (2001). Lag Length Selection and the Construction of Unit Root Tests with Good Size and Power. *The Econometric Society*, 69(6), 1519-1554. <https://www.jstor.org/stable/2692266>
- Öcal, O. & Aslan, A. (2013). Renewable Energy Consumption-Economic Growth Nexus in Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 28, 494-499.
- Omri, A. (2013). CO2 Emissions, Energy Consumption and Economic Growth Nexus in MENA Countries: Evidence from Simultaneous Equations Models. *Energy Economics*, 40, 657-664.
- Omri, A. (2014). An International Literature Survey on Energy-Economic Growth nexus: Evidence from Country-specific Studies. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38, 951-959.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (2006), *World Energy Outlook*. Paris: OECD/IEA Publications.

- Organisation for Economic Cooperation and Development (2010), *World Energy Outlook*. Paris: OECD/IEA Publications.
- Öztürk, İ. (2010). A Literature Survey on Energy-Growth nexus. *Energy Policy*, 38, 340-349.
- Öztürk, İ. & Uddin, G. S. (2012). Causality Among Carbon Emissions, Energy Consumption and Growth in India. *Economic Research*, 25(3), 752-775.
- Öztürk, İ., Kaplan, M. & Kalyoncu, H. (2013). The Causal Relationship Between Energy Consumption and GDP in Turkey. *Energy and Environment*, 24 (5), 727-734.
- Paul, S. & Bhattacharya, R. N. (2004). Causality between energy consumption and economic growth in India: a note on conflicting results. *Energy Economics*, 26(6), 977-983.
- Payne, J. E. (2010a). Survey of the Electricity Consumption-Growth Literature. *Applied Energy*, 87(3), 723-731.
- Payne, J. E. (2010b). Survey of the International Evidence on the Causal Relationship Between Energy Consumption and Growth. *Journal of Economic Studies*, 37(1), 53-95.
- Perron, P. (1989). The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis. *Econometrica*, 57, 1361-1401.
- Perron, P. & Ng, S. (1996). Useful Modifications to some Unit Root Tests with Dependent Errors and their Local Asymptotic Properties. *The Review of Economic Studies*, 63(3), 435-463. <https://www.jstor.org/stable/2297890>
- Pesaran, M. H. & Shin, Y. (1999). An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. in Strom, S. (ed.) *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*. England: Cambridge University Press.
- Pesaran, M. Hashem, Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to The Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*. 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C. B. & Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Rafindadi, A. A., & Öztürk, İ. (2017). Impacts of Renewable Energy Consumption on the German Economic Growth: Evidence from Combined Cointegration Test. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 75, 1130-1141.
- Sadorsky, P. (2008). Renewable energy consumption, CO2 emissions and oil prices in the G7 countries. *Energy Economics*, 31, 465 – 462.
- Sadorsky, P. (2009). Renewable energy consumption and income in emerging economies. *Energy Policy*, 37, 4021-4028.
- Samuel, Y. A., Manu, O. & Wereko, T. B. (2013). Determinants of Energy Consumption: A Review. *International Journal of Management Sciences*, 1(12), 482-487.
- Schwert, G. W. (1989). Tests for Unit Roots: A Monte Carlo Investigation. *Journal of Business and Economic Statistics*, 7, 147-160.
- Shahbaz, M., Loganathan, N., Zeshan, M., & Zaman, K. (2015). Does Renewable Energy Consumption add in Economic Growth? An application of Auto-Regressive Distributed Lag Model in Pakistan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 44, 576-585.
- Shin Y, Yu B, Greenwood-Nimmo M (2011) Modelling Asymmetric Cointegration and Dynamic Multiplier in a Nonlinear ARDL Framework, available at <http://ssrn.com/abstract=1807745>.
- Sica, E. & Şentürk, M. (2016). Economic Growth and Energy Consumption in Turkey and Italy: A Frequency Domain Causality Analysis. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(4), 107-119.
- Solow, R. M. (1974). The Economics of Resources or the Resources of Economics. *The American Economic Review*, Vol. 64, No. 2, Papers and Proceedings of the Eighty-sixth Annual Meeting of the American Economic Association, pp. 1-14.
- Soytaş, U., Sari, R. & Özdemir, O. (2001). Energy Consumption and GDP Relations in Turkey: A Cointegration and Vector Error Correction Analysis. *Economics and Business in Transition: Facilitating Competitiveness and Change in the Global Environment Proceedings*, pp. 838-844.
- Stern, D. I. (2000). A multivariate cointegration analysis of the role of energy in the US macroeconomy. *Energy Economics*, 22(2), 267-283.
- Stern, D. I. & Cleveland, C. J. (2004). Energy and Economic Growth. Rensselaer Working Papers in Economics. WP. No: 0410. USA: Rensselaer Polytechnic Institute.
- Stiglitz, J. E. (1974) Growth with Exhaustible Natural Resources: Efficient and Optimal Growth Paths. *The Review of Economic Studies*, Vol. 41, Symposium on the Economics of Exhaustible Resources (1974), pp. 123-137. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2296377>

- Topçu, M. & Tel, İ. (2018). Enerji-GSYH İlişkinine Yeni Bir Bakış: Türkiye ve G7 Ülkelerinde Gelir ve Sürdürülebilir Refah Yaklaşımlarının Karşılaştırılması. *Ekonomi, Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 208-225.
- Tuğcu, C. T., Öztürk, İ. & Aslan, A. (2012). Renewable and Non-renewable Energy Consumption and Economic Growth Relationship Revisited: Evidence from G7 Countries. *Energy Economics*, 34(6), 1942-1950.
- Yıldırım, E., Saraç, Ş. & Aslan, A. (2012). Energy Consumption and Economic Growth in the USA: Evidence from Renewable Energy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(9), 6770-6774.
- Yu, E.S.H & Jin, J. C. (1984). Co-integration tests of energy consumption, income, and employment. *Resources and Energy*, 14, 259-266.
- Yu, E.S.H. & Hwang, B.K. (1984). The Relationship between Energy and GNP: Further Results. *Energy Economics*, 6, 186-190.
- Zamani, M. (2007). Energy Consumption and Economic Activities in Iran. *Energy Economics*, 29(6), 1135-1140.
- Zhang, X-P. & Cheng, X-M. (2009). Energy Consumption, Carbon Emissions, and Economic Growth in China. *Ecological Economics*, 68(10), 2706-2712.
- Zivot, E. & Andrews, K.. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis, *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(10), 251-70.



*Araştırma Makalesi/Research Article*

## HİZMET KALİTESİNİN X VE Y KUŞAĞI MÜŞTERİLERİN TATMİN DÜZEYLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: HAVAYOLU ENDÜSTRİSİNDE KUŞAK TEMELLİ BİR ARAŞTIRMA<sup>1</sup>

*THE EFFECT OF SERVICE QUALITY ON SATISFACTION LEVELS OF  
GENERATION X AND GENERATION Y CUSTOMERS:  
A GENERATION BASED RESEARCH IN THE AIRLINE INDUSTRY*

Hasan Emin GÜRLER\*

Ramazan ERTURGUT\*\*

### Öz

Havayolu endüstrisi, ülkemizde ve dünya genelinde en hızlı büyüyen ve küresel ekonominin yanı sıra turizm ve ülkelerin Gayri Safi Yurtiçi Hâsıllarına önemli katkılar yapan endüstrilerden birisidir. Son yıllarda söz konusu endüstride, uluslararası kuruluşların tahminlerinin üzerinde gelişmeler yaşanmaktadır. Bu durum, yoğun rekabet ortamında ayakta kalmak ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmek isteyen firmalar için kaliteli hizmetler sunarak mevcut müşterileri elde tutmalarını ve potansiyel müşterileri kendilerine çekmelerini zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte müşterilerin aldıkları hizmete ilişkin kalite algılamaları, onların tatmin düzeylerini etkileyebilmektedir. Ayrıca, müşterilerin karakteristik özellikleri, hayat deneyimleri, tüketim davranışları ve alışkanlıkları da onların hizmete ilişkin algılarını etkileyebilmektedir. Bu nedenle bu çalışmada; X ve Y kuşağı müşterilerin hizmet kalitesine ilişkin algılamalarının onların tatmin düzeyleri üzerindeki etkisini incelemek amaçlanmıştır. Çalışmada; Bağımsız İki Örneklem T Test ve Çoklu Regresyon Analizi yapılmıştır. Sonuç olarak; Y kuşağı müşterilerin “Güvenilirlik” boyutuna ilişkin algılamalarının, X kuşağı müşterilerin ise “Fiziksel Görünüm” boyutuna ilişkin algılamalarının onların tatmin düzeyleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etki (en büyük etki) yaptığı tespit edilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Havayolu Endüstrisi, Hizmet Kalitesi, Müşteri Tatmini, Kuşak, X Kuşağı, Y Kuşağı

### Abstract

The airline industry is one of the fastest growing industries in our country and worldwide and is one of the industries that make significant contributions to the global economy as well as to tourism and the Gross Domestic Product of the countries. In recent years, there has been an improvement over the estimates of international organizations. This situation has made it mandatory for firms, which want to survive in a highly competitive environment and obtain sustainable competitive advantage, to offer high-quality services and retain existing customers and attract potential customers. However, customer's perceptions of service quality can affect their level of satisfaction. In addition, customer characteristics, life experiences, consumption behaviors and habits can affect their perceptions of service. For this reason, in this study it was aimed to investigate the effect of Generation X and Generation Y customers' perceived level of service quality on their satisfaction levels. Independent-Samples T Test and Multiple Regression Analysis were performed in the study. As a result, it was found that perceptions of the Generation Y about the dimension of “Reliability” and the perceptions of the Generation X about the dimension of “Physical Appearance” had a statistically significant and positive effect (biggest impact) on their satisfaction level.

**Keywords:** Airline Industry, Service Quality, Customer Satisfaction, Generation, Generation X, Generation Y

\* Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, hasangurler@akdeniz.edu.tr

\*\* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, rerturgut@akdeniz.edu.tr

<sup>1</sup> Bu çalışma, Ramazan ERTURGUT danışmanlığında Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yürütülen “Havayolu Ulaşımını Tercih Eden X ve Y Kuşağı Müşterilerin Memnuniyet Düzeylerinin Ölçülmesi” başlıklı yüksek lisans çalışmasından türetilmiştir.

## EXTENDED SUMMARY

### Research Problem

The purpose of the study was to contribute to the literature and make managerial inferences by determining the effect of service quality on customer satisfaction in the generation variable center.

### Research Questions

Is there a significant difference in satisfaction level between Gen X and Gen Y customers?

Is there a significant difference in the perception of service quality between Gen X and Gen Y customers?

Do the perceptions of the Gen X and Gen Y customers regarding the service quality sub-dimensions affect their satisfaction levels significantly and positively?

### Literature Review

The purpose of the literature review is to reveal the importance of air transportation and to examine the relationship between service quality and customer satisfaction in the light of previous studies. In previous studies, the effect of service quality on customer satisfaction was examined. However, the phenomenon of generation has been ignored.

### Methodology

A questionnaire was conducted to investigate whether the service quality had an impact on customer satisfaction and whether this effect varied according to the generation X and generation Y customers. In this direction, the survey was carried out between February 14 and February 28, 2018 in the Antalya Airport Domestic Flights section. A total of 924 questionnaires were obtained, but 909 questionnaires determined to be appropriate were accepted as valid. First, Frequency and Percent Analysis was performed to determine the demographic characteristics of the participants. Reliability Analysis and Principal Component Analysis were conducted to determine the reliability and validity of the scales used in the study. Kolmogorov-Smirnov Test was performed to determine whether the data were normally distributed. Independent-Samples T-Test was conducted to determine whether there was a difference between generation X and generation Y customers in terms of overall service quality, each sub-dimension of service quality and customer satisfaction dimension. In addition, Multiple Regression Analysis was conducted to determine the effect of sub-dimensions of service quality on generation X and generation Y customers' satisfaction levels.

### Results and Conclusions

Reliability Analysis and Principal Component Analysis were performed to determine the reliability and validity of the scales. It was determined that Cronbach  $\alpha$  value is over 0.70 for all expressions in the scales. Also, the factor loadings for all expressions are above the assumed value of 0.50 in practice. In addition, it has been determined that the Physical Appearance, Reliability, Responsiveness, Assurance, Empathy and Customer Satisfaction dimensions are in one dimensional structure. Thus, convergence and construct validity are achieved with respect to one-dimensional factors. Kolmogorov-Smirnov Test was performed to determine whether the data were normally distributed. According to Kolmogorov-Smirnov Test results, the factors were not distributed normally. However, since the skewness and kurtosis values of all factors are between -1.96 and +1.96, it is accepted that the data are normally distributed and parametric analyzes are more appropriate.

Independent-Samples T-Test was conducted to determine whether there was a difference between generation X and generation Y customers in terms of overall service quality, each sub-dimension of service quality and customer satisfaction dimension. According to Independent-Samples T-Test results, there was no statistically significant difference between the generation X and generation Y customers regarding the overall service quality and each sub-dimension of service quality. A statistically significant difference was found between the generation X and generation Y customers regarding the customer satisfaction dimension. Also, it has been determined that the mean of generation X participants is relatively higher than that of generation Y participants in terms of both customer satisfaction dimension.

Multiple Regression Analysis was conducted to determine the effect of sub-dimensions of service quality on generation X and generation Y customers' satisfaction levels. According to the Multiple Regression Analysis results, the dimension of service quality, which has the greatest influence on the level of satisfaction of generation Y participants, is "Reliability" dimension. Also, the dimension of service quality, which has the greatest influence on the level of satisfaction of generation X participants, is "Physical Appearance" dimension. However, the "Assurance" dimension has a statistically significant and positive effect on the satisfaction levels of both generation X and generation Y participants.

## GİRİŞ

Havayolu ulaşımı, yerel veya uluslararası olsun insanların ve/veya ürünlerin bir yerden başka bir yere taşınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ülkelerin ekonomileri üzerinde önemli etkileri olan havayolu endüstrisi; uluslararası ticaretin gelişmesine katkıda bulunmakta, yerel ve uluslararası turizmi olumlu etkilemekte ve küresel üretkenliğe katkı yapmaktadır (Chen vd., 2015: 219). Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği'nin (IATA-International Air Transport Association) tahminlerine göre havayolu ulaşımını tercih eden insanlar, 2016 yılında yaklaşık olarak 650 milyar dolar harcama yapmışlardır. Ayrıca, havayolu tercih edilerek taşınan ticari malların değeri ise yaklaşık olarak 5,5 trilyon dolardır (IATA, 2017). Aynı zamanda havayolu endüstrisi, küresel ekonominin en hızlı büyüyen endüstrilerinden biridir. Geride bıraktığımız son yirmi yılda söz konusu bu endüstri, yıllık ortalama %5 oranında büyümüştür. Ülkelerin Gayri Safi Yurtiçi Hâsılasına önemli katkıda bulunan bu endüstri, tüm ülkelerde önemli oranda istihdam yaratmaktadır (Vespermann ve Wald, 2011: 1066). Söz konusu endüstrinin Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya etkisi yaklaşık olarak 665 milyar dolardır ve bu endüstride dünya genelinde toplam 62,7 milyon kişi istihdam edilmektedir (ATAG, 2016). Piyasadaki mevcut durgunluklara ve sektörde yaşanan krizlere rağmen bu endüstrinin yıllık ortalama %4,2-%5,1'lik büyüme oranıyla küresel büyük bir endüstri olarak kalmaya devam edeceği tahmin edilmektedir (Vespermann ve Wald, 2011: 1066).

Ülkemizde özellikle 2003 yılında daha liberal iç hat hava taşımacılığı politikasının benimsenmesiyle birlikte özel havayolu şirketlerine yurtiçinde her noktaya sefer yapma izni verilmiştir. Bu gelişme ile birlikte iç hatlarda faaliyet gösteren havayolu sayısı artmış, uçuş sayısı ve yolcu sayısı önemli ölçüde artmıştır (Işık, 2010: 11). Son on üç yılda havayolu firmalarımızın uçak sayısı % 233, koltuk kapasitesi % 264, kargo kapasitesi % 502 oranında artış göstermiştir. Ayrıca, ülkemiz dışında uçulan nokta sayısı 341 olmuştur. Bununla birlikte sektördeki büyümenin 2030 yılına kadar devam edeceği öngörülmektedir (SHGM, 2016). Air Transport Action Group (ATAG), 2034 yılında dünya genelinde havayolu ulaşımını tercih eden insanların sayısının yıllık 6,9 milyar olacağını aynı zamanda sektörde istihdam edilen insanların sayısının 99,1 milyon olacağını öngörmektedir (ATAG, 2016). Dolayısıyla havayolu firmaları, yoğun rekabetin yaşandığı piyasada ayakta kalabilmek ve daha fazla kar elde edebilmek amacıyla müşterilerinin ihtiyaçlarını ve isteklerini anlamak zorundadırlar (Lin, 2015: 287). Bu durum, havayolu firması yöneticilerinin, müşterilerin firmanın sunmuş olduğu hizmetlere ilişkin kalite algılamalarını analiz etmesini ve ölçmesini zorunlu hale getirmiştir (Bezerra ve Gomes, 2015: 77).

Hizmet kalitesi, müşteri tatmin düzeyinin önemli bir belirleyicisi haline gelmiştir (Kitapci vd., 2014: 162). Müşteri tatmininin etkisi düşünüldüğünde, tatmin olmuş bir müşteri kendisi için önem taşıyan bir ürün veya hizmete ilişkin ihtiyacı ortaya çıktığında bu ihtiyacını yine aynı ürünü veya hizmeti alarak ya da aynı firmadan alarak karşılayabilmektedir. Bununla birlikte tatmin olmuş müşterinin ürüne veya hizmete ya da firmaya ilişkin diğer insanlara olumlu tavsiyelerde bulunması olasıdır. Literatürde hizmet kalitesinin müşteri tatmini üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar bulunmasına rağmen günümüz tüketim pazarının önemli bir kısmını oluşturan X ve Y kuşağı müşteriler özelinde yapılan çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle havayolu firması yöneticileri için hizmet kalitesine ilişkin potansiyel kuşak etkisini anlamının ve etkin pazarlama stratejileri geliştirmenin önemli olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda bu çalışmada; kuşak değişkeni odağında hizmet kalitesinin müşteri tatmini üzerindeki etkisini tespit ederek literatüre katkıda bulunmak ve yönetimsel çıkarımlar yapmak amaçlanmıştır.

## 1. LİTERATÜR

### 1.1. Hizmet Kalitesi

Kalite, bir firmanın performansını ve sunduğu ürün veya hizmetleri değerlendirmek için kullanılan bir ölçüttür (Abdullah ve Mohamad, 2016: 208). Aynı zamanda kalite, beklentiler ve performans arasındaki karşılaştırmadır (Parasuraman vd., 1985: 42). Hizmet kalitesi ise, bir hizmet firmasının performansının genel değerlendirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Budiwan ve Efendi, 2016: 177). Ayrıca, hizmet firmalarında kalite, sunulan hizmetin müşteri beklentilerini karşılama derecesi ile ilgili bir ölçüttür (Yousapronpaiboon, 2014: 1089). Diğer bir deyişle hizmet kalitesine ilişkin tüketicilerin algılamaları, onların beklentilerinin gerçek hizmet performansıyla karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkmaktadır (Parasuraman vd., 1985: 42).

Bununla birlikte hizmete ilişkin kaliteyi değerlendirmek, ürüne ilişkin kaliteyi değerlendirmekten daha zordur (Liu vd., 2015: 508). Tüketiciler, ürünün kalitesine ilişkin renk, etiket, ambalaj, stil gibi birçok somut unsurun yardımıyla değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ancak hizmetin kalitesini değerlendirirken yararlanabilecek somut unsur sayısı azdır. Çoğu zaman personelin davranışları, hizmet sunumunda kullanılan ekipmanlar ve fiziksel özellikler hizmete ilişkin kalite değerlendirmesinde dikkate alınan ölçütler olmaktadır (Parasuraman vd., 1985: 42). Aynı zamanda firmaların karlılıklarını artırmalarını, müşterilerini tatmin etmelerini ve onları elde tutmalarını sağladığı için birçok sektörde hizmet kalitesine büyük önem verilmektedir. Firmalar, mükemmel bir hizmet kalitesi sağlayarak rekabet avantajı elde edebilmekte ve rakipleri karşısında fark yaratabilmektedir (Hapsari vd., 2016: 389).

Hizmet kalitesini değerlendirmek için yaygın olarak kullanılan ölçeklerden birisi Parasuraman ve arkadaşları (1988) tarafından önerilen SERVQUAL ölçeğidir. Bu ölçek, beş alt boyuttan oluşmaktadır. Bunlar; Fiziksel Görünüm, Güvenilirlik, Yanıt Verebilirlik, Güvence ve Empati'dir (James vd., 2017: 482). Fiziksel görünüm boyutu; personelin görünümü, iletişim araçları, ekipmanlar ve fiziksel tesisler ile ilgili ifadelerden oluşmaktadır. Güvenilirlik boyutu; söz verilen hizmeti güvenilir ve doğru bir şekilde yerine getirebilme yeteneği ile ilgilidir. Yanıt verebilirlik boyutu; müşterilere yardım etme ve hızlı hizmet sunma isteği ile ilgilidir. Güvence boyutu; çalışanların bilgisi ve nezaketi ve güven verme yeteneği ile ilgilidir. Empati boyutu ise; kişiselleştirilmiş, sevecen hizmet algısı ile ilgilidir. Ölçekte toplam 22 ifade yer almaktadır (Kalaja vd., 2016: 559). Fiziksel görünüm boyutunda 4, Güvenilirlik boyutunda 5, Yanıt verebilirlik boyutunda 4, Güvence boyutunda 4 ve son olarak Empati boyutunda 5 ifade yer almaktadır (Parasuraman vd., 1988: 22). Hizmet kalitesini değerlendirmek amacıyla yaygın olarak kullanılan ölçeklerden birisi de SERPERF ölçeğidir. Bu ölçek, SERVQUAL ölçeğine alternatif olarak Cronin ve Taylor (1992) tarafından geliştirilmiştir. SERPERF ölçeğinde, SERVQUAL ölçeğinde kullanılan 22 soru aynen yer almaktadır (Bülbül ve Demirer, 2008: 183). SERVQUAL ölçeğinde hizmet kalitesi, müşteri algısı ile müşteri beklentisi arasındaki farka göre ölçülürken; SERPERF ölçeğinde hizmet kalitesi, hizmet performansına göre ölçülmektedir (Bektaş ve Ulutürk Akman, 2013: 120-121). Ayrıca, SERVQUAL ölçeği beş alt boyuttan oluşmakta iken SERPERF ölçeği tek boyut olarak geliştirilmiştir (Bülbül ve Demirer, 2008: 183).

Firmaların karlılıklarını artırmalarını, müşterilerini tatmin etmelerini ve onları elde tutmalarını sağladığı için birçok sektörde hizmet kalitesine büyük önem verilmektedir. Firmalar, mükemmel bir hizmet kalitesi sağlayarak rekabet avantajı elde edebilmekte ve rakipleri karşısında fark yaratabilmektedir (Hapsari vd., 2016: 389). Literatürde havayolu endüstrisinde hizmet kalitesinin değerlendirilmesi amacıyla yapılan birçok çalışma bulunmaktadır (Gupta, 2018; Steven vd., 2016; Greenfield, 2014; Perçin, 2018; Chang ve Yeh, 2002; Park vd., 2006; Aksoy vd., 2003; Wu ve Cheng, 2013; Chow, 2014; Gursoy vd., 2005; Basfirinci ve Mitra, 2015; Jiang ve Zhang, 2016).

## 1.2. Müşteri Tatmini ve Hizmet Kalitesi-Müşteri Tatmini İlişkisi

Müşteri tatmini, pazarlama anlayışında ve uygulamada bütün ticari faaliyetlerin sonucunda sağlanmak istenen önemli bir hedefdir (Kitapçı vd., 2014: 162). Müşterilerin ihtiyaçlarını ve isteklerini yerine getirmede önemli olduğu için pazarlamanın vazgeçilmez bir unsurudur. Dahası müşterilerin, firmaya ilişkin bağlılıklarını etkileyen önemli bir faktördür (Hapsari vd., 2016: 389). Müşteri tatmini, ürün veya hizmete ilişkin beklentiler ile satın alma sonrası algılanan farklılığın değerlendirilmesine ilişkin müşteri tepkisidir (Ueltsch vd., 2007: 412). Hizmetle ilişkin müşteri tatmini ise, müşterilerin beklentilerini karşılayan veya bu beklentileri aşan bir hizmet deneyimi yaşaması sonucunda ortaya çıkmaktadır (Yeo vd., 2015: 439). Müşteri tatmini, örgütsel hedeflere ulaşmada temel bir faktör olmanın yanı sıra firmalar için temel performans standardı ve olası mükemmeliyet standardıdır. Dolayısıyla “müşteri her zaman haklıdır” sloganı, müşteri tatminine verilmesi gereken önceliği ve önemi vurgulamaktadır (Hussain vd., 2015: 167). Bununla birlikte müşteri tatmini, evrensel bir olgu değildir ve herkesin aynı deneyimden aynı ölçüde tatmin olması mümkün değildir. Müşterilerin, beklentilerini etkileyen farklı ihtiyaçları, hedefleri ve deneyimleri bulunmaktadır (Pizam vd., 2016: 5).

Müşterinin tatmin düzeyinin, ürün veya hizmetle ilişkin algılanan kalitenin artmasına paralel olarak artacağına inanılmaktadır (Yeo vd., 2015: 439). Aynı zamanda hizmet kalitesindeki iyileştirmeler müşteri

tatminindeki artışlar ile ilişkilendirilmekte ve hizmet kalitesinin, müşteri tatmininin önemli bir belirleyicisi olduğu varsayılmaktadır (Rodger vd., 2015: 173). Hizmet; fiziksel bir öge değil, bir deneyim olduğu için hizmet kalitesi, müşteri tatmini ile tam anlamıyla ilişkilidir. Aslında, müşterinin kalite algısı hizmete ilişkin tatmin düzeyinin bir öncüsüdür (Bezerra ve Gomes, 2015: 77). Literatürde hizmet kalitesi ile müşteri tatmini arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır (Miranda vd., 2018; Farooq vd., 2018; Aliman ve Mohamad, 2016; Bezerra ve Gomes, 2015; Chow, 2014; Fatima ve Razzaque, 2014; Forsythe, 2016; Hapsari vd., 2016; Hussain vd., 2015; Jager ve Gbadamosi, 2013; Kitapci vd., 2014; Özer vd., 2013; Rodger vd., 2015; Spreng vd., 2009; Chaniotakis ve Lymperopoulos, 2009). Söz konusu bu çalışmalar, aşağıda özetlenmiştir.

Miranda ve arkadaşları (2018) hizmet kalitesi boyutlarının farklı kombinasyonlarının, müşteri tatmini üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Tren seyahati yapan 352 yolcuya anket uygulamışlardır. Hizmet kalitesini; konfor, uygunluk ve bağlantılı sefer olmak üzere üç kritere göre incelemişlerdir. Sonuç olarak; hizmet kalitesi boyutlarının farklı kombinasyonlarının müşteri tatmini üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca, konfor ve bağlantılı sefer kombinasyonunun müşteri tatminini diğer kombinasyonlara kıyasla daha fazla arttırdığını ifade etmişlerdir.

Farooq ve arkadaşları (2018) hizmet kalitesi boyutlarının, müşteri tatmini üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Malezya Hava Yolları firması ile seyahat eden 460 yolcuya anket uygulamışlardır. Sonuç olarak; havayolu firmasının fiziksel özellikleri, terminalin fiziksel özellikleri, personel hizmetleri, empati ve imaj boyutlarının müşteri tatmini üzerinde anlamlı, olumlu ve doğrudan bir etkisinin olduğunu bulmuşlardır.

Aliman ve Mohamad (2016) algılanan hizmet kalitesinin, müşteri (hasta) tatmini ve müşterinin davranışsal niyeti üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Malezya'da özel hastanelerde tedavi gören 273 hastaya (müşteriye) anket uygulamışlardır. Sonuç olarak; fiziksel görünüm, güvence ve empati boyutlarının müşterinin davranışsal niyeti üzerinde olumlu bir etki yaptığını tespit etmişlerdir. Ayrıca fiziksel görünüm, güvenilirlik ve güvence boyutlarının müşteri tatmini üzerinde olumlu bir etki yaptığını bulmuşlardır.

Bezerra ve Gomes (2015) hizmet kalitesi boyutlarının (check-in işlemleri, güvenlik, fiyatlar vb.), müşteri tatmini üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Brezilya'nın Guarulhos Havalimanı'nda havayolu ulaşımını tercih eden 1568 yolcuya anket uygulamışlardır. Sonuç olarak; hizmet kalitesi boyutlarının, müşteri tatminini olumlu etkilediğini bulmuşlardır.

Chow (2014) Çinli nakliyecilerin sundukları hizmet kalitesi ile müşteri tatmini arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Panel veri yardımıyla müşteri şikayetlerini inceleyen Chow, özel nakliye firmalarının devletin işlettiği nakliye firmalarına kıyasla daha fazla şikayet aldığını, şikayetlerin büyük bir çoğunluğunun yaz sezonunda olduğunu ve müşterilerin memnuniyetinin düşük oranlarda olmakla birlikte müşteri hizmetleri ile arttığını bulmuşlardır.

Fatima ve Razzaque (2014) uyum ve müşteri tatmini arasındaki ilişkide temel kalite, ilişki kalite ve somut kalite olmak üzere üç hizmet kalitesi boyutunun aracı etkisini araştırmışlardır. 212 banka müşterisine anket uygulamışlardır ve verilerin analizinde Yapısal Eşitlik Modellemesi'nden yararlanmışlardır. Sonuç olarak; ilişki kalite hizmet kalitesinin uyum ve müşteri tatmini arasındaki ilişkide aracı etki yaptığını bulmuşlardır.

Forsythe (2016) inşaat sektöründe hizmet kalitesinin, müşteri tatmini üzerindeki araştırmıştır. Müşterilerin beklentilerindeki belirgin çatışmalara rağmen hizmet kalitesinin inşaat sırasında müşteri tatminini etkileyip etkilemediğini incelemiştir. Önceliği hizmet kalitesi değil de fiyat ve ürün olan Avustralyalı müşterileri hedef kitle olarak belirlemiştir. Çalışmada verileri elde ederkene hem anket uygulaması hem de görüşme yönteminden yararlanmışlardır. Sonuç olarak; cevap verebilirlik ve güvenilirlik boyutları bakımından inşaat sırasındaki hizmet kalitesi algısının, müşteri tatmini ile yakından ilişkili olduğunu bulmuşlardır.

Hapsari ve arkadaşları (2016) hizmet kalitesi ile müşteri tatmini arasındaki ilişkide algılanan değer aracı etkisini araştırmışlardır. Endonezya'da havayolu ulaşımını tercih eden 200 yolcuya anket

uygulamışlardır. Verileri, Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Yapısal Eşitlik Modellemesi yardımıyla analiz etmişlerdir. Sonuç olarak; algılanan değer, hizmet kalitesi ile müşteri tatmini arasındaki ilişkide kısmi aracı etki gösterdiğini bulgulamışlardır.

Hussain ve arkadaşları (2015) hizmet kalitesi, hizmet sağlayıcı imajı, müşteri beklentileri, algılanan değer, müşteri tatmini ve marka sadakati arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. SERVQUAL ölçeğini modifiye ederek Birleşik Arap Emirlikleri'nde havayolu ulaşımını tercih eden 253 yolcuya anket uygulamışlardır. Verilerin analizinde Yapısal Eşitlik Modellemesi'nden yararlanmışlardır. Sonuç olarak; hizmet kalitesi, algılanan değer ve marka imajının, müşteri tatmini üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkisinin olduğunu bulgulamışlardır.

Jager ve Gbadamosi (2013) yükseköğretim öğrencilerinin tatmin düzeylerini, hizmet kalitesi aracılığıyla araştırmışlardır. Güney Afrika ve Esvatini Krallığı'nda eğitimlerine devam eden 564 öğrenciye anket uygulamışlardır. Sonuç olarak; cinsiyet değişkeni açısından kadın ve erkek öğrenciler arasında farklılık olduğunu, erkek öğrencilerin genel tatmin düzeyinin kadın öğrencilerin genel tatmin düzeyinden daha yüksek olduğunu bulgulamışlardır.

Kitapci ve arkadaşları (2014) hizmet kalitesi boyutlarının hasta tatmini, tekrar satın alma niyeti ve ağızdan ağza iletişim eylemi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. SERVQUAL ölçeğini kullanarak 369 hastaya anket uygulamışlardır. Verilerin analizinde Yapısal Eşitlik Modellemesi'nden yararlanmışlardır. Sonuç olarak; empati ve güvence boyutlarının, müşteri tatmini üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu bulgulamışlardır.

Özer ve arkadaşları (2013) mobil hizmet kalitesi boyutlarının, müşteri tatmini üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Ayrıca cep telefonu gibi mobil cihazların uyumluluğunun doğrudan ve dolaylı olarak müşteri tatminini nasıl etkilediğini incelemişlerdir. Sonuç olarak; hizmet kalitesinin beş boyutunun (algılanan risk, kullanım kolaylığı, işe yararlılık, mobil cihazların uyumluluğu, eğlence hizmetleri) müşteri tatmini üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca kullanım kolaylığı ve işe yararlılık boyutlarının, müşteri tatminini etkileyen en önemli boyutlar olduğunu bulgulamışlardır.

Rodger ve arkadaşları (2015) randomize deneysel tasarım kullanarak hizmet kalitesi, ziyaretçi tatmini ve ziyaretçi sadakati arasındaki nedensel ilişkileri araştırmışlardır. Avustralya'da yer alan Karijini Milli Park'ında sunulan hizmetin kalitesinin, ziyaretçi memnuniyeti ve ziyaretçi sadakati üzerinde bir etkisinin olup olmadığını belirlemek için park görevlisinin mevcudiyeti ve bilginin sunumu olmak üzere iki hizmet kalitesi ögesini manipüle etmişlerdir. 1399 ziyaretçiye anket uygulamışlardır. Sonuç olarak; manipüle edilen hizmet kalitesi öğelerinin, ziyaretçilerin tatmin ve sadakat düzeyleri üzerinde anlamlı bir etki yapmadığını bulgulamışlardır.

Spreng ve arkadaşları (2009) işletmeler arası ticari faaliyetlerde hizmet kalitesinin, müşteri (hizmet) tatmini üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Hizmet alan işletmelerin farklı birimlerinde görev yapan 296 çalışana anket uygulamışlardır. Verilerin analizinde Yapısal Eşitlik Modellemesi'nden yararlanmışlardır. Sonuç olarak; hizmete ilişkin negatif bir işlemin, genel tatmin durumu olumlu olduğunda müşteri değiştirmek için yeterli bir neden olmadığını tespit etmişlerdir. Bununla birlikte hizmete ilişkin bir dizi ardışık negatif işlemin, genel tatmin durumunu ve işletmelerin aynı firmadan tekrar satın alma niyetlerini olumsuz etkilediğini bulgulamışlardır.

Chaniotakis ve Lymperopoulos (2009) hizmet kalitesi boyutlarının, tatmin ve ağızdan ağza iletişim eylemi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. SERVQUAL ölçeğini kullanarak Yunanistan'da son beş yılda doğum yapmış olan 1000 kadına anket uygulamışlardır. Verilerin analizinde Yapısal Eşitlik Modellemesi'nden yararlanmışlardır. Sonuç olarak; tatmine ek olarak ağızdan ağza iletişim eylemini doğrudan etkileyen tek hizmet kalitesi boyutunun empati olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca yanıt verebilirlik, güvence ve fiziksel görünüm boyutlarının, tatmin aracılığıyla ağızdan ağza iletişim eylemi üzerinde dolaylı bir etkisinin olduğunu ve empati boyutunun söz konusu bu üç boyutu etkilediğini bulgulamışlardır.

### 1.3. Kuşak Kavramı ve X-Y Kuşağı

Kuşak kavramına ilişkin ilk bilimsel faaliyetler 1830-1840 yılları arasında Auguste Comte tarafından yapılmıştır. Comte, kuşaklararası değişimlerin tarihsel süreç içinde hareket eden kuvvetler olduğunu ileri sürmüştür (Yüksekbilgili, 2016: 1395). Alman sosyolog Karl Mannheim ise 1928 yılında “kuşak topluluğu” kavramını ortaya koymuş ve böylelikle kuşak kavramını temellendirmiştir (Kayabaşı vd., 2016: 30). Alman sosyolog, kuşak kavramına ilişkin diğer bir incelemeyi ise 1952 yılında gerçekleştirmiştir. Mannheim, “Kuşakların Problemleri” adlı makalesinde kuşak kavramını incelemiş ve söz konusu makalesinde kuşak kavramından bahsedebilmek için beş unsurun var olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bunlar;

1. Kültürel sürece yeni bireylerin dâhil olması,
2. Bu süreç içerisinde önceki katılımcıların sürekli bir biçimde yok olması,
3. Herhangi bir kuşağa mensup olan bireylerin, sadece tarihsel sürecin zamansal olarak kısıtlı bir bölümüne dâhil olabilmesi,
4. Kültürel mirasın aktarılmasına ilişkin olarak sürekli nedenlerin varlığı,
5. Kuşaklar arası geçişin sürekli olmasıdır (Mücevher, 2015: 3).

Kuşak kavramına ilişkin literatür incelendiğinde farklı yazarlar tarafından farklı tanımlamalar yapılmıştır. Söz konusu bu tanımlamalar şu şekildedir:

- Howe ve Strauss (1991); Aynı zaman aralığında dünyaya gelen ve büyüyen ve hayat seyirleri açısından birbirlerine benzeyen bireyler topluluğu.
- Mannheim (1998); Ortak alışkanlıkları ve ortak kültürü paylaşan bireyler topluluğu.
- Marshall (1999); Bir toplumda aynı zaman aralığında doğan bireylerin oluşturduğu yaş gruplarının bir türü.
- Kopperschmidt (2000); Doğum yılları aynı olan, büyüme dönemleri boyunca ortak kritik faktörleri etkileyen ve bu faktörlerden etkilenen birey grubu

Kuşak kavramının “ebeveynlerin ve onların çocuklarının doğumları arasındaki ortalama zaman periyodu” şeklinde biyolojik tanımı olmakla birlikte (McCrandle ve Wolfinger, 2010: 9) bu çalışmada, bu kavramın sosyolojik tanımı üzerinde durulmuş ve çalışma, bu kapsamda tasarlanmıştır.

Kuşakların yaş aralıklarına ilişkin olarak farklı araştırmacılar tarafından farklı yaş aralıkları belirlenmekle birlikte araştırmacılar arasında hâkim olan genel kanı şu şekildedir (Mücevher, 2015: 7):

1. Sessiz Kuşak (1925-1945)
2. Baby Boomers (1946-1964)
3. X Kuşağı (1965-1980)
4. Y Kuşağı (1981-1995)
5. Z Kuşağı (1996 ve sonrası)

#### 1.3.1. X Kuşağı

1965-1980 yılları arasında doğan bireylerin oluşturduğu kuşaktır. Kayıp kuşak olarak da nitelendirilen bu kuşak, kendinden önceki kuşağın refah yaşam sürmesinin faturasını ödemek ve belirsizliklerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Geleceklerine dair yaşamış oldukları kaygı, bu kuşağın bireyelerinin daha çok çalışmaya ve daha çok para kazanmaya önem vermelerine neden olmuştur. Aynı zamanda geleneksel aile modeli konusunda kırılmaya neden olan kuşaktır (Altuntuğ, 2012: 205-206). Adıgüzel ve arkadaşlarına (2014: 172-173) göre; “Baby Buster” olarak da adlandırılan bu kuşaktaki bireyler, değişen dünya şartlarına uyum sağlamak için yoğun çaba harcayan bireylerdir. Ülkemizde “Sessiz Kuşak”ın çocukları olan bu bireyler; ekonomik bunalımlara, petrol krizlerine, sağ-sol çatışmalarına ve üniversite olaylarına şahit olmuşlardır. Bununla birlikte bu dönemde televizyon önemli bir iletişim aracı olmaya başlamıştır. Lissitsa ve

Kol (2016: 304)'a göre; bu kuşaktaki bireyler, faydacı ve şüphecidir ve teknolojiye ve medyaya duyarlıdır. Aynı zamanda tarihin en eğitilmiş kuşaklarından biridir.

Ülkemiz açısından geçiş dönemi çocukları şeklinde nitelendirilen bu kuşaktaki bireyler (Göktaş ve Çarıkçı, 2015: 8), sosyal hayata önem veren bireylerdir. Bu durumun nedeni ise, yaşam standartlarında önemli sayılabilecek düzeyde olumlu gelişmelerin yaşanmasıdır (Ayhün, 2013: 100). Bu kuşaktaki bireyler, teknolojiyi zorunluluktan dolayı kullanmışlardır. Ayrıca bu kuşağın kadınları, iş yaşamında aktif olarak rol almaya başladıklarından dolayı “daha iyi bir yaşam için daha az çocuk” anlayışını benimsemişlerdir (Bulgan ve Göktaş, 2016: 27). Anne ve babalarına oranla daha eğitilmiş olan bu bireyler, teknoloji çağından önce dünyaya gelmelerine rağmen teknoloji kullanımında güçlük çekmeyen bireylerdir. Aynı zamanda bu bireyler, işlerine odaklanmakla birlikte aile ve arkadaşlık ilişkilerine de önem vererek iş-yaşam dengesini kurma konusunda çaba harcayan bireylerdir. Dünya genelinde yaşanan değişimlerden dolayı, “dünya artık güvenli değil” çıkarımında bulunan bu kuşak üyeleri için “şüphecilik” ön plana çıkmıştır. Bu durum ise bu bireylerin, yönetsel anlamda tüm yetkilerin kendilerinde toplanmasını arzu etmelerine neden olmuştur (Çetin ve Karalar, 2016: 159-160).

### 1.3.2. Y Kuşağı

1981-1995 yılları arasında dünyaya gelen bireylerin oluşturduğu kuşaktır (Mücevher, 2015: 13). Dijital odaklı yetişen ilk kuşaktır. Y kuşağı bireylerin, yaklaşık olarak %75'i en geç dört yaşında bilgisayar ile tanışmıştır. Diğer kuşaklara kıyasla en yaşlı anne ve babalara sahip olan kuşaktır. Çekirdek ailede yetişen bu bireylerin, %25'inin anne ve babalarının eğitim düzeyi üniversite ve üzeridir. Günün neredeyse on beş saatini teknolojik faaliyetlere ayıran bu kuşak bireyleri için teknoloji, yaşamlarındaki birçok unsurun simgesidir. Ayrıca bu bireyler, globalleşmenin ve ekonomik ve kültürlerarası diyalogların arttığı bir ortamda yaşamlarını sürdürmektedirler (Adıgüzel vd., 2014: 173-174). Aynı anda birden fazla işi yapabilen bu bireyler, kitlesel olandan ziyade bireye özel olanı tercih etmektedir. Teknolojik yeteneklerini girdikleri her ortamda kullanmaya çalışan bu bireyler, bu kabiliyetleri sayesinde günlük işlerini rahatlıkla yapabilmektedir (Albayrak ve Özkul, 2013: 18).

“Dijital kuşak”, “eko patlaması”, “milyenyum kuşağı”, “bir sonrakiler” gibi farklı şekillerde adlandırılan bu kuşaktaki bireylerin, sosyal yaşamda ve iş yaşamında bir dönüşümün öncüsü oldukları ifade edilmektedir. Ayrıca bu bireyler, geleceklere ilişkin önemli kararlar alırken rol model olarak gördükleri ve güvendikleri insanların tavsiyelerini dikkate almaktadırlar. Diğer kuşaklardaki bireylere oranla kültürel etkileşimleri ve zenginlikleri çok daha fazla olan bu bireyler, reklamlara olan ilgilerinden ötürü anne ve babalarına göre daha yüksek oranda marka bilincine sahiptirler. Aynı zamanda diğer kuşaklardaki bireylere kıyasla bu bireyler, maddi unsurlardan ziyade manevi unsurlara daha fazla önem vermektedirler. İş değiştirme oranları diğer kuşaklara oranla daha yüksek olan bu bireyler, ülkemiz çalışma hayatının önemli bir kısmını oluşturmaktadır (Aydın ve Başol, 2014: 3-4). Bununla birlikte bu bireyler, teknolojinin çevreye vermiş olduğu zararları farkında olarak yetişen ve bundan dolayı da çevre konusunda bilinç düzeyi yüksek olan bireylerdir (Başgöze ve Bayar, 2015: 123).

## 2. YÖNTEM

Hizmet kalitesinin, müşteri tatmini üzerinde etkisinin olup olmadığını araştırmak ve varsa söz konusu etkinin X ve Y kuşağı müşterilere göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Hizmet kalitesini ölçmek amacıyla Parasuraman ve arkadaşları tarafından 1988 yılında geliştirilen SERVQUAL ölçeği kullanılmıştır. Söz konusu bu ölçek; Fiziksel görünüm (4 ifade), Güvenilirlik (5 ifade), Yanıt verebilirlik (4 ifade), Güvence (4 ifade) ve Empati (5 ifade) olmak üzere beş alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçekte toplam 22 adet ifade yer almaktadır. Müşteri tatmini ölçmek amacıyla Calvo-Porrall ve Levy-Mangin tarafından 2015 yılında kullanılan ölçekten yararlanılmıştır. Calvo-Porrall ve Levy-Mangin bu ölçeği, Burnham ve arkadaşları (2003) ve Kuo ve arkadaşları (2009) tarafından tasarlanan ölçeklerden esinlenerek oluşturmuşlardır. Söz konusu ölçekte 4 ifade yer almaktadır. SERVQUAL ölçeği; havacılık bölümünde görev yapan bir uzman görüşü ve havayolu endüstrisi baz alınarak, müşteri tatmini ölçeği ise pazarlama bölümünde görev yapan bir uzman görüşü baz alınarak uyarlanmıştır. Müşteri tatmini ölçeğinin güvenilirliği ve geçerliliği; Chae ve arkadaşları (2002), Lin ve Wang (2006), Palvia (1996) ve Kuo



ve arkadaşları (2009) tarafından test edilmiştir. SERVQUAL ölçeğinin güvenilirliği ve geçerliliği ise; Yücel (2013), Kitapci ve arkadaşları (2014) ve Demirbağ ve Yozgat (2016) tarafından test edilmiştir. Ayrıca, cevaplayıcıların ölçeklerde yer alan ifadelerle ilişkin katılım derecelerini belirlemek için Rensis Likert tarafından 1932 yılında geliştirilen 5'li likert tipi ölçek kullanılmıştır.

Çalışmada; havayolu ulaşımını tercih eden X ve Y Kuşağı müşteriler hedef kitle olarak seçilmiştir. Anket formu, Türkçe hazırlanmıştır. Katılımcılardan daha önce havayolu ulaşımını kullanmış olmaları halinde anketi doldurmaları istenmiştir. Anketin gönderiminde tesadüf olmayan yöntemlerden kolayda örneklem yöntemi benimsenmiştir. Bu doğrultuda anket formu, 14 Şubat – 28 Şubat 2018 tarihleri arasında Antalya Havalimanı İç Hatlar giden yolcu bölümündeki Türk yolculara uygulanmıştır. Toplamda 924 adet anket elde edilmiş ancak analize uygun olduğu tespit edilen 909 adet anket formu geçerli kabul edilmiştir. Yazıcıoğlu ve Erdoğan'a (2011: 89) göre; 100 milyon büyüklüğündeki bir ana kütle için belirlenmesi gereken örneklem büyüklüğü en az 384 olmalıdır. Dolayısıyla bu çalışmada elde edilen anket formu sayısı, ana kütle temsil etme bakımından yeterli görülmektedir. Öncelikle katılımcıların demografik özelliklerinin tespit edilmesi amacıyla Frekans ve Yüzde Analizi yapılmıştır. Çalışmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliklerini ve geçerliliklerini tespit etmek için Güvenilirlik Analizi ve Temel Bileşenler Analizi yapılmıştır. Verilerin normal dağılıp dağılmadığını tespit etmek için Kolmogorov-Smirnov Testi yapılmıştır. Genel hizmet kalitesi boyutuna, hizmet kalitesinin her bir alt boyutuna ve müşteri tatmini boyutuna ilişkin olarak X ve Y kuşağı müşteriler arasında bir farklılığın olup olmadığını belirlemek için Bağımsız İki Örneklem T Test yapılmıştır. Ayrıca, hizmet kalitesinin 5 alt boyutunun X ve Y kuşağı müşterilerin tatmin düzeyleri üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla Çoklu Regresyon Analizi yapılmıştır.

Çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Bunlar: Araştırma örnelemi, her ne kadar yeterli görülsede Türkiye genelinde havayolu ulaşımını tercih eden bütün X ve Y kuşağı müşterilerin görüşlerini yansıtmamaktadır. Araştırma kapsamında veriler, sadece Antalya Havalimanı'nda iç hatlar giden yolcu bölümündeki X ve Y kuşağı bireylerden elde edilmiştir. Bu çalışma, yüksek lisans tezinden türetilmiştir ve yüksek lisans tezinin konusu ve kapsamı 2016 yılında şekillendirilmiştir. Bu nedenle 2016 yılında henüz 20 yaşında olduklarından ve belirgin bir tüketim alışkanlığına sahip olmadıklarından dolayı Z kuşağı dikkate alınmamıştır. Araştırma bulguları, bireylerin belirli bir zaman aralığındaki (14.02.2018-28.02.2018) veya belirli sayıdaki deneyimlerinden sonraki görüşlerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla bireylerin, daha sonraki günlerde yaşayabilecekleri olumlu veya olumsuz deneyimler farklı bulguların elde edilmesine neden olabilecektir.

## 2.1. Araştırmanın Hipotezleri

Literatürde yer alan çalışmalar (Farooq vd., 2018; Kitapci vd., 2014; Chaniotakis ve Lympelopoulos, 2009; Hussain vd., 2015) ve bu çalışmalarda bulgularan farklılıklar, etkiler ve ilişkiler ışığında kurgulanan araştırma hipotezleri sırasıyla şu şekildedir:

**H<sub>1</sub>:** X ve Y Kuşağı müşteriler arasında tatmin düzeyi bakımından anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

**H<sub>2</sub>:** X ve Y Kuşağı müşteriler arasında hizmet kalitesi algısına ilişkin anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

**H<sub>3</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “fiziksel görünüm” boyutuna ilişkin algılamalarında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

**H<sub>4</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “güvenilirlik” boyutuna ilişkin algılamalarında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

**H<sub>5</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “yanıt verebilirlik” boyutuna ilişkin algılamalarında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

**H<sub>6</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “güvence” boyutuna ilişkin algılamalarında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

**H<sub>7</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “empati” boyutuna ilişkin algılamalarında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

**H<sub>8</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “fiziksel görünüm” boyutuna ilişkin algılamaları, onların tatmin düzeylerini anlamlı ve pozitif bir şekilde etkilemektedir.

**H<sub>9</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “güvenilirlik” boyutuna ilişkin algılamaları, onların tatmin düzeylerini anlamlı ve pozitif bir şekilde etkilemektedir.

**H<sub>10</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “yanıt verebilirlik” boyutuna ilişkin algılamaları, onların tatmin düzeylerini anlamlı ve pozitif bir şekilde etkilemektedir.

**H<sub>11</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “güvence” boyutuna ilişkin algılamaları, onların tatmin düzeylerini anlamlı ve pozitif bir şekilde etkilemektedir.

**H<sub>12</sub>:** X ve Y Kuşağı müşterilerin “empati” boyutuna ilişkin algılamaları, onların tatmin düzeylerini anlamlı ve pozitif bir şekilde etkilemektedir.

### 3. BULGULAR VE TARTIŞMA

#### 3.1. Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Katılımcıların demografik özelliklerinin belirlenmesi amacıyla Frekans ve Yüzde Analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 1.1’de gösterilmiştir.

**Tablo 1.1 Katılımcıların Demografik Özellikleri**

Cinsiyet	Kişi	%	Kuşak (Yaş)	Kişi	%
Kadın	405	44,6	X Kuşağı (22-37 yaş)	382	42,0
Erkek	504	55,4	Y Kuşağı (38-53 yaş)	527	58,0
Eğitim Durumu	Kişi	%	Aylık Ortalama Gelir	Kişi	%
İlkokul-Ortaokul	2	0,2	0-800 TL	3	0,3
Lise	26	2,9	801-1600 TL	11	1,2
Ön Lisans	33	3,6	1601-2400 TL	23	2,5
Lisans	687	75,6	2401-3200 TL	143	15,7
Lisansüstü	161	17,7	3201 TL ve üzeri	729	80,2

Katılımcıların %44,6’sı kadın, %55,4’ü ise erkektir. Katılımcıların %42,0’si X kuşağı, %58’i ise Y kuşağı bireylerden oluşmaktadır. Katılımcıların eğitim durumları incelendiğinde; %75,6’sının lisans, %17,7’sinin lisansüstü, %3,6’sının ön lisans, %2,9’unun lise ve %0,2’sinin ilkokul-ortaokul mezunu olduğu görülmektedir. 3201 TL ve üzeri geliri olan katılımcıların oranı %80,2; 2401-3200 TL arası geliri olanların oranı %15,7; 1601-2400 TL arası geliri olanların oranı %2,5; 801-1600 TL arası geliri olanların oranı %1,2 ve son olarak 800 TL ve daha az geliri olanların oranı %0,3’tür.

#### 3.2. Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizine İlişkin Bulgular

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik ve geçerliliklerini belirlemek amacıyla Güvenilirlik Analizi ve Faktör Analizi yapılırken kullanılan yöntemlerden biri olan Temel Bileşenler Analizi yapılmıştır. Büyüköztürk’e göre faktörler güçlü ve değişken sayısı az ise 100 ila 200 arasındaki örneklem sayısı faktör analizinin yapılabilmesi için yeterli olmaktadır (Büyüköztürk, 2002: 480). Çalışmada kullanılan veri sayısı 909 olup, bu sayı analiz için yeterli olmaktadır.

Güvenilirlik, katılımcıların anket formunda yer alan ifadelerle ilişkin belirtmiş oldukları katılım dereceleri arasındaki tutarlılığı ifade etmektedir. Analiz sonucunda ortaya çıkan Cronbach’s Alpha değeri, ankette yer alan ifadelerle ilişkin olarak kişisel farklılıkların hangi ölçüde gerçek ve hangi ölçüde hatalı hesaplandığını yorumlamak için kullanılır (Büyüköztürk, 2007: 169-170). Bu katsayının 0,70 ve üzerinde olduğu durumlarda kullanılan ölçeğin güvenilir olduğu kabul edilir (Bektaş ve Ulutürk Akman, 2013: 128). Büyüköztürk’e göre faktör analizi, aynı boyut altında yer alan çok sayıda önermeden, daha az sayıda ve tanımlanabilir özelliği olan anlamlı önermeler oluşturmayı sağlayan bir analizdir (Büyüköztürk, 2002: 470). Faktör analizi yaparken kullanılan yöntemlerden birisi olan Temel Bileşenler Analizi, yaygın olarak

kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntem ile değişkenlerin bileşkeleri olarak nitelendirilebilecek daha az sayıda birbirinden bağımsız olan temel bileşenler meydana getirilmektedir (Ersungur vd., 2007: 57). Temel bileşenler analizinde kullanılan istatistiksel testler Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) testi ve Bartlett testidir. Bartlett testi, korelasyon matrisinde değişkenlerin en az bir kısmı arasında anlamlı ve yeterli bir korelasyon ( $p < 0,05$ ) olduğunu ifade etmektedir (Hair vd., 2014: 102). KMO testi ise örneklem büyüklüğünün veri seti açısından yeterliliğini ve uygunluğunu kontrol eden bir testtir (Gürbüz ve Yüksel, 2008: 182). Bu testin sonucunda ortaya çıkan değer 0 ile 1 arasında değişmektedir ve 1'e daha yakın bir değer örneklem büyüklüğünün veri seti açısından daha yeterli ve uygun olduğunu ifade etmektedir (Sanguansat, 2012: 199). Ayrıca, bu değer en az 0,50 ve üzerinde olması gerekmektedir. Bununla birlikte faktör yüklerinin en az 0,30-0,40 arası bir değer almasının yeterli kabul edildiği ancak uygulamada daha çok 0,50 ve üzeri faktör yüklerin anlamlı kabul edildiği ifade edilmektedir (Hair vd., 2014: 116). Bununla birlikte ölçüm aracında birbirinden bağımsız birden fazla faktör olması durumunda ikinci düzey faktör analizi yapılabilmektedir. Bu yöntem uygulanarak her bir faktörün kendi içerisinde basit yapıya tek bir faktör oluşturup oluşturmadığına bakılabilmektedir (Şencan, 2005: 778). Bu çalışmada; faktör analizi, tüm boyutlar tek faktör olacak şekilde değil sadece boyutların kendi içerisinde yer alan ifadeler tek faktör olacak şekilde yapılmıştır.

Tablo 1.2 Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizi Sonuçları

Ölçekler/Boyutlar	Faktör Yükleri	Özdeğer	Açıklayıcı Varyans %	Cronbach $\alpha$	KMO testi	Bartlett Testi
<b>Fiziksel Görünüm</b>						
FG 1	0,794	2,688	67,195	0,833	0,764	$\chi^2 = 1475,200$ p=0,000
FG 2	0,867					
FG 3	0,838					
FG 4	0,776					
<b>Güvenilirlik</b>						
GVK1	0,831	3,465	69,308	0,889	0,863	$\chi^2 = 2533,770$ p=0,000
GVK2	0,853					
GVK3	0,859					
GVK4	0,875					
GVK5	0,737					
<b>Yanıt Verebilirlik</b>						
YV1	0,856	3,047	76,179	0,895	0,795	$\chi^2 = 2217,577$ p=0,000
YV2	0,889					
YV3	0,881					
YV4	0,865					
<b>Güvence</b>						
GVC1	0,868	2,877	71,929	0,869	0,793	$\chi^2 = 1825,640$ p=0,000
GVC2	0,847					
GVC3	0,851					
GVC4	0,826					
<b>Empati</b>						
EMP1	0,849	3,473	69,461	0,885	0,862	$\chi^2 = 2574,540$ p=0,000
EMP2	0,812					
EMP3	0,892					
EMP 4	0,864					
EMP5	0,742					
<b>Müşteri Tatmini</b>						
MT1	0,507	2,316	57,896	0,740	0,699	$\chi^2 = 1114,325$ p=0,000
MT3	0,799					
MT4	0,869					

Tablo 1.2'de ölçeklerde yer alan bütün ifadeler için Cronbach  $\alpha$  değerinin 0,70'in üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durum, katılımcıların anket formunda yer alan ifadelerle ilişkin belirtmiş oldukları katılım derecelerinin tutarlı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu değeri elde etmek adına müşteri tatmini boyutu dışındaki diğer tüm boyutlara ilişkin herhangi bir ifadenin çıkarılması söz konusu değilken müşteri tatmini boyutuna ilişkin olarak 1 adet ifade (sıralamada ikinci ifade) çalışma dışında bırakılarak bu

değer elde edilmiştir. Ayrıca tüm ifadelerle ilişkin faktör yükleri de uygulamada anlamlı olduğu varsayılan 0,50 değerinin üzerindedir. Aynı zamanda hizmet kalitesinin tüm alt boyutlarına ve müşteri tatmini ve ağızdan ağıza iletişim boyutlarına ilişkin olarak KMO testi sonucu 0,50 değerinin üzerindedir. Bu durum, örneklem büyüklüğünün uygun ve yeterli olduğunu göstermektedir. Ek olarak ölçeklerin altında toplanan maddelere ilişkin korelasyonun anlamlı olup olmadığını ifade eden Bartlett Testleri de anlamlı ( $p=0,000$ ) çıkmıştır. Dolayısıyla değişkenlerin en az bir kısmı arasında anlamlı ve yeterli bir korelasyonun varlığından söz etmek mümkündür. Bununla birlikte ölçeklerin tek boyutlu olmaları göz önünde bulundurulduğunda yapılan Temel Bileşenler Analizi sonucunda; Fiziksel Görünüm, Güvenilirlik, Yanıt Verebilirlik, Güvence, Empati ve Müşteri Tatmini boyutlarının tek boyutlu yapıda oldukları anlaşılmıştır. Dolayısıyla tek boyutlu faktörlere ilişkin olarak yakınsama ve yapı geçerliliği sağlanmıştır.

### 3.3. Normallik Testine İlişkin Bulgular

Hizmet kalitesi, onun alt boyutları ve müşteri tatmini boyutuna ilişkin olarak X ve Y kuşağı müşteriler arasında bir farklılık olup olmadığını belirlemek için kullanılacak parametrik ve parametrik olmayan analizler bulunmaktadır. Bu iki analiz türü arasındaki temel fark, faktörlerin normal dağılıp dağılmadığı ile ilgilidir. Diğer iki farklılık ise doğrusallık ve bağımsızlık ile ilgilidir (Kalaycı ve Kahya, 1998: 504). Faktörlerin normal dağılıp dağılmadığını belirlemek için Kolmogorov-Smirnov Testi uygulanmaktadır. Bu testin sonucunda ortaya çıkan değer 0,05'ten daha büyük olması faktörlerin normal dağıldığını göstermektedir. Bununla birlikte bu test sonuçlarına göre faktörlerin normal dağılmadığı anlaşılabilir çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1,96 ila +1,96 arasında bir değer alması durumunda faktörlerin normal dağıldığı varsayılmakta ve dolayısıyla parametrik analizlerin yapılabileceği ifade edilmektedir (Yücenur vd., 2011: 162). Bu doğrultuda faktörlerin normal dağılıp dağılmadığını belirlemek için Kolmogorov-Smirnov Testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 1.3'te verilmiştir.

Tablo 1.3 Normallik Testi Sonuçları

Ölçekler/Boyutlar	Kolmogorov-Smirnov Testi			Çarpıklık	Basıklık
	İstatistik	Df	P Değeri		
Fiziksel Görünüm	0,096	909	,000	-0,362	0,047
Güvenilirlik	0,137	909	,000	-0,729	0,848
Yanıt Verebilirlik	0,159	909	,000	-0,500	0,043
Güvence	0,195	909	,000	-0,617	0,135
Empati	0,145	909	,000	-0,712	0,371
Müşteri Tatmini	0,143	909	,000	-0,550	0,116

Kolmogorov-Smirnov Testi sonuçlarına göre faktörlerin normal dağılmadığı ( $p<0,05$ ) görülmektedir. Ancak tüm faktörlerin çarpıklık ve basıklık değerleri -1,96 ila +1,96 arasında bir değer aldığı için verilerin normal dağıldığı kabul edilmekte ve parametrik analizlerin yapılmasının daha uygun olduğu görülmektedir.

### 3.4. Bağımsız İki Örneklem T Testine İlişkin Bulgular

Farklı ana kütleden elde edilen ve birbirinden bağımsız olan iki grup arasındaki farklılıkların belirlenmesinde kullanılan Bağımsız İki Örneklem T Test, parametrik bir analizdir ve bu analiz sonucuları gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını göstermektedir. Bu analiz sonuçlarına göre sig. (2-tailed) değeri 0,05'ten büyük olduğunda gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı, söz konusu bu değer 0,05'ten küçük olduğunda ise gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna varılmaktadır (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2011: 267). X ve Y kuşağı müşteriler arasında genel olarak hizmet kalitesine, hizmet kalitesinin alt boyutlarına ve müşteri tatmini boyutuna ilişkin olarak anlamlı bir farklılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla Bağımsız İki Örneklem T Test yapılmış ve sonuçlar Tablo 1.4'te gösterilmiştir.

**Tablo 1.4 Kuşak Değişkenine Göre Müşteri Tatmini Boyutuna, Hizmet Kalitesi ve Alt Boyutlarına İlişkin Algılamalar**

Boyutlar	Y Kuşağı (n=527)		X Kuşağı (n=382)		t	Sig.
	AO	SS	AO	SS		
Fiziksel Görünüm	3,82	0,72	3,84	0,78	-0,484	0,624
Güvenilirlik	3,74	0,81	3,82	0,69	-1,615	0,099
Yanıt Verebilirlik	3,89	0,78	3,93	0,69	-0,804	0,412
Güvence	4,00	0,73	4,05	0,67	-0,872	0,377
Empati	3,66	0,88	3,68	0,73	-0,523	0,590
Genel Hizmet Kalitesi	3,82	0,71	3,86	0,63	-0,974	0,330
Müşteri Tatmini	3,73	0,69	3,86	0,73	-2,833	<b>0,005**</b>

\*\*p&lt;0,01; \*p&lt;0,05

Tablo 1.4 incelendiğinde; genel hizmet kalitesi ve onun alt boyutlarına ilişkin olarak X ve Y kuşağı müşteriler arasında istatistiksel olarak anlamlı ( $p<0,05$ ) bir farklılık olmadığı görülmektedir. Bu boyutlarda yer alan ifadelerle ilişkin olarak hem X hem de Y kuşağı katılımcıların birbirlerine yakın katılım derecelerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte müşteri tatmini boyutuna ilişkin olarak ise X ve Y kuşağı katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı (MT sig.: 0,005) bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Müşteri tatmini boyutuna ilişkin olarak X kuşağı katılımcıların aritmetik ortalamalarının Y kuşağı katılımcıların aritmetik ortalamalarından daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. X kuşağı katılımcıların Y kuşağı katılımcılara oranla tatmin düzeylerinin nispeten daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Anlamlı bir fark olmamasına rağmen hem genel hizmet kalitesine hem de hizmet kalitesinin bütün alt boyutlarına ilişkin olarak X kuşağı katılımcıların aritmetik ortalamalarının Y kuşağı katılımcılara oranla nispeten daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla kurgulanan  $H_1$  hipotezi kabul edilirken;  $H_2$ ,  $H_3$ ,  $H_4$ ,  $H_5$ ,  $H_6$  ve  $H_7$  hipotezleri reddedilmiştir.

### 3.5. Çoklu Regresyon Analizine İlişkin Bulgular

Çoklu regresyon analizi, bağımsız değişkenler tarafından bağımlı değişkende açıklanan toplam varyansın yorumlanması, açıklanan varyansın istatistiksel olarak anlamlılığı ve bağımsız değişkenlerle bağımlı değişken arasındaki ilişkinin yönü ile ilgili çıkarımda bulunma imkanı veren bir analiz türüdür (Büyüköztürk, 2007: 98). Bu analiz sonuçlarına göre  $R^2$  değeri, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki toplam varyansın yüzdesel olarak ne kadarını açıkladığını göstermektedir. Aynı zamanda sig. değerinin 0,05'ten küçük olması kurgulanan modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu; 0,05'ten büyük olması ise kurgulanan modelin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca beta ( $\beta$ ) değeri, bağımlı değişkene etki eden bağımsız değişkenlerin hangisinin daha önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bağımsız değişkene ilişkin sig. değerinin 0,05'ten küçük olması söz konusu değişkenin, bağımlı değişken üzerinde anlamlı (önemli) bir etkisinin olduğunu; bu değer 0,05'ten büyük olması ise söz konusu değişkenin, bağımlı değişken üzerinde anlamlı (önemli) bir etkisinin olmadığını ifade etmektedir (Büyüköztürk, 2007: 105). Bununla birlikte çoklu doğrusal bağlantı, bağımsız değişkenler arasında çok yüksek bir korelasyon olması durumunda ortaya çıkmaktadır ve regresyon analizinde arzu edilmeyen bir durumu ifade etmektedir. Çoklu doğrusal bağlantıyı tespit etmek için varyans arttırıcı faktör (VIF) değeri dikkate alınmaktadır. Bu değer 10 ve üzerinde olması çoklu doğrusal bağlantı probleminin olduğunu göstermektedir (Albayrak, 2005: 109-110). Ayrıca, Durbin-Watson değerinin 1,5-2,5 arasında olması da değişkenler arasında otokorelasyon olmadığını ifade etmektedir (Büyükşalvarcı ve Abdioğlu, 2010: 57).

Hizmet kalitesi boyutlarının X ve Y kuşağı müşterilerin tatmin düzeyleri üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla Çoklu Regresyon Analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 1.5'te verilmiştir.

**Tablo 1.5 Hizmet Kalitesi Boyutlarının X ve Y Kuşağı Müşterilerin Tatmin Düzeyleri Üzerindeki Etkisi**

Hizmet Kalitesi Boyutları	Müşteri Tatmini					
	Y Kuşağı			X Kuşağı		
	$\beta$	P	VIF	$\beta$	P	VIF
Fiziksel Görünüm	0,094	0,082	2,036	0,409	<b>0,000**</b>	2,353
Güvenilirlik	0,244	<b>0,004**</b>	5,037	0,081	0,399	5,008
Yanıt Verebilirlik	-0,130	0,161	5,992	-0,226	<b>0,020*</b>	5,045
Güvence	0,166	<b>0,045*</b>	4,773	0,256	<b>0,003**</b>	3,969
Empati	0,174	<b>0,018*</b>	3,784	0,075	0,282	2,634
<b>Sig. Değeri</b>	0,000**			0,000**		
<b>R<sup>2</sup> Değeri</b>	0,254			0,306		
<b>F Değeri</b>	35,403			33,098		
<b>Durbin-Watson Katsayısı</b>	1,794			1,969		

\*\*p<0,01; \*p<0,05

Tablo 1.5 incelendiğinde; hem X kuşağı katılımcılar hem de Y kuşağı katılımcılar için kurgulanan modellerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu (sig.=0,000) görülmektedir. Hizmet kalitesinin 5 boyutu Y kuşağı katılımcıların tatmin düzeylerini yaklaşık olarak %25; X kuşağı katılımcıların tatmin düzeylerini ise yaklaşık olarak %31 oranında açıklayabilmektedir. Y kuşağı katılımcıların tatmin düzeyleri üzerinde en büyük etkiye (istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif, p=0,000) sahip olan hizmet kalitesi boyutu, “Güvenilirlik” ( $\beta=0,244$ ) boyutudur. Bu boyutu, “Empati” ( $\beta=0,174$ ) ve Güvence ( $\beta=0,166$ ) boyutu izlemektedir. X kuşağı katılımcıların tatmin düzeyleri üzerinde en büyük etkiye (istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif, p=0,000) sahip olan hizmet kalitesi boyutu ise, “Fiziksel Görünüm” ( $\beta=0,409$ ) boyutudur. Bu boyutu, Güvence ( $\beta=0,256$ ) ve Yanıt Verebilirlik ( $\beta=-0,226$ ) boyutu izlemektedir. Ayrıca, “Güvence” boyutunun, hem Y kuşağı (p=0,045) hem de X kuşağı (p=0,003) katılımcıların tatmin düzeyleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte hem X kuşağı hem de Y kuşağı katılımcılar için kurgulanan modellerde tüm hizmet kalitesi boyutlarına ilişkin olarak varyans arttırıcı faktör değerlerinin (VIF) 10’dan küçük olduğu, dolayısıyla regresyon modelinde çoklu bağlantı sorunu olmadığı anlaşılmıştır. Aynı zamanda hem X kuşağı katılımcılar (Durbin-Watson=2,109) hem de Y kuşağı katılımcılar (Durbin-Watson=1,973) için kurgulanan modelde oto-korelasyon sorunu olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla kurgulanan  $H_{11}$  hipotezi kabul edilirken;  $H_8$ ,  $H_9$ ,  $H_{10}$  ve  $H_{12}$  hipotezleri kısmen kabul edilmiştir.

## SONUÇ VE ÖNERİLER

Havayolu endüstrisinde rekabet çok yoğun bir şekilde yaşanmakta ve müşteriler, geçmişe oranla daha yüksek beklentiler içerisinde olmaktadır. Bu durum, sektörde faaliyet gösteren firma yöneticileri için karmaşık ve zor durumların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Günümüzde piyasadaki tüketimin büyük bir çoğunluğunu gerçekleştiren, tüketim alışkanlığı ve tüketim davranışı olgunlaşmış olan X ve Y kuşağı müşterilerin hizmet kalitesine ilişkin algılamalarını ve bu algılamaların tatmin düzeyleri üzerindeki etkisini anlamak, yöneticilerin sunulan hizmetlerin kalitesine ilişkin yeni stratejiler geliştirmesine katkıda bulunacaktır. Dolayısıyla bu çalışma, kuşak değişkeni odağında hizmet kalitesinin müşteri tatmini üzerindeki etkisini incelemek amacıyla yapılmıştır.

X ve Y kuşağı müşteriler arasında genel hizmet kalitesi, onun alt boyutlarına ve müşteri tatmini boyutuna ilişkin olarak bir farklılık olup olmadığını tespit etmek için yapılan analiz sonucunda; X ve Y kuşağı müşterilerin hizmet kalitesi ve onun alt boyutlarına ilişkin olarak benzer algılamalara sahip oldukları tespit edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu boyutlara (Hizmet kalitesi ve alt boyutları) ilişkin olarak her iki grup arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığın olmadığı belirlenmiştir. Bununla birlikte müşteri tatmini boyutuna ilişkin olarak ise X ve Y kuşağı katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. X kuşağı katılımcıların Y kuşağı katılımcılara oranla tatmin düzeylerinin nispeten daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Hizmet kalitesi boyutlarının X ve Y kuşağı müşterilerin tatmin düzeyleri üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonucunda; hizmet kalitesinin beş alt boyutu Y kuşağı katılımcıların tatmin düzeylerini yaklaşık olarak %25; X kuşağı katılımcıların tatmin düzeylerini ise yaklaşık olarak %31 oranında açıklayabildiği görülmektedir. Y kuşağı katılımcıların tatmin düzeyleri üzerinde en

büyük etkiye sahip olan hizmet kalitesi boyutu, “Güvenilirlik” boyutudur. X kuşuğu katılımcıların tatmin düzeyleri üzerinde en büyük etkiye sahip olan hizmet kalitesi alt boyutu, “Fiziksel Görünüm” boyutudur. Bununla birlikte “Güvence” boyutu, hem Y kuşuğu hem de X kuşuğu katılımcıların tatmin düzeyleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir.

Bu noktada sektörde faaliyet gösteren yöneticiler, Y kuşuğu müşterilerin uçuş işlemlerinin hatasız yapıldığını, hizmetin belirtilen tarihte ve saatte sunulduğunu ve yaşanan sorunların zamanında ve samimi bir şekilde çözüldüğünü düşünmelerini sağlayacak uygulamalar ve stratejiler geliştirmelidirler. Bununla birlikte X kuşuğu müşterilerin; çalışanların görünüşlerine, uçakların modern yapılarına ve ana hizmeti destekleyen materyallere ilişkin olumlu algılamalarını devam ettirecek ve daha da arttıracak stratejiler geliştirmelidirler. Bu doğrultuda; kaliteli yardımcı hizmetler sunmanın, modern yazılımlara ve sistemlere sahip olmanın, tüm firmanın en son teknoloji ile uyumlu olmasının, uçuşların rötarsız bir şekilde gerçekleştirilmesinin ve söz konusu bu tür faaliyetlerin tanıtım ve bilgilendirme amaçlı olarak müşterilere iletilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte araştırmacılar sonraki çalışmalarda; tüketim alışkanlıkları henüz şekillenen Z kuşuğunu da dikkate alarak X ve Y kuşuğu ile karşılaştırabilirler. Farklı coğrafyalardaki koşullara göre X ve Y kuşuğu bireylerin memnuniyet düzeyleri ölçülüp ülkeler arası kıyaslamalar yapılabilirler. Ayrıca, kuşaklar bazında eğitim düzeyi baz alınarak farklı araştırmalar yapılabilirler.

**KAYNAKLAR**

- ABDULLAH, N., ve MOHAMAD, N. (2016), University Recreational Facilities Service Quality and Students' Physical Activity Level, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 224, 207-212.
- ADIGÜZEL, O., BATUR, H. Z., ve EKŞİLİ, N. (2014), Kuşakların Değişen Yüzü ve Y Kuşağı İle Ortaya Çıkan Yeni Çalışma Tarzı: Mobil Yakalılar, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (19), 165-182.
- AIR TRANSPORT ACTION GROUP. (2016), Aviation: Benefits Beyond Borders, Switzerland.
- AKSOY, S., ATILGAN, E., ve AKİNCİ, S. (2003), Airline Services Marketing by Domestic and Foreign Firms: Differences From the Customers' Viewpoint, *Journal of Air Transport Management*, 9(6), 343-351.
- ALBAYRAK, A. S. (2005), Çoklu Doğrusal Bağlantı Halinde Enküçük Kareler Tekniğinin Alternatifi Yanlı Tahmin Teknikleri ve Bir Uygulama, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 1(1), 105-126.
- ALBAYRAK, A., ve ÖZKUL, E. (2013), Y Kuşağı Turistlerin Destinasyon İmaj Algıları Üzerine Bir Araştırma, *Turkish Studies*, 8(6), 15-31.
- ALIMAN, N. K., ve MOHAMAD, W. N. (2016), Linking Service Quality, Patients' Satisfaction and Behavioral Intentions: An Investigation On Private Healthcare in Malaysia, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 224, 141-148.
- ALTUNTUĞ, N. (2012), Kuşaktan Kuşağa Tüketim Olgusu ve Geleceğin Tüketici Profili, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(1), 203-212.
- AYDIN, G. Ç., ve BAŞOL, O. (2014), X ve Y Kuşağı: Çalışmanın Anlamında Bir Değişme Var mı?, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 4(4), 1-15.
- AYHÜN, S. E. (2013), Kuşaklar Arasındaki Farklılıklar ve Örgütsel Yansımaları, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 93-112.
- BASFİRİNCİ, C., ve MİTRA, A. (2015), A Cross Cultural Investigation of Airlines Service Quality Through Integration of Servqual and the Kano Model, *Journal of Air Transport Management*, 42, 239-248.
- BAŞGÖZE, P., ve BAYAR, N. A. (2015), Eko Otellerden Hizmet Satın Alımında Kuşaklar Arası Farklılaşmalar Üzerine Bir Çalışma, *Sosyoekonomi*, 23(24), 118-130.
- BEKTAŞ, H., ve ULUTÜRK AKMAN, S. (2013), Yükseköğretimde Hizmet Kalitesi Ölçeği: Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizi, *Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (18), 116-133.
- BEZERRA, G. C., ve GOMES, C. F. (2015), The Effects of Service Quality Dimensions and Passenger Characteristics on Passenger's Overall Satisfaction With an Airport, *Journal of Air Transport Management*, 44-45, 77-81.
- BUDİWAN, V., ve EFENDİ. (2016), The Understanding of Indonesian Patients of Hospital Service Quality in Singapore, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 224, 176-183.
- BULGAN, G., ve GÖKTAŞ, P. (2016), X, Y ve Z Kuşağı Engellilerinin Turizme Erişilebilirliğinin Karşılaştırılması, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 24-48.
- BURNHAM, T. A., FRELS, J. K., ve MAHAJAN, V. (2003). Consumer Switching Costs: A Typology, Antecedents, and Consequences, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 31(2), 109-126.
- BÜLBÜL, H., ve DEMİRER, Ö. (2008). Hizmet Kalitesi Ölçüm Modelleri SERVQUAL ve SERPERF'in Karşılaştırmalı Analizi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20), 181-198.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. (2002), Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(32), 470-483.
- BÜYÜKÖZTÜRK, S. (2007), *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı (8. Baskı)*, Ankara: Pegem Yayıncılık.
- BÜYÜKŞALVARCI, A., ve ABDİOĞLU, H. (2010), Kriz Öncesi ve Kriz Dönemlerinde İşletmelerde Çalışma Sermayesi Gereklerinin Belirleyicileri: İMKB İmalat Sanayi Şirketleri Üzerine Ampirik Bir Uygulama, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 47-71.
- CALVO-PORRAL, C., ve LÉVY-MANGIN, J. P. (2015), Switching Behavior and Customer Satisfaction in Mobile Services: Analyzing Virtual and Traditional Operators, *Computers in Human Behavior*, 49, 532-540.
- CHAE, M., KIM, J., KIM, H., ve RYU, H. (2002). Information Quality For Mobile Internet Services: A Theoretical Model With Empirical Validation, *Electronic Markets*, 12(1), 38-46.
- CHANG, Y. H., ve YEH, C. H. (2002), A Survey Analysis of Service Quality For Domestic Airlines, *European Journal of Operational Research*, 139(1), 166-177.
- CHANİOTAKIS, I. E., ve LYMPEROPOULOS, C. (2009), Service Quality Effect On Satisfaction and Word Of Mouth in The Health Care Industry, *Managing Service Quality: An International Journal*, 19(2), 229-242.



- CHEN, J. K., BATCHULUUN, A., ve BATNASAN, J. (2015), Services Innovation Impact To Customer Satisfaction and Customer Value Enhancement in Airport, *Technology in Society*, 43, 219-230.
- CHOW, C. K. W. (2014), Customer Satisfaction and Service Quality in the Chinese Airline Industry, *Journal of Air Transport Management*, 35, 102-107.
- CRONIN Jr, J. J., ve TAYLOR, S. A. (1992). Measuring Service Quality: A Reexamination and Extension, *Journal of Marketing*, 56(3), 55-68.
- ÇETİN, C., ve KARALAR, S. (2016), X, Y ve Z Kuşağı Öğrencilerin Çok Yönlü ve Sınırsız Kariyer Algıları Üzerine Bir Araştırma, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(28), 157-197.
- DEMİRBAĞ, O., ve YOZGAT, U. (2016). Hizmet Alan (Müşteri) ve Hizmet Veren (Çalışan) Perspektifinden Hizmet Kalitesinin SERVQUAL Yöntemiyle Ölçümü: Bir Kamu Kurumu Olarak PTT İncelemesi, *The Journal of International Scientific Researches*, 1(1), 78-89.
- ERSUNGUR, Ş. M., KIZILTAN, A., ve POLAT, Ö. (2007), Türkiye’de Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması: Temel Bileşenler Analizi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 55-66.
- FAROOQ, M. S., SALAM, M., FAYOLLE, A., JAAFAR, N., ve AYUPP, K. (2018), Impact of Service Quality On Customer Satisfaction in Malaysia Airlines: A PLS-SEM Approach, *Journal of Air Transport Management*, (67), 169-180.
- FATIMA, J. K., ve RAZZAQUE, M. A. (2014), Service Quality and Satisfaction in the Banking Sector, *International Journal of Quality and Reliability Management*, 31(4), 367-379.
- FORSYTHE, P. J. (2016), Construction Service Quality and Satisfaction For A Targeted Housing Customer, *Engineering, Construction and Architectural Management*, 23(3), 323-348.
- GÖKTAŞ, P., ve ÇARIKÇI, İ. H. (2015), Kuşakların Siyasal İletişim Kültür Ve Liderlik Açısından Değerlendirilmesi, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 7-33.
- GREENFIELD, D. (2014), Competition and Service Quality: New Evidence From The Airline Industry, *Economics of Transportation*, 3(1), 80-89.
- GUPTA, H. (2018), Evaluating Service Quality Of Airline Industry Using Hybrid Best Worst Method and VIKOR, *Journal of Air Transport Management*, (68), 35-47.
- GURSOY, D., CHEN, M. H., ve KİM, H. J. (2005), The US Airlines Relative Positioning Based On Attributes Of Service Quality, *Tourism Management*, 26(1), 57-67.
- GÜRBÜZ, S., ve YÜKSEL, M. (2008), Çalışma Ortamında Duygusal Zeka: İş Performansı, İş Tatmini, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Bazı Demografik Özelliklerle İlişkisi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(2), 174-190.
- HAIR Jr, J. F., BLACK W.C., BABIN B.J., ve ANDERSON R. E. (2014), *Multivariate Data Analysis*, 7. Edition, Pearson New International Edition.
- HAPSARI, R., CLEMES, M., ve DEAN, D. (2016), The Mediating Role Of Perceived Value On The Relationship Between Service Quality and Customer Satisfaction: Evidence From Indonesian Airline Passengers, *Procedia Economics and Finance*, (35), 388-395.
- HOWE, N., ve STRAUSS, W. (1991), *Generations: The History of America’s Future, 1584 to 2069*, New York: William Morrow and Company.
- HUSSAIN, R., AL NASSER, A., ve HUSSAIN, Y. K. (2015), Service Quality and Customer Satisfaction Of A UAE-Based Airline: An Empirical Investigation, *Journal of Air Transport Management*, 42, 167-175.
- IATA-International Air Transport Association, Annual Review 2017.
- IŞIK, E. S. (2010), *Havayolu Ulaşımında Hizmet Kalitesinin Ölçümü: İç Hatlarda Pilot Uygulama*, Published master’s thesis, Police Academy, Turkey.
- JAGER, J. D., ve GBADAMOSI, G. (2013), Predicting Students' Satisfaction Through Service Quality in Higher Education, *The International Journal of Management Education*, 11(3), 107-118.
- JAMES, T. L., CALDERON, E. D. V., ve COOK, D. F. (2017), Exploring Patient Perceptions Of Healthcare Service Quality Through Analysis Of Unstructured Feedback, *Expert Systems with Applications*, 71, 479-492.
- JIANG, H., ve ZHANG, Y. (2016), An Investigation Of Service Quality, Customer Satisfaction and Loyalty in China’s Airline Market, *Journal of Air Transport Management*, 57, 80-88.
- KALAJA, R., MYSHKETA, R., ve SCALERA, F. (2016), Service Quality Assessment in Health Care Sector: The Case of Durrës Public Hospital, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 235, 557-565.
- KALAYCI, S., ve KAHYA, E. (1998), Susurluk Havzası Nehirlerinde Su Kalitesi Trendlerinin Belirlenmesi, *Turkish Journal of Engineering and Environmental Science*, 22, 503-514.

- KAYABAŞI, A., TAŞKIN, E., ve KAYIK, M. (2016), Y Kuşağının Türk ve Yabancı Firmalara Yönelik Algıları: Çok Boyutlu Ölçekleme İle Analizi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, (49), 29-45.
- KİTAPCI, O., AKDOGAN, C., ve DORTYOL, İ. T. (2014), The Impact Of Service Quality Dimensions On Patient Satisfaction, Repurchase Intentions and Word-Of-Mouth Communication in The Public Healthcare Industry, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 148, 161-169.
- KUO, Y. F., WU, C. M., ve DENG, W. J. (2009). The Relationships Among Service Quality, Perceived Value, Customer Satisfaction, and Post-Purchase Intention In Mobile Value-Added Services. *Computers In Human Behavior*, 25(4), 887-896.
- KUPPERSCHMIDT, B. R. (2000), Multigeneration Employees: Strategies for Effective Management, *Health Care Manager*, 19(1), 65-76.
- LIKERT, R. (1932), A Technique For The Measurement Of Attitudes, *Archives of Psychology*, 22(140), 55.
- LIN, W. (2015), Cabin Pressure: Designing Affective Atmospheres in Airline Travel, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 40(2), 287-299.
- LIN, H. H., ve WANG, Y. S. (2006). An Examination of The Determinants of Customer Loyalty In Mobile Commerce Contexts, *Information & Management*, 43(3), 271-282.
- LISSITSA, S., ve KOL, O. (2016), Generation X vs. Generation Y - A Decade of Online Shopping, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 31, 304-312.
- LIU, R., CUI, L., ZENG, G., WU, H., WANG, C., YAN, S., ve YAN, B. (2015), Applying The Fuzzy SERVQUAL Method To Measure The Service Quality in Certification and Inspection Industry, *Applied Soft Computing*, 26, 508-512.
- MANNHEIM, K. (1998), *Collected Works of Karl Mannheim*, New York: Routledge.
- MARSHALL, G. (1999), *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. O. Akınhay ve D. Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- MCCRINDLE, M., ve WOLFINGER, E. (2010), Generations Defined, *Ethos*, 18(1), 8-13.
- MIRANDA, S., TAVARES, P., ve QUEIRÓ, R. (2018), Perceived Service Quality and Customer Satisfaction: A Fuzzy Set QCA Approach in The Railway Sector, *Journal of Business Research*, 89, 371-377.
- MÜCEVHER, M. H. (2015), *X ve Y Kuşağının Birbirlerine Karşı Özellik ve Etkileşim Algıları: SDÜ Örneği*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- ÖZER, A., ARGAN, M. T., ve ARGAN, M. (2013), The Effect Of Mobile Service Quality Dimensions On Customer Satisfaction, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 99, 428-438.
- PALVIA, P. C. (1996). A Model and Instrument For Measuring Small Business User Satisfaction With Information Technology, *Information & Management*, 31(3), 151-163.
- PARASURAMAN, A., ZEITHAML, V. A., ve BERRY, L. L. (1985), A Conceptual Model Of Service Quality and Its Implications For Future Research, *The Journal of Marketing*, 49(4), 41-50.
- PARASURAMAN, A., ZEITHAML, V. A., ve BERRY, L. L. (1988), Servqual: A multiple-Item Scale For Measuring Consumer Perceptions Of Service Quality, *Journal of Retailing*, 64(1), 12-67.
- PARK, J. W., ROBERTSON, R., ve WU, C. L. (2006) The Effects Of Individual Dimensions Of Airline Service Quality: Findings From Australian Domestic Air Passengers, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 13(2), 161-176.
- PERÇİN, S. (2018), Evaluating Airline Service Quality Using A Combined Fuzzy Decision-Making Approach, *Journal of Air Transport Management*, 68, 48-60.
- PIZAM, A., SHAPOVAL, V., ve ELLIS, T. (2016), Customer Satisfaction and Its Measurement In Hospitality Enterprises: A Revisit And Update, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28(1), 2-35.
- RODGER, K., TAPLIN, R. H., ve MOORE, S. A. (2015), Using A Randomised Experiment To Test The Causal Effect Of Service Quality On Visitor Satisfaction And Loyalty in A Remote National Park, *Tourism Management*, 50, 172-183.
- SANGUANSAT, P. (Ed.), (2012), *Principal Component Analysis-Multidisciplinary Applications*, Croatia: InTech.
- SİVİL HAVACILIK GENEL MÜDÜRLÜĞÜ. (2016), Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Faaliyet Raporu, Ankara.
- SPRENG, R. A., HUI SHI, L., ve PAGE, T. J. (2009), Service Quality and Satisfaction In Business-To-Business Services, *Journal of Business and Industrial Marketing*, 24(8), 537-548.

- STEVEN, A. B., YAZDI, A. A., ve DRESNER, M. (2016), Mergers and Service Quality In The Airline Industry: A Silver Lining For Air Travelers?, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 89, 1-13.
- ŞENCAN, H. (2005), *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- TÜRK DİL KURUMU (TDK), Güncel Türkçe Sözlük, [http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&kelime=KU%C5%9EAK](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=KU%C5%9EAK), (erişim tarihi: 13.06.2017).
- UELTSCHY, L. C., LAROCHE, M., EGGERT, A., ve BINDL, U. (2007), Service Quality and Satisfaction: An International Comparison Of Professional Services Perceptions, *Journal of Services Marketing*, 21(6), 410-423.
- VESPERMANN, J., ve WALD, A. (2011), Much Ado About Nothing?—An Analysis Of Economic Impacts and Ecologic Effects Of The Eu-Emission Trading Scheme In The Aviation Industry, *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 45(10), 1066-1076.
- WU, H. C., ve CHENG, C. C. (2013), A Hierarchical Model Of Service Quality in The Airline Industry, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 20, 13-22.
- YAZICIOĞLU, Y., ve ERDOĞAN, S. (2011), *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- YEO, G. T., THAI, V. V., ve ROH, S. Y. (2015), An Analysis Of Port Service Quality and Customer Satisfaction: The Case Of Korean Container Ports, *The Asian Journal of Shipping and Logistics*, 31(4), 437-447.
- YOUSAPRONPAIBOON, K. (2014), SERVQUAL: Measuring Higher Education Service Quality In Thailand, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, 1088-1095.
- YÜCEL, M. (2013). Toplam Hizmet Kalitesinin Servqual Analizi İle Ölçümü: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(44), 82-106.
- YÜCENUR, G. N., DEMİREL, N. Ç., CEYLAN, C., ve DEMİREL, T. (2011), Hizmet Değerinin Müşterilerin Davranışsal Niyetleri Üzerindeki Etkisinin Yapısal Eşitlik Modeli İle Ölçülmesi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(1), 156-168.
- YÜKSEKBİLGİLİ, Z. (2016), Tüketici Karar Verme Tarzlarının Kuşaklara Göre Değerlendirilmesi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(59), 1392-1402.

## SERMAYE AKIŞI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ASİMETRİK ETKİLER<sup>1</sup>

### THE RELATIONSHIP BETWEEN CAPITAL FLOWS AND ECONOMIC GROWTH: ASYMMETRIC EFFECTS

Seher Gülşah TOPUZ\*

Taner SEKMEN\*\*

#### Öz


Bu çalışma Türkiye için sermaye akışı ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini farklı sermaye akışı değişkenleri ve güncel ekonometrik yöntemler kullanılarak sorgulamaktadır. Tahminler 1974-2016 yılları arasında kapsayan ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar ve portföy yatırımları verileri ile Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi, Granger ve Yoon (2002) saklı eş bütünleşme testi, Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi ve Hatemi-J (2014) asimetrik etki tepki fonksiyonları kullanılarak yapılmaktadır. Bu asimetrik yöntemler değişkenlere ait şoklar pozitif ve negatif olarak ayrıştırıldığına değişkenler arasındaki ilişkinin de farklılaşabileceğini göstermektedir. Çalışmanın bulguları yalnızca ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım girişi ve çıkışı değişkenlerine doğru bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Asimetrik testlerin sonuçlarına bakıldığında ise doğrudan yabancı yatırım girişi ve çıkışı değişkenlerinden ekonomik büyümeye doğru ne pozitif şoklar ne de negatif şoklar için nedensellik olmadığını göstermektedir. Ancak ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım girişi ve çıkışı değişkenlerine doğru pozitif şoklar için nedensellik ilişkisi tespit edilemezken negatif şoklar için nedenselliğin varlığı söz konusudur. Dolayısıyla ekonomik büyümenin doğrudan yabancı yatırım hareketlerinin nedeni olduğu; ancak bu nedensellik ilişkisinin asimetrik olduğu sonucuna varılmaktadır. Portföy yatırımlarından ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden portföy yatırımlarına her iki şok türü içinde nedensellik ilişkisi bulunamamaktadır.


**Anahtar Kelimeler:** Sermaye Akışı, Ekonomik Büyüme, Asimetrik Nedensellik, Asimetrik Etki-Tepki

#### Abstract

This study investigates the causal relationship between capital flows and economic growth for Turkey using different capital flows indicators and current econometric methods. Estimates were made using economic growth, foreign direct investment and portfolio investment data covering the years between 1974-2016 for Turkey. In addition, Toda and Yamamoto (1995) causality test, Granger ve Yoon (2002) hidden cointegration test, Hatemi-J (2012) asymmetric causality test and Hatemi-J (2014) asymmetric impulse and response functions were used for empirical analysis. These methods indicate that the causality relationship between the variables can be different if the shocks are separated into positive and negative. The findings of the study show that there is only causality from economic growth to foreign direct investment inflow and outflow variables. According to the results of asymmetric tests, there is no causality in both positive and negative shocks from direct foreign investment inflow and outflow variables to economic growth. While the causality relationship for positive shocks from economic growth to foreign direct investment input and output variables cannot be determined, there is a causality for negative shocks. Thus, it is concluded that economic growth is the cause of foreign direct investments but this relationship is asymmetric. There is no causal relationship from portfolio investments to economic growth and from economic growth to portfolio investments in both types of shock.

**Keywords:** Capital Flows, Economic Growth, Asymmetric Causality, Asymmetric Impulse and Response

\*  Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, stopuz@ogu.edu.tr

\*\*  Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, tsekmen@ogu.edu.tr

<sup>1</sup> ICONST-2018 etkinliğinde sunulan yayınlanmamış bildirinin genişletilmiş halidir.

## EXTENDED SUMMARY

**Background:** The liberalization of capital flows is a desirable development because it can provide the global efficient allocation of capital. Theoretically, long-term capital inflows can help reduce capital constraints and provide capital for investments. Access to foreign savings may increase the investment and economic growth of the country where the capital inflow is realized. Increases in international capital flows lead to integration, development and deepening of financial markets. These benefits of capital flows are more likely to emerge in developing countries with more profitable investment opportunities and higher profit rates. The volume of international capital movements has reached extremely high levels in recent years. However, the positive effects expected from this high capital flow did not fully emerge. Sudden and large capital outflows can lead to economic slowdown and even recession in most developed and developing countries. The size and volatility in the capital flow are particularly concerned with the financial stability and growth of developing countries. The crises stemming from capital flows, especially in Asian and South American countries, and the 2008 global financial crisis have further increased these concerns. All these concerns require a re-examination of the relationship between capital flows and economic growth with different dimensions.

**Literature Review:** Although there is the belief that capital flows will increase economic growth especially in countries with high capital flows, there is no consensus in the literature on the causality in relation to capital flow and economic growth. The results of the studies examined can be grouped under three groups. The first group includes studies that suggest that the relationship between capital flow and economic growth is positive in line with theoretical expectations (Papanek, 1973; Balasubramanyam et al., 1996; Gruben and McLeod, 1998; Bekaert and Harvey, 1998; Bailliu, 2000; Ayaydin 2010; Calderón and Nguyen, 2015; Şahin 2015; Benli and Yenisu 2017; Dereli 2018).

The second group shows that the relationship between capital flow and economic growth may differ according to the data set or method used in the study (Soto, 2000; Borensztein et al., 1998; Edwards, 2000; İnsel and Sungur, 2003; Durham, 2004; Baharumshah and Thanoon, 2006; Khaliq and Noy, 2007; Vita and Kyaw, 2009; Kyaw and Macdonald, 2009; Choong et al., 2010; Vergil and Karaca, 2010; Aizenman et al. 2013; Adams and Klobodu, 2018; Eng and Wong, 2016; Ünsal 2017 )

In the last group, there is no generally accepted positive relationship between the two macroeconomic variables and in some cases it is emphasized that capital inflows may negatively affect economic growth (Carkovic and Levine, 2005; Prasad et al., 2006; Reinhart and Reinhart, 2008; Çeştepe et al. 2013; Adams et al., 2017 ). However, almost all of these studies assume that the direction of the relationship is the same and equal for positive or negative shocks. The relationship between the two economic variables and the strength of this relationship is often different in terms of positive and negative shocks.

**Data and Methodology:** In this study, whether there is an asymmetrical relationship between capital flows and economic growth are analyzed with Turkey data covering the period 1974-2016. In order to represent the capital flow, foreign direct investments inflow and outflow and portfolio investments (bonds) inflow and outflow data obtained from the World Bank and IMF database are used. Symmetric and Asymmetric relationships are tested by the methods developed by Toda and Yamamoto (1995) causality test, Granger ve Yoon (2002) hidden cointegration test, Hatemi-J (2012). The Hatemi-J (2012) method is based on the idea that the error terms can be divided into positive and negative shocks, which is introduced by Granger and Yoon (2002). After examining the asymmetrical causality relationship, the relationship between the shocks of the two variables is also evaluated with the asymmetric impulse-response functions of Hatemi-J (2014).

**Result and Conclusion:** According to the findings of Toda and Yamamoto (1995), there is no causality towards economic growth from any of the capital flow variables. Conversely, economic growth is the Granger cause of foreign direct investment inflow and outflow variables. The findings on asymmetric tests suggest that causality in capital flow and growth relationship may not be symmetrical. Analyzes show that asymmetric causality exists from economic growth to foreign direct investment inflows and outflows. The results obtained for portfolio investment are different from the other two indicators. According to the asymmetric test results, it can be said that there are no two-way causality from positive and negative shocks in economic growth and portfolio investment variables. The response of economic growth to the positive and negative shocks in all capital flow indicators are not very clear when looking at the results of impulse-response functions. These findings support the results of causality tests, indicating that capital flows are not the cause of economic growth. When the results of the study are evaluated in general, it can be said that capital flows can give a sharper reaction in times of economic crisis in Turkey. In other words, it is possible to say that the sudden stop phenomenon is more likely to occur in these periods. Therefore, the high and rapid flow of capital in developing countries such as Turkey may not reveal the expected positive affects on economic growth. The decrease in the volatility of the capital flow and its stabilization may prevent the deepening of the economic crises and create a more robust economic structure.

## GİRİŞ

Sermaye akışının serbest olması sermayenin küresel olarak tahsis etkinliğini sağlayabileceği için arzu edilen bir gelişmedir. Teorik olarak uzun dönemli sermaye girişleri ülkelerin sermaye kısıtlarının azaltılmasına ve yatırımlar için sermaye sağlanmasına yardımcı olabilir. Dış tasarruflara ulaşım sermaye girişi olan ülkenin yatırım ve ekonomik büyümesini artırabilir. Daha geniş yatırım fırsatlarının varlığı ise daha etkin yatırımlara katkı sağlayabilir. Bunun yanı sıra doğrudan yabancı yatırım ya da dış yardım şeklindeki sermaye girişleri teknik bilgi ve teknoloji transferini sağlarken kurumsal anlamda daha iyi yönetim ortamının oluşmasını sağlayabilir ve beşeri sermayenin gelişimine katkıda bulunur. Dahası uluslararası sermaye akışlarındaki artışlar finansal piyasaların entegrasyonunu, gelişmesini ve derinleşmesini artırmaktadır. Sermaye akışının bu faydalarının daha fazla karlı yatırım fırsatı ve daha yüksek kar oranları bulunan gelişmekte olan ülkelere ortaya çıkması daha muhtemeldir. Gelişmiş ya da tasarruf fazlasına sahip ülkeler ise uluslararası portföy yatırımlarının çeşitlendirilmesi ve daha yüksek getiriler elde edebilme fırsatları bulmaktadır.

Uluslararası sermaye hareketlerinin hacmi son yıllarda oldukça yüksek düzeylere ulaşmıştır. Ancak bu yüksek sermaye akışından beklenen pozitif etkiler tam olarak ortaya çıkmamıştır. Ani ve büyük sermaye çıkışları çoğu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ekonomik yavaşlamaya ve hatta resesyona yol açmıştır. Özellikle uluslararası fonlara ihtiyaç duyan gelişmekte olan ülkelere ekonomik büyümenin garanti altına alınması için sermaye akışının sürdürülebilirliği daha önemli hale gelmiştir ve dolayısıyla sermaye akışının sürekliliğini sağlamaya yönelik politikalar daha sık tartışılmaktadır. Sermaye akışındaki büyüklük ve volatilité özellikle gelişmekte olan ülkeleri finansal istikrar ve büyüme konusunda kaygılandırmaktadır. Geçmişte Asya ve Güney Amerika ülkeleri başta olmak üzere yaşanan sermaye akışı kaynaklı krizler ve 2008 küresel finansal kriz bu kaygıları daha da artırmaktadır.

Sermaye akışının özellikle yüksek sermaye akışına sahip ülkelere ekonomik büyümeyi artıracığı inancı var olmasına rağmen sermaye akışı ve ekonomik büyüme ilişkisindeki nedenselliğe yönelik ampirik kanıtlar kafa karıştırıcıdır. Bu çalışmaların sonuçları sermaye akışının ekonomik büyümeyi pozitif etkileyebileceği gibi negatifte etkileyebileceği ve hatta iki değişken arasında herhangi bir ilişki olmayabileceği şeklinde değişkenlik göstermektedir. Ayrıca nedenselliğin yönü ekonomik büyümeden sermaye akışına doğru olabilmektedir. Çalışmaların sonuçlarındaki bu değişkenlikler model türleri, ülke ve dönem tercihlerine göre değişebilmektedir. Ayrıca bu çalışmaların neredeyse hepsinde ilişkinin yönünün pozitif ya da negatif şoklar için aynı ve eşit olduğu varsayılmaktadır. Ancak iki iktisadi değişken arasındaki ilişki ve bu ilişkinin gücü genellikle pozitif ve negatif şoklar karşısında farklılaşabilmektedir. Örneğin; hisse senedi gibi finansal piyasalardaki varlık fiyatlarının negatif haberlere daha büyük tepki verdiği bilinmektedir. Bu çerçevede çalışma Türkiye için sermaye akışı ve ekonomik büyüme ilişkisini asimetrik dikkate alarak yeniden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma Türkiye için sermaye akışı ve büyüme ilişkisini asimetrikleri hesaba katarak inceleyen bildiğimiz ilk çalışma olması açısından önemlidir. Çalışmada Türkiye’de ekonomik büyüme ve sermaye akışı ilişkisinde eğer varsa asimetrikleri ortaya çıkararak literatüre katkı sağlanması beklenmektedir. Sermaye akışını temsil etmek amacıyla çalışmada 1974-2016 yıllarını kapsayan doğrudan yabancı yatırımlar ve portföy yatırımları (tahvil) giriş ve çıkış verileri kullanılmaktadır. Ampirik analizler Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi, Granger ve Yoon (2002) saklı eşbütünleşme testi, Hatemi-J (2012) ve Hatemi-J (2014) tarafından geliştirilen asimetrik nedensellik ve asimetrik etki tepki fonksiyonları kullanılarak yapılmaktadır. Bu yöntemler şokların pozitif ve negatif olarak ayrılması durumunda değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin ve değişkenlerde yaşanan şokların etkilerinin birbirinden farklı olabileceğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İkinci ve bundan sonraki bölümde sermaye akışı ve ekonomik büyüme literatürü ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde yöntem ve veri seti tanıtılmaktadır. Dördüncü bölümde ekonometrik tahminlerine ilişkin bulgular sunulurken beşinci bölüm sonuç ve değerlendirmeleri içermektedir.

## 1. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çalışmanın bu bölümünde sermaye akışı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen önceki çalışmalara kısaca yer verilmektedir. Ekonomik büyüme literatürünün gelişmesinde başlangıç kabul edilen

Neoklasik büyüme modellerinde (Solow, 1956) fiziki sermayenin yatırımı ve üretimin etkinliğini arttırarak ekonomik büyümeye neden olacağı; bu nedenle sermaye oranı yüksek olan ekonomilerin daha yüksek büyüme oranına sahip olacağı görüşü desteklenmektedir. Benzer şekilde Neoklasik büyüme modellerinin ardından ortaya çıkan İçsel büyüme teorilerinde (Lucas, 1988; Romer, 1986, 1990) ise teknolojinin varlığı ve yayılması vurgulanarak sermaye artışının ekonomik büyümeyi arttırabileceği çıkarımı yapılmaktadır. Araştırmamız kapsamında ilgili literatür taraması yapıldığında ise incelenen çalışmalar, çalışmada elde edilen sonuçlar göz önünde bulundurulduğunda üç grup altında toplanabilmektedir.

İlk grupta yani sermaye akışı ve ekonomik büyüme ilişkisinin teorik beklentilerle uyumlu olarak pozitif olduğunu ileri süren çalışmalardan biri Papanek (1973)'e aittir. Papanek (1973), 1950 ve 1960'lı yılları kapsayan verileri kullanarak en az gelişmiş ülkelerde tasarruf, yabancı sermaye girişleri ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Elde edilen bulgular ekonomik büyüme oranının üçte birinin tasarruflar ve yabancı girişlerin bileşenleri tarafından açıklandığını; dış yardımın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin daha güçlü olduğunu ve ekonomik büyümenin eğitim, ihracat, kişi başına gelir, imalat sanayi ve ülke büyüklüğü ile ilişkili olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda çalışma ilgili literatürün ilk dönem çalışmalarından olduğundan sonuçları literatüre yol gösterici niteliktedir. Balasubramanyam vd. (1996), 1970-1985 dönemi boyunca 46 gelişmekte olan ülke örneklemini ile Jagdish Bhagwati tarafından geliştirilen hipotezi test etmektedir. Elde edilen sonuçlara göre, doğrudan yabancı yatırımların ihracat odaklı politikalar izleyen ülkelerde ithal ikameci politikalar izleyen ülkelere göre daha etkin bir şekilde ekonomik büyümeyi teşvik ettiği şeklinde ileri sürülen hipotez desteklenmektedir. Bu çalışma daha sonra beşeri sermayenin de önemi vurgulanarak Balasubramanyam vd. (1999) tarafından yeniden geliştirilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar ile beşeri sermaye arasındaki ilişkinin ekonomik büyüme performansı üzerinde önemli etkisinin olduğu vurgulanmaktadır. Gruben ve McLeod (1998), 1971-1994 dönemi toplam 18 gelişmekte olan ülke Latin Amerika ve Asya ülkesi ile sermaye akışı, tasarruf ve büyüme ilişkisini incelemektedir. Çalışmada doğrudan yabancı yatırımların GSYİH içindeki payındaki artış izleyen dönemde GSYİH'ı pozitif ve anlamlı olarak etkilediği; benzer şekilde hisse senedi portföy girişlerinin de ekonomik büyüme ile pozitif ilişkili olduğu elde edilmektedir.

Diğer çalışmalardan farklı olarak ABD'den 1977-1996 döneminde 17 gelişmekte olan ülkeye yapılan portföy yatırımlarının piyasa üzerindeki etkisini inceleyen Bekaert ve Harvey (1998), sermaye akışındaki artışın düşük enflasyon ve yüksek GSYİH oranlarına neden olacağını göstermektedir. Bosworth ve Collins (1999), 58 gelişmekte olan ekonomi için sermaye girişlerinin yurtiçi yatırım ve tasarruf üzerindeki etkisini incelemekte ve doğrudan yabancı yatırım şeklindeki sermaye girişlerinin ekonomik büyümeyi hızlandırdığını ileri sürmektedir. Sermaye akışı ve büyümeyi arasındaki ilişkiyi yurt içi finansal sektörün gelişmişliğini göz önüne alarak inceleyen bir çalışma ise Bailliu (2000)'ye aittir. Bailliu (2000), bu bağlamda 40 gelişmekte olan ülkenin 1975-1995 dönemi verileri ile özel sermaye akışı, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi dinamik panel veri metodu ile sorgulamaktadır. Elde edilen bulgular sermaye girişlerinin yatırımları belli bir seviyenin üzerine çekerek ekonomik büyümeyi yalnızca bankacılık sektörünün belli bir gelişmişlik düzeyine ulaştığı ülkelerde teşvik ettiğini göstermektedir. 38 Sahra altı Afrika ülkesinde sermaye girişlerinin ekonomik büyümeyi teşvik edip etmediğini araştıran Calderón ve Nguyen (2015), bu ülkelerdeki üretim artışının sermaye girişlerini teşvik etmediğini göstermektedir. Diğer yandan dış yardım ve doğrudan yabancı sermaye girişlerinin ise büyümeyi arttırdığı ileri sürülmektedir.

İlgili literatürde Türkiye ekonomisi için yapılan bir çalışma Ayaydın (2010)'a aittir. Yazar, 1970-2007 dönemini temel alarak yaptığı çalışmada doğrudan yabancı yatırımlardan ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu ileri sürmektedir. Türkiye için yapılan bir diğer çalışma da Yılmaz vd. (2011)'e aittir. Yazarlar 1980-2008 dönemini temel alarak doğrudan yabancı yatırımlar ve büyüme arasında nedensellik ilişkisini incelemekte ve sonuç olarak doğrudan yabancı yatırımlardan büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşmaktadır. İki değişken arasındaki ilişkinin pozitif olduğu ileri sürülmekte; bu nedenle eğitim, teknoloji ve alt yapı yatırımlarının artırılmasına ve gelen yabancı sermayenin dengeli bir şekilde sektörler arasında dağıtılmasına yönelik politikalar uygulanması şeklinde öneride bulunmaktadır. Şahin (2015), 1980-2013 döneminde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının büyüme üzerindeki etkisini incelediği çalışmada doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından büyümeye doğru uzun dönemli bir ilişkinin varlığına dair kanıtlar elde edilmektedir. Yapılan nedensellik testine göre ise Türkiye'de iki de-

ğişken arasında çift yönlü nedensellik olduğu sonucuna varılmaktadır. Benzer şekilde Türkiye için Ekinci (2011)'de doğrudan yabancı yatırım ve büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test etmektedir. Yazar, yaptığı analiz sonuçlarına göre 1980-2010 dönemi için Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımlar ve büyüme arasındaki ilişkinin hem uzun dönemde var olduğunu hem de çift yönlü olduğunu göstermektedir. Aslan vd. (2014) ise Türkiye için kısa vadeli sermaye hareketlerinin ekonomik büyüme ve reel döviz kuru üzerindeki etkisini incelemektedir. 1998-2011 yılları arası üç aylık verilerle yapılan analizde kısa vadeli sermaye hareketlerinden GSYİH'ya doğru tek yönlü bir Granger nedensellik olduğu tespit edilmektedir. İlgili değişkenler arasındaki ilişkinin Türkiye'de ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırımlara doğru olduğunu ileri süren Kahveci ve Terzi (2017) ise 1984-2015 dönemini temel alarak yaptıkları analizde Sims ve DL-VAR nedensellik yöntemlerini kullanmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümenin bir nedeni değil sonucu olduğu vurgulanmaktadır. Benli ve Yenisu (2017) da 2005Q1-2015Q3 dönem verileri ile doğrudan yabancı yatırımların büyüme üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmada iki değişken arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi olduğu ve nedensellik testine göre de çift yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu nedenle Türkiye'de dışa açık ekonomi modelinin desteklenerek uluslararası sermaye hareketlerinin teşvik edilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Son dönem çalışmalardan Dereli (2018) ise 1995-2017 dönem verilerini kullandığı çalışmada Türkiye'de uzun dönemde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişki bulguları elde edilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımların artışına yönelik politikalar uygulanmasının ekonomik büyümeyi destekleyici nitelikte olacağı belirtilmektedir.

İlgili literatürdeki ikinci grup çalışmalarda ise sermaye akışı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin çalışmada kullanılan veri setine veya yönteme göre farklılaşabileceğini göstermektedir. Bu çalışmalardan biri olan Soto (2000), özel sermaye girişlerinin farklı bileşenlerini kullanarak her birinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini sorgulamaktadır. Dinamik panel veri yöntemi ile 44 gelişmekte olan ülkenin 1986-1997 dönem verisi ile yapılan çalışmada doğrudan yabancı yatırımlar ve portföy yatırımları (hisse senedi) ekonomik büyüme ile pozitif ilişkiye sahipken portföy yatırımları (tahvil) ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olmadığı gösterilmektedir. Diğer yandan uzun ve kısa vadeli banka kaynaklı girişler düşük sermayeli bankacılık sistemine sahip ekonomilerde büyümeyi negatif etkilemektedir. Doğrudan yabancı yatırımların sermaye birikiminden ziyade yüksek verimlilik sayesinde büyüme üzerinde pozitif etkili olduğunu belirten Borensztein vd. (1998), teknoloji transferi için de önemli bir araç olduğunu ileri sürmektedir. Analizde 1970-1989 dönemi 69 gelişmekte olan ülke verisi kullanılmakta olup ayrıca beşeri sermayesi düşük olan ülkelerde doğrudan yabancı yatırımların doğrudan etkisinin negatif olduğu da belirtilmektedir. 1975-1997 dönemi için 61 ülke verisini kullanan Edwards (2000), özellikle finansal gelişmişlik düzeyi düşük olan ülkelerdeki sermaye hareketlerinin ekonomik performans üzerinde negatif etkisinin olduğu görüşünü desteklemektedir. Bu anlamda gelişmekte olan piyasalar ve gelişmiş piyasaların birbirinden farklı olduğu vurgulanmaktadır. Kısa vadeli sermaye akımlarının aralarında ekonomik büyümenin de olduğu seçilmiş makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisini analiz eden İnel ve Sungur (2003), 1989-1999 döneminde Türkiye ekonomisine sermaye girişlerinin büyümeyi arttırdığı; ancak çıkışların ise azalttığını göstermektedir. Dolayısıyla artan sermaye girişlerinin reel makroekonomik değişkenleri olumlu, çıkışlarının ise olumsuz etkilediği vurgulanmaktadır. Durham (2004) doğrudan yabancı yatırımlar ve hisse senedi yabancı portföy yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1979-1998 dönemi 80 ülke için incelemekte olup genel görüşün aksine iki değişken arasında doğrudan ve pozitif ilişkinin olmadığını iddia etmektedir. Doğrudan yabancı yatırımların etkisi ise ev sahibi ülkelerin bu yatırımları emme kapasitesine bağlıdır. Diğer çalışmalardan farklı olarak kısa ve uzun vadeli sermaye akımlarının büyüme üzerinde farklı etkilerinin olabileceği ise Baharumshah ve Thanoon (2006) tarafından vurgulanmaktadır. 1982-2001 dönemi 8 Asya ülkesi (Malezya, Filipinler, Singapur, Tayland, Kore, Çin, Myanmar ve Fiji) verileri dinamik panel veri yöntemi kullanılan çalışmada doğrudan yabancı yatırımların hem kısa hem uzun dönemde ekonomik büyümeyi iyileştirdiği iddia edilmektedir. Diğer yandan yurt içi tasarrufların ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini; doğrudan yabancı yatırımların ise hem kısa hem uzun dönemde büyümeyi arttırdığını belirtmektedir. Ayrıca ekonomik büyüme uzun vadeli sermaye girişlerine duyarlı iken kısa vadeli sermaye girişlerinin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisi olduğu vurgulanmaktadır. Khaliq ve Noy (2007) ise Endonezya için yaptığı çalışmada 1997-2006 dönemini değerlendirmekte ve bu değerlendirme için ayrıntılı sektör verileri kullanmaktadır. Çalışmayı diğer çalışmalar-



dan ayıran bu özelliği, elde edilen sonuçları da farklılaştırmaktadır. Yazarlar doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğunu savunurken; sektör bazında değerlendirildiğinde ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin net olmadığı, sektörler göre pozitif veya negatif olabileceğini ileri sürmektedir.

Analize yine farklı bir açıdan yaklaşarak ülkeleri gelir seviyelerine göre ayıran De Vita ve Kyaw (2009), doğrudan yabancı yatırım ve portföy yatırım akışlarının büyüme üzerindeki etkisini dinamik panel veri yöntemi ile incelemektedir. 126 gelişmekte olan ülke 1985-2002 dönemi itibariyle sistem GMM metodu ile analiz edilmektedir. Yazarlar, belli bir ekonomik gelişmişlik ve yatırımları emici kapasite seviyesine ulaşmış ülkelerde her iki sermaye akışının da büyümeyi teşvik edici etkisi olduğunu ileri sürmektedir. Piyasa serbestleşmesi ve finansal ve kurumsal kapasite alt yapısını geliştirmeye istekli gelişmekte olan ülkelerde hem doğrudan yabancı yatırımlar hem de portföy girişleri kazanım sağlayacaktır. Benzer şekilde ülkeleri gelir seviyelerine ayıran Kyaw ve Macdonald (2009), gelişmekte olan ülkeler özelinde yaptığı çalışmada sermaye akışı ve ekonomik büyüme ilişkisini dengesiz panel veri yöntemleri kullanarak incelemektedir. 1985-2002 dönemini kapsayan 126 ülke verisini gelir seviyelerine göre düşük gelirli, düşük-orta gelirli ve üst-orta gelirli olmak üzere üç gruba ayırmaktadır. Yazarlar, doğrudan yabancı yatırımların düşük-orta gelirli ve üst-orta gelirli ülkelerde ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini; ancak düşük gelirli ülkelerde böyle bir ilişkiye rastlanmadığını belirtmektedir. Portföy akışlarında ise yalnızca üst-orta gelirli ülkelerde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde Choong vd. (2010) üç farklı özel sermaye akış göstergesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Çalışmada 51 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için 1988-2002 dönemi incelenmekte ve farklı sermaye akış türü için sonuçların değiştiği gösterilmektedir. Dış borç ve portföy yatırımları ekonomik büyümeyi negatif etkilerken doğrudan yabancı yatırımlar ise büyümeyi teşvik etmektedir. Çalışmanın literatüre diğer bir katkısı ise hisse senedi piyasası belli bir eşik değere ulaştığında ekonomik büyüme üzerindeki etkinin ters yöne dönebileceğinin iddia edilmesidir. 25 gelişmekte olan ülkeye yönelik bir inceleme yapan Vergil ve Karaca (2010) ise 1980-2005 dönemi için analiz yapmakta ve doğrudan yabancı yatırımların ve portföy yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğunu, kısa vadeli sermaye yatırımlarının ise ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğunu vurgulamaktadır.

Aizenman vd. (2013), 100 gelişmekte olan piyasanın uluslararası finansal sisteme entegre hale geldiği 1990-2010 dönemindeki sermaye akışı ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemektedir. Çalışmanın diğer çalışmalardan farkı sonuçları kriz öncesi ve kriz sonrası şeklinde iki döneme ayırarak sunmasıdır. Kanıtlar gecikmeli doğrudan yabancı yatırım giriş ve çıkışlarının ekonomik büyüme ile kriz dönemi de dahil olmak üzere tüm örneklemde güçlü pozitif ilişkili olduğu yönünde iken hisse senedi yatırımları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin daha küçük olduğunu göstermektedir. Diğer yandan krizden önce kısa vadeli borç ve ekonomik büyüme ilişkisi sıfır ve kriz döneminde yüksek negatif ilişkiye sahipken portföy ve hisse senedi yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Adams ve Klobodu (2018), beş Sahra Altı Afrika ülkesinde 1970-20174 dönemi boyunca sermaye akışının büyüme üzerindeki etkisini incelemekte olup farklı sermaye akışı göstergeleri için farklı sonuçlar elde etmektedir. Dış borcun tüm ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde etkisi olumsuzken; doğrudan yabancı yatırımların etkisi ülkelere göre farklılaşmaktadır; Burkina Faso'da önemli bir olumlu etkiye sahipken Gabon ve Nijer'de olumsuz etkiye sahip olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan dış yardımlar ise bu iki ülkede büyümeyi destekleyici niteliktedir. Son olarak yine bu grupta değerlendirilebilecek ve diğer çalışmalardan farklı olarak asimetrik etkileri inceleyen bir çalışma Eng ve Wong (2016)'a aittir. Yazarlar, dokuz Asya ülkesi ve 1980-2011 dönemi verisi kullanarak sermaye akışının ekonomik büyüme üzerindeki asimetrik etkilerini incelediği çalışmada sermaye akışının ekonomik büyümenin Granger nedeni olmadığını; ancak sermaye çıkışının ise ekonomik daralmanın Granger nedeni olduğunu göstermektedir. Kurulan küçük açık ekonomi modelinde yalnızca uzun vadeli yatırımların uzun dönemli ekonomik büyümeye neden olacağı iddia edilmektedir. Ünsal (2017) ise 1974-2015 dönem verisini kullanarak Türkiye ve diğer OECD ülkelerinde doğrudan yabancı yatırım ve büyüme ilişkisini incelemekte; Türkiye'de kısa ve uzun dönemde ilişki olmadığı yönünde bulgular elde ederken OECD ülkelerinde pozitif ilişki olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle Türkiye için doğrudan yabancı yatırımların bilgi ve teknoloji seviyesini artırıcı veya üretkenliği artırıcı bir etki yaratmadığı çıkarımının yapılabileceği ileri sürülmektedir.

Sermaye akışı ve ekonomik büyüme ilişkisinde literatürde yer alan çalışmalardaki bir diğer grupta ise iki makroekonomik değişken arasında genel kabul gören pozitif ilişkinin olmadığı; hatta bazı durumlarda sermaye akışının ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebileceği vurgulanmaktadır. Sermaye akışı göstergelerinden olan doğrudan yabancı yatırımların büyüme üzerinde pozitif etkisi olmadığını ileri sürenden çalışmalardan biri olan Carkovic ve Levine (2005), 1960-1995 dönemi 72 ülke verisini kullanmaktadır. Çalışmada OLS ve GMM tahminlerine göre doğrudan yabancı yatırımlara yönelik uygulanan ekonomi politikalarının büyümeyi pozitif etkilediği görüşü desteklenmemektedir. Yazarlar yaptıkları analizde iki değişken arasında pozitif ilişki olmadığı yönünde bulgular elde etse de; uzun dönemde doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme ile tamamen ilişkisiz olduğu sonucunun çıkarılmaması gerektiğini de vurgulamaktadır. Sermaye akışının büyüme üzerindeki net pozitif etkisinin varlığının kabul edilemeyeceğini ileri süren bir diğer çalışma ise Prasad vd. (2006)'e aittir. Çalışmada gelişmekte olan ülkelerin yabancı sermayeye daha az güvencilerinde daha hızlı büyüdükleri ve uluslararası sermayenin yoksul ülkelerde büyümeye zarar verebileceği gösterilmektedir. Diğer yandan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sermaye hareketlerinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisini inceleyen Reinhart ve Reinhart (2008) ise 1980-2007 dönemi için 181 ülke ve 1960-2007 dönemi için 66 ülkenin dahil olduğu alt örnekleme kullanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelere sermaye girişlerinin artmasının ekonomik kriz ihtimalini arttırdığını; gelişmiş ülkelerde ise GSYİH büyümesi, enflasyon ve dış hesaplar bağlamında oynaklık yaratacağını iddia etmektedir. 1974-2011 dönemi Türkiye ekonomisi için doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve dış ticaret ilişkisini inceleyen Çeştepe vd. (2013) de doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı vurgulanmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların verimlilik kanalıyla büyümeyi arttırabileceği görüşü desteklenmemektedir.

1970-2014 dönemi Senegal için sermaye akışı ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen Adams vd. (2017)'e ait çalışmada doğrudan yabancı yatırım ve büyüme arasında herhangi bir eş bütünleşme ilişkisi olmadığı belirtilmektedir. Özellikle özel sermaye akımı göstergesi olarak gösterilen işçi dövizlerinin büyümeye olan pozitif katkısı vurgulanmakta; toplam dış borcun ise uzun dönemde olumsuz etkisi olduğu savunulmaktadır.

## 2.YÖNTEM VE VERİ SETİ

Bu çalışmada sermaye akışı ve büyüme arasında asimetrik bir ilişkinin olup olmadığı Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen yöntem ile test edilmektedir. Hatemi-J (2012), Granger ve Yoon (2002) tarafından ortaya konan hata terimlerinin pozitif ve negatif şoklara ayrılabilmesi fikrinden hareket etmektedir.

Sermaye akışı  $CF_t$  ve ekonomik büyüme  $Y_t$  gibi iki bütünleşik değişkenin aşağıdaki gibi bir rassal yürüyüş sürecine sahip olduğunu varsayalım:

$$CF_t = CF_{t-1} + \varepsilon_{CF,t} = CF_{10} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{CFi} \quad (1)$$

$$Y_t = Y_{t-1} + \varepsilon_{Y,t} = Y_{20} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{Yi} \quad (2)$$

Burada  $t = 1, 2, \dots, T$  ve  $CF_{10}$  ve  $Y_{20}$  sabitleri sermaye akışı ve büyümenin başlangıç değerleridir.  $\varepsilon_{CFi}$  ve  $\varepsilon_{Yi}$  beyaz gürültü hata terimleridir. Dolayısıyla pozitif ve negatif şoklar aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

$$\varepsilon_{CFi} = \varepsilon_{CFi}^+ + \varepsilon_{CFi}^- \quad (3)$$

Burada  $\varepsilon_{CFi}^+ = \max(\varepsilon_{CFi}, 0)$  ve  $\varepsilon_{CFi}^- = \min(\varepsilon_{CFi}, 0)$  olmaktadır.

$$\varepsilon_{Yi} = \varepsilon_{Yi}^+ + \varepsilon_{Yi}^- \quad (4)$$

Burada  $\varepsilon_{Yi}^+ = \max(\varepsilon_{Yi}, 0)$  ve  $\varepsilon_{Yi}^- = \min(\varepsilon_{Yi}, 0)$  olmaktadır. Yukarıdaki (1) ve (2) numaralı denklemler şimdi aşağıdaki gibi yeniden yazılabilir:

$$CF_t = CF_{t-1} + \varepsilon_{CF,t} = CF_{10} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{CFi}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{CFi}^- \quad (5)$$

$$Y_t = Y_{t-1} + \varepsilon_{Y,t} = Y_{20} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{Yi}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{Yi}^- \quad (6)$$

Sermaye akışı ve büyüme için pozitif ve negatif şokların kümülatif formları aşağıdaki gibi elde edilir:

$$CF_t^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{CFi}^+ \quad (7)$$

$$CF_t^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{CFi}^- \quad (8)$$

$$Y_t^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{Yi}^+ \quad (9)$$

$$Y_t^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{Yi}^- \quad (10)$$

Bu değerler ile sermaye akışı ve ekonomik büyüme arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisi, asimetrik etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması VAR( $p$ ) modeli kullanılarak tahmin edilebilir. Pozitif ve negatif kümülatif şoklar arasındaki nedensellik ilişkisi ve etki tepki fonksiyonları tahmin etmek için aşağıdaki gibi bir VAR( $p$ ) modelleri yazılabilir:

$$W_t^+ = \beta_0 + \beta_1 W_{t-1}^+ + \dots + \beta_p W_{t-p}^+ + u_t^+ \quad (11)$$

$$W_t^- = \beta_0 + \beta_1 W_{t-1}^- + \dots + \beta_p W_{t-p}^- + u_t^- \quad (12)$$

Burada  $W_t^+ = CF_t^+, Y_t^+$  ve  $W_t^- = CF_t^-, Y_t^-$ ,  $2 \times 1$  değişken vektörleridir.  $\beta_0$ , her iki şok içinde  $2 \times 1$  sabit vektördür.  $u_t^+$  ve  $u_t^-$  hata terimi vektörlerini ifade etmektedir.  $\beta_s (s = 1, \dots, p)$  ise  $s$  gecikme uzunluğu için  $2 \times 2$  parametre matrisidir. VAR( $p$ ) modelinin optimal gecikme uzunluğu Hatemi-J (2003, 2008) tarafından önerildiği gibi bilgi kriteri minimize edilerek belirlenmektedir:

$$HJC = \ln(|\hat{\Omega}_j|) + j \left( \frac{n^2 \ln T + 2n^2 \ln(\ln T)}{2T} \right), \quad j = 0, \dots, p \quad (13)$$

Burada  $|\hat{\Omega}_j|$ , VAR( $j$ ) modelindeki hata terimlerinin tahmin edilen varyans-kovaryans matrisinin determinantıdır.  $n$ , VAR modelindeki denklem sayısını ve  $T$  ise gözlem sayısını göstermektedir.

Bu VAR modeli etki tepki fonksiyonlarını oluşturmak için kullanılabilir. Asimetrik etki-tepki fonksiyonlarını elde edebilmek için (11) ve (12) numaralı denklemlerdeki VAR modellerinin aşağıdaki gibi hareketli ortalamalar formunda yazılması gerekir:

$$W_t^+ = \sum_{i=0}^{\infty} C_i + \sum_{i=0}^{\infty} A_i u_{t-i}^+, \quad t = 1, \dots, T \text{ için}$$

$$W_t^- = \sum_{i=0}^{\infty} C_i + \sum_{i=0}^{\infty} A_i u_{t-i}^-, \quad t = 1, \dots, T \text{ için}$$

Burada  $2 \times 2$  katsayı matrisleri olan  $A_i$  yinelemeli olarak aşağıdaki gibi elde edilmektedir:

$$A_i = \beta_1 A_{i-1} + \beta_2 A_{i-2} + \dots + \beta_p A_{i-p}, \quad i = 1, 2, \dots \text{ için}$$

$A_0 = I_2$ ,  $A_i = 0$ ,  $\forall i < 0$  ve  $C_i = A_i \beta_0$ 'dir.  $t$  döneminde  $j$ 'nci denklemdeki bir standart hatalık şokun  $W_t^+ = t + f$  ve  $W_t^- = t + f$  üzerindeki asimetrik genelleştirilmiş etki tepkisi aşağıdaki denklemden elde edilmektedir:

$$AGIR(f) = \sigma_{jj}^{-0.5} A_f \Omega e_j, \quad f = 0, 1, 2, \dots, \text{ için}$$

Burada  $\Omega$ , VAR modelindeki  $u_t^+$  ve  $u_t^-$ 'nin varyans-kovaryans matrisidir ( $\Omega = \{\sigma_{ij}, i, j = 1, 2\}$ ). Denklemden yer alan  $e_j$  ise  $j$ 'nci element için 1'e ve diğer elementler için 0'a eşit olan kukla değişkendir.

Türkiye ekonomisi için ekonomik büyüme ve sermaye akışı değişkenleri arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisinin incelendiği bu çalışmada verilerin ulaşılabilirliğine göre 1974-2016 ve 1984-2016 olmak üzere iki farklı dönemin yıllık verileri kullanılmaktadır. Analizde üç farklı sermaye akışı göstergesi kullanılmaktadır ve bu veriler Dünya Bankası ve IMF veri tabanından elde edilmektedir. Kullanılan değişkenlerin tanım ve kısaltmaları Tablo 1'de gösterilmektedir.

**Tablo 1.** Değişkenler ve Tanımları

Değişkenler ( <i>Kısaltmaları</i> )	Tanımları
Kişi Başına GSYH Büyüme Oranı ( <i>EB</i> )	2010 sabit fiyatlarıyla ABD doları cinsinden GSYH'nin yıl ortası nüfusa bölümünün % değişimi
Doğrudan yabancı yatırım, net girişler (GSYİH'nin %'si) ( <i>DYYG</i> )	Yabancı yatırımcılardan ülke ekonomisine aktarılan net akışın GSYİH'ya bölümü
Doğrudan yabancı yatırım, net çıkışlar (GSYİH'nin %'si) ( <i>DYYÇ</i> )	Ülkeden ekonomisinden dünyanın geri kalanına net yatırım çıkışlarını göstermektedir ve GSYİH'ye bölümü
Portföy yatırımı, tahviller (GSYİH'nin %'si) ( <i>PY</i> )	Bir yıldan fazla bir süre için sabit bir faiz oranıyla ihraç edilen menkul kıymetler, ABD doları cinsinden

**Not:** Çalışmada kullanılan veriler 1974-2016 yılları arasında kapsamakta; ancak DYYÇ verisi kullanılarak yapılan analizlerde 1984-2016 dönemi temel alınmaktadır.

### 3. AMPİRİK SONUÇLAR

Ekonomik büyüme ve sermaye akışı arasındaki ilişkisi öncelikle simetrik nedensellik testleri ile incelenmektedir. Geleneksel nedensellik testleri şoklar arasında bir ayırım yapmadığı için yanıltıcı sonuçlar verebilir. Literatürdeki bu eksiklik göz önünde bulundurularak sonrasında ampirik analizlerde asimetrik etkilere izin veren Hatemi-J (2012) nedensellik testi ve Hatemi-J (2014) asimetrik etki tepki fonksiyonları kullanılmakta ve sonuçlar geleneksel nedensellik testi sonuçları ile karşılaştırılmaktadır.

**Tablo 2.** Sermaye Akışı Göstergelerine Ait Değişkenlerin Birim Kök Testi Sonuçları

	Düzye					
	Sabit			Sabit & Trend		
	ADF	PP	DF-GLS	ADF	PP	DF-GLS
EB	-6.12***	-6.12***	-6.197***	-6.20***	-6.24***	-6.291***
EB <sup>+</sup>	-0.070	0.156	1.292	-3.092	-2.999	-2.716
EB <sup>-</sup>	0.086	0.327	1.621	-2.878	-2.833	-2.594
EB (1984-2016)	-5.957***	-6.097***	-6.014***	-5.925***	-6.409***	-6.049***
EB <sup>+</sup> (1984-2016)	-0.661	-0.632	0.478	-3.230*	-3.227*	-3.291**
EB <sup>-</sup> (1984-2016)	-0.644	-0.633	0.712	-3.212*	-3.279*	-3.335**
DYYG	-1.988	-1.884	-1.874*	-3.044	-2.756	-3.036*
DYYG <sup>+</sup>	1.038	0.905	1.487	-1.378	-1.414	-1.106
DYYG <sup>-</sup>	1.851	2.640	2.189**	-0.588	-0.228	-0.639
DYYÇ (1984-2016)	-1.707	-1.596	-1.533	-3.708**	-3.554*	-3.726**
DYYÇ <sup>+</sup> (1984-2016)	1.593	3.428	1.697*	-1.242	-1.006	-1.235
DYYÇ <sup>-</sup> (1984-2016)	3.074	3.056	2.646***	0.603	0.555	-0.829
PY	-4.467***	-4.467***	-4.075***	-5.035***	-4.876***	-5.081***
PY <sup>+</sup>	0.333	0.398	1.272	-2.592	-2.561	-1.864
PY <sup>-</sup>	0.433	0.433	1.110	-2.475	-2.475	-1.863
	Birinci Fark					
	Sabit			Sabit & Trend		
	ADF	PP	DF-GLS	ADF	PP	DF-GLS
EB	-	-	-	-	-	-
EB <sup>+</sup>	-8.261***	-8.558***	-8.213***	-8.188***	-8.780***	-8.359***
EB <sup>-</sup>	-8.357***	-8.641***	-7.684***	-8.277***	-8.561***	-8.295***
EB (1984-2016)	-	-	-	-	-	-
EB <sup>+</sup> (1984-2016)	-7.338***	-8.224***	-6.859***	-7.251***	-9.121***	-7.362***
EB <sup>-</sup> (1984-2016)	-7.596***	-8.118***	-7.722***	-7.504***	-8.189***	-7.751***
DYYG	-5.860***	-10.379***	-5.928***	-5.777***	-10.070***	-5.873***
DYYG <sup>+</sup>	-5.052***	-5.058***	-5.047***	-5.329***	-5.487***	-5.421***
DYYG <sup>-</sup>	-5.032***	-5.043***	-5.058***	-5.658***	-5.791***	-5.779***
DYYÇ	-6.086***	-7.840***	-5.906***	-5.939***	-7.916***	-5.961***
DYYÇ <sup>+</sup>	-6.089***	-6.069***	-5.872***	-7.328***	-8.307***	-7.433***
DYYÇ <sup>-</sup>	-2.499	-2.499	-2.638**	-3.384*	-3.195*	-3.604**
PY	-	-	-	-	-	-
PY <sup>+</sup>	-6.290***	-6.294***	-6.008***	-6.302***	-6.316***	-6.434***
PY <sup>-</sup>	-7.269***	-7.288	-7.000***	-7.430***	-7.430***	-7.587***

**Not:** ADF, PP ve DF-GLS birim kök testlerine ait değerler t istatistiklerini göstermektedir.\*\*\*, \*\*, \* sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılığı temsil etmektedir. Düzye değerlerinde durağan oldukları tespit edilen değişkenler için birinci fark sonuçlarına yer verilmemiştir.

Geleneksel nedensellik ve Hatemi-J (2012) nedensellik testlerinden önce her bir değişken ve bu değişkenlerin pozitif ve negatif bileşenleri için birim kök incelemesi yapılmaktadır. Değişkenlerin bileşenlerinin bütünleşme derecesine bağlı olarak simetrik ve asimetrik nedensellik testi sonuçları incelenmektedir. Bu doğrultuda yapılan sermaye akışı göstergelerine ait değişkenlerin ve ekonomik büyüme değişkeninin Aug-

mented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Dickey-Fuller Generalized Least Squares (DF-GLS) birim kök testleri sonuçları sırasıyla Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2’de yer alan birim kök test sonuçları incelendiğinde ekonomik büyüme ve portföy yatırımları değişkenleri düzey değerlerinde durağan iken doğrudan yabancı yatırım giriş ve çıkış değişkenlerinin her ikisi de birinci farkları alındıktan sonra durağan hale geldiği görülmektedir. Değişkenlerin pozitif ve negatif bileşenlerine baktığımızda her birinin düzey değerlerinde birim kök içerdiği ve birinci farklarında durağan hale geldikleri görülmektedir. Elde edilen bu sonuçlar bir sonraki aşamada yapılacak olan simetrik ve Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testlerinde belirleyici olmaktadır. Geleneksel nedensellik testlerinin seçimi serilerin durağanlık düzeylerine göre değişmektedir. Ekonomik büyüme, portföy yatırımları ve doğrudan yabancı sermaye girişi değişkenlerinin hep birlikte düzeyde ya da birinci farklarında durağan hale gelmemeleri geleneksel Granger nedensellik ve Vektör Hata Düzeltme Modellerinin kullanılabilmesini engellemektedir. Ancak Toda ve Yamamoto (1995) çalışmasında değişkenler aynı derecede durağan hale gelme bile değişkenlerin düzey değerleri ile VAR modeli tahmin edilebileceğini Granger nedensellik yaklaşımının sorulanabileceğini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımda VAR modelini  $VAR(p+d_{max})$  olarak tahmin etmektedir. Burada  $p$  modelin gecikme uzunluğu  $d_{max}$  ise değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesini göstermektedir. Değişkenlerin maksimum bütünleşme dereceleri  $I(1)$  olarak bulunmaktadır. VAR modeline<sup>2</sup> dayalı Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi sonuçları ve etki-tepki fonksiyonları sırasıyla Tablo 3 ve Grafik 1’de yer almaktadır.

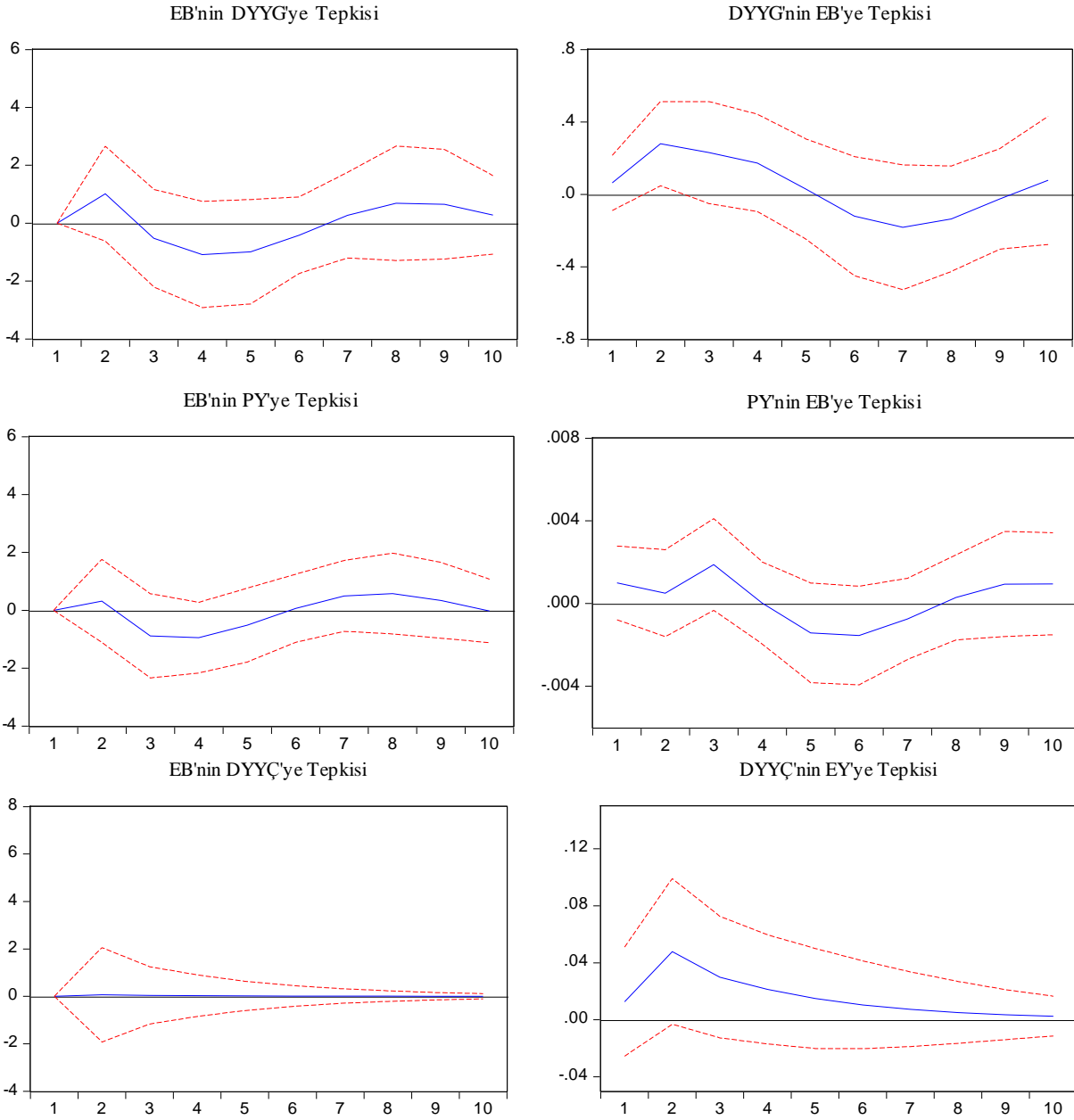
Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testinin  $H_0$  hipotezi Granger nedensellik bulunmamaktadır şeklindedir. Tablo 3’de yer alan bulgulara göre sermaye akışı değişkenlerinin hiçbirinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik yoktur. Tersine ekonomik büyüme doğrudan yabancı yatırım girişi ve çıkışı değişkenlerinin Granger nedenidir. Bu sonuç etki tepki fonksiyonları ile de desteklenmektedir. Etki tepki fonksiyonlarında ekonomik büyümenin sermaye akışı değişkenlerine tepkileri belirgin değilken sermaye akışı değişkenlerinin ekonomik büyümeye tepkileri daha belirgindir.

**Tablo 3.** Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

$H_0$ Hipotezi	Chi2 İstatistiği	Olasılık Değeri	Nedensellik
$EB \nRightarrow DYYG$	4.964	0.083	Nedensellik Var
$DYYG \nRightarrow EB$	2.718	0.256	Nedensellik Yok
$EB \nRightarrow DYYÇ$	3.437	0.063	Nedensellik Var
$DYYÇ \nRightarrow EB$	0.003	0.950	Nedensellik Yok
$EB \nRightarrow PY$	3.412	0.181	Nedensellik Yok
$PY \nRightarrow EB$	3.027	0.2201	Nedensellik Yok

Geleneksel nedensellik test sonuçlarına göre elde edilen bulguların asimetrik nedensellik testleriyle de uyumlu olup olmadığını kontrol etmeden önce değişkenler arasında saklı eşbütünleşme ilişkisi araştırılmaktadır. Bu ilişki Engle ve Granger (1987) eşbütünleşme testine dayanan Granger ve Yoon (2002) tarafından geliştirilen yeni bir eşbütünleşme testi ile incelenmektedir. Bu testte şoklar bileşenlerine ayrılarak aralarında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı kontrol edilmektedir. Tablo 4’te yer alan Granger ve Yoon (2002) testinin sonuçları ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırım giriş ve çıkışlarının pozitif ve negatif kümülatif şokları arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığını göstermektedir.

<sup>2</sup> Çalışmada iki farklı örneklem kullanılması dolayısıyla (1974-2016 ve 1984-2016), ekonomik büyüme doğrudan yabancı yatırım girişi ve portföy yatırımları değişkenleri için ayrı ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırım girişi değişkenleri için ayrı VAR modelleri kurulmuştur. Kurulan birinci VAR modellerinin her ikisinde de değişkenlerin maksimum bütünleşme dereceleri  $I(1)$ ’dir. Modellerin optimal gecikme uzunluğu ise Schwarz ve Hannan-Quinn bilgi kriterlerine göre seçilmektedir. Birinci modelin gecikme uzunluğu 1, ikinci modelin gecikme uzunluğu ise 2 olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla kullanılan  $VAR(p+d_{max})$  modelleri sırasıyla  $VAR(2+1)$  ve  $VAR(1+1)$  olmaktadır. Kullanılan VAR modellerinin her ikisi de istikrardır ve otokorelasyon içermemektedir.



Grafik 1. Değişkenler Arasındaki Etki Tepki Fonksiyonları

Tablo 4. Granger-Yoon Saklı Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Test İstatistik Değeri
EB <sup>+</sup>	DYYG <sup>+</sup>	-1.251554
DYYG <sup>+</sup>	EB <sup>+</sup>	-0.867468
EB <sup>-</sup>	DYYG <sup>-</sup>	-2.931228
DYYG <sup>-</sup>	EB <sup>-</sup>	-3.032785
EB <sup>+</sup>	DYYÇ <sup>+</sup>	-0.616041
DYYÇ <sup>+</sup>	EB <sup>+</sup>	-0.136044
EB <sup>-</sup>	DYYÇ <sup>-</sup>	0.852185
DYYÇ <sup>-</sup>	EB <sup>-</sup>	1.751363
EB <sup>+</sup>	PY <sup>+</sup>	-2.769380
PY <sup>+</sup>	EB <sup>+</sup>	-2.549885
EB <sup>-</sup>	PY <sup>-</sup>	-0.720312
PY <sup>-</sup>	EB <sup>-</sup>	-0.465841

**Not:** Tabloda saklı eşbütünleşme modelinin kalıntıları için hesaplanan ADF testinin t-istatistik değerleri gösterilmektedir. Engle & Granger (1987) makalesinden alınan kritik değerler: %10: 3.28, %5: 3.67, %1: 4.32.

Yapılan analizlerde geleneksel nedensellik test sonuçlarına göre ekonomik büyümeden sermaye giriş ve çıkışlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Elde edilen bu ilişkinin değişkenlerin kümülatif şokları arasında da geçerli olup olmadığı Hatemi-J (2012) testi ile incelenmektedir. Kullanılan

üç farklı sermaye akışı göstergesinin ve ekonomik büyüme değişkeninin pozitif ve negatif şokları arasında incelenen asimetrik nedensellik test sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

**Tablo 5.** Hatemi-J (2012) Asimetrik Nedensellik Test Sonuçları

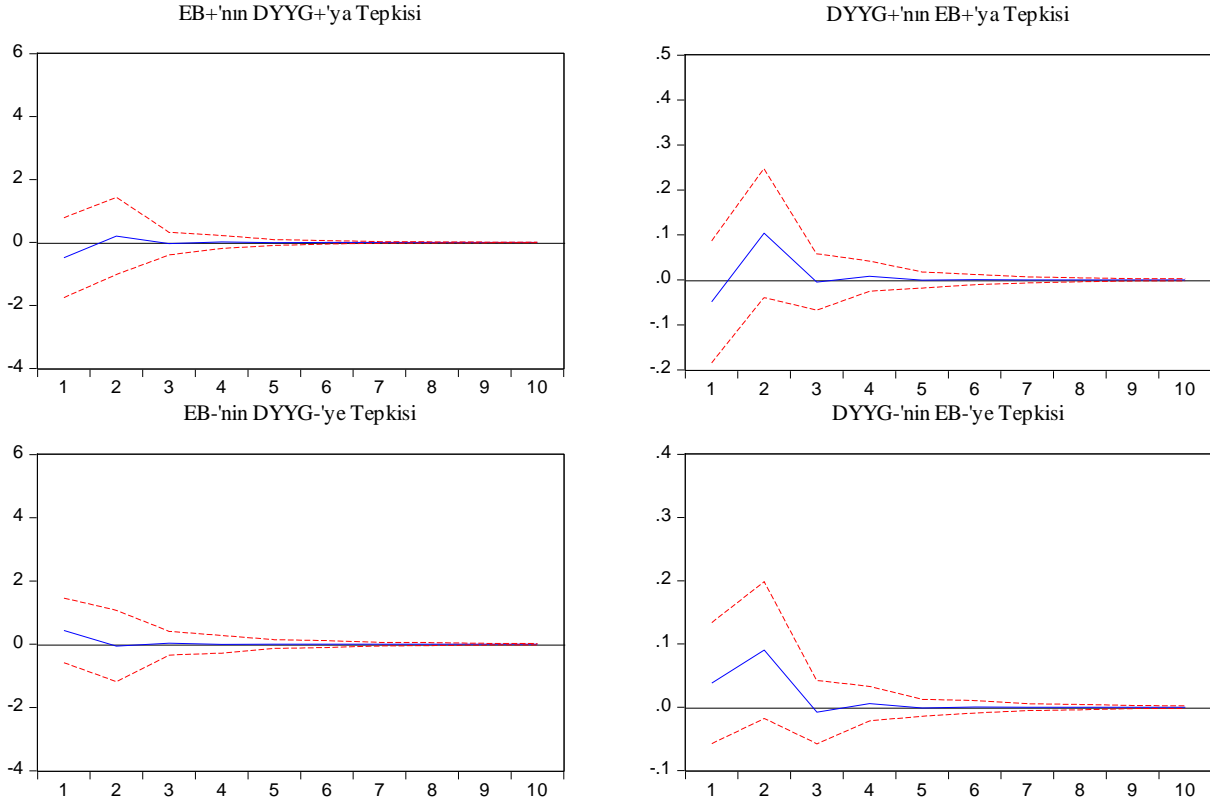
Nedenselliğin Yönü	Test İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
$EB^+ \rightarrow DYYG^+$	3.130	11.397	5.189	3.147
$EB^- \rightarrow DYYG^-$	4.225 ***	9.542	4.499	2.892
$DYYG^+ \rightarrow EB^+$	0.030	8.341	4.197	2.796
$DYYG^- \rightarrow EB^-$	0.004	8.340	4.150	2.804
$EB^+ \rightarrow DYYÇ^+$	0.319	9.950	4.720	3.024
$EB^- \rightarrow DYYÇ^-$	4.261 **	7.907	4.239	2.905
$DYYÇ^+ \rightarrow EB^+$	0.136	9.013	4.405	2.903
$DYYÇ^- \rightarrow EB^-$	0.625	8.162	4.310	2.931
$EB^+ \rightarrow PY^+$	1.077	8.044	4.111	2.824
$EB^- \rightarrow PY^-$	0.369	10.579	4.873	3.073
$PY^+ \rightarrow EB^+$	2.476	8.471	4.115	2.786
$PY^- \rightarrow EB^-$	1.115	8.274	4.095	2.765

**Not:** Uygun kritik değerleri elde edebilmek için 100000 bootstrap simülasyonu yapılmaktadır. \* %1, \*\* %5, \*\*\* %10 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

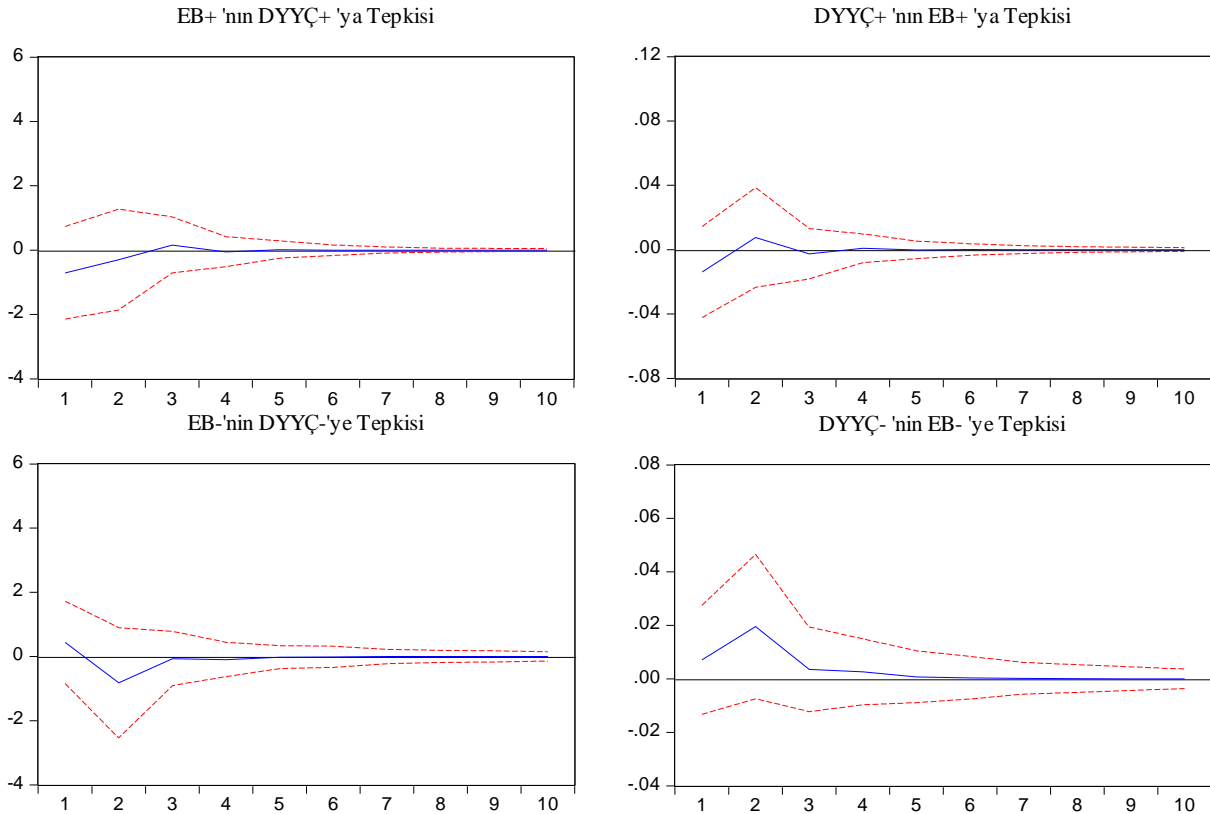
Tablo 5'te ilk olarak ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırım girişleri arasındaki asimetrik nedensellik test sonuçlarına yer verilmektedir. Sonuçlara göre 1974-2016 döneminde Türkiye ekonomisinde ekonomik büyümedeki pozitif şoklardan doğrudan yabancı yatırım girişinin pozitif şoklarına doğru bir nedensellik olmadığı; ancak ekonomik büyümedeki negatif şoktan doğrudan yabancı yatırımlardaki negatif şoklara doğru bir nedensellik olduğu görülmektedir. Diğer yandan doğrudan yabancı yatırım girişlerindeki pozitif ve negatif şoklardan ekonomik büyümedeki şoklara bir nedensellik olmadığı sonucu elde edilmektedir. İkinci sermaye akışı göstergesi olarak kullanılan doğrudan yabancı yatırım çıkışları için de benzer sonuçlar elde edilmektedir. Doğrudan yabancı yatırım çıkışındaki pozitif ve negatif şoklardan ekonomik büyümenin her iki şokuna doğru bir nedensellik olmadığı; ancak ekonomik büyümedeki negatif bir şoktan doğrudan yabancı yatırım çıkışlarındaki negatif şoka doğru nedensellik ilişkisi olduğu elde edilmektedir. Son olarak üçüncü gösterge olarak analize dahil edilen portföy yatırımı için ulaşılan sonuçlar diğer iki göstergedeki farklıdır. Yapılan asimetrik test sonuçlarına göre ekonomik büyüme ve portföy yatırımları değişkenlerindeki pozitif ve negatif şoklardan iki yönlü nedenselliğin olmadığı söylenebilmektedir. Dolayısıyla yapılan analizler ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım giriş ve çıkışlarına doğru asimetrik nedensellik bulunduğunu göstermektedir. Bu bulgular Tablo 3'deki Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları ile uyumlu görünmekte fakat daha fazla bilgi içermektedir. Nedenselliğin yönü her iki testte de sermaye akışından ekonomik büyümeye değil ekonomik büyümeden sermaye akışına doğrudur. Bunun yanı sıra geleneksel nedensellik testinde ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım girişi ve çıkışına doğru nedensellik bulunduğu yönündeki bulgular asimetrik nedensellik testinde yalnızca ekonomik büyümenin negatif bileşenlerinden doğrudan yabancı yatırım çıkışı değişkeninin negatif bileşenine doğrudur. Dolayısıyla geleneksel nedensellik testindeki ekonomik büyümenin doğrudan yabancı yatırımların nedeni olduğu şeklindeki sonucun politika yapıcılar tarafından dikkate alınması hatalı olabilir. Bu iki değişken arasındaki nedensellik büyük oranda negatif bileşenler arasındaki ilişkiden kaynaklanmaktadır.

Asimetrik nedensellik testi ile nedensellik ilişkisi belirlendikten sonra iki değişkenin şokları arasındaki ilişki aynı zamanda Hatemi-J (2014) asimetrik etki tepki fonksiyonları ile de değerlendirilmektedir. Hatemi-J (2014) yönteminde kullanılan asimetrik etki tepki fonksiyonları, Sims (1980)'in geliştirdiği VAR modeline dayanan etki tepki fonksiyonları ile benzer şekilde elde edilmektedir. Aralarındaki fark asimetrik etki tepki analizinde değişkenlerin kümülatif olarak elde edilen pozitif ve negatif şoklarının durağan oldukları düzeyde incelenmesidir.<sup>3</sup> Grafik 2, Grafik 3 ve Grafik 4'de sırasıyla sermaye akışı göstergeleri ve ekonomik büyümenin pozitif ve negatif şokları arasındaki etki tepki fonksiyonları verilmektedir.

<sup>3</sup> Analizde VAR modelinin tüm varsayımları sağlanmıştır ve uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir.

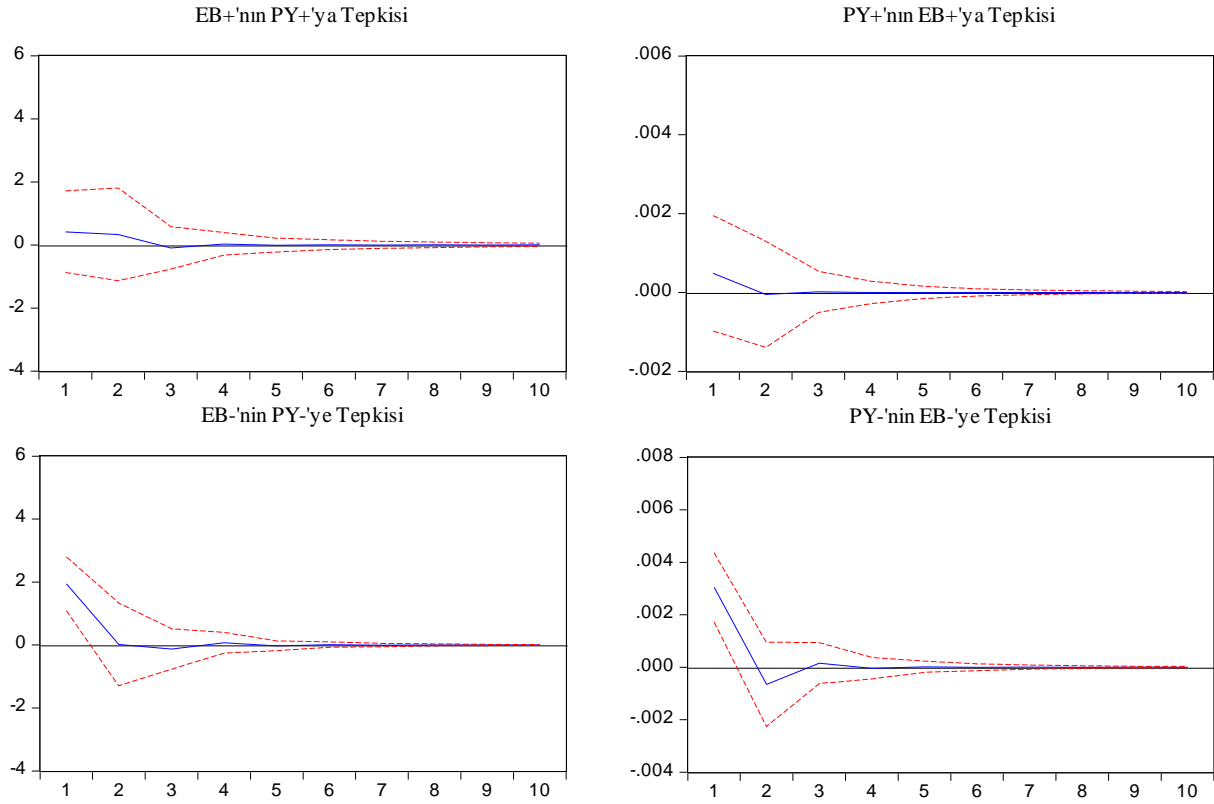


**Grafik 2.** Doğrudan Yabancı Yatırım Girişleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Etki Tepki Fonksiyonları



**Grafik 3.** Doğrudan Yabancı Yatırım Çıktıları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Etki Tepki Fonksiyonları





**Grafik 4.** Portföy Yatırımları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Etki Tepki Fonksiyonları

Etki tepki fonksiyonları sonuçlarına bakıldığında ekonomik büyümenin tüm sermaye akışı göstergelerindeki pozitif ve negatif şoklara olan tepkisi çok fazla belirgin değildir. Bu bulgular nedensellik testlerinde ortaya konulan sermaye akışının ekonomik büyümenin nedeni olmadığı yönündeki sonuçları desteklemektedir. Ekonomik büyümede yaşanan pozitif şoklara sermaye akışı değişkenlerinin verdiği tepkiler incelendiğinde yine belirgin bir tepkinin ortaya çıkmadığı görülmektedir. Son olarak ekonomik büyümede yaşanan negatif şoklar karşısında sermaye akışı değişkenleri daha güçlü tepkiler vermektedir. Negatif bileşenler için ekonomik büyümedeki bir şok sonrası doğrudan yabancı yatırım girişindeki pozitif tepki, doğrudan yabancı yatırım girişinin azaldığını ima etmektedir. Yine bu sonuçta nedensellik testlerinde elde edilen bulguları desteklemektedir. Son olarak hem ekonomik büyüme hem de sermaye akışı değişkenlerinde yaşanan pozitif ve negatif şokların diğer değişken üzerindeki etkileri ortalama 2-3 dönem sonunda tamamen ortadan kalkmaktadır.

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin yatırım için güvenli bir ortam sağladığı ve ülkeleri uluslararası yatırımcılar açısından çekici hale getirdiği bilinmektedir. Ters durumda yani ekonomik büyüme üzerindeki negatif şoklarda yatırım ortamının belirsizliği nedeniyle de doğrudan yabancı yatırım girişlerinin azalması kaçınılmaz bir durum olarak ortaya çıkabilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımların yatırım yapılan ülke ekonomisine en önemli katkısı teknoloji ve bilgi transferini gerçekleştirmesidir. Yabancı yatırım aracılığıyla ülkeye gelen bu teknolojiler zamanla diğer sektörler yayılarak emek verimliliğinde kalıcı artışlar yaratabilmekte ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi artırabilmektedir. Ekonomik büyümenin negatif şokları ile doğrudan yabancı yatırımların negatif şokları arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı bu olgu tarafından açıklanabilir. Ülkeye gelen mevcut teknoloji diğer sektörler yayılarak emek verimliliğinde kalıcı artışlara neden olduktan sonra, nitelikli emek gücü ekonomik kriz dönemlerinde olsa dahi doğrudan yabancı yatırım çıkışlarını caydırıcı olabilir.

İkinci olarak ekonomik büyümedeki negatif şokların doğrudan yabancı yatırım girişlerindeki negatif şokların nedeni olduğu şeklindeki bulgularımız uluslararası finansman kısıtları tarafından açıklanabilir. Doğrudan yabancı yatırım gibi uzun dönemli yatırımlar düşük faizli ve uzun vadeli finansmana ihtiyaç duymaktadır. Türkiye ekonomisinde yaşanan daralma dönemlerini incelediğimizde büyük oranda küresel olarak yaşanan daralma dönemleri ile eşleştiği görülmektedir. Küresel olarak yaşanan daralmalar uluslararası yatırım potansiyeli olan şirketlerin karlılıklarını ve bilançolarını bozabilmektedir. Bu şirketlerin bilançolarındaki

bozulmalar şirketlerin kredi değerini ve dolayısıyla uzun vadeli ve düşük maliyetli kredilere ulaşma imkanını azaltmaktadır. Dolayısıyla küresel daralma dönemlerinde uluslararası yatırımların küresel olarak azaldığı söylenebilir ve bulgular Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümenin nedeni değil sonucu olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu sonuçlar Kahveci ve Terzi (2017)’nin Türkiye için yaptığı nedensellik analizi ile benzerlik göstermektedir. Yazarlara göre doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde etkisinin olmaması yatırımların türü ile ilişkilendirilmekte, yapılan yatırımların yeni yatırım şeklinde değil de daha çok özelleştirme, satın alma ve şirket birleşmesi şeklinde gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır.

## SONUÇ

Bu çalışma Türkiye için uluslararası sermaye akışı ve ekonomik büyüme ilişkisini geleneksel nedensellik, Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi ve Hatemi-J (2014) asimetrik etki tepki fonksiyonlarını kullanarak sorgulamaktadır. Sermaye akışı ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen önceki çalışmaların büyük çoğunluğu bu ilişkiyi simetrik olarak ele almaktadır. Ancak bu iki iktisadi değişken arasındaki ilişki simetrik olabildiği gibi asimetrikte olabilir. Bu anlamda bilgilerimize göre bu çalışma Türkiye için sermaye akışı ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini asimetrikleri hesaba katarak inceleyen ilk çalışma olması bakımından literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışmanın bulguları sermaye akışı ve büyüme ilişkisinde nedenselliğin simetrik olmayabileceği yönündedir. Geleneksel nedensellik testine göre ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım girişi ve çıkışı değişkenlerine doğru bir nedensellik tespit edilirken asimetrik nedensellik testinde ise doğrudan yabancı yatırım girişi değişkeninden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ne pozitif ne de negatif şoklar için tespit edilememiştir. Ancak ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım girişi değişkenine doğru ise yalnızca negatif şoklar arasında bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Bu sonuçlar sermaye akışının ekonomik büyümeyi pozitif etkileyeceği genel inancının aksine ekonomik büyümenin sermaye girişlerini etkileyebileceği şeklinde yorumlanabilir. Aynı zamanda bu nedenselliğin asimetrik olması ve negatif şoklarda ortaya çıkması sermaye akışının davranışlarının ekonominin genişleme dönemlerinden çok daralma dönemlerine karşı daha hassas olduğu sonucuna varılabilir. Doğrudan yabancı yatırım çıkışı ile ekonomik büyüme arasında da beklenmedik bir şekilde yalnızca negatif şoklar için ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım çıkışına olmak üzere benzer nedensellik ilişkisi tespit edilmektedir. Son olarak sermaye akışını temsil eden bir diğer değişken olan portföy yatırımları değişkeni ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememektedir. Nedensellik ilişkisinden sonra değerlendirilen asimetrik etki tepki fonksiyonlarını incelediğimizde ise buradaki bulguların yukarıda bahsedilen sonuçları güçlü bir biçimde olmasa da desteklediği görülmektedir.

Çalışmanın sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde gelişmekte olan bir piyasa ekonomisi olan Türkiye’de sermaye akışlarının ekonomik kriz dönemlerinde daha sert tepki verebileceği ya da bu dönemlerde ani duruş fenomeninin yaşanma olasılığının daha yüksek olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sermaye akışının yüksek ve hızlı olması ekonomik büyüme üzerinde beklenen etkileri ortaya çıkaramayabilirken; sermaye akışının oynaklığındaki azalışlar ve istikrarlı bir patikaya oturtulması ekonomik krizlerin derinleşmesini engelleyerek daha sağlıklı bir ekonomik yapı oluşturabilir. Bu gelişmeler doğrudan yabancı yatırım girişindeki azalmaların önüne geçebilir. Diğer yandan Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımların arttırılması için sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin kaynağı olan ekonomik ve siyasi istikrarın sağlanması ve yatırımlar için güven ortamının oluşturulması gerekmektedir. Ekonomik büyüme dışında doğrudan yabancı yatırımlara yönelik vergi politikaları ve yatırım teşvikleri gibi politikalar yatırım maliyetlerini azaltarak doğrudan yabancı yatırım girişlerini arttırılabilir. Bunlarla birlikte doğrudan yabancı yatırımlarla ilgili bir diğer alan yatırım yapabilmek için gerekli hukuki ve bürokratik işlemlerin hızlandırılması ve kolaylaştırılmasıdır. Türkiye’nin yabancı yatırım yapılabilir bir ülke olduğu algısının oluşturulması, ülkenin doğrudan yabancı yatırım açısından sahip olduğu avantajların uluslararası alanda vurgulanması bu anlamda katkı sağlayabilir.

Bu çalışmada amaç tek boyutludur ve sermaye akışı ve ekonomik büyüme ilişkisinde asimetriklerin varlığına odaklanmaktadır. Ancak çalışma bu asimetriklere neden olan faktörler hakkında bir şey söyleme-

mektedir. Öncelikler farklı ülkeler ve ülke grupları için yapılacak çalışmalar bu iki değişken arasındaki ilişkinin daha net anlaşılmasına katkıda bulunurken asimetrilere neden olan faktörleri de ortaya çıkarmayı amaçlayabilir. Bunun yanı sıra Türkiye özelinde doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin tespit edilememesi doğrudan yabancı yatırımları alt bileşenlerinin ağırlıklarından kaynaklanabilir. Bu alanda yapılacak yeni çalışmalar özelleştirme, satın alma, yeni yatırım ve şirket birleşmeleri şeklindeki doğrudan yabancı yatırım türlerinin etkilerini asimetrikleri de hesaba katarak inceleyebilir. Yeni yatırım şeklinde olmayan diğer doğrudan yabancı yatırım türlerinin etkilerinin daha sınırlı olması beklenmektedir. Son olarak yine doğrudan yabancı yatırımlar sektörler göre ayrıştırılarak incelenebilir. Teknoloji ve bilgi transferinin gerçekleşmediği ve dolayısıyla beşeri sermaye emek verimliliğine katkıda bulunmayan ya da ülkedeki mevcut teknoloji düzeyinin zaten ileri düzeyde olduğu sektörler yapılan doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomi üzerindeki uzun dönemli etkileri beklenilenden daha az olacaktır.

**KAYNAKLAR**

- ADAMS, S., KLOBODU, E. K. M., LAMPTEY, R. O. (2017), The Effects of Capital Flows on Economic Growth in Senegal, *Marginal: The Journal of Applied Economic Research*, 11(2), 121-142.
- ADAMS, S., KLOBODU, E. K. M. (2018), Capital Flows and Economic Growth Revisited: Evidence From Five Sub-Saharan African Countries. *International Review of Applied Economics*, 32(5), 620-640.
- AIZENMAN, J., JINJARAK, Y., PARK, D. (2013), Capital Flows and Economic Growth in The Era Of Financial Integration And Crisis, 1990–2010, *Open Economies Review*, 24(3), 371-396.
- ASLAN, N., TERZİ, N., SIAMPAN, E. (2014), Türkiye’de Kısa Vadeli Sermaye Hareketlerinin Ekonomik Büyüme ve Reel Döviz Kuru ile İlişkisi, *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 5(10).
- AYAYDIN, H. (2010), Doğrudan Yabancı Yatırımlar İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Türkiye Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1), 133-145.
- BAHARUMSHAH, A. Z., THANOON, M. A. M. (2006), Foreign Capital Flows and Economic Growth In East Asian Countries, *China Economic Review*, 17(1), 70-83.
- BAILLIU, J. N. (2000), *Private Capital Flows, Financial Development, And Economic Growth In Developing Countries*. Ottawa: Bank of Canada.
- BALASUBRAMANYAM, V. N., SALISU, M., SAPSFORD, D. (1996), Foreign Direct Investment and Growth in EP and IS Countries. *The Economic Journal*, 92-105.
- BALASUBRAMANYAM, V. N., SALISU, M., SAPSFORD, D. (1999), Foreign Direct Investment as an Engine of Growth, *Journal of International Trade & Economic Development*, 8(1), 27-40.
- BEKAERT, G., HARVEY, C. R. (1998), Capital Flows And The Behavior of Emerging Market Equity Returns, *National bureau of economic research*, No. w6669.
- BENLİ, Y. K., YENİSU, E. (2017), Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye için Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(2), 49-71.
- BORENSZTEIN, E., DE GREGORIO, J., LEE, J. W. (1998), How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?, *Journal of international Economics*, 45(1), 115-135.
- BOSWORTH, B. P., COLLINS, S. M., REINHART, C. M. (1999), Capital Flows To Developing Economies: Implications For Saving and Investment, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1999(1), 143-180.
- CALDERÓN, C., NGUYEN, H. (2015), Do Capital Inflows Boost Growth in Developing Countries? Evidence From Sub-Saharan Africa. *The World Bank*.
- CARKOVIC, M., LEVINE, R. (2005), Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?, *Does Foreign Direct Investment Promote Development*, 195.
- CHOONG, C. K., BAHARUMSHAH, A. Z., YUSOP, Z., HABIBULLAH, M. S. (2010), Private Capital Flows, Stock Market and Economic Growth in Developed and Developing Countries: A Comparative Analysis, *Japan and the World Economy*, 22(2), 107-117.
- ÇEŞTEPE, H., YILDIRIM, E., BAYAR, M. (2013), Doğrudan Yabancı Yatırım, Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret: Toda-Yamamoto Yaklaşımıyla Türkiye’den Nedensellik Kanıtlar, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(27), 1-37.
- DE VITA, G., KYAW, K. S. (2009), Growth Effects of FDI and Portfolio Investment Flows to Developing Countries: A Disaggregated Analysis By Income Levels, *Applied economics letters*, 16(3), 277-283.
- DURHAM, J. B. (2004), Absorptive Capacity and The Effects of Foreign Direct Investment and Equity Foreign Portfolio Investment on Economic Growth. *European Economic Review*, 48(2), 285-306.
- EDWARDS, S. (2000), Capital Flows and Economic Performance: Are Emerging Economies Different?, *Universidad Torcuato di Tella, Centro de Investigación en Finanzas*.
- EKİNCİ, A. (2011), Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme ve İstihdama Etkisi: Türkiye Uygulaması (1980-2010), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 71-96.
- ENG, Y. K., WONG, C. Y. (2016), Asymmetric Growth Effect of Capital Flows: Evidence and Quantitative Theory. *Economic systems*, 40(1), 64-81.
- ENGLE, Robert F., GRANGER, Clive WJ. (1987), Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
- GRUBEN, W. C., MCLEOD, D. (1998), Capital Flows, Savings, and Growth in the 1990s. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 38(3), 287-301.
- GRANGER, C., YOON, G. (2002), Hidden Cointegration. *Department of Economics*, UC San Diego.

- HATEMI-J, A. (2003), A New Method To Choose Optimal Lag Order in Stable and Unstable VAR Models, *Applied Economics Letters*, 10(3), 135-137.
- HATEMI-J, A. (2008), Forecasting Properties Of A New Method To Determine Optimal Lag Order In Stable And Unstable VAR Models, *Applied Economics Letters*, 15(4), 239-243.
- HATEMI-J, A. (2012), Asymmetric Causality Tests with an Application, *Empirical Economics*, 43(1), 447-456.
- HATEMI-J, A. (2014), Asymmetric Generalized Impulse Responses with an Application in Finance. *Economic Modelling*, 36, 18-22.
- İNSEL, A., SUNGUR, N. (2003), Sermaye Akımlarının Temel Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği-1989: III-1999: IV, *Discussion Paper, Turkish Economic Association*, No. 2003/8.
- KAHVECİ, Ş., TERZİ, H. (2017), Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkilerin Nedensellik Analizleri ile Testi, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (49), 135-154.
- KHALIQ, A., NOY, I. (2007), Foreign Direct Investment and Economic Growth: Empirical Evidence From Sectoral Data in Indonesia, *Journal of Economic Literature*, 45(1), 313-325.
- LUCAS Jr, R. E. (1988), On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- PAPANEK, G. F. (1973), Aid, Foreign Private Investment, Savings, and Growth in Less Developed Countries. *Journal of political Economy*, 81(1), 120-130.
- PRASAD, E., RAJAN, R. G., SUBRAMANIAN, A. (2006), Patterns of International Capital Flows and Their Implications For Economic Development. *The New Economic Geography: Effects and Policy Implications*.
- REINHART, C. M., REINHART, V. R. (2008), Capital Flow Bonanzas: An Encompassing View of The Past And Present, *National Bureau of Economic Research*, No. w14321.
- ROMER, P. M. (1986), Increasing Returns and Long-Run Growth, *Journal Of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.
- ROMER, P. M. (1990), Endogenous Technological Change, *Journal of political Economy*, 98(5, Part 2), S71-S102.
- SOTO, M. (2000), Capital Flows and Growth in Developing Countries, *OECD Publishing*, No. 160.
- SANDAR KYAW, K., MACDONALD, R. (2009), Capital Flows and Growth in Developing Countries: A Dynamic Panel Data Analysis, *Oxford Development Studies*, 37(2), 101-122.
- SIMS, C. (1980), Macroeconomics and Reality, *Econometrica*, 48(1), 1-48.
- SOLOW, R. M. (1956), A Contribution To The Theory of Economic Growth, *The Quarterly Journal Of Economics*, 70(1), 65-94.
- ŞAHİN, D., (2015), Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(19), 159-172.
- TODA, H. Y., YAMAMOTO, T. (1995), Statistical Inference İn Vector Autoregressions With Possibly İntegrated Processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- ÜNSAL, M. E. (2017), FDI and Economic Growth: Comparative Analyses between Turkey and the other OECD Countries. *Journal of Current Researches on Business and Economics*, 7(2), 207-216.
- VERGİL, H., KARACA, C. (2010), Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi, *Ege Akademik Bakış*, 10(4), 1207.
- YILMAZ, Ö., KAYA, V. AKINCI, M. (2011), Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme Etkisi (1980-2008). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25 (3-4), 13-30.

## EVALUATION OF FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN AGRICULTURAL SECTOR IN NORTHERN IRAQ

### KUZEY IRAK'TA TARIM SEKTÖRÜNDE DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Semih Serkant AKTUÇ\*

Mehmet DAĞ\*\*

Mahir Rashid HAMA\*\*\*

#### Abstract

Foreign Direct Investment (FDI), considered as a significant source of economic growth in both developed and developing countries. In Northern Iraq, it is planned to make a friendly investment environment to attract FDI as much as possible toward its region to enhance development acceleration.

This study evaluates the main obstacles or factors that deter foreign investors from investing in the region's agricultural sector. In the study, in addition to a general assessment of the investments in the agricultural sector of the region, the main reasons for the fact that FDI has not increased significantly in the last decade in the region in the 2006-2016 period is also evaluated.


**Keywords:** Agricultural Sector, Foreign Direct Investments, Investment Environment


#### Öz


Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde önemli bir ekonomik büyüme kaynağı olarak görülmektedir. Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi, kalkınma ivmesini artırmak amacıyla bölgeye mümkün olduğu kadar yabancı yatırımcıları çekmek için elverişli bir yatırım ortamı oluşturmayı planlamıştır.

Bu çalışma, yabancı yatırımcıların bölgedeki tarım sektörüne yatırım yapmasını engelleyen temel engelleri veya faktörleri değerlendirmektedir. Çalışmada bölgenin tarım sektörüne olan yatırımların genel bir değerlendirilmesinin yanı sıra, özellikle de 2006-2016 döneminde DYY'nin bölgede son on yılda neden önemli ölçüde artmadığının temel nedenleri de değerlendirilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Tarım Sektörü, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Yatırım Ortamı

\*  Dr., Siirt University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, semihaktug@siirt.edu.tr

\*\*  Dr., Siirt University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, mehmetdag@siirt.edu.tr

\*\*\*  MSc, mahir.rashid88@gmail.com

## GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Kuzey Irak bölgesinin tarım sektörüne doğrudan yabancı yatırım girişlerini analiz etmektir. Çalışma, aynı zamanda doğrudan yabancı yatırım akışlarının önündeki ana engelleri belirlemeye çalışmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların ağırlıklı olarak Irak'ın kuzey bölgesine doğru bir akım gösterdiği ve bölge ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunduğu görülmektedir.

Çalışma, Irak'ın kuzey bölgesinin tarım sektöründe doğrudan yabancı yatırımları engelleyen çeşitli politik, ekonomik ve kurumsal faktörlerin var olduğunu varsaymaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar etkin bir yönlendirme mekanizması yolu ile Irak'ın Kuzey bölgesinin tarım sektörünün gelişmesi için motive edici bir faktör olabilecektir.

Çalışma bulgularına göre Irak'ın kuzey bölgesinin genel ekonomik özellikleri ağırlıklı olarak tarım sektörüne doğrudan yabancı yatırım çekmeyi sağlamaktadır. Ayrıca, 2006'dan sonra Kuzey Irak Bölgesel Stratejileri'nin ekonomik olarak olumlu sonuçlar doğurduğu görülmektedir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır; Birinci bölümde doğrudan yabancı yatırım kavramı ve ilgili literatür hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci bölüm, Irak'ın kuzey bölgesinin tarım sektöründeki doğrudan yabancı yatırımın (DYY) önündeki engelleri analiz etmektedir. Üçüncü bölümde, bu çalışmanın alanıyla ilgili gelecekteki çalışmalar için bazı sonuçlar ve öneriler sunulmaktadır.

## INTRODUCTION

The agricultural sector of the northern region of Iraq has ample resources such as plentiful water resources, fertile land, and favorable climate. Although this sector was highly productive and had considerable potential for exports in the past, nowadays it is suffering from a decreasing output which is insufficient to satisfy even the local demand. The government is engaged in many policy actions to attract foreign investors to this sector, the most important of those achievements being the Investment Law of 2006 which is granting privileges to all domestic and foreign investors. However, this sector is still suffering from low foreign direct investment (FDI).

The significance of the study can be summarized in, determining the requirements for development of the agriculture sector for the region. The study also assesses at what degree could foreign investment contribute to the regeneration of the Agriculture sector. Predict whether the foreign investment can assist in the fulfillment of development's plan in the Agriculture sector.

The study problem is the impact of the investment law on the FDI flows through answering these questions: did it have any effect on the FDI? What sorts of obstacles could be removed by this law? What sorts of obstacles have not been addressed by this Law? Moreover, finally, what are the most pressing policy actions for a considerable increase of FDI flows into the agriculture of northern region of Iraq? Although there are many agriculture advantages in the northern region of Iraq and the law of the investment, this sector is suffering from the reluctance of foreign investment to move towards this sector.

The productive agricultural land is existing in its governorates that allow rising agricultural production. However, the region has plentiful underground water to provide farmers for agricultural production.

The regional and Iraqi Federal government laws of investment are mostly similar with some differences between them. Nevertheless, there is unproductive labor quality due to the absence of updated technologies, and short training courses. Institutional availability to enforce agricultural sectors, like the ministry of agriculture and water resources, and college of agriculture, international organizations, have been unable to increase the production level of the agricultural sector to the desired level due to the absence of successful policies and lack of both quality and quantity of these institutions.

Adverse effects of double economic sanctions on the agricultural sector, which lead to making this region closed to outside regarding updating technology and techniques. Also, relatively high production costs in agricultural sector due to, old technology, low skilled labor, and types of government policies to support farmers, make the local farmers unable to compete with the neighboring countries.

## 1. LITERATURE RESEARCH

The significance of FDI in economic development has expansively argued in the empirical literature on economics. Iddrisu et al (2015), in this research they investigated the effect of FDI on the performance of Ghana's agricultural sector. The research found that FDI negatively affects the agricultural sector productivity in the long run but with positive relationship in the short run. The study also found that the decrease of the cedi negatively affects the growth of the agricultural sector in the long run. However, trade openness had positive and significant long-run effect on the agricultural sector. The researchers recommended that the government harnesses trade relations, stabilizes the local currency and ensures that FDI inflows to agriculture and the entire economy are not harmful to the economy by way of capital and excessive profit repatriations.

Weissleder (2009), analyzed the impact of foreign direct investment in the Ethiopian agricultural sector. However, the researcher argued that Ethiopia choose for this research since the government of the state puts much effort into inviting FDIs to drive agricultural and rural improvement. However, this research found that Ethiopia is one of the emerging states that has to stimulate the consideration of foreign investors as it is significantly awarded productive land and has developed a very investor-friendly environment over the last ten years over significant changes in their national policy framework. Investments in the Ethiopian



agricultural sector has increased from US\$ 135 million in 2000 up to US\$ 3500 million in 2008, while high investments in the agricultural sector are mainly required for a sustainable development nonetheless only if a comprehensive policy framework is in place.

Abdul Rashida et al (2016) empirically observed the determinants of (FDI) in the agriculture sector that base on certain high-income developing economies in OIC countries. The researchers mentioned that the agriculture sectors respond as the essential keys in the development of any economy growing to reduce the poverty issues. Consequently, it analyses the experiences of agriculture investment in selected some states with an observation to identify potential roles for states seeking FDI and their development partners in cultivating FDI intra OIC, especially in the agriculture new investment. In this research, the FDI in agriculture sector reacts as the dependent variable and the independent variable economic determinant, list of market size, inflation, poverty, exchange rate and infrastructure in selected OIC Countries (Malaysia, Oman, and Brunei).

In this context, a research conducted by Unegbu and Okanlawon (2015), analyzed the FDI in Northern Iraq region of Iraq: Non-Oil Sector, while the researchers mentioned that Northern Iraq region is a tourist hub. However, the research analyzes other Non-Oil Sectors that have vast attractions of FDI into the region during the period 2005-2012. So, the researchers used comparative analysis between Iraq and its northern region, besides between vital sectors of the economy. T-test and ANOVA are statistical tools employed in testing the research hypotheses.

## **2. ANALYSIS THE OBSTACLES IN FRONT OF THE FOREIGN DIRECT INVESTMENT (FDI) IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE NORTHERN REGION OF IRAQ**

The purpose of this chapter is to examine the share of foreign agricultural investment during the period 2006-2016 and reveals the obstacles in front of the FDI in the agricultural sector of the northern region of Iraq.

### **2.1. Agricultural Structure of the Iraqi Northern Region**

The region owns different types of land ownership in agriculture. However, there are three different land tenures in Iraq and the Region: (1) Private ownership, in which the landowner has the right to buy and sell land and to raise capital against the value of the land; (2) land leased from the government on a long-term basis; and, (3) Inherited land, which has passed from generation to generation but frequently results in an unmanageable number of owners.

Based on the KRG's Ministry of Agriculture's total land figures and its estimate that there are 153,669 farmers in the region the average amount of arable land per farmer is approximately 10 hectares in the region versus 5 hectares for the country as a whole.

### **2.2. The Realty of FDI in Agricultural Sector in the Region**

Agriculture projects licensed by the Board of Investment (BOI), contribute to the sustainable development of the region, enhance its independence from food imports and strengthen local capacities in producing agricultural goods. The BOI's support to specific investment projects thereby facilitates the implementation of the KRG's strategic policy goals in the agricultural sector: food security and self-sufficiency (BOI 2013).

As revealed in Table 2.1, the number of licensed projects by sectors, the Erbil city has the highest share of the projects. The projects drawn in the table refer to the projects by national and foreigner investors. The number of licensed projects in agriculture is (30) projects during the period 2006-2016. The agricultural sector projects number has sixth rank among projects after industry, housing, tourism, trading, and health sector respectively. However, it has sixth ranking among 13 sectors in 791 licensed projects.

**Table 2.1.** Number of Licensed Projects by Sectors for the Period 2006-2016

Sector	Duhok	Sulaimaniya	Erbil	Total
Agriculture	9	5	16	30
Art	0	0	4	4
Banks	1	0	3	4
Communication	0	3	2	5
Education	11	6	8	25
Health	12	3	31	46
Housing	36	50	81	167
Industry	60	54	87	201
Service	0	4	3	7
Sports	13	11	0	24
Tourism	53	19	69	142
Trading	35	59	39	134
Transportation	0	0	2	2
Grand Total	<b>230</b>	<b>214</b>	<b>345</b>	<b>791</b>

Source: KRG, Board of Investment, (2018).

As shown in Table 2.1, that the capital invested in the 30 licensed projects from 2006 to 2016 amounted to \$837,052,066 million, however, by focusing on the sector capital percentage, we can figure out that the agricultural sector has taken only 1.80 %, which is the 6th among other sectors. When we look at sector area percentage, we can realize that also the housing and industry sectors are leading the area taken by the sectors respectively, then the agricultural sector by 15.84% is the third.

**Table 2.2.** Investment by Capital and Area in the Region During 2006-2016

Governorate	Projects No.	Capital In Dollar	Area In Donum	Sector Capital	Sector Area %
Erbil	16	243,291,709	2,936	0.52%	4.76%
Sulaimaniya	5	19,367,385	89	0.04%	0.14%
Duhok	9	574,392,972	6,753	1.24%	10.94%
Overall	30	837,052,066	9,778	1.80%	15.84%

Source: KRG, Board of Investment, (2018).

As shown in Table 2.2, the licensed projects by city and nationality of the investor, in which 714 projects in out of 791 projects are national with the highest ranking compared with other types, then foreign by 46 projects and 31 for the joint venture. While, most of the drawn projects are in Erbil city by 345 projects in total 791 projects, or nearly more than half. Then Duhok by 230 in 791, the third one is Sulaimaniyah city by 214 projects. However, Erbil city's share in the total amount of foreign investment was 35 and 12 joint venture projects. So, this distribution of projects is due to many factors, the most important factors may relate to the strategic location of Erbil, its better infrastructure and being the capital of the region.

**Table 2.3.** Number of Licensed Projects by City and Nationality during 2006-2016

Governorate	National	Foreign	Joint Venture	Total
Duhok	211	10	9	230
Erbil	298	35	12	345
Sulaimaniyah	203	1	10	214
Sulaimaniyah /Erbil	2	0	0	2
Grand Total	<b>714</b>	<b>46</b>	<b>31</b>	<b>791</b>

Source: KRG, Board of Investment, (2018)

As Table 2.3, summarizes 77.93% of total investment in the region during the period indicated controlled by national investors. While, 12.24% invested in foreign projects, and 8.83% of the overall amount invested by the joint venture. We realize that even the ratio of the foreign and joint venture is smaller compared to national projects. However, this indicates that the amount invested in the region is \$46,470,064,140 and almost half of this amount is in Erbil.

**Table 2.4.** Investment by Type and Capital in Dollar During 2006-2016

Investors Nationality	Erbil	Sulaimaniya	Duhok	Total	%
Foreign	4,790,993,177	20,192,870	1,342,938,430	6,154,124,477	12.24%
Joint Venture	918,066,503	2,489,853,782	693,091,072	4,101,011,357	8.83%
National	20,509,577,707	11,211,570,128	4,422,682,870	36,214,928,30	77.93%
Grand Total of Investment Type	26,218,637,387	13,721,616,780	6,458,712,372	46,470,064,140	100%

Source: KRG, Board of Investment, (2018).

As given in Table 2.5 below, that the amount invested by investor countries, among foreigners, Emirates is the first by 52.85%, then Turkey by 18.37% of the overall FDI in the region, while, Lebanon came at the third by 16.51%, and the UK by 2.34%. However, Egypt the fifth by 2.44%, further the New Zealand and the USA came in the seventh and eighth place with 2.26% and 1.88% respectively. Germany, Sweden, Iran, Lebanon/France, Russia, and Georgia are at the last ranking by 0.40%, 0.24%, 0.22%, 0.13%, 0.12%, 0.05%, and 0.01% respectively. So, this result clarifies that Russia, and Georgia, do not participate significantly, and may be due to recently invested in the region.

In regard the joint venture projects the same Table 2.10 indicated that the amount invested by joint venture, Iraq/Turkey is the first by 16.12%, in 9 joint projects, then Korea/Canada/Iraq by 8.37% of the overall joint venture in the region, while, Iraq/USA came at the third by 7.68%, and Iraq/Kuwait by 1.25%. Then the last one is 0.10% for Iraq/Lebanon/France these low rates of joint venture explain that national investment and foreign investment are not close to each other. Finally, the national investor of 77.93% indicates that most investments during this period 2006-2016 control the investment process to be continued due to some factors.

**Table 2.5:** Investment by Type and Country During 2006-2016

Investment Type	Country Nationality	Number of Projects	Investment In Dollar	Investment Ratio %	Total Investment
Foreign	Egypt	1	150,000,000	2.44%	0.32%
Foreign	Emirates	3	3,314,216,000	52.85%	7.13%
Foreign	Georgia	1	600,000	0.01%	0.00%
Foreign	Germany	2	24,355,712	0.40%	0.05%
Foreign	Iran	1	14,950,802	0.24%	0.03%
Foreign	Kuwait	1	10,570,000	0.17%	0.02%
Foreign	Lebanon	9	1,016,281,971	16.51%	2.19%
Foreign	Lebanon / France	1	7,082,207	0.12%	0.02%
Foreign	New Zealand	2	139,389,850	2.26%	0.30%
Foreign	Russia	1	2,805,670	0.05%	0.01%
Foreign	Sweden	1	13,500,000	0.22%	0.03%
Foreign	Syria	1	8,300,000	0.13%	0.02%
Foreign	Turkey	16	1,130,529,340	18.37%	2.43%
Foreign	UK	2	205,720,000	2.34%	0.44%
Foreign	USA	4	115,822,925	1.88%	0.25%
<b>Total by Type</b>		46	6,154,124,477	100%	12.24%
Joint	Iraq / Jordan	1	8,000,000	0.20%	0.02%
Joint	Iraq / Kuwait	1	51,250,000	1.25%	0.11%
Joint	Iraq / Lebanon / France	1	4,282,400	0.10%	0.01%
Joint	Iraq / South Africa	1	12,000,000	0.29%	0.03%
Joint	Iraq / Sweden	1	20,893,549	0.51%	0.04%
Joint	Iraq /Turkey	7	576,855,566	14.07%	1.24%
Joint	Iraq / Turkey	1	30,000,000	0.73%	0.06%
Joint	Iraq / Turkey	1	54,016,013	1.32%	0.12%

Table 2.5 (cont.)

Investment Type	Country Nationality	Number of Projects	Investment In Dollar	Investment Ratio %	Total Investment
Joint	Iraq / UK	3	112,000,000	2.73%	0.24%
Joint	Iraq / USA	2	315,000,000	7.68%	0.68%
Joint	Iraq /Netherland	1	2,500,000	0.06%	0.01%
Joint	Iraq/Pakistan	1	13,000,000	0.32%	0.03%
Joint	Iraq/Spain	1	3,284,530	0.08%	0.01%
Joint	Korea-Canada-Iraq	1	343,132,266	8.37%	0.74%
<b>Total by Type</b>		31	4,101,011,357	100.00%	8.83%
National	Iraq	713	36,164,083,506	99.86%	77.82%
National	Iraq	1	50,844,800	0.14%	0.11%
<b>Total by Type</b>		714	36,214,928,306	100%	77.93%
<b>Grand Total of Investment Type</b>		<b>791</b>	<b>46,470,064,140</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>

Source: KRG, Board of Investment, (2018).

The most important one that the national investors know more about the investment opportunities climate. For national investors, establishing a new firm is more comfortable in the region compared to a foreigner investor; this may be mainly due to information available concerning the investment process/economic sectors and so on.

For foreign investor availability of information about investments in the host country is essential, and the most important determinant for the investor concerning data availability is security situation and which the first one differed from region's cities compared to other places of Iraq. However, regarding the other factor corruption due to the international reports from 2003-2009 Iraq was the third-ranked at the world and in 2011 became the 4th one in the ranking. Then these negative indicators may affect investment to attract to the region.

As revealed in Table 2.6, and Figure 2.3, that the sector capital percentage, we can figure out that the agriculture sector has taken only 1.80%, or \$837,052,066, which is the 6th among other sectors. While, the industry sector by 35.95% or \$16,705,496,897 leading the investment, then housing 32.03%. Although frequently agriculture needs more land compared with other sectors, the problem is the absence of a significant role in agriculture compared to the economy.

Table 2.6. Investment Agriculture Sectors Capital and Area During the Period 2006-2016

Sector	Governorate	Projects No.	Capital in Dollar	Area in Donum	Sector Capital	Sector Area %
Agriculture	Duhok	9	574,392,972	6,753	1.24%	10.94%
Agriculture	Erbil	16	243,291,709	2,936	0.52%	4.76%
Agriculture	Sulaimaniya	5	19,367,385	89	0.04%	0.14%
<b>Overall</b>		<b>30</b>	<b>837,052,066</b>	<b>9,778</b>	<b>1.80%</b>	<b>15.84%</b>

Source: KRG, Board of Investment, (2018).

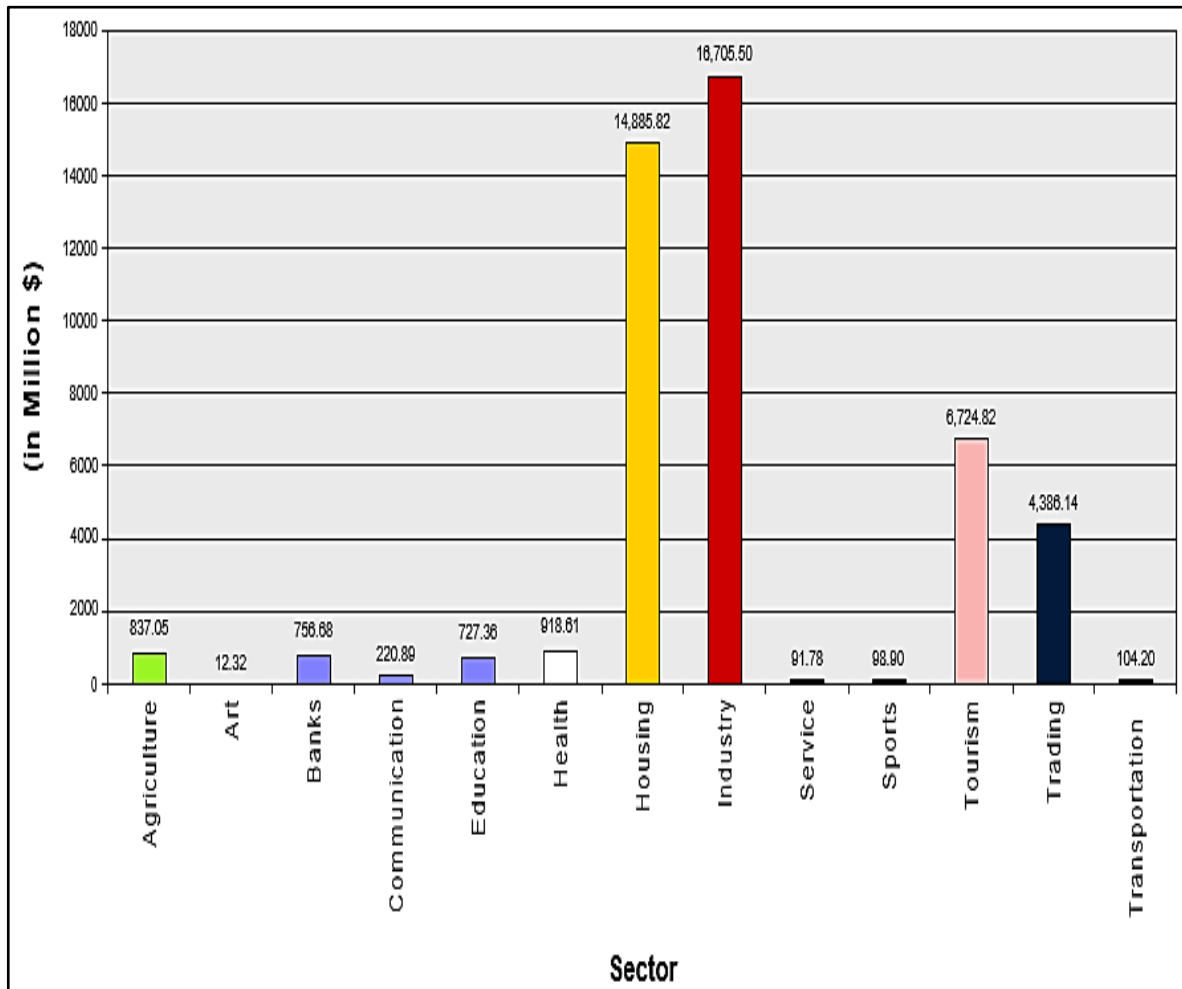
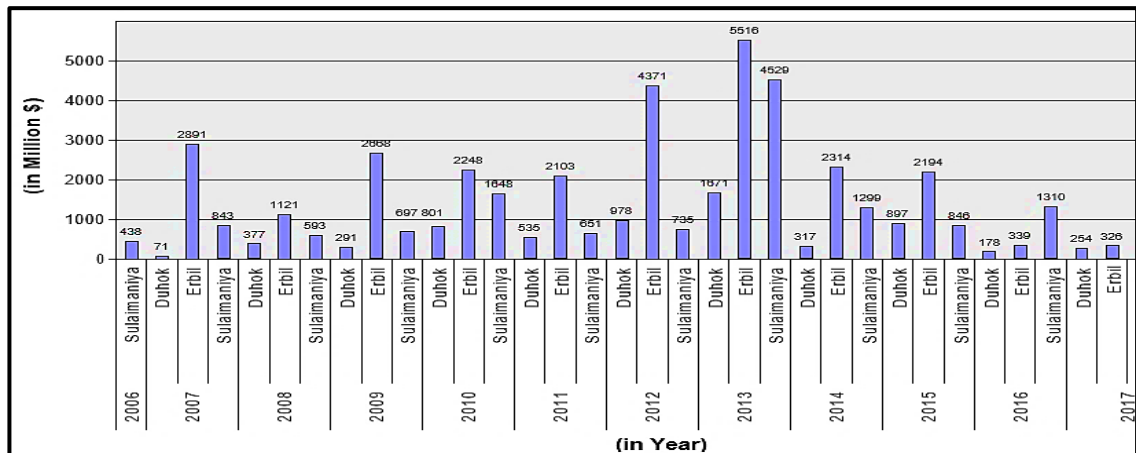


Figure 2.1. Investment Capital by Sector (in Million \$)

Source: KRG, Board of Investment, (2018).

As revealed in Figure 2.2, the amount of fluctuation of investment from 2006 to 2016. Where Erbil city is considering as the most attracted city during the last ten years, Sulaimaniya is taking the second-ranking to attract investors. While Duhok city comes at the last of the ranking, even, if there are different amounts invested in Erbil are fluctuating from year to year, but 2016 is the lowest, but Sulaimaniya obtained better respectively year by year.

Figure 2.2: Capital by Year and Governorate (Million USA Dollars)



Source: KRG, Board of Investment, (2018).

## CONCLUSION

The purpose of this study is to examine the obstacles in front of the FDI in the agricultural sector of the northern region of Iraq during the period 2006-2016. While the region has excellent security and economic climate, so, these influences support attracting inward FDI. Besides, an active law of investment regarding, tax exemptions, free land allocation, free profit repatriation no differentiation between local, foreign investor and the same opportunities for both local and foreigner investors.

However, the region and Iraqi Federal government laws of investment are mostly similar with some differences between them. to enforce agricultural sectors, like the ministry of agriculture and water resources, and college of agriculture, international organizations, have been unable to the explosion the agricultural sector due to the absence of successful policies and lack of both quality and quantity of these institutions.

The quantity and quality of agricultural infrastructure, especially in the rural areas are almost absent. There is a high risk of investment in agriculture because of the nature of the sector; this sector is sensitive because of many factors like type of the land, raining amount. The study also through section 2.2, found that massive and fast profit earning in other sectors, particularly in the housing sector, leads both local and foreign investors to remain away from the agriculture sector. However, little participation in the agriculture sector for both of local and foreign agricultural investment compared to other sectors.

It is believed that improving agricultural sector in the region through FDI require studies and taking consider of the results of those studies, hence I as researcher believed that it is important to provide some essential recommendations as follows:

The agricultural sector in the northern region of Iraq needs long-term strategic planning, which merges smoothly with the regional development plan of the region but also complements the national development plan of Iraq, particularly on safeguarding the quality of shared water resources such as rivers.

The researcher recommended to the administration in a region that they should have a plan for more construction especially in energy and roads sectors in a region where there are many primary items. Whereas, the study found that infrastructure in the region is weak like shortage of distribution, lack of 24 hours' electricity, and shortage of roads and transport system.

It is necessary that the government need to attempt to decrease its operating expenses and increase investment expenditure for the private sector to play its role and increase chances of investment working, while the role of private sector in economic development is crucial. Besides, lessening the routine of administrative affairs and attempt to decrease obstacles of obtaining investment permission and in a lesser time investment permission be given.

The region's administration can follow rational policies to use the agricultural resources at the best use. Land usage between different economic sectors should take the priority of the government policies, and this is because of land scarcity and amount limitation. In this regard, new methods of doing agriculture, bringing in new technology by attracting more of both domestic and foreign investors.

However, revising the law of investment by giving more priority to the main economic sectors like agricultural and industrial services.

It is necessary that the government need for pressing the oil industries to invest in the agricultural sector as a condition of obtaining rights for oil production. So, allocating part of the budget and oil revenues for real agricultural infrastructure. Furthermore, enhancing the role of related institutions to improve the investment environment in the agricultural sector.

It is necessary that the government activate the role of agricultural institutions like agricultural corporations to help farmers by studying their situations and finding a specific market for their products. Also raising farmers' productivity by encouraging them to share with the foreign agricultural investors to make joint venture and opening more productive training courses.

Therefore, the region should have a firmer policy to obtain an advantage of technology and knowledge of FDI in the agriculture sector by recruiting investment projects in agriculture area and depending on primary tools of agriculture. Those centers that are related to investment must have stronger media during the time of investment chances, and there is the need for transparency in showing supply and investment contracts.

The researcher recommended that more arrangement planning should be made to help in FDI toward least developed cities and places and to keep investment distribution and development balance among cities and locations, creating skilled local employees (staff) to enhance the acceleration of investment procedures. So, to support and accelerate procedures electronic government is significant for a foreign investor.

Announcing the available investment opportunities that give the local and foreign investor a better image to obtain what is the exact opportunities to invest. Encouraging the joint venture in the agricultural sector which can help the sector's productivity. However, it is necessary to activate the role of the agricultural banking sector to help farmers' projects regarding funding sources, providing reliable data on sectors situations to help the investors especially foreigners to get the real picture of the sectors reality.

## REFERENCES

- ABDUL RASHIDA, I. M., Abu Bakar, N., & ABDUL RAZAK, A. N. (2016). Determinants of Foreign Direct Investment (FDI) in Agriculture Sector Based on Selected High Income Developing Economies in OIC Countries: An Empirical Study on the Provincial Panel Data by Using Stata, 2003-2012. *Procedia Economics and Finance*, 39, 328-334.
- ALASRAG, H. (2005). *Foreign Direct Investment Development Policies in the Arab Countries*. Kuwait: Kuwait: The Industrial Bank of Kuwait.
- BOI, Board of Investment, (2018). *List of Licensed Projects in Northern Iraq Region, Approved Licenses by BOI & Governorates DGs*. Erbil: Board of Investment.
- BOI. (2013). *Investment Spotlight Agricultural Sector*. Erbil: Northern Iraq Regional Government, Board of Investment (BOI).
- IDDRISU, A.-A., IMMURANA, M., & HALIDU, B. O. (2015). The Impact of Foreign Direct Investment (FDI) on the performance of the Agricultural Sector in Ghana. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 5(7), 240-259.
- KRG. (2006). *Northern Iraq Regional Investment Law No. 4 of 2004*. Erbil: KRG. Retrieved 4 24, 2018.
- KRG. (2011). *Northern Iraq Region Economic Development Assessment*. Erbil: Ministry of Planning, Northern Iraq Regional Government.
- KRG. (2011). *Regional Development Strategy for Northern Iraq Region 2012-2016*. Erbil: Ministry of Planning.
- KRG. (2011). *Winter and Summer Reports on Agriculture Production in the Northern Iraq Region 2011, 2012*. Ministry of Agriculture.
- KRGSO. (2013). *Poultry Farm Report Northern Iraq Region*. Erbil: Agriculture statistics department.
- QARADAGHÍ, A. M. (2008). *Way Back When Northern Iraq Enjoyed Agricultural Self-sufficiency*. SOMA(37). Retrieved 4 11, 2018, from <http://www.soma-digest.com/Details.asp?sid=248&stp=0>.
- UNDP. (2012). *Building Northern Iraq Region - Iraq, The Socio-Economic infrastructure*. A Joint Report by the KRG Ministry of Planning and UNDP, Erbil. Retrieved 4 20, 2018, from [www.iq.undp.org](http://www.iq.undp.org).
- UNEGBU, O. A., & OKANLAWON, A. (2015). Direct Foreign Investment in Northern Iraq Region of Middle-East: Non-Oil Sector Analysis. *British Journal of Economics, Management & Trade*, 6(1), 38-49. doi:ISSN: 2278-098X.
- WEISSLEDER, L. (2009). *Foreign Direct Investment in the Agricultural Sector in Ethiopia*. EcoFair Trade Dialogue. Retrieved 4 10, 2018, from [www.ecofair-trade.org](http://www.ecofair-trade.org)



*Araştırma Makalesi/Research Article*

## AN EMPIRICAL STUDY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL LABOR, SALES CALL ANXIETY AND WORK PERFORMANCE

### *DUYGUSAL EMEK, SATIŞ GÖRÜŞMESİ KAYGISI VE İŞ PERFORMANSI İLİŞKİSİ ÜZERİNE GÖRGÜL BİR ÇALIŞMA*

Metin REYHANOĞLU\*

Betül BALIKÇIOĞLU\*\*

#### Abstract

Emotional labor research has focused on employees' interactions with customers that is a significant part of organizational life. It is a fact that during this interactions emotions are regulated and managed by employees. Regulation of emotions produces positive outputs such as performance improvement in terms of businesses, but also negative psychological consequences such as anxiety in terms of employees. In this context the purpose of this empirical study is to investigate the effects of emotional labor strategies, superficial and deep acting, on sales call anxiety (SCA) and performance. The data was collected from 277 salespeople who worked in banks and automotive dealerships by using survey method. The research hypotheses were tested with structural equation model. The findings confirm that all scales, particularly SCA, are reliable and validate in Turkey. However, the results show that the effect of emotional labor strategies on SCA are different. While surface acting strategy has a positive effect on SCA, deep acting has a negative effect. Although the relationship between emotional labor strategies and performance was not supported, it was found that SCA has a negative impact on the performance of salespeople. These findings have been discussed based on the literature and suggestions are provided for future research and administrative applications.

**Keywords:** Sales call anxiety, emotional labor, deep acting, surface acting, salespeople

#### Öz

Duygusal emek araştırmaları, örgütsel yaşamın önemli bir bölümünü oluşturan çalışanların müşterilerle olan etkileşimlerine odaklanmaktadır. Söz konusu etkileşimlerde duyguların düzenlenerek yönetilmesi esastır. Duyguların düzenlenmesi, işletmeler açısından performans artışı gibi olumlu çıktılar üretirken; çalışanlar açısından da kaygı gibi olumsuz psikolojik sonuçlar doğurabilmektedir. Bu bağlamda bu araştırmanın amacı, duygusal emek stratejileri olan yüzeysel ve derin rol yapma ile satış görüşmesi kaygısı ilişkisinin çalışanların iş performansı üzerindeki etkisini görgül olarak araştırmaktır. Araştırmanın verileri, banka ve otomotiv bayilerinde çalışan 277 satış elemanından anket tekniği kullanılarak toplanmıştır. Araştırmanın hipotezleri, yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak test edilmiştir. Bulgular, araştırmada kullanılan tüm ölçeklerin, özellikle de satış görüşmesi kaygısının Türkiye'de güvenilir ve geçerli olduğunu doğrulamaktadır. Analiz sonuçları, duygusal emek stratejilerinin satış görüşmesi kaygısı üzerindeki etkisinin farklı olduğunu göstermektedir. Yüzeysel rol yapma stratejisi satış görüşmesi kaygısını azaltırken; derin rol yapma kaygıyı arttırmaktadır. Sonuçlar, duygusal emek stratejileri ile performans arasındaki ilişkiyi desteklemese de, satış görüşmesi kaygısının satış elemanlarının performansı üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermiştir. Söz konusu bulgular tartışılmış, gelecekte yapılacak araştırmalar ve yönetimsel uygulamalar için önerilerde bulunulmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Satış görüşmesi kaygısı, duygusal emek, derin rol yapma, yüzeysel rol yapma, satış elemanı

\*  Assoc. Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal University, mreyhan@mku.edu.tr

\*\*  Dr., Hatay Mustafa Kemal University, bbalikcioglu@mku.edu.tr

## GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

**Çalışmanın Amacı:** Satış elemanlarının müşteri ile iletişim kurma ve görüşme sonrasında reddedilme korkusu, satış performansını azaltan bir engeldir (Goodson, Dudley ve Bryant, 2009; Verbeke ve Bagozzi, 2000). Bu korku, satış elemanlarının potansiyel müşterilerle satış görüşmesini başlatma aşamasından görüşmeyi satışla kapama aşamasına kadar geçen süreçte yaşanabilmekte ve bu süreçte satış elemanlarının öz-sunumlarına yönelik algılarını olumsuz yönde etkilemektedir (Dudley ve Goodson, 2007). Buna karşın satış elemanları bu kaygılarını farklı duygu stratejileriyle bastırabilir.

Birçok araştırmacı, duygusal emeğin (Hochschild 1983) sıkıntı (Morris ve Feldman, 1996), iç gerilim (Mikeska vd., 2015), ruhsal sağlık (Brotheridge ve Grandey, 2002), depresyon belirtisi (Pugliesi, 1999), fiziksel hastalıklar (Schaubroeck ve Jones, 2000), gerginlik (Hu ve Shi, 2015; Hülshager ve Schewe, 2011) ve stres (Conrad ve Witte, 1994) gibi olumsuz psikolojik etkileri olduğunu bulmuştur. Ancak, bugüne kadar, araştırmacılar duygusal emek stratejilerinin satış elemanlarının kaygısını ve performansını etkileyebileceğini ihmal etmişlerdir. Bu çalışma, Hochschild'in (1983) duygusal emeği ile Verbeke ve Bagozzi'nin (2000) satış görüşmesi kaygısını (Sales Call Anxiety, SCA) birleştirerek bu açığı kapatmayı amaçlamıştır. Bu çalışma, örgütsel davranış ve satış yönetimi araştırması alanında, duygusal emek stratejileri ile satış elemanlarının satış görüşmesi kaygısının iş performansı üzerindeki etkilerini incelemektedir.

**Araştırma Soruları:** Satış Görüşmesi Kaygısı Ölçeği (SCA Ölçeği), Türkiye'de güvenilir ve geçerli midir? Duygusal emeğin iki stratejisi ile satış görüşmesi kaygısı arasındaki ilişkide farklılıklar var mıdır? Satış görüşmesi kaygısı satış elemanlarının performansını etkiler mi?

**Yöntem:** Araştırmanın örneklemini Hatay'daki banka ve otomotiv bayilerinde çalışan satış elemanlarından oluşmaktadır. Bu bağlamda Hatay'daki tüm banka şubelerine ve otomotiv bayilerine toplam 350 anket gönderilmiş, 294 anket geri dönmüş ve eksik verili olanlar ayıklandığında 277 anket analizde kullanılmıştır. İlişkilerin saptanmasına yönelik anket tekniği yoluyla kavramların ölçülmesine yönelik SCA ölçeği (Verbeke ve Bagozzi, 2000; Verbeke ve Bagozzi, 2003) Duygusal Emek Ölçeğindeki (Diefendorff vd., 2005) yüzeysel rol yapma ve derinden rol yapma stratejileri (Kruml ve Geddes, 2000; Grandey, 2003) ve Satış Performansı Ölçeği (Verbeke ve Bagozzi, 2000) kullanılmıştır. Tüm maddeler, yapı ve güvenilirlik testi için hep birlikte açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmuş, alan yazınına uygun şekilde ortaya çıkan örtük değişkenler (Belschak vd., 2006; Diefendorff vd., 2005; Verbeke ve Bagozzi, 2000) arasındaki ilişkiler yapısal eşitlik modeli kullanılarak test edilmiştir.

**Bulgular:** Yüzeysel rol yapmanın satış görüşmesi kaygısını olumlu, derinden rol yapmanın ise olumsuz etkilediği olduğu bulunmuştur. Bununla birlikte satış görüşmesi kaygısının satış elemanlarının satış hacmi ve satış etkileşimi olmak üzere her iki performans ölçütünü olumsuz etkilediği ortaya çıkmıştır. Çoklu grup düzenleyici etki bulgularına göre, satış görüşmesi kaygısının satış etkileşimi performansına etkisinin olumsuz olması kadınlarda erkeklere göre daha yüksektir. Satış görüşmesi kaygısının satış hacmi performansına etkisinin olumsuz olması ise bekârlarda evlilere göre daha güçlüdür. Yüzeysel rol yapma ile satış görüşmesi kaygısı arasındaki ilişkinin gücü, işletmeden ayrılma niyeti olmayanlarda işletmeden ayrılmak isteyenlere göre daha yüksek çıkmıştır. Satış görüşmesi kaygısının satış etkileşimi ve satış hacmi performansı üzerindeki olumsuz etkisi, yaşça büyük olanlara göre genç satış elemanlarında daha yüksek bulunmuştur.

**Tartışma ve Sonuç:** Bu çalışma, ölçülen tüm ölçeklerin Türkiye'de güvenilir ve geçerli olduğu bulgusu ile birlikte, satış elemanları tarafından gerçekleştirilen duygusal emek stratejilerinin satış görüşmesi kaygısının bir öncülü olduğu teorisini desteklemektedir. Ancak, duygusal emek stratejilerinin SCA üzerinde farklı etkilere sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, Ashforth ve Humphrey'in (1993) derinden rol yapma stratejisiyle stresin azaltılabileceği bulgusunu doğrularken yüzeysel rol yapma stratejisini doğrulamamaktadır. Satış elemanları rolleriyle işlerini içselleştirdikçe, satış kaygıları değişmektedir. Gerekli rolü yerine getiren satış elemanlarının satış kaygıları azalırken, yüzeysel olarak rol yapan satış elemanlarının ise artmaktadır.

Satış görüşmesi kaygısının satış hacmi ve müşterilerle olan etkileşim performansını olumsuz yönde etkilediği ortaya çıkmıştır (Verbeke ve Bagozzi, 2000). Satış elemanlarının kaygıları arttıkça performansları da azalmaktadır. Bu araştırma, satış elemanının satış deneyiminin iş performansı ile olumlu bir ilişkiye sahip olduğunu ayrıca performans ölçme sıklığının satış etkileşim performansını olumsuz etkilediğini göstermektedir.

Araştırmaya göre genel olarak hizmet sektöründeki çalışanlar, satış görüşmesi kaygısı yaşamalarına rağmen, kaygı düzeyi alt sektörlerle göre farklılık göstermektedir. Otomotiv bayilerindeki satış elemanlarının satış görüşmesi kaygısı, bankalardaki satış elemanlarının satış görüşmesi kaygısı düzeyinden daha yüksektir. Bu fark, satılan ürünün niteliğinden kaynaklanıyor olabilir. Zira bankalardaki satış elemanlarının kredi kartı, ev kredisi ve bireysel emeklilik gibi maddi olmayan ürünleri satması gerekmektedir. Bu nedenle bu satış elemanları, diğer ürünlerin satışlarını artırarak bir ürünün düşük satışını telafi ederek genel satış kotasına ulaşabilirler. Böylece, satışıdaki ürün yelpazesi, satış elemanlarının görevlerine yoğunlaşmalarına neden olabilir. Ancak, otomotiv bayilerindeki satış elemanları sınırlı sayıda maddi ürün sattıklarından, müşteriye daha fazla odaklanmaktadırlar. Ayrıca, otomotiv satış fiyatları döviz kuruna bağlı olduğundan, her ürünün fiyatı değişmektedir. Bu değişiklik, otomotiv bayilerinde çalışan satış elemanlarının satış kaygısını artırabilir, çünkü otomobil fiyatlarına son derece hassas olan müşterilerle etkileşimde bulunmaları durumunda duygularını yönetmeleri gerekir.

## INTRODUCTION

In their multinational study, Goodson et al. (2009) observed that approximately 90% of salespeople experience one or more forms of sales call reluctance. Sales call reluctance – or the fear of salespeople to communicate with customers that results in the hesitation of salespeople to engage with customers – is considered to be an obstacle that decreases sales performance (Verbeke and Bagozzi, 2000). This hesitation occurs most commonly before salespeople initiate cold-calls to potential customers, arrange a face-to-face meeting with a customer, or ask a customer to provide contact information for another potential customer. Salespeople fear rejection when convincing a potential or current customer to make a purchase. This fear causes an increase in call reluctance and negatively affects how salespeople perceive their ‘self-presentation’ or ‘self-promotion’ (Dudley and Goodson, 2007).

In the sales management literature, 'affect' as the most vulnerable and weak component between the enterprise and the client is a difficult issue that salespeople should keep under control. Salespeople, who play the most important role in the realization of sales, which is the most important source of income for businesses, often experience high stresses due to the conflicts between the demands of customers and the needs of the organizations (Boles, Johnston, and Hair, 1997). Therefore coping with negative emotions such as sales anxiety and stress is very important both at the organizational level and at the employee level (Srivastava and Tang, 2018; Belschak, Verbeke, and Bagozzi, 2006; Edwards and Cooper, 1990). Because a high level of stress increases burnout and intention to leave the job, whereas work performance, job satisfaction, and organizational commitment decrease (Singh, Goolsby and Rhoads, 1994).

Generally, personal selling involves greater rejection by customers and failure at work compared to other jobs. Interaction between customer and salesperson plays a major role in closing a sale. In addition, it generates the greatest amount of fear and anxiety for salesperson. A failure to close a sale often has a negative effect on the self-respect of salespeople and results in flow-on negative effects on his or her emotional state and motivation (Verbeke and Bagozzi 2000: 89). Verbeke and Bagozzi (2000) found that social anxiety occurs in specific sales-related situations. Such as, when a salesperson expects criticism from his or her manager, is teased by colleagues, experiences work and familial pressure or has morals that conflict with company policies. Therefore, social anxiety has the potential to hinder the ability of the salesperson to close a sale.

Erevelles and Fukawa (2013) investigated the role of the positive emotions, pride and empathy, of salespeople when they are establishing a relationship with a customer and the negative emotions, guilt, envy and social anxiety, which are a consequence of the sales failure. Emotions can be used by salespeople as emotional regulation strategies during the sales process. In a sales management study, Kidwell et al. (2011) showed that the ability of salespeople to regulate emotions is associated with their ability to influence customer decisions.

Many researchers found that emotional labor has negative psychological effects on (Hochschild, 1983) psychological distress (Morris and Feldman, 1996), internal tension (Mikeska et al., 2015), emotional health (Brotheridge and Grandey, 2002), psychological symptoms of depression (Pugliesi, 1999), physical diseases (Schaubroeck and Jones, 2000), psychological strain (Hu and Shi, 2015; Hülshager and Schewe, 2011) and stress (Conrad and Witte, 1994). However, to date, researches have neglected that emotion labor strategies may effect on salespeople’s anxiety and performance. This study is prompted by this gap to extend Hochschild’s (1983) emotional labor and Verbeke and Bagozzi’s (2000) sales call anxiety (SCA). Verbeke and Bagozzi (2003) asserted that sales call anxiety is a social emotion because it occurs in the presence of others, implicitly or explicitly. This study, in the field of organizational behavior and sales management research, examines features of emotional labor and their effect on the sales call anxiety and work performance of salespeople. We examine the emotional labor strategies to understand the effect of sales call anxiety on the work performance of salespeople based on the follow questions: Is the SCA scale reliable and valid in Turkish cultural contexts? Are there differences in the relationship between the two strategies of emotional labor and sales call anxiety? Does sales call anxiety affect the performance of salespeople? Do

demographic variables moderate the relationship between the performance emotional labor and the sales call anxiety of salespeople?

## 1. LITERATURE REVIEW

### 1.1. Sales Call Anxiety

A successful sale depends on the interaction between a potential customer and the salesperson (Evans, 1963). The dynamics of this interaction reflect both the salesperson's personality and the dimensions of social behavior. Because social behavior relies on interpersonal behavior related to the thoughts and feelings of a person about himself or herself and others, outcomes of social behavior reflect reactions to the actions of others. Therefore, social anxiety can be evaluated as a dimension of communication barriers that are derived from personality traits.

Social anxiety is the tendency to feel apprehension (Antony and Swinson, 2000) and worry (McCroskey and Beatty, 1984) about being negatively evaluated by others or of making a negative impression and, thus, finding oneself in a shameful situation. Anxiety, in the context of self-evaluation, can have a social dimension (McCroskey and Beatty, 1984; Schlenker and Leary, 1982) that is associated with real or imagined social interactions. For example, a meeting or conversation in which the individual is the focal point of the interaction might cause anxiety.

Social anxiety has three dimensions: cognition, emotion and behavior (Barlow, 2000; Lang, 1978; Leary and Kowalski, 1995). The interaction among these dimension increases the strength of anxiety (Leary and Kowalski, 1995). These dimensions cause individuals to experience social anxiety, display nervous reactions and/or reserved behavior, and act to 'protect' their self-image (Cheek and Buss, 1982; Leary, 1982).

Verbeke and Bagozzi (2000) were the first to identify sales call anxiety (SCA) as a negative anticipatory emotion that results in poor communication between a salesperson and a customer. The sales management literature has included SCA in a category of reactions, such as embarrassment, shame and guilt, to negative affective situations (Erevelles and Fukawa, 2013). Negative affective situations affect salespeople's evaluation of their self-images and performance. SCA is defined, based on the cognitive approach to the conceptualization of Clark and Wells (1995), as "the fear of being negatively evaluated and rejected by customers, which is accompanied by urges to avoid contact with customers or, when contact is made, to refrain from interacting effectively and asking for a commitment" (Verbeke and Bagozzi, 2000: 88). SCA occurs in specific circumstances and is an anticipatory emotion, not a reactive emotion, such as shame, and can rise to extreme levels. Salespeople can perceive that a circumstance that results in SCA is damaging their career success (Verbeke and Bagozzi, 2003).

Verbeke and Bagozzi, (2000) identified four dimensions of SCA, "negative self-evaluations, perceived negative evaluations from customers, physiological symptoms and protective actions". Subsequently, Verbeke and Bagozzi (2003) and Belschak et. al. (2006), removed protective actions from the dimensions of SCA and treated as a dependent variable in their experiments.

The first dimension of SCA, a negative self-evaluation, occurs during the salesperson's first encounter with a customer. An experience during a sales call with a previous customer that damaged the salesperson's self-image could be the basis of the salesperson's negative self-evaluation in the current interaction. The salesperson's excessive focus on the previous negative experience could influence the success of the current sales call.

The second dimension of SCA, perceived negative evaluations from customers, results from the need of the salesperson to know the precise judgment by the customer of the salesperson. A salesperson who experiences social anxiety values the impression he or she makes on a customer. Additionally, poor communication skills negatively affect the self-image of the salesperson. As a result, the salesperson with social anxiety perceives that he or she has been negatively evaluated by the customer.

The third dimension of SCA, physiological symptoms, are physical reactions of the salesperson, such as a pounding heart, a tremulous voice, blushing or sweating, to the salesperson's negative interpretation of a customer's reactions. Additionally, if the physiological symptoms of the salesperson are noticed by the customer than the customer might negatively evaluate the salesperson. Therefore, the physiological symptoms of the salesperson could result in an action-reaction dynamic.

The three dimensions of SCA can apply to both 'cold sales' and 'sales closing'. These sales situations result in high levels of fear and anxiety in salespeople who experience SCA. According to Dudley and Goodson (2007) some salespeople experience high anxiety only during cold sales situations while other salespeople experience high anxiety in both situations. Even when not severe, SCA might be experienced continuously by many salespeople (Verbeke and Bagozzi, 2000).

The SCA of a salesperson can be triggered by potential experiences during cold sales. Particularly, the possibility of rejection of the salesperson by the customer will verbally abuse the salesperson or will hang up on the salesperson. The repeated rejection by customers during sales calls might cause the salesperson to become emotionally exhausted (Verbeke and Bagozzi, 2000). However, rejection of the salesperson by the customer does not affect all salespeople negatively. Instead, a salesperson might capitalize on the feedback provided by the customer's rejection to make professional improvements for future sales calls.

## 1.2. Emotional Labor

In her book, 'The Managed Heart', Hochschild (1983: 55) asserted that employees of service companies employ emotional labor strategies to act in a situationally acceptable manner. Because of these strategies, the face and feelings of employees become a company resource used to increase revenues. Unlike employees in the manufacturing sector, employees in the service sector are required to make an emotional contribution (Pugliesi, 1999) to the process of providing a service. Hochschild (1983: 7) emphasized that, during the process of emotional labor, the employee's management of his or her feelings and expressions during interactions with customers takes on an exchange value. The positive emotions that employees express to customers, such as kindness or a smile, will be monetized in the form of wages, incentives or tips (Hochschild, 1983: 7; Schneider and Bowen, 1985). In this study, we use Hochschild's (1983: 7) definition of emotional labor, which is "the management of feeling to create a publicly observable facial and bodily display". Unlike her definition, which focuses on the management of emotions (Hochschild, 1983), the definition of emotional labor provided by Morris and Feldman (1996) focused on expressive behavior, which is the ability of an employee to express organizationally desired emotions during interactions with customers.

Hochschild (1983) categorized emotional labor strategies as surface acting and deep acting. When employing the surface acting strategy, the service employee changes his or her physical expression of emotion to conform with the emotions required during work-related tasks and by occupational norms. However, the service employee does not internally feel the emotions that they are expressing. Surface acting is not passive but is the active change of the employee's physical expressions through his or her voice, gestures and facial expressions. When deep acting strategies are used, the service employee both physically expresses the required emotions and internally feels them. The service employee recreates the internal emotions felt during previous interpersonal experiences to convey the required emotions. These acting strategies require different mechanisms to manipulate the physical expressions of emotions by service employees. Surface acting occurs from the 'outside-in' whereas deep acting occurs from the 'inside out'. Additionally, deep acting results in a more convincing physical expression of emotion than does surface acting.

Surface acting and deep acting are compensatory strategies that employees use to manage their emotions during interactions with costumers (Diefendorff et al., 2005: 340). Ashforth and Humphrey (1993) identified a third strategy termed 'naturally felt emotions'. They suggested that the strategy of using 'naturally felt emotions' used by employees when their internal emotions are consistent with those emotions that management expects employees to physically express. This strategy was studied by Diefendorff et al. (2005). In contrast to Hochschild's (1983) emotional labor framework, Brotheridge and Lee (2003)

developed a six-dimensional model. It includes six sub-dimensions of emotional displays, frequency, density, false emotions, deep action, variety, and hidden emotions.

Emotional labor, which is a process of emotional management, has either positive or negative effects on an employee, which depends on the relationship between the emotions expressed and the emotions felt by the employee. The gap between these emotions may cause emotional inconsistency. As the difference between the emotions shown and the emotions felt increases, employee work satisfaction decreases (Brotheridge and Lee, 2003) and work-related stress and exhaustion increase (Brotheridge and Grandey, 2002).

## 2. RESEARCH MODEL AND HYPOTHESES

Emotional labor is a service employee's repression of the physical expression of unpleasant emotions, such as anger, frustration and sadness, through the increased physical expression of positive emotions during interactions with customers (e.g., Hochschild, 1983; Simpson and Stroh, 2004). SCA investigated as a type of social anxiety. Social anxiety is an emotional reaction (Dayhoff, 2000) that results from the evolution of an individual's interpersonal dynamics (Schlenker and Lear, 1982) caused by social interactions. Therefore, SCA and emotional labor cannot be evaluated outside of a social context. Moreover, service employees could use emotional labor strategies to mask the presence SCA. In this manner, masking could be used to regulate emotions. Brotheridge and Grandey (2002) studied emotions that have a negative effect on emotional health and found that expression management strategies were used by employees to manage their emotions and that emotional labor could be used by employees to manage the potentially harmful emotions resulting from SCA. In addition, Hochschild (1983) asserted that emotional labor has negative psychological effects on employees, such as burnout, a sense of worthlessness, emotional exhaustion and decreased self-esteem. Pugliesi (1999) noted that several studies found that employee performance of emotional labor results in increased psychological symptoms of depression. Based the findings of previous research, we developed the hypothesis shown in Figure 1.

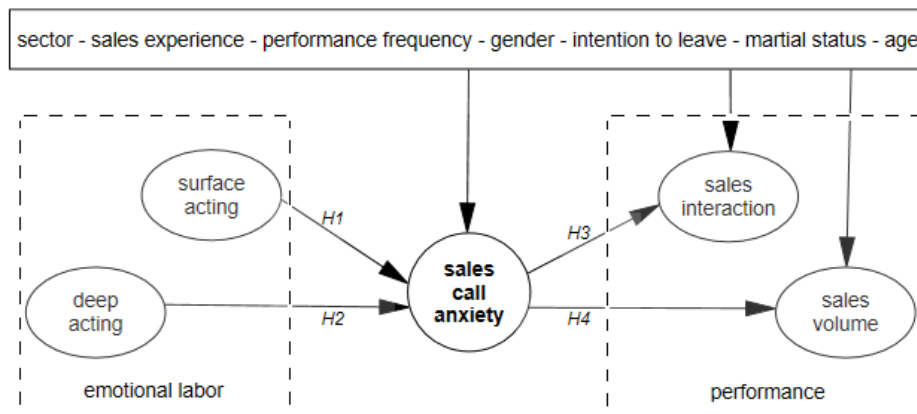


Figure 1. Proposed theoretical model.

In the context of salespeople's performance of emotional labor, masking can occur when salespeople interact with customers while physically expressing emotions that are incongruent with their internal emotions, which is a behavior that can be described as "faking positive emotions or service with a smile" (Grandey, 2000). According to Grandey (2000), surface acting is a reaction to previous negative experiences, which, in turn, could cause employees to avoid behavior that will improve the situation. For example, an employee who is faced with an unpleasant situation or negative interaction with a customer or colleague might leave the workplace (Cacioppo et al., 1999; Grandey, 2000).

Several researchers found that surface acting might lead to physical diseases (Schaubroeck and Jones, 2000) or psychological strain (Hu and Shi, 2015; Hülshager and Schewe, 2011). However, Conrad and Witte (1994) found that, compared to employees who do not regulate their emotional expressions, employees who do experience decreased levels of stress. Mikeska et al. (2015) found that surface acting leads to a decrease

in the job satisfaction of salespeople. Additionally, their research suggests a negative relationship between self-monitoring and surface acting.

The research of Ashforth and Tomiuk (2000) showed that the performance of emotional labor by salespeople might cause the self-identification of salespeople, which creates emotional dissonance. They found that, over the long-term, surface acting by salespeople might not be sufficient to manage their emotions (p. 198). Moreover, surface inauthenticity might promote deep acting. Additionally, Morris and Feldman (1996) found a negative link between role internalization and emotional dissonance. When a salesperson's emotional labor is not consistent with his or her emotions, the salesperson might experience psychological distress and internal tension, especially when using the surface acting strategy (Mikeska et al., 2015: 59). However, when salespeople use the deep acting strategy instead of the surface acting strategy, their emotional dissonance is likely to be lower because the salespeople identify with the role and their emotions are consistent with the required emotional expression.

*H<sub>1</sub>: Surface acting is positively related to sales call anxiety.*

*H<sub>2</sub>: Deep acting is negatively related to sales call anxiety.*

Verbeke and Bagozzi (2000) found that SCA negatively correlated with the performance of salespeople. Rafaeli and Sutton's (1987) study showed that the emotional labor of salespeople increases sales. In addition, surface acting improves employee performance (Barsade and Gibson, 2007), especially that of salespeople (Brotheridge and Grandey, 2002).

*H<sub>3</sub>: Sales call anxiety is negatively related to a salesperson's performance of sales interaction.*

*H<sub>4</sub>: Sales call anxiety is negatively related to a salesperson's performance of sales volume.*

### 3. METHOD

This study examined the effect of emotional labor on sales call anxiety and the performance of salespeople working in banks and automotive dealerships in Turkey. In the study, the reliability and validity of the SCA scale, developed by Verbeke and Bagozzi (2000), were measured for the first time in Turkey.

The procedure of Hair et al. (2006: 776-779) was used to test the reliability and validity of all the scale via Cronbach's alpha, composite reliability (CR) and average variance extracted (AVE). A maximum likelihood exploratory factor analysis (EFA) using a Promax with Kaiser normalization rotation method was performed to evaluate factor structure (IBM SPSS version 20). Then, a confirmatory factor analysis (CFA) was used to test the validity of the measurement theory (SEM with AMOS 24). Finally, the adjusted Chi-squared test ( $\chi^2(\text{CMIN})/df$ ), the goodness of fit index (GFI), the comparative fit index (CFI) and the root mean squared error of approximation (RMSEA) were used to evaluate the fit of the proposed theoretical model.

#### 3.1. Survey Description and Measurements

The questionnaire had four sections that included 43 items for scales and seven questions collected demographic information. The first section of the questionnaire used items from the questionnaire developed by Verbeke and Bagozzi's (2003) to measure the SCA scale, which consisted of 23 items that measured the three dimensions of SCA. The measured dimensions were physiological sensations (11 items), negative self-evaluation (6 items) and perceived negative evaluation from customers (6 items). We directed participants to imagine that they were closing a sale while completing this section of the questionnaire, as in the study by Belschak et al. (2006). We asked them to imagine this scenario because our study focused on SCA during a business salesperson to customer interaction when closing a sale, not SCA when recruiting new customers. The salespeople who worked in a bank sold installment and investment credit, mortgages, life insurance and health insurance. The salespeople who worked in automotive dealerships sold new automobiles and heavy-trucks. Importantly, all the salespeople worked in highly competitive environments under intense pressure by managers to meet the required sales quota. The large workload of the salespeople might trigger anxiety during customer interactions in both samples.

The second section of the questionnaire measured the emotional labor strategies defined by Diefendorff et al. (2005), which were based on the studies of previous researchers (Grandey, 2003; Kruml and Geddes, 2000). The section assessed two emotional labor strategies, surface acting (seven items) and deep acting (four items). Although Diefendorff et al. (2005: 345) included a third strategy, the ‘expression of naturally felt emotions’, our study addressed only surface acting and deep acting because they include a compensatory strategy while the third strategy does not (Diefendorff et. al., 2005: 340). Features that were included in the framework of emotional labor developed by Hochschild (1983).

The third section of the questionnaire measured the sales performance of the salespeople. Although many features of sales performance could have been evaluated qualitatively or quantitatively, (Verbeke, 1997: 626), this study qualitatively addressed only two features, the sales volume of the salespeople (meeting the sales quota) and the interactions of the salespeople with the customers during sales (the salesperson's interpersonal skill while interacting with a customer to make a sale). Verbeke and Bagozzi's (2000) scale was used to measure the sales performance of salespeople. The scale included nine items that measured two factors, sales volume (five items) and sales interaction (four items). All items were measured on a five-point Likert-type scale whose answers ranged from ‘totally disagree’ to ‘totally agree’.

The last section of the questionnaire measured the following control variables: industry sector, months of sales experience in the sector (open-ended), age (open-ended), gender (male or female), whether the salesperson intended to leave the company (yes or no), marital status (single or married) and how frequently the individual's sales performance was evaluated (a seven-point Likert-type scale whose answers ranged from twice daily to less frequently than or equal to once every six months). The variables were taken from the questionnaire developed by. Intention to leave of sales person from company was measured with one question as “Do you intent to leave your current job?”, measured yes and no, which have been taken as one item from Crossley et al. (2007). The results of the age variable were divided into two variables, those younger than the median of 35 years and those 35 years-old and older.

Verbeke and Bagozzi, (2000: 94) found the following Cronbach's alpha scores for each of the dimensions of SCA: the Cronbach's alpha value for negative self-evaluations was .80; the Cronbach's alpha value for perceived negative evaluations from customers was .91 and; the Cronbach's alpha value for physiological sensations was .91. In several studies, the Cronbach's alpha scores for the dimensions of the SCA scale have shown that those measurements were highly reliable (Belschak et al., 2006; Forbes, 2004; Hoffman, 2015).

Diefendorff et al. (2005: 349) found that Cronbach's alpha scores for the emotional labor strategies are .91 for surface acting and .82 for deep acting. Verbeke and Bagozzi (2000) found Cronbach's alpha scores for sales volume and sales interactions of .88 and .87, respectively.

The questionnaire was translated to Turkish using the five-step back-translation method of Brislin et al. (1973: 182). First, the items were translated into Turkish by five academics who were experts in business and who had English skills equal to those of native English-speakers. Then, the items were translated back to English to verify that the Turkish translations of the items maintained their connotations. Next, a pilot study of whose participants were 10 salespeople who worked for banks and 10 who worked for automotive dealerships was used to assess the comprehension and applicability of the questionnaire items. Finally, the questionnaire was evaluated by three bank managers and three automotive dealership managers.

### 3.2. The Sample

Because of cost and time constraints, all the participants in the study were from a single province, Hatay, in the southeast region of Turkey. A total of 350 questionnaires were sent to all salespeople in the banks and automotive dealerships in Hatay: 140 were sent to salespeople in the automotive dealerships and 210 were sent to salespeople in the banks. Permission to conduct the survey was obtained in advance from the managers of the businesses. To recruit salespeople to participate in the study we met with them face-to-face. Before the analysis, we excluded surveys in which more than 10% of the items were not completed. A total of 294 questionnaires were returned and 17 were excluded due to a failure to complete 90% of the



items. This resulted in a response rate of 79%. A total of 277 questionnaires were included in the analysis, 105 completed by salespeople in automotive dealerships and 172 completed by salespeople in banks.

### 3.3. Reliability and Validity

To minimize common method bias, we did not ask the names of the companies or the respondents (Podsakoff et al., 2003). Harman's single factor test was used as an exploratory factor analysis to determine if the variables were aggregated into a single factor or divided into sub-factors. The total variance explained was 32.183%. Therefore, the variables were not aggregated into one factor (Podsakoff and Organ, 1986).

To perform the EFA, all items were consolidated. Sampling adequacy was measured using the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test and resulted in a score of .902. The value of Barlett's test of sphericity ( $8342.158_{(df=703)}$ ) was significant ( $p<.0001$ ). A Promax with Kaiser normalization was performed because the correlations between factors exceeded .32 (Tabachnick and Fidell, 2007). The first factor solution extracted 7 factors (eigenvalues  $\geq 1$ ) after excluding items with cross-loading among more than one factor including one item (over .25) and four items that had low loadings ( $\leq .50$ ; Hair et al., 2006, p. 129). The final factor solution retained 38 items in a seven factors solution with a total variance of 66.766%. These factors were termed using the nomenclature in the literature (Belschak et al., 2006; Diefendorff et al., 2005; Verbeke and Bagozzi, 2000) and are *sa* (surface acting), *da* (deep acting), *ps* (physiological sensations), *nse* (negative self-evaluation), *pne* (perceived negative evaluation from customers), *psv* (performance sales volume), *psi* (performance sales interaction). While negative self-evaluation and perceived negative evaluation by customers were classified by Verbeke and Bagozzi (2000) as two dimensions of SCA, Belschak et al. (2006) combined negative self-evaluation and negative evaluation by customers into one dimension termed 'anxiety cognitions'. In contrast to Belschak et al. (2006), our factor analysis showed that these two dimensions were distinct, which was also found by Verbeke and Bagozzi (2000). Factor loadings ranged from .516 to .984.

A maximum likelihood CFA was performed as include all constructs in one CFA model. The fit statistics of all the constructs were acceptable according to Hair et al. (2006: 753):  $\chi^2(\text{CMIN})=1087.594$ ,  $df=685$ ,  $\chi^2(\text{CMIN})/df=1.588$  ( $p=.000$ ), GFI=.833, CFI=.947, RMSEA=.046. The findings confirmed that, of the seven factors identified using EFA, deep acting and perceived negative evaluation from customers were excluded due to low factor loading ( $<.50$ ). The remaining five were subjected to reliability analyses. Factor loadings ranged from .611 to .953. Coefficient alpha and CR values were similar. All factors had reliable coefficients and CR values above .80 (Hair et al., 2006; Nunnally and Bernstein, 1994), as shown in Table 2. The statistical results for each factor are: *sa* (6 items, CR=.952;  $\alpha=.896$ ), *da* (3 items, CR=.877;  $\alpha=.867$ ), *ps* (10 items, CR=.987;  $\alpha=.945$ ), *nse* (5 items, CR=.963;  $\alpha=.897$ ), *pne* (4 items, CR=.967;  $\alpha=.919$ ), *psv* (5 items, CR=.918;  $\alpha=.874$ ), *psi* (3 items, CR=.881;  $\alpha=.875$ ). All the AVE levels, with latent variables, ranged from 57% to 86%, which showed adequate convergent validity.

As conceptualized by Verbeke and Bagozzi (2003) and corroborated by Belschak et al. (2006), the SCA scale was subjected to a second order CFA to estimate the effect of the primary construct on its sub-dimensions. All fit indexes reached the required level for the SCA construct,  $\chi^2(\text{CMIN})= 332.613$ ,  $df=146$ ,  $\chi^2(\text{CMIN})/df= 2.278$  ( $p=.000$ ), GFI=.886, CFI=.961, RMSEA=.068. The results showed that sales call anxiety loads on its three sub-dimensions. The factor loading of sales call anxiety on negative self-evaluation, perceived negative evaluation from customers, and psychological sensations were 0.67, 0.94, and 0.73, respectively. Furthermore, the  $R^2$  for all sub-constructs were acceptable (0.45, 0.89, and 0.54), which showed that the effect of sales call anxiety on its three sub-constructs is positive. Additionally, AVE (.613), CR (.828) and alpha coefficient ( $\alpha=.875$ ) scores corroborate the theory that sales call anxiety consists of three sub-constructs.

## 4. RESULTS

The majority of the participants (Table 1) were salespeople in banks (62%), males (54%) and married (60%). Their average age was 32.17 years ( $\pm 5.44$ ), average sales experience (salesexp) was 92 months ( $\pm 62.33$ ) and average frequency that their sales performance was measured (perfreq) was 5 times per year.

The majority of the salespeople intended to leave their company (61%). All respondents had a bachelor's degree (four years post-high school) or higher level of education.

**Table 1.** Descriptive statistics (N=277).

Frequency (%)		Mean (SD)		
Sector	bank	172 (62)	Age (year)	32.17 (5.44)
	dealer	105 (38)		
Gender	female	128 (46)	Sales experience (month)	92.33 (62.33)
	male	149 (54)		
Marital	single	111 (40)	Performance frequency (in a year)	4.55 (1.71)
	married	166 (60)		
Intention to leave	no	108 (39)		
	yes	169 (61)		

A correlation analysis was performed to control for high intercorrelations between factors (Table 2). The Pearson correlations between *sales call anxiety* and the *performance sales interactions* (-.250;  $p < .01$ ) and *performance sales volume* (-.203;  $p < .01$ ) were negatively related within the acceptable range. However, *sales call anxiety* and *surface acting* (.132;  $p < .05$ ) were positively related. Thus, the SCA construct is distinct from the other constructs in the model.

**Table 2.** Pearson correlations and descriptive statistics.

	Mean (SD)	CR ( $\alpha$ )	AVE	sa	da	ps	nse	pne	psi	psv
Surface acting (sa)	1.89 (1.12)	.95 (.90)	.65							
Deep acting (da)	2.37 (1.13)	.88 (.87)	.71	.396**						
Physiological sensations (ps)	1.70 (.83)	.99 (.95)	.73	.133*	-.078					
Negative self-evaluation (nse)	2.61 (1.27)	.96 (.90)	.80	.126*	.033	.435**				
Perceived negative evaluation (pne)	1.99 (1.08)	.97 (.92)	.86	.045	-.084	.637**	.581**			
Performance sales interaction (psi)	4.54 (.57)	.92 (.87)	.57	-.014	.068	-.292**	-.116	-.188**		
Performance sales volume (psv)	4.22 (.63)	.88 (.88)	.71	-.006	.076	-.199**	-.125*	-.177**	.525**	
Sales call anxiety (sca)	1.99 (.83)	.83 (.88)	.61	.132*	-.051	.871**	.787**	.839**	-.250**	-.203**

Note: \*.  $p < .05$ ; \*\*.  $p < .01$  level (2-tailed),.

After reliability and validity tests, the theoretical model was subjected to analysis using observed variables via a structural equation model. The fit of the measurement model showed acceptable ranges,  $\chi^2(\text{CMIN})=1266.881$ ,  $df=822$ ,  $\chi^2(\text{CMIN})/df=1.541$  ( $p=.000$ ), GFI=.826, CFI=.945, RMSEA=.044. To improve the estimated model, we deleted the non-significant paths and covariates, which were gender, marital status, age and intention to leave the company. As shown in Figure 2, the final estimated model fit indexes were within the acceptable range,  $\chi^2(\text{CMIN})=1095.886$ ,  $df=686$ ,  $\chi^2(\text{CMIN})/df=1.597$  ( $p=.000$ ), GFI=.833, CFI=.946, RMSEA=.047.

The covariates showed the influences of sector, sales experience and performance frequency on sales call anxiety and performance. The sector effect on sales call anxiety was positive (.20,  $p < .01$ ) while the sector effect on the frequency of performance evaluations was negative (-.14;  $p < .01$ ). In addition, the frequency of performance evaluations was positively associated with sales experience (.15;  $p < .01$ ). As shown in Table 3, sales experience positively affects performance sales interaction (.16;  $p < .01$ ) and sales volume (.28;  $p < .001$ ) whereas the frequency of performance evaluations negatively affects performance sales interaction (-.14;  $p < .01$ ).

*cmin=1095,866; df=686; p-value=.000; cmin/df=1,597; GFI=.833; CFI=.946; RMSEA=.047*

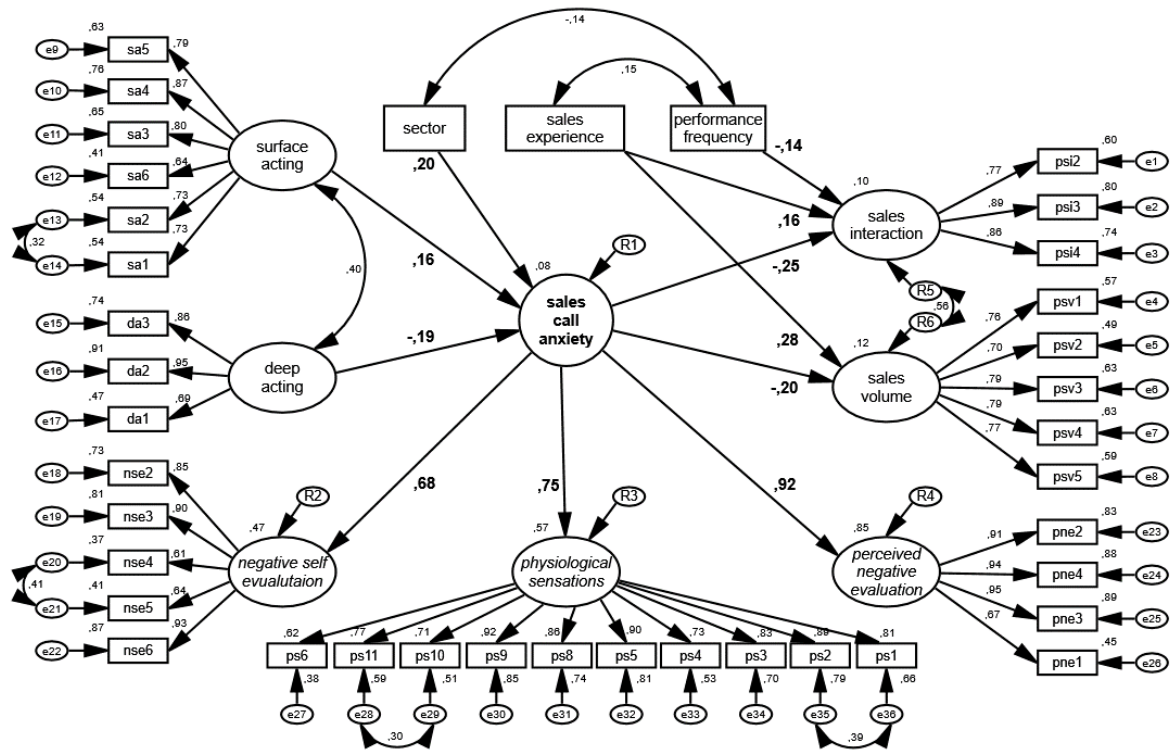


Figure 2. The estimated structural model.

In support of Hypothesis 1, surface acting was positively associated with sales call anxiety (.16,  $p < .05$ ). In support of Hypothesis 2, deep acting was negatively associated with sales call anxiety (-.19,  $p < .01$ ). The paths from sales call anxiety to both measures of salesperson performance was negative, sales interaction was -.25 ( $p < .001$ ) and sales volume was -.20 ( $p < .005$ ). These significant standardized path estimates for the four paths supported all of our hypotheses.

Table 3. The model estimates.

		Unstandardized				Standardized estimate
		Estimate	S.E.	C.R.	P	
sca	<--- da	-.129	.052	-2.464	.014	-.188
sca	<--- sa	.099	.048	2.069	.039	.161
psv	<--- sca	-.176	.062	-2.834	.005	-.195
psi	<--- sca	-.194	.054	-3.559	***	-.254
sca	<--- sector	.249	.082	3.04	.002	.201
psv	<--- salesexp	.002	.001	4.483	***	.284
psi	<--- salesexp	.001	.000	2.52	.012	.157
psi	<--- perfreq	-.037	.015	-2.531	.011	-.139
pne	<--- sca	1.711	.181	9.446	***	.921
ps	<--- sca	1				.754
nse	<--- sca	1.536	.175	8.799	***	.683
perfreq	<--> salesexp	15.537	6.42	2.42	.016	.146
perfreq	<--> sector	-.120	.050	-2.396	.017	-.144
sa	<--> da	.337	.067	5.02	***	.397

The latter finding, which was not hypothesized, that multi-group moderation with important ratios showed that gender moderated only the relationship between sales call anxiety and performance sales interaction ( $z$ -score=2.114;  $p < .01$ ) whereas marital status moderated only the relationship between sales call anxiety and performance sales volume ( $z$ -score=2.742;  $p < .01$ ). The negative of effect of sales call anxiety on performance sales interaction was stronger for females ( $\beta = -.370$ ) than for males ( $\beta = -.201$ ) while the negative effect of sales call anxiety on performance sales volume was stronger for single ( $\beta = -.446$ ) than married ( $\beta = -.074$ ) salespeople.

**Table 4.** Multi-group moderation with critical ratios.

Paths	gender					intention to leave				
	female		male		z-score	no		yes		z-score
	Estimate	p	Estimate	p		Estimate	p	Estimate	p	
sca <--- da	-180	.129	-.237	.008	-.676	-.245	.027	-.106	.287	1,610
sca <--- sa	.331	.008	.035	.697	-1,647	.300	.008	.011	.909	-2.194**
pvi <--- sca	-.257	.008	-.159	.073	-1.272	-.291	.004	-.122	.181	.515
psi <--- sca	-.370	.000	-.201	.026	2.114**	-.422	.000	-.108	.227	1.403

Paths	marital status					age				
	single		married		z-score	≤31		≥32		z-score
	Estimate	p	Estimate	p		Estimate	p	Estimate	p	
sca <--- da	-.341	.009	-.091	.312	1.466	-.087	.395	-.250	.014	-1.139
sca <--- sa	.229	.068	.102	.268	-.553	.157	.139	.152	.133	.013
pvi <--- sca	-.446	.000	-.074	.381	2.742***	-.407	.000	-.057	.554	2.526**
psi <--- sca	-.385	.002	-.166	.052	1.405	-.331	.000	-.107	.243	2.519**

Notes: Estimates are standardized. \*\*\*  $p < .01$ ; \*\*  $p < .05$ .

In addition, the moderating effect of the intention to leave the company on the association between surface acting and sales call anxiety ( $z$ -score=-2.194;  $p < .05$ ) was stronger for salespeople who did not intended to leave the company ( $\beta = .300$ ) than for those who intended to leave the company ( $\beta = .11$ ). Finally, age moderated the relationship between sales call anxiety and performance sales interaction ( $z$ -score=2.526;  $p < .05$ ) and also performance sales volume ( $z$ -score=2.519;  $p < .05$ ). The negative of effect of sales call anxiety on sales interaction and sales volume were stronger for young salespeople ( $\beta = -.407$ ;  $\beta = -.331$ , respectively) than for older salespeople ( $\beta = -.057$ ;  $\beta = -.107$ , respectively).

## 5. DISCUSSION AND CONCLUSION

Social anxiety is manifested when an individual is concerned about how they are perceived and evaluated by others. Such perceived assessments occur not only in real situations but also in the individual's imagination. SCA is a type of social anxiety that is conceptualized as unpleasant emotions that affect salespeople's sales motivation and performance (Belschak et al., 2006; Verbeke and Bagozzi, 2000). Emotional labor is used by salespeople to manage emotions and physical expressions during interactions with customers (Hochschild, 1983). Like SCA, emotional labor consists of the physical expression or suppression of emotion. The majority of professions that require emotional labor are customer-focused. This study supports the theory that the emotional labor performed by salespeople is an antecedent to sales call anxiety. However, the performance of different sub-dimensions of emotional labor by salespeople results in different effects on SCA. Ashforth and Humphrey (1993) found that emotional labor might reduce the stress of service employees. Our study corroborates their findings in the case of employees using the emotional labor strategy of surface acting but not in the case of the deep acting strategy. As salespeople internalize their roles at work, their SCA changes. The SCA of salespeople who perform the required role decreases while the SCA of salespeople who superficially perform the role increases.

Furthermore, this study finds that all the scales measured were reliable and valid for this Turkish sample. Additionally, we find that sales call anxiety negatively effects the salespeople's work performance, sales volume and interactions with customers, which corroborates the results of the study by Verbeke and Bagozzi (2000). Therefore, as the anxiety of salespeople increases, their performance decreases. In addition, our research shows that the sales experience of a salesperson is positively associated with his or her work performance. Finally, the frequency with which salespeople's performance is measured negatively affects performance sales interaction.

Although the level of sales call anxiety is experienced by employees in different sectors of the service industry, this study shows that the level of anxiety experienced is different for employees in different sub-

sectors. The level of sales call anxiety of salespeople who work in automotive dealerships is greater than the level of sales call anxiety of salespeople who work in banks. The nature of the product sold might affect the level of sales call anxiety. Salespeople working in banks are required to sell intangible products, such as credit cards, mortgages and private pensions. Therefore, they can reach their overall sales quota by compensating for low sales of one product by increasing the sales of other products. Thus, range of product available to sell might cause salespeople to concentrate on their tasks. However, because salespeople working in automotive dealerships sell a limited number of tangible products, they are more focused on the customer. Because automotive sales prices depend on the exchange rate, the price for each product varies. This variation could increase the sales call anxiety of salespeople working in automotive dealerships because they must manage their emotions when interacting with customers who are highly sensitive to the price of automobiles.

### 5.1. Future Research

The findings of this study can be extended by research on the coping strategies used by salespeople to regulate their sales call anxiety, such as protective actions (Verbeke & Bagozzi, 2000), sale perseverance and task concentration (Belschak et al., 2006). Moreover, these coping strategies might correlate with emotional labor. Additionally, the possibility that the professional training of salespeople could decrease their negative emotions or increase their positive emotions should be studied. This effect might be explained by the fact that the inexperience of salespersons could cause anxiety related to feeling insecure.

The positive relationship between the experience and the performance of salespeople could be explained by the fact that inexperienced salespeople are less capable than experienced salespeople. In addition, this finding can be explained by the effect of continuous performance evaluation of salespeople by their managers on sales call anxiety. Interviews with sales managers, which conducted during the pilot research of this study, showed that continuous monitoring is perceived by salespeople to be emotional pressure. SCA can be caused by the pressure to meet sales quotas exerted by sales managers by controlling their distance to salespeople in the workplace. The physical closeness and proximity of this process, particularly in the case of sales managers in the automotive dealership sector, triggers anxiety in the salespeople. Thereby, a real or imagined negative evaluation by a salesperson's manager (the awareness of being physically observed, negative experiences with sales managers, etc.) can increase SCA either as another dimension or through mediation.

The limitations of this study are the sample size, the inclusion of salespeople working in only two business sectors, geography and context. Therefore, future research should use a large sample that includes salespeople from different business sectors and in different geographical areas.

### 5.2. Managerial Implications

Managers should develop policies that address the negative effect of sales call anxiety on the performance of salespeople. Because the study finds that the use of the deep acting strategy by salespeople is associated with a decrease in their sales call anxiety, managers are advised to provide salespeople with training that promotes the deep internalization of behaviors required for the performance of their job. In this regard, management should consider that this training and implication can be embedded through empathy. Although measuring the sales performance of salespeople is important to ensure the desired number of sales, management should be cautious regarding how frequently they measure the performance of salespeople because as the frequency of sales performance measurements increases, the quality of salespeople's interactions with customers decreases. Therefore, managers should develop policies that increase the motivation of salespeople to meet sales quotas without affecting the interactions between salespeople and customers.

## REFERENCES

- ANTONY, M.M., & SWINSON, R.P. (2000), *The Shyness and Social Anxiety Workbook: Proven Techniques for Overcoming Your Fears*, Oakland, CA: New Harbinger Publications.
- ASHFORTH, B.E., & HUMPHREY, R.H. (1993), Emotional Labor in Service Roles: The Influence of Identity, *Academy of Management Review*, 18(1), 88–115. doi:10.5465/AMR.1993.3997508
- BARLOW, D.H. (2000), Unraveling the Mysteries of Anxiety and Its Disorders from the Perspective of Emotion Theory, *American Psychologist*, 55(11), 1247–1263. doi:10.1037/0003-066X.55.11.1247
- BARSADE, S.G., & GIBSON, D.E. (2007), Why Does Affect Matter in Organizations, *Academy of Management Perspectives*, 21(1), 36-57. doi:10.5465/AMP.2007.24286163
- BELSCHAK, F., VERBEKE, W., & BAGOZZI, R.P. (2006), Coping with Sales Call Anxiety: The Role of Sale Perseverance and Task Concentration Strategies, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 34(3), 403-418. doi:10.1177/0092070306286535
- BOLES, J. S., JOHNSTON, M. W., & HAIR, J. F., JR. (1997), Role stress, work-family conflict and emotional exhaustion: Inter-relationships and effects on some work-related consequences, *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 17(1), 17–28.
- BRISLIN R.W., LONNER, W.J., & THORNDIKE, R.M. (1973), *Cross-Cultural Research Methods*, New York, NY: John Wiley and Sons.
- BROTHERIDGE, C.M., & GRANDEY, A.A. (2002), Emotional Labor and Burnout: Comparing Two Perspectives of “People Work”, *Journal of Vocational Behavior*, 60(1), 17–39. doi:10.1006/jvbe.2001.1815
- BROTHERIDGE, C.M., & LEE, R.T. (2003), Development and Validation of the Emotional Labour Scale, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 76(3), 365-379. doi:10.1348/096317903769647229
- CACIOPPO, J.T., GARDNER, W.L., & BERNTSON, G.G. (1999), The Affect System Has Parallel and Integrative Processing Components: Form Follows Function, *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(5), 839–855. doi:10.1037/0022-3514.76.5.839
- CHEEK, J.M., & BUSS, A.H. (1982), Shyness and Sociability, *Journal of Personality and Social Psychology*, 41(2), 330-339. doi:10.1037/0022-3514.41.2.330
- CLARK, D. M., & WELLS, A. (1995), A Cognitive Model of Social Phobia, in R.G. Heimberg, M.Liebowitz, D.A. Hope and F. Schneier (Eds.), *Social Phobia: Diagnosis, Assessment and Treatment* (pp. 69-93), New York, NY: Guilford Press.
- CONRAD, C., & WITTE, K. (1994), Is Emotional Expression Repression Oppression? Myths of Organizational Affective Regulation, *Annals of the International Communication Association*, 17(1), 417-428. doi:10.1080/23808985.1994.11678895
- CROSSLEY, C.D., BENNETT, R.J., & BURNFIELD, J.L. (2007), Development of a Global Measure of Job Embeddedness and Integration into a Traditional Model of Voluntary Turnover, *Journal of Applied Psychology*, 92(4), 1031-1042. doi:10.1037/0021-9010.92.4.1031
- DAYHOFF, S.A. (2000), *Diagonally-Parked in a Parallel Universe. Working Through Social Anxiety*, Placitas, NM: Effectiveness-Plus Publications.
- DENNIS, G.B. (1992). *Social Phobia and Social Anxiety: Continuous or Discontinuous Constructs?* (Order No. 9136876), available from ProQuest Dissertations & Theses Global (304035418). Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/304035418?accountid=16599>
- DIEFENDORFF, J.M., CROYLE, M.H., & GOSSERAND, R.H. (2005), The Dimensionality and Antecedents of Emotional Labor Strategies, *Journal of Vocational Behavior*, 66(2), 339-357. doi:10.1016/j.jvb.2004.02.001
- DUDLEY, G.W., & GOODSON, S.L. (2007), *The Psychology of Sales Call Reluctance: Earning What You're Worth in Sales* (5th Ed), Dallas, TX: Behavioral Sciences Research Press.
- EDWARDS, J.R. & COOPER, G. (1990), The person environment fit approach to stress: recurring problems and some suggested solutions: summary, *Journal of Organizational Behavior*, 11 (4), 293-308.
- EREVELLES, S., & FUKAWA, N. (2013), The Role of Affect in Personal Selling and Sales Management, *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 33(1), 7-24. doi:10.2753/PSS0885-3134330102
- EVANS, F.B. (1963), Selling as a Dyadic Relationship - A New Approach, *The American Behavioral Scientist*, 6(9), 76-79. doi:10.1177/000276426300600922
- FORBES, L.P. (2004), *The Intervening Role of Sales Call Anxiety and Role Ambiguity on New Sales Representative Ownership, Improvisation and Performance* (Order No. 3123806), available from ProQuest Dissertations & Theses Global. (305172453). Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/305172453?accountid=16599>

- GOODSON, S.L., DUDLEY, G.W., & BRYANT, T.R. (2009), Incidence of Sales Call Reluctance: A Multi-National Study, *Presentation at the 55th Annual Convention, Southwestern Psychological Convention, San Antonio, TX.*
- GRANDEY, A.A. (2000), Emotion Regulation in the Workplace: A New Way to Conceptualize Emotional Labor, *Journal of Occupational Health Psychology, 5*(1), 95–110. doi:10.1037//1076-8998.5.1.95
- GRANDEY, A.A. (2003), When “The Show Must Go On”: Surface and Deep Acting as Determinants of Emotional Exhaustion and Peer-Rated Service Delivery, *Academy of Management Journal, 46*(1), 86–96. doi:10.2307/30040678
- HAIR, J.F., BLACK, B., BABIN, B., ANDERSON, R.E., & TATHAM, R.L. (2006), *Multivariate Data Analysis* (6th Ed.), New Jersey, NJ: Pearson Prentice Hall.
- HOCHSCHILD, A.R. (1983), *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*, Berkeley, CA: The University of California Press.
- HOFFMAN, R.A. (2015), *A Field-Based Study Pertaining to the Relationship of Sales Call Anxiety, Emotional Intelligence, and Employee Engagement in Sales Professionals* (Order No. 3688578), Available from ProQuest Dissertations & Theses Global (1674246792). Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/1674246792?accountid=16599>.
- HU, X., & SHI, J. (2015), Employees’ Surface Acting in Interactions with Leaders and Peers, *Journal of Organizational Behavior, 36*(8), 1132–1152. doi:10.1002/job.2015
- HÜLSHEGER, U.R., & SCHEWE, A.F. (2011), On the Costs and Benefits of Emotional Labor: A Meta-Analysis of Three Decades of Research, *Journal of Occupational Health Psychology, 16*(3), 361–389. doi:10.1037/a0022876
- KIDWELL, B., HARDESTY, D.M., MURTHA, B.R., & Sheng, S. (2011), Emotional Intelligence in Marketing Exchanges, *Journal of Marketing, 75*(1), 78-95. doi:10.1509/jmkg.75.1.78
- KRUMML, S.M., & GEDDES, D. (2000), Exploring the Dimensions of Emotional Labor: The Heart of Hochschild’s Work, *Management Communication Quarterly, 14*(1), 8–49. doi:10.1177/0893318900141002
- LANG, P.J. (1978), Anxiety: Toward a Psychophysiological Definition, in H.S. Akiskal and W.L. Webb (Eds.), *Psychiatric Diagnosis: Exploration of Biological Predictors* (pp. 365–389), New York, NY: Spectrum.
- LEARY, M. R. (1982), Social Anxiety, in L. Wheeler (Ed.), *Review of Personality and Social Psychology* (pp. 97-120), Volume 3, Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- LEARY, M.R., & KOWALSKI, R.M. (1995), *Social Anxiety*, New York, NY: Guilford Press.
- MIKESKA, J., HAMWI, G.A., FRIEND, S.B., RUTHERFORD, B.N., & PARK, J. (2015), Artificial Emotions among Salespeople: Understanding the Impact of Surface Acting, *Marketing Management Journal, 25*(2), 54-70.
- MCCROSKEY, J.C., & BEATTY, M.J. (1984), Communication Apprehension and Communication State Anxiety Experiences: A Research Note, *Communication Monographs, 51*(1), 79–84. doi:10.1080/03637758409390185.
- MORRIS, J.A., & FELDMAN, D.C. (1996), The Dimensions, Antecedents, and Consequences of Emotional Labor, *Academy of Management Review, 21*(4), 986-1010. doi:10.5465/AMR.1996.9704071861
- NUNNALLY, J.C., & BERNSTEIN, I.H. (1994), *Psychometric Theory* (3rd Ed.), New York, NY: McGraw-Hill.
- PODSAKOFF, P.M., & ORGAN, D.W. (1986), Self-Reports in Organizational Research: Problems and Prospects, *Journal of Management, 12*(4), 531–544. doi:10.1177/014920638601200408
- PODSAKOFF, P.M., MACKENZIE, S.B., LEE, J.-Y., PODSAKOFF, N.P. (2003), Common Method Bias in Behavioral Research: A Critical Review of the Literature and Recommended Remedies, *Journal of Applied Psychology, 88*(5), 879-903. doi:10.1037/0021-9010.88.5.879
- PUGLIESI, K. (1999), The Consequences of Emotional Labor: Effects on Work Stress, Job Satisfaction, and Well-Being, *Motivation and Emotion, 23*(2), 125-154. doi:10.1023/A:1021329112679
- RAFAELI, A., & SUTTON, R. (1987), Expression of Emotion as Part of the Work Role, *Academy of Management Review, 12*(1), 23-37. doi:10.5465/AMR.1987.4306444
- SCHAUBROECK, J., & JONES, J. R. (2000), Antecedents of Workplace Emotional Labor Dimensions and Moderators of Their Effects on Physical Symptoms, *Journal of Organizational Behavior, 21*(12), 163–183. doi:10.1002/(SICI)1099-1379(200003)21:2<163::AID-JOB37>3.0.CO;2-L
- SCHLENKER, B.R., & LEARY, M.R. (1982), Social Anxiety and Self-Presentation: A Conceptualization and Model, *Psychological Bulletin, 92*(3), 641-669. doi:10.1037/0033-2909.92.3.641.
- SCHNEIDER, B., & BOWEN, D.E. (1985), Employee and Customer Perceptions of Service in Banks: Replication and Extension, *Journal of Applied Psychology, 70*(3), 423-433. doi:10.1037/0021-9010.70.3.423

- SIMPSON, P.A., & STROH, L.K. (2004), Gender Differences: Emotional Expression and Feelings of Personal Inauthenticity, *Journal of Applied Psychology*, 89(4), 715–721. doi:10.1037/0021-9010.89.4.715
- SINGH, J., GOOLSBY, J. R. & RHOADS, G.K. (1994), Behavioral and Psychological Consequences of Boundary Spanning Burnout for Customer Service Representatives, *Journal of Marketing Research*, 31 (November), 558–569.
- SRIVASTAVA, R.V. & TANG, T. (2018), Coping intelligence theory: coping strategies, satisfaction and sales commission, *Journal of Business & Industrial Marketing*, 33 (5), 610-624, <https://doi.org/10.1108/JBIM-03-2017-0072>
- TABACHNICK, B.G., & FIDELL, L.S. (2007), *Using Multivariate Statistics* (5th Ed.), Upper Saddle River, NJ: Pearson Allyn & Bacon.
- VERBEKE, W. (1997), Individual Differences in Emotional Contagion of Salespersons: Its Effect on Performance and Burnout, *Psychology & Marketing*, 14(6), 617-636. doi:10.1002/(SICI)1520-6793(199709)14:6<617::AID-MAR6>3.0.CO;2-A
- VERBEKE, W., & BAGOZZI, R.P. (2000), Sales Call Anxiety: Exploring What It Means When Fear Rules a Sales Encounter, *Journal of Marketing*, 64(3), 88-101. doi:10.1509/jmkg.64.3.88.18032
- VERBEKE, W., & BAGOZZI, R.P. (2003), Exploring the Role of Self and Customer Provoked Embarrassment in Personal Selling, *International Journal of Research in Marketing*, 20(3), 233-258. doi:10.1016/S0167-8116(03)00035-1



*Araştırma Makalesi/Research Article*

## EFFECTS OF NOSTALGIA PRONENESS ON CONSUMER-BASED BRAND EQUITY: A CASE STUDY ON THE EASTERN EXPRESS

*NOSTALJİ EĞİLİMİNİN TÜKETİCİ TEMELLİ MARKA DEĞERİ ÜZERİNE ETKİSİ:  
DOĞU EKSPRESİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA*

Alpaslan YÜCE\*

Çağlar SAMSA\*\*

Kamile MERİÇ\*\*\*

### Abstract

Nostalgia refers to individuals' feeling of longing for past periods and the emotional connection between people's past and present. Nostalgia proneness is very important in consumer preferences; it is seen that consumers who have nostalgia proneness reflect these characteristics to their product and service preferences. Consumer-based brand equity is defined as the differentiator brand perception resulting from the comparison of the information of a brand with the information about other brands and the customer response that occurs thereafter. In this study, it is aimed to reveal the effect of the nostalgia proneness on consumer-based brand equity. The scale of nostalgia proneness used in the research consists of one dimension and the scale of consumer-based brand equity used in the research consists of four sub-dimensions which are perceived the image, perceived quality, brand awareness, and brand loyalty. The survey form developed for this purpose was applied to the individuals traveling with eastern express. The study is conducted with valid 415 survey forms. According to the analysis, nostalgia proneness affects the perceived image, perceived quality, brand awareness and brand loyalty which are sub-dimensions of consumer-based brand equity significantly. In addition, nostalgia proneness varies according to age, but it does not differ according to gender, occupation, and region.


**Keywords:** Nostalgia, Brand, Nostalgia Proneness, Consumer-Based Brand Equity, Eastern Express


### Öz

Nostalji, bireylerin geçmiş dönemlere olan özlem duygusunu ve insanların geçmişi ile bugünü arasında duygusal anlamda bağ kurmasını ifade etmektedir. Nostalji eğilimi tüketici tercihlerinde oldukça önemli olup; nostalji eğilimi olan tüketicilerin bu özelliklerini ürün ve hizmet tercihlerine yansıttığı görülmektedir. Tüketici temelli marka değeri ise bir markaya ait bilgilerin, diğer markalar hakkındaki bilgiler ile kıyaslanması sonucunda oluşan farklılaştırıcı marka algısı ve sonrasında meydana gelen müşteri tepkisi olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada, nostalji eğiliminin tüketici temelli marka değeri üzerindeki etkisinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Araştırmada kullanılan nostalji eğilimi ölçeği tek boyuttan; tüketici temelli marka değeri ölçeği ise algılanan imaj, algılanan kalite, marka farkındalığı ve marka sadakati olmak üzere dört alt boyuttan oluşmaktadır. Çalışma amaçları doğrultusunda oluşturulan anket formu doğu ekspresi ile seyahat eden bireylere uygulanmıştır. Toplamda geçerli 415 anket üzerinden çalışma gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizlerin sonuçlarına göre nostalji eğilimi; tüketici temelli marka değerinin alt boyutları olan algılanan imaj, algılanan kalite, marka farkındalığı ve marka sadakatini anlamlı düzeyde etkilemektedir. Nostalji eğiliminin yaşa göre farklılık gösterdiği cinsiyete, mesleğe ve yaşanan bölgeye göre ise farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Nostalji, Marka, Nostalji Eğilimi, Tüketici Temelli Marka Değeri, Doğu Ekspresi

\*  Assoc. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, yucealp@gmail.com

\*\*  R.A.,Kafkas University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, cglrms@gmail.com

\*\*\*  R.A.,Kafkas University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, kguner26@gmail.com

## GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

### Araştırma Amaçları

Rekabetin her geçen gün arttığı günümüz pazar koşullarında fiziksel özellikler ve ürün isminin bir bütün olarak tüketici algısı olarak tanımlanan tüketici temelli marka değeri oldukça önemli hale gelmiştir. Gümümüzde firmalar tüketici algılarına hitap etmenin ve zaman içerisinde tüketici algılarında meydana gelen değişimi takip etmenin önemini kavramakta; bu doğrultuda hareket etmektedirler. İlk kez 1688 yılında vatanlarından uzakta görev yapan İsviçreli paralı askerlerin vatan özlemleri ile ilgili fiziksel ve psikolojik belirtilerini tanımlamak için kullanılan ve 1990'lı yıllarda pazarlama literatürüne giren nostalji kavramı ile tüketici temelli marka değeri bu bağlamda ilişkilendirilmiştir. Nostalji eğilimi tüketim tercihlerinde ürün ve deneyimler aracılığı ile oldukça önemli bir yer edinmektedir. Nostaljik eğilime sahip bireyler bu eğilimlerini tüketim tercihlerine de yansıtmaktadırlar. Bu durum firmalar açısından dikkate alınmakta ve firmalar tüketici ihtiyaçlarını karşılarken bu doğrultuda hareket etmektedirler.

Türkiye’de ise son dönemlerde turizm açısından oldukça popüler olan doğu ekspresi bu doğrultuda ön plana çıkmaktadır. Çalışmada; Nostaljik bir deneyim olarak nitelendirilen “Doğu Ekspresi” uygulama alanı olarak seçilmiş ve Doğu Ekspresini deneyimlemiş yolcular üzerine bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmada nostalji eğiliminin tüketici temelli marka değeri üzerine etkisi araştırılmıştır. Tüketici temelli marka değeri ise; algılanan imaj, algılanan kalite, marka sadakati ve marka farkındalığı alt boyutları ile temsil edilmiştir. Ayrıca nostalji eğiliminin yaş, cinsiyet, meslek ve yaşadığı bölge kişisel özellikler değişkenine göre değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

### Araştırma Metodolojisi

Araştırmanın anakütesi tren ile yolculuk etmiş tüm bireylerden örnekleme ise doğu ekspresi ile seyahat eden 415 bireyden oluşmaktadır. Veriler daha önce Doğu Ekspresi ile seyahat etmiş kişilerden bir tesadüfi örneklem yöntemi olan kolayda örneklem yöntemi ile elde edilmiştir. Sonraki aşamada veriler SPSS 20 ve AMOS 23 paket programları ile analiz edilmiştir. Araştırmada yapı geçerliliğini test etmek için *Doğrulayıcı Faktör Analizi*’nden faydalanılmıştır. Hipotezleri test etmek için ise; “*Independent Samples t-test*”, ilişkisiz üç ya da daha fazla grubun bir sürekli değişken üzerinde aldıkları puanların karşılaştırılması için kullanılan “*One Way Anova*” testinden ve bir bağımlı değişken ile bir bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi incelerken kullanılan “*Simple Linear Regression*” testinden faydalanılmıştır.

### Bulgu, Sonuç ve Öneriler

Yapılan analiz sonuçları dikkate alındığında; Nostalji eğiliminin yaş dışındaki demografik özelliklere (cinsiyet, meslek ve yaşanan bölge) göre farklılık göstermediği görülmektedir. Özhan ve Altuğ tarafından yapılan çalışmada nostalji eğilimi çeşitli demografik özellikler dikkate alınarak değerlendirilmiş; araştırma sonucunda nostalji eğiliminin cinsiyete göre farklılık göstermediği ancak yaş faktörüne göre farklılık gösterdiği görülmüştür (2017:11). Bu yönüyle çalışmanın benzer bir çalışma ile aynı sonuçlara ulaşarak; çalışmayı desteklediği söylenebilir. Analiz bulgularına dayanılarak özellikle 26-33 yaş aralığındaki kişilerin nostalji eğilimlerinin daha fazla olduğu sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla işletmelerin pazarlama faaliyetlerinde nostalji kavramından yararlanmak istediklerinde farklı yaş gruplarını dikkate alarak hareket etmeleri gerektiği söylenebilir.

Ayrıca ulaşılan bir diğer sonuca göre; nostalji eğiliminin tüketici temelli marka değerinin tüm alt boyutlarının bir yordayıcısı olduğunu göstermiştir. Yapılan araştırmaya göre; nostalji eğilimi tüketici temelli marka değeri alt boyutlarından marka sadakatindeki toplam varyansın %6’sını, marka farkındalığının %6’sını, algılanan kalitenin %3,3’ünü, algılanan imajın %6,9 unu açıklamaktadır. Bu veriler dahilinde nostalji eğiliminin algılanan imaj, algılanan kalite, marka farkındalığı ve marka sadakatini etkilediği söylenebilir.

Çalışma hem kamu hemde özel sektör bazında işletmelere çeşitli stratejik sonuçları sunmaktadır. Bu sonuçlar işletmelerin hem uzun vadeli hemde kısa vadeli planlarında etkin rol alacaktır.

Gelecek çalışmalarda Doğu ekspresi üzerine benzer araştırmaların yapılması süreç dâhilinde ne gibi değişikliklerin yaşandığını ortaya çıkaracaktır. Ayrıca benzer çalışmaların Kurtalan Ekspresi ve Vangölü Ekspresi gibi farklı bir tren seyahatine yönelik yapılması, karşılaştırma olanağı sunacağı gibi faydalı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

## INTRODUCTION

It is important for firms to measure the consumer-based brand equity and to follow the change in this equity over time in today's conditions where competition is high (Avcılar, 2008: 11). In this study, the effect of the nostalgia proneness on the consumer-based brand equity has been examined unlike the studies in the literature which deal with the concept of brand equity from various aspects. Nostalgia is the choice for people, places or objects that are popular or fashionable in childhood or youth before they are born (Holbrook and Schindler, 1991: 330). Nostalgia, which is feeling of both a pleasure and suffering, is the subject of research in consumer behavior and other areas of social sciences (Holak, Havlena and Matveev, 2005: 195). The concept of nostalgia proneness has been studied in this study on the consumers who traveled by eastern express which is popular recently.

The train which was first used in England and then in Germany in the eighteenth century (Özdemir, 2012: 117) started to be used in Anatolia with the establishment of many railway lines in the last years of the Ottoman state and in the first years of the Republic. After the proclamation of the Republic, the railway lines have reached the eastern provinces and railway lines to connect west and east were established in Anatolia. In this period trains used for passenger and goods transportation. In the following years they became very important in terms of railway tourism activities. (Küçükuşurlu and Saylan, 2008:313).

In the early years, the trains used for passenger and goods transportation have become very important in terms of railway tourism activities in the following years. In the 1870s, it was developed for the purpose of seeing mountain and coastal views.. After 1950s, the tourism branch, which was based on the desire of nostalgia of the old train enthusiasts, started to develop. After the 1980s, more luxury rail services were introduced; train rides have come to the fore to explore new places and have nostalgic experiences(Özgüneş and Bozok, 2008:43).

The proneness of nostalgia, which has a significant effect on consumer preferences, is very important for both consumers and firms. Firms give a high importance to the nostalgia factor which is very important in consumer preferences and affects these preferences. This situation may have a great impact on the brand equity of the firms. Diversification and development of means of transportation reduced the interest in railways in terms of transportation. However, this has led to the importance of railway tourism for consumers who want to have a nostalgic experience.

This study which was carried out to reveal the effect of the nostalgia proneness on the consumer-based brand equity is composed of two parts. In the first part, the theoretical knowledge about the nostalgia proneness and consumer-based brand equity is mentioned. In the second part, research methodology and findings are included.

## 1. THEORETICAL FRAMEWORK

### 1.1. Nostalgia

The concept of nostalgia is defined in various forms from the past to the present. It was first used by Johannes Hofer in 1688 to describe the physical and psychological symptoms of the Swiss mercenaries who were away from their homeland (Hepper et al., 2012: 103).

Nostalgia, which is used by Belk, after that it is in the article of Holbrook and Schindler(1995) and the article of Havlena and Holak( 2005), has been drawing attention in the marketing literature since the 1990s (Hallegatte and Marticotte, 2014: 84). Nostalgia is found in the marketing literature to indicate reliability and essentialness and longing for past times (Eser, 2007: 126).

Nostalgia, which is defined as "the feeling of longing for the beauty of the past and the gaining of this feeling a predominant state, the passatism and yesterday in today" in the Turkish Language Dictionary, originated from the combination of the word "nostos", meaning "returning home" or "return to homeland", and the word "algos", meaning "suffering" in Greek (Altuntuğ, 2011: 266). Nostalgia establishes a link between people's past and present, and allows for happier times to be represented in the experienced moment

(Gökaliler and Arslan, 2015: 243). Starting from different definitions made by different authors about the nostalgia proneness, Toledo and Ropes (2016: 36) pointed out common elements in all of them as such:

1. Nostalgia is a feeling, emotion, and mood.
2. Nostalgia means a melancholic sense of products, services, people, places, experiences, an ideal past along with brands.

There are several conceptual studies in the literature that deal with nostalgia and marketing together (Eser, 2007; Altuntuğ, 2011; Cui, 2015). In addition to these, there are various studies to reveal the effects of nostalgic packaging design on consumer satisfaction (Chen, 2013); the effects of nostalgic emotions stimulated by advertisements on consumers' brand attitude (Muehling, 2013); the effects of openness to experience personality and nostalgia proneness on product interest and brand loyalty (Özhan, 2015); nostalgic proneness of Turkish restaurant customers (Kızıldemir, 2016); nostalgia and brand relationship with consumer point of view (Sarıççek et al., 2017).

## 1.2. Consumer-Based Brand Equity

The concept of brand equity, which began to take place in the literature in the 1980s (Walgreen et al., 1995: 26), is defined as the unique effect of brand characteristics on the market in general terms, although it has different definitions (Keller, 1993: 1). Brand equity is analyzed from two perspectives, mainly financial and customer based. When evaluated as a financial perspective, brand equity is measured by the material value of the brand. When evaluated as customer-based, it is composed of consumer's evaluations about the name of the brand (Lassar et al., 1995: 12).

Consumer-based brand equity is expressed as consumer reaction that is evaluated differently from other brands and emerges with brand knowledge (Keller, 1993: 8). In other words, it can be expressed as the perception of the consumer by the combination of the physical properties of the particular product/products with the product's name (Kamakura and Russell, 1990: 10). The three main factors related to the concept of consumer-based brand equity stand out as "brand knowledge", "differentiating effect" and "consumer reaction". Brand knowledge can be explained by brand awareness and brand image. In addition, the relationship between the brand image and brand awareness and the characteristics that come about as a result are evaluated as brand knowledge. Another concept, the concept of differentiating effect, is expressed as a comparison of the brand with the responses given to other brands that are in the same market and respond to the same needs. Consumer response, which is another factor, is defined as consumer perception, preferences and behaviors resulting from marketing campaign activities (such as brand choice, comprehension of the scores obtained from advertisements, reaction to company promotion, or evaluation of a proposed brand extension, etc.) (Keller, 1993: 8).

In the studies that have been carried out by Yoo and Donthu (2001:1), Avcılar (2008:1), Yapraklı and Polatcan (2009: 273), Taşkın and Akat (2010: 1), the consumer-based brand-equity model used by Aker (1991) and Keller (1993) has been used and the concept has been examined in four sub-dimensions. These dimensions are expressed as brand awareness, brand association, perceived quality, and brand loyalty. The concept of brand association, which is one of the dimensions of consumer-based brand equity, is expressed as a concept directly related to brand image concept and complementing brand image concept. The concept of the brand image is formed by the connotations that come together in the consumer mind (Aaker, 1991: 109). In this respect, while evaluating the consumer-based brand equity in 2018, Çetinsöz and Karakeçili gave place to the brand image concept instead of the brand association concept. In this context, consumer-based brand equity has been evaluated as perceived brand image, perceived quality, brand awareness and brand loyalty (Çetinsöz and Karakeçili, 2018: 132).

The concept of brand image consists of the rational and emotional perceptions of one's about the brand (Peltekoğlu, 2007: 584). In addition to these factors, beliefs and associations also take place in the concept of brand image (Samsa and Gelibolu, 2015: 287). To put it briefly, one's perceptions about the brand constitutes the image of the brand as a result of comparison of the brand with the competitor brands (Yalçınkaya, 2006: 7).

In 1991, Aaker defined the concept of perceived quality as the manner in which consumers perceive superior aspects of products or services over the competing brands when compared to other products and services available in the market (Toksarı and İnal,2011: 77).

Brand awareness is a concept that is formed by combining the concepts of brand recognition and brand recall (Yılmaz, 2007: 592). Briefly, brand awareness can be expressed as the power of the brand's taking part in consumer memory.

The concept of brand loyalty (Türker and Türker, 2013: 52), which is also called "brand commitment" and "brand dependency" in the article, is to search for the same brand every time and try to be a constant customer even when competitor brands in the market offer lower prices(Polumbo and Herbing, 2000: 116).

Studies have been examined and no study has been found to examine the relationship between nostalgia proneness and consumer-based brand equity. In this direction, a gap has been identified in the literature. As a field of application, the study was carried out on the eastern express which is considered to be important both in terms of consumer-based brand equity and nostalgia proneness.

## 2. RESEARCH METHODOLOGY

### 2.1. Objective and Limitations of the Research

The aim of the study is to measure whether the nostalgia proneness differs according to the demographic characteristics and whether the nostalgia proneness affects the consumer-based brand equity. In this direction, an online questionnaire was applied to the consumers using the eastern express via social media.

### 2.2. Population and Sampling Frame

In 2017, the Eastern Express(www.ntv.com.tr.) carrying an average of 300,000 passengers has a very important position in terms of tourism. This direction, the study consists of all individuals who traveled by train, while the sample consists of individuals who traveled by eastern express. Where the population is uncertain, the following formula is taken into account (Kalbakhami,2003: 60).

$$n = \frac{\pi \cdot (1-\pi)}{\left(\frac{e}{2}\right)^2} = \frac{0,5 \cdot (1-0,5)}{\left(\frac{0,05}{1,96}\right)^2} = 384,1$$

Accordingly, the minimum sample size was calculated as 384 in the 0.95 confidence interval with an error margin of 0.05. In this direction, over the minimum sample size of the study, 435 consumers were surveyed. Twenty questionnaires from the collected surveys were not evaluated due to insufficient and unhealthy information sharing. The study was conducted on a total of 415 surveys.

### 2.3. Data Collection and Analysis

Data were obtained through a physical questionnaire on persons using eastern express between 16.04.2018 and 01.07.2018, and through online survey via social media on people using eastern express in earlier days. The surveys carried out on social media were applied especially groups which consist of people who had traveled by eastern express on instagram and facebook. At the next stage, the data were analyzed with SPSS 20 and AMOS 23 packet programs.

### 2.4. Measurement of Research Variables

The "Southampton Nostalgia Proneness" scale included in the questionnaire for the study was developed by Routledge et al. (2008: 138-139) as five items and the new seven-item scale with two items added afterward included in the work of Barrett and others in 2010. The scale was used by Özhan (2015: 247) and Morgül (2017: 7). In addition, the scale used by Boo et al. (2009: 223), Çetinsöz and Artuğer (2013: 206) and Çetinsöz and Karakeçili (2018:132-133) were used for the "Consumer-Based Brand Equity" scale which is an another scale used in the study.

The questionnaire used in the study consists of four questions of the "Personal Characteristics" variable, seven questions of the "Nostalgia Proneness" scale and 15 questions of the "Consumer-Based Brand Equity" scale. Consumer-Based Brand Equity consists of perceived image, perceived quality, brand awareness and brand loyalty sub-dimensions.

## 2.5. Research Hypotheses and Model

In the study, "Nostalgia Proneness" and "Consumer-Based Brand Equity" scales were included in the research model. Nostalgia proneness is examined in one dimension and consumer-based brand Equity is examined in four dimensions. In this context, the research model is shown in Figure 1.

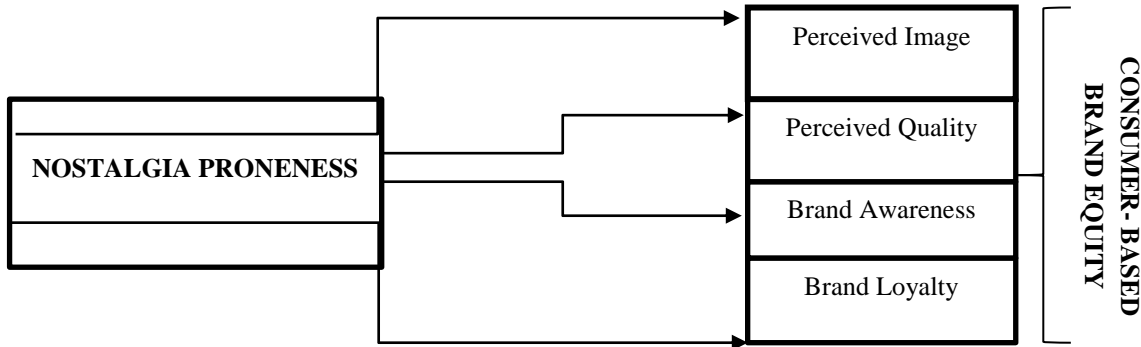


Figure 1. Research Model

The study generally consists of the following hypothesis.

$H_1$ : Nostalgia proneness differs according to demographic characteristics.

$H_{1a}$ : The nostalgia proneness differs according to gender.

$H_{1b}$ : The nostalgia proneness varies with age.

$H_{1c}$ : The nostalgia proneness differs according to the occupation.

$H_{1d}$ : The nostalgia proneness differs according to the region.

$H_2$ : Nostalgia proneness affects consumer-based brand equity.

$H_{2a}$ : Nostalgia proneness affects the perceived image dimension of the consumer-based brand equity.

$H_{2b}$ : Nostalgia proneness affects the perceived quality dimension of consumer-based brand equity.

$H_{2c}$ : Nostalgia proneness affects the brand awareness dimension of consumer-based brand equity.

$H_{2d}$ : Nostalgia proneness affects the brand loyalty dimension of consumer-based brand equity.

## 3. FINDINGS AND ANALYSIS

### 3.1. Descriptive Analysis

Frequency analysis of descriptive statistics was carried out within the scope of analysis and age, gender, occupation, living area variables were examined.

When the data in *Table 1* are examined, it is seen that the average 65% of the individuals participating in the study are between the ages of 18-25. In addition, an average of 26% of these individuals are between the ages of 26-33 years. That is, when the average age is examined, about 90% of the individuals participating in the study are between the ages of 18-33. On the other hand, an average of 9% is included in the age group of 34 years and over.

**Table 1.**Frequency and Percent Distribution of Demographic Variables

		N	%
<b>Age</b>	18-25	270	65
	26-33	109	26,3
	33+	36	8,7
<b>Gender</b>	Female	194	46,7
	Male	221	53,3
<b>Occupation</b>	Student	216	52
	Officer	59	14,2
	Teacher	34	8,2
	Pensioner	6	1,4
	Housewife	5	1,2
	Others	95	22,9
	Eastern Anatolia	174	41,9
	Southeast Anatolia	42	10,1
<b>Region of Residence in Turkey</b>	Mediterranean	42	10,1
	Blacksea	26	6,3
	Marmara	48	11,6
	Aegean	25	6
	Central Anatolia	58	14

It is seen that average number of persons participating in the study is 47% female and 53% male. In addition, half of the average proportion of the individuals involved in the study is the students. Also, it is seen that on average, 14% are civil servants, 8% are teachers and 3% are retired and housewives. It is seen that the individuals living in the eastern provinces constitute the majority (42%) of the individuals who participated in the study based on the region they live in. On average, 14% of the individuals involved in the study live in Central Anatolia, 12% in Marmara, 10% in the Mediterranean, 10% in Southeast Anatolia, 6% in the Aegean region and 6% in the Black Sea Region.

### 3.2. Reliability Analysis

In the research, reliability coefficients were calculated by taking Cronbach Alpha values into account. When the Cronbach Alpha coefficient is in the range of 0,00-0,40 it is not reliable, it is low in reliability between 0,40-0,60, it is moderate in reliability between 0,60-0,80 and if it is between 0,80-1, 00 it shows that it has high reliability. Generally, it is desirable that the Cronbach Alpha values are greater than 0.70 (Coşkun et al., 2015: 126).

**Table 2.**Reliability Values of Nostalgia Proneness Scale

Scales	Cronbach Alpha Value
Nostalgia Proneness	0,855

When the reliability analysis data in Table 2 are examined, it is seen that the scale of the nostalgia proneness ( $\alpha = 0,855$ ) has high reliability.

**Table 3.**Reliability Values of Consumer-Based Brand Equity Scale

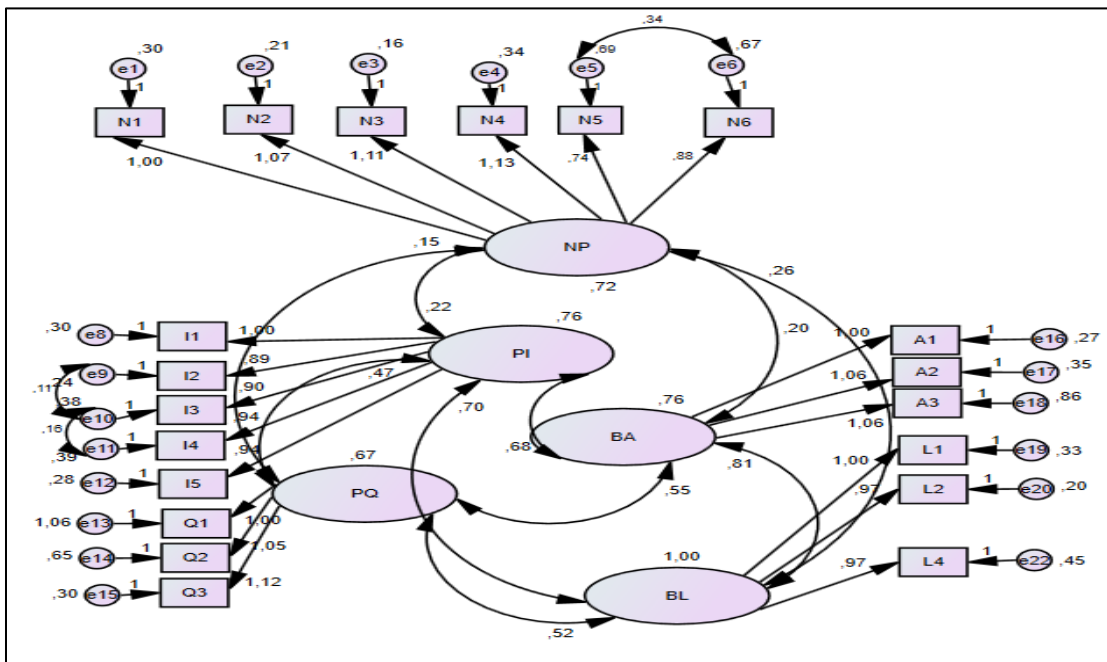
Scales	Cronbach Alpha Value
<b>Consumer-Based Brand Equity</b>	<b>0,944</b>
Perceived Image	0,923
Perceived Quality	0,789
Brand Awareness	0,824
Brand Loyalty	0,908

When the reliability analysis data in Table 3 are examined, it is seen that the consumer-based brand equity scale ( $\alpha = 0.944$ ) has high reliability. It is seen that the sub-dimensions of consumer-based brand equity; the perceived image dimension ( $\alpha = 0.923$ ), brand awareness dimension ( $\alpha = 0.824$ ) and brand loyalty dimension ( $\alpha = 0.908$ ) have high reliability while the perceived quality dimension ( $\alpha = 0.789$ ) has moderate reliability.

### 3.3. Interpretative Statistics Analysis

Confirmatory factor analysis was carried out at the first stage of the analysis of the research's interpretative statistics. Factor analysis is expressed as an analysis based on construct validity for different purposes or samples in scale development or adaptation studies (Çokluk et al., 2014: 177). In factor analysis, there are two basic classifications. These classifications are evaluated as confirmatory and exploratory factor analysis. Exploratory factor analysis is mostly used to test construct validity of newly constructed scales. *Confirmatory factor analysis* is performed to test whether a previously discovered scale is similar to the sampling with which the study was conducted (Meydan and Şeşen, 2011: 21). In short, confirmatory factor analysis is an analysis that is used to measure whether a previously tested construct validity scale is appropriate for different situations such as language, culture, and sample group to be adapted (Seçer, 2015: 172).

Also, during the testing of hypotheses the "Independent Samples t-test" used to compare the scores of two unrelated groups on a continuous variable, the "One Way Anova" test (Seçer, 2015: 59-73) used to compare scores on a continuous variable of three or more unrelated groups, "Simple Linear Regression" test (Coşkun et al., 2015: 233) used to examine the relation between the dependent variable and an independent variable.



(NP=Nostalgia Proneness, PI= Perceived Image, PQ=Perceived Quality, BA=Brand Awareness, BL=Brand Loyalty)

**Figure 2.**Confirmatory Factor Analysis of the Research

Confirmatory factor analysis was applied in accordance with the validity study of the scale. Within the analysis data, N7 and L3 questions were extracted and not evaluated.



**Table 4.**Defination of Item of Nostalgia Proneness and Consumer-Based Brand Equity

No	Defination of Item	Variable
1.	Nostalgia is valuable to me.	NP
2.	Remembering my nostalgic experiences is important to me.	
3.	Feeling nostalgic is meaningful to me.	
4.	I tend to feel nostalgic.	
5.	I experience constantly nostalgia.	
6.	I often remember my nostalgic experiences.	
7.	The eastern express has a relaxing atmosphere.	PI
8.	The eastern express offers a very nice trip to see the scenic beauty.	
9.	The eastern express offers a trip which has historic importance.	
10.	During the excursion with the eastern express, historical sites and artifacts are worth seeing.	
11.	During the excursion with the eastern express, the scenic beauties are worth seeing.	PQ
12.	The prices of the products offered in the eastern express are appropriate.	
13.	The food and beverage portions of the eastern express have high quality.	
14.	The eastern express offers high quality accommodation.	BA
15.	I'm aware of the attractiveness of the eastern express.	
16.	The eastern express offers high quality facilities to evaluate your leisure time.	
17.	When I think vacation, the eastern express comes to my mind immediately.	BL
18.	I intend to use the eastern express again in the future.	
19.	I suggest the eastern express to other people.	
20.	The eastern express offers a trip that I can choose for my next holidays.	

(NP=Nostalgia Proneness, PI= Perceived Image, PQ=Perceived Quality, BA=Brand Awareness, BL=Brand Loyalty)

If the Normed Fit Index (NFI) is above a value of 0.90 it is an acceptable value, and if it is above 0.95, it shows a perfect fit. In addition, if the Chi-square/Degree of Freedom (CMIN / DF) value is less than 5, it means an acceptable fit, and if it is less than 3, it means the fit is perfect. If the Comparative Fit Index (CFI) value is above 0.95, it indicates acceptable fit, and if it is above 0.97, it indicates perfect fit. Goodness of Fit Index (GFI) value, indicates acceptable fit if it is above 0.85, if it is above 0.90 it indicates perfect fit. When the Root Mean Square Residual (RMR) value is less than 0.08 it implies acceptable fit, if it is less than 0,05 it implies perfect fit. If Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) value is smaller than 0.08, it indicates acceptable fit, if it is smaller than 0,05 it indicates perfect fit (Shreiber et al., 2006:330; Meydan and Şeşen,2011:32-37; Çapık,2014:199). In this regard, the fit indexes of the model are given in Table 4.

**Table 5.** Model Fit Indexes Used in Confirmatory Factor Analysis

Coherence Indices	Values of Model	Good Fit	Acceptable Fit
CMIN/DF	2,918	CMIN/DF≤3	1≤CMIN/DF≤5
RMSEA	0,068	RMSEA≤ 0,05	RMSEA≤ 0,08
NFI	0,932	NFI≥0,95	NFI≥0,90
CFI	0,954	CFI≥0,97	CFI≥0,095
GFI	0,90	CFI≥0,90	CFI≥0,85
RMR	0,046	RMR≤0,05	RMR≤0,08

When the fit indexes were examined, it was seen that CMIN / DF, GFI and RMR values had an excellent level of fit, and RMSEA, NFI and CFI values had an acceptable level of fit. The model is acceptable in this state.

### 3.4. Testing Hypotheses

$H_1$ : The nostalgia proneness differs according to the demographic characteristics.

$H_{1a}$ : The nostalgia proneness differs according to gender.

**Table 6.**Examination of the Nostalgia Proneness by Gender

Variable		n	$\bar{X}$	S.s	T
Nostalgia	Female	194	3,89	0,86	0,316
	Male	221	3,86	0,92	

As a result of the t-test to measure whether the nostalgia proneness differs according to gender, the difference between the samples for the independent samples was found to be insignificant ( $t_{413}=0,316$ ,  $p=0,752$ ,  $p>0,05$ ). So the nostalgia proneness does not show a significant difference according to gender.

$H_{1b}$ : The nostalgia proneness varies with age.

**Table 7.** Examination of the Nostalgia Proneness by Age

	Age	n	$\bar{X}$	S.s	sd	F
Nostalgia	18-25	270	3,77	0,93	2/412	6,046
	26-33	109	4,10	0,77		
	34 and over	36	3,99	0,78		

As a result of the One Way Anova test to measure whether the nostalgia proneness differs according to age, the difference between the groups was significant ( $F_{412}=6,049$ ,  $p=0,003$ ,  $p<0,05$ ). In other words, it can be said that the nostalgia proneness varies according to age. Of the multiple comparison tests, the "Tukey" test was performed to determine which groups differ, and it was seen that the nostalgia proneness differed significantly between individuals aged 18-25 years and 26-33 years. It was seen that the arithmetic average of the individuals in the age range of 18-25 years is  $\bar{X} = 3,77$ , and the arithmetic average of the individuals in the age range of 26-33 years is  $\bar{X} = 4,10$ . According to this data, it can be said that the nostalgia proneness of individuals between the ages of 26-33 is more.

$H_{1c}$ : The nostalgia proneness differs according to the occupation.

**Table 8.** Examination of the Nostalgia Proneness According to Occupation

Occupation	n	$\bar{X}$	S.s	sd	F
Student	216	3,80	0,90	6/408	1,273
Pensioner	6	3,83	0,98		
Teacher	34	3,80	1,06		
Housewife	5	3,47	0,62		
Officer	51	4,07	0,75		
Others	95	3,97	0,88		

As a result of the One Way Anova test to measure whether the nostalgia proneness differs according to the occupation, the difference between the groups is not significant ( $F_{408}=1,273$ ,  $p=0,269$ ,  $p>0,05$ ). In other words, it can be said that the nostalgia proneness does not vary according to occupation.

$H_{1d}$ : The nostalgia proneness differs according to the region.

**Table 9.** Examination of the Nostalgia Proneness by Region

Region	n	$\bar{X}$	S.s	sd	F
Eastern Anatolia	174	3,86	0,91	6/408	1,99
Southeastern Anatolia	42	3,65	1,01		
Mediterranean	42	3,76	0,81		
Blacksea	26	3,82	1,03		
Marmara	48	4,24	0,66		
Aegean	25	3,85	0,92		
Central Anatolia	58	3,89	0,81		

The difference between the groups is not significant as a result of the One Way Anova test to measure whether the nostalgia proneness differs according to the region ( $F_{408}=1,987$ ,  $p=0,066$ ,  $p>0,05$ ). In other words, it can be said that the nostalgia proneness does not vary according to the region.

$H_2$ : The nostalgia proneness affects consumer-based brand equity.

$H_{2a}$ : The nostalgia proneness affects the perceived image dimension of consumer-based brand equity.

**Table 10.** Simple Linear Regression Analysis of the Perceived Image Prediction

Variable	B	St.Error	$\beta$	t
Constant	3,269	0,184	-	17,758
Nostalgia	0,256	0,046	0,263	5,533

As a result of simple linear regression analysis, it is concluded that the nostalgia proneness is a significant predictor of the perceived image ( $R=0,263$ ,  $R^2=0,069$ ,  $p=0,000$ ,  $p<0,05$ ). When the data are examined, the nostalgia proneness explains 6.9% of the total variance of the perceived image.

*H<sub>2b</sub>: The nostalgia proneness affects the perceived quality dimension of consumer-based brand equity.*

**Table 11.** Simple Linear Regression Analysis of the Perceived Quality Prediction

Variable	B	St.Error	$\beta$	T
Constant	2,700	0,216	-	12,476
Nostalgia	0,205	0,054	0,183	3,774

As a result of simple linear regression analysis, it is concluded that the nostalgia proneness is a significant predictor of perceived quality ( $R=0,183$ ,  $R^2=0,033$ ,  $p=0,000$ ,  $p<0,05$ ). When the data are examined, the nostalgia proneness explains 3.3% of the total variance of the perceived quality.

*H<sub>2c</sub>: The nostalgia proneness affects the brand awareness dimension of consumer-based brand equity.*

**Table 12.** Simple Linear Regression Analysis of Brand Awareness Prediction

Variable	B	St.Error	$\beta$	T
Constant	2,782	0,211	-	13,210
Nostalgia	0,272	0,053	0,245	5,129

As a result of simple linear regression analysis, it was concluded that the nostalgia proneness was a significant predictor of brand awareness ( $R=0,245$ ,  $R^2=0,060$ ,  $p=0,0000$ ,  $p<0,05$ ). When the data are examined, the nostalgia proneness explains 6% of the total variance of brand awareness.

*H<sub>2d</sub>: The nostalgia proneness affects the brand loyalty dimension of consumer-based brand equity.*

**Table 13.** Simple Linear Regression Analysis of Brand Loyalty Prediction

Variable	B	St.Error	$\beta$	T
Constant	2,796	0,218	-	12,847
Nostalgia	0,303	0,055	0,263	5,539

As a result of the simple linear regression analysis, it was concluded that the nostalgia proneness is the result of a significant predictor of brand loyalty ( $R=0,263$ ,  $R^2=0,069$ ,  $p=0,0000$ ,  $p<0,05$ ). When the data are examined, the nostalgia proneness explains 6% of the total variance of brand loyalty.

## CONCLUSION

This study in which the effect of the nostalgia proneness on the consumer-based brand equity was investigated, people who traveled by eastern express was surveyed online survey via social media. In the study, it was examined whether the nostalgia proneness differs according to the demographic characteristics. In the study conducted by Özhan and Altuğ (2017:11), the nostalgia proneness was evaluated by considering various demographic characteristics and it was seen that the nostalgia proneness did not differ according to the gender but it showed difference according to the age factor. In the study conducted, it is seen that there is no difference with regard to the demographic characteristics (gender, occupation and region) except than the age. Based on the findings of the analysis, it was concluded that people in the age range of 26-33 years have more nostalgia proneness. Therefore, it can be said that when companies want to make use of the concept of nostalgia in their marketing activities, they should act by considering different age groups. It has also been shown, according to another result, that it is a predictor of all sub-dimensions of consumer-based brand equity. According to the conducted research, the nostalgia proneness explains 6% of total variance in brand loyalty, 6% of brand awareness, 3.3% of perceived quality, 6.9% of perceived image of consumer-based brand equity sub-dimensions. In accordance with these data, it can be said that the nostalgia proneness influences perceived image, perceived quality, brand awareness, and brand loyalty.

The study aimed to measure whether or not the nostalgic proneness of the passengers of eastern express affected the consumer-based brand equity of the eastern express. It is important for the future plans of the firm that the nostalgia proneness is influential on which dimensions of consumer-based brand equity. Also; nostalgia proneness was evaluated in terms of age, gender, occupation and region factors.

The repetition of the research at a later time will reveal the changes in the elapsed time. In addition, the repetition of the research for a different train journey, such as the Kurtalan Express and the Vangözü Express, will provide useful results as well as the possibility of comparison. In addition, future studies can be conducted with regard to the rate of meeting the expectations of consumers who travel by the eastern express. and satisfaction levels of them.

## REFERENCES

- AAKER, D. A. (1991). *Managing Brand Equity: Capitalizing on the Value of a Brand Name*. New York: Free Press
- ALTUNTUĞ, N. (2011). Değerlere Hitap Eden Pazarlamanın Nostalji Boyutu. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*.3(2).265-273.
- AVCILAR, M. Y. (2008). Tüketici Temelli Marka Değerinin Ölçümü. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 17(1).11-30.
- BARRETT, F. S. GRIMM, K. J. ROBINS, R. W. WILDSCHUT, T. SEDIKIDES, C. JANATA, P. (2010). Music-evoked Nostalgia: Affect, Memory, and Personality. *Emotion*.10(3).390-403.
- BOO, S. BUSSER, J. BALOGLU, S. (2009). A Model of Customer-Based Brand Equity and Its Application to Multiple Destinations. *Tourism Management*. 30(2), 219-231.
- CHEN, J. C. C. (2014). The Impact of Nostalgic Emotions on Consumer Satisfaction with Packaging Design. *The Business & Management Review*.4(1).143-152.
- COBB-WALGREN, C. J. RUBLE, C. A. DONTHU, N. (1995). Brand Equity, Brand Preference, and Purchase Intent. *Journal of Advertising*. 24(3). 25-40.
- COŞKUN, R. ALTUNIŞIK, R. BAYRAKTAROĞLU, S. YILDIRIM, E. (2015). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Sakarya: Sakarya Yayınevi.
- CUI, R. (2015). A Review of Nostalgic Marketing. *Journal of Service Science and Management*. 8. 125-131.
- ÇAPIK, C. (2014). Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmalarında Doğrulayıcı Faktör Analizinin Kullanımı. *Journal of Anatolia Nursing and Health Sciences*. 17(3).
- ÇETİNSÖZ, B. C. ARTUĞER, S. (2013). Antalya İlinin Marka Değerinin Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*. 24(2). 200-210.
- ÇOKLUK, Ö. ŞEKERCİOĞLU, G. BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. (2014). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik Spss ve Lisrel Uygulamaları*. Pagem Akademi. Ankara.
- ESER, Z. (2007). Nostaljinin Pazar Bölümleme Değişkeni Olarak Kullanılması Üzerine Kavramsal Bir Çalışma. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*. 1. 115-130.
- GÖKALILER, E. ARSLAN, Z. (2015). Geçmişle Bağ Kuran Bir Pazarlama Yaklaşımı: Retro Pazarlama Perspektifinden Tüketicilerin Marka Kimliği ve Marka İmajına Bakış Açılımları Üzerine Bir Araştırma. *Global Media Journal*.6(11).240-260.
- HALLEGATTE, D. MARTICOTTE, F. (2014). Does Holbrook's Nostalgia Index Measure Nostalgia Proneness. *2014 AMA Winter Educators' Proceedings*.84-90.
- HEPPER, E. G. RITCHIE, T. D. SEDIKIDES, C. WILDSCHUT, T. (2012). *Odyssey's End: Lay Conceptions of Nostalgia Reflect Its Original Homeric Meaning*. *Emotion*.12(1).102-119.
- HOLAK, S. HAVLENA, W. MATVEEV, A. (2005). Exploring Nostalgia in Russia: Testing The Index of Nostalgia Proneness. *E-European Advances in Consumer Research*. 7. 195-200.
- HOLBROOK, M. B. SCHINDLER, R. M. (1991). Echoes of the Dear Departed Past: Some Work In Progress on Nostalgia. *Advances in Consumer Research*. Eds: Rebecca, H. Holman, R. Solomon, *Association for Consumer Research*. Provo. UT. 18. 330-333.
- KALBAKHANI, E. (2013). Yaşam Tarzının ve Tüketici Etnosentrizminin Satın Alma Niyeti Üzerinde Etkisinin İncelenmesi: Erzurum'da Bir Uygulama, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Erzurum.
- KAMAKURA, W. A. RUSSELL, G. (1990). Measuring Brand Value with Scanner Data. *Journal of Research in Marketing*. 10. 9-22.
- KELLER, K. L. (1993). Conceptualizing, Measuring, and Managing Customer-Based Brand Equity. *The Journal of Marketing*. 1-22.
- KÜÇÜKÜĞURLU, M., & SAYLAN, G. F. (2008). Şimendiferin Erzurum Yolculuğu. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*.15(38). 313-342.
- KIZILDEMİR, B. (2016). Exploring The Role of Nostalgia in the Restaurant Experience and Its Reflections on Return Patronage, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. İstanbul.
- LASSAR, W. MİTTAL, B. SHARMA, A. (1995). Measuring Customer-Based Brand Equity. *Journal of Consumer Marketing*. 12(4). 11-19.
- <https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/reuters-dogu-ekspresiyle-romantizm-yeniden-rayina-oturdu,N-aXc1d6PUCZnGk2eBf7Lg/kNvhdy4Yq0aOe0X0RdNdLA-Erişim tarihi:19.03.2019>

- MEYDAN, C. H. & ŞEŞEN, H. (2011). *Yapısal Eşitlik Modellemesi Amos Uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- MORGÜL, E. (2017). Nostaljik Reklamların Marka Tutumuna Etkisi: Türkiye'den Bir Reklam Örneği. *Journal of Current Researches on Social Sciences*. 7(4). 1-12.
- MUEHLING, D. D. (2013). The Relative Influence of Advertising-Evoked Personal and Historical Nostalgic Thoughts on Consumers' Brand Attitudes. *Journal of Marketing Communications*. 19(2). 98-113.
- ÖZDEMİR, M. (2012). Tren gelir, hoş gelir... Kara trenin hikâyesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*. 23(1). 117-123.
- ÖZHAN, Ş. (2015). Kişilik Özellikleri ve Nostalji Eğiliminin Marka Sadakatine Etkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Edirne.
- ÖZHAN, Ş. ALTUĞ, N. (2017). Demografik Değişkenler Açısından Nostalji Eğilimini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 19(1). 337-350.
- PALUMBO, F. HERBİG, P. (2000). The Multicultural Context of Brand Loyalty. *European Journal of Innovation Management*. 3(3). 116-125.
- PELTEKOĞLU, F.B. (2007). *Halkla ilişkiler nedir?* Beta Yayınları. İstanbul.
- ROUTLEDGE, C. ARNDT, J. SEDİKİDES, C. WILDSCHUT, T. (2008). A Blast from the Past: The Terror Management Function of Nostalgia. *Journal of Experimental Social Psychology*. 44(1). 132-140.
- SAMSA, Ç. GELİBOLU, L. (2015). İlişkisel Pazarlamanın İlişki Kalitesi Üzerindeki Etkileri: Kars İli Cep Telefonu Kullanıcıları Üzerinde Bir Araştırma. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 5(2). 285-299.
- SARIÇİÇEK, R. ÇOPUROĞLU, F. Ç. KORKMAZ, İ. H. (2017). Retro Pazarlama Bağlamında Tüketicilerin Marka Kimliği ve Marka İmajına Bakış Açılı: GAÜN Akademisyenleri Üzerine Bir Araştırma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. 16(2). 345-358.
- SEÇER, İ. (2015). *Spss ve Lisrel İle Pratik Veri Analizi*. Anı Yayıncılık. Ankara.
- SCHREİBER, J. B. NORA, A. STAGE, F. K. BARLOW, E. A. KING, J. (2006). Reporting Structural Equation Modeling and Confirmatory Factor Analysis Results: A Review. *The Journal of Educational Research*. 99(6). 323-338.
- TAŞKIN, Ç. AKAT, Ö. (2010). Tüketici Temelli Marka Değerinin Yapısal Eşitlik Modelleme ile Ölçümü ve Dayanıklı Tüketim Malları Sektöründe Bir Araştırma. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 1(2). 1-16.
- TOKSARI, M. İNAL, M. E. (2011). Tüketici temelli marka değerinin ölçümü: Kayseri'de Otomobil Kullanıcıları Üzerine Bir Uygulama. *Cag University Journal of Social Sciences*. 8(2).
- TOLEDO, A. C. LOPES, E. L. (2016). Effect of Nostalgia on Customer Loyalty to Brand Post-Merger/Acquisition. *BAR-Brazilian Administration Review*. 13(1). 33-55.
- TÜRKER, G. Ö. TÜRKER, A. (2013). Gsm Operatörleri Sektöründe Marka Sadakatini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi; Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*. 3(1).
- ÖZGÜNEŞ, R. E., BOZOK, D. (2008). Turistik Destinasyonlar İçin Nostaljik Bir Öneri: Buharlı Trenler. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 8(2), 40-51.
- YALÇINKAYA, G. (2006). *Ülke İmajı ve Ülke İmajının Müşteri Tercihleri Üzerine Etkisi: Türkiye Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- YILMAZ, R. A. (2007). Marka Farkındalığı Oluşturmada Sponsorluk ve Rolü: Eskişehir Sinema Günleri'ne Yönelik Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 7(1). 587-607.
- YOO, B. DONTHU, N. (2001). Developing and Validating a Multidimensional Consumer-Based Brand Equity Scale. *Journal Of Business Research*. 52(1). 1-14.

## YEREL PAZARLARDAKİ ÜRÜN ÇEŞİTLENDİRME İLE ULUSLARARASI LAŞMA DERECE Sİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: KURUMSAL YÖNETİŞİM MEKANİZMALARININ DÜZENLEYİCİ ETKİLERİ<sup>1</sup>

### *THE RELATIONSHIP BETWEEN PRODUCT DIVERSIFICATION IN LOCAL MARKETS AND INTERNATIONALIZATION DEGREE: THE MODERATING EFFECTS OF CORPORATE GOVERNANCE MECHANISMS*

Tülay İLHAN NAS\*

#### Öz


Çalışmanın amacı, gelişmekte olan ülke kökenli çokuluslu şirketlerin uluslararasılaşma faaliyetlerini daha iyi anlamak ve tanımlamak amacıyla, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararasılaşma derecesi arasındaki ilişkiyi kurumsal yönetim mekanizmalarının düzenleyici (moderatör) etkisini dikkate alarak incelemektir. Bu amaç çerçevesinde geliştirilen hipotezler, kasıtlı örnekleme yöntemi bakış açısıyla çeşitli ölçütler dikkate alınarak belirlenen, Borsa İstanbul'a koteli 325 işletmeden elde edilen ikincil veriler kullanılarak test edilmiştir. Çalışma bulgularına göre, ürün çeşitlendirme düzeyi, gelişmiş ülke bağlamlarında gerçekleştirilen çalışmaların aksine, uluslararası çeşitlenmeyi olumlu yönde etkilemektedir. Yönetim kurulu yapısı düzeyinde yönetim kurulu büyüklüğü ile bağımsız üye sayısı, uluslararasılaşmayı doğrudan etkilerken, aile üye oranı, ürün çeşitlendirme ile uluslararasılaşma arasındaki ilişkide düzenleyici role sahiptir. Sahiplik yapısı düzeyinde tanımlanan değişkenlerin uluslararasılaşma üzerinde doğrudan etkisi olmamakla beraber, en büyük birinci hissedarın payının düzenleyici rolüne kanıt sağlanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Uluslararası çeşitlenme, ürün çeşitlendirme, yönetim kurulu kompozisyonu, sahiplik yapısı

#### Abstract

The aim of this study is to investigate the effects of product diversification on the degree of international diversification of emerging country multinational companies (MNEs) by taking into account the moderating effects of corporate governance mechanisms. The sample consists of a total 325 publicly listed Turkish firms Istanbul Stock Exchange. These firms were chosen through a judgmental sampling procedure with respect to the various selection criteria using secondary data set. According to the findings, the product diversification has positive effect on the degree of international diversification unlike the studies carried out in the context of developed countries. At the board structure level, the size of the board and independent board member has a direct effect on international diversification while the family member has a moderating effect on it. Ownership concentration does not have any direct effect on the internationalization diversification. However, the proportion of the first largest shareholder has a moderating effect on it.

**Keywords:** International diversification, product diversification, board composition, ownership concentration

\*  Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, tulayilhan@yahoo.com

<sup>1</sup> Çalışmanın özet hali VII. Örgüt Kuramı Çalıştayı'nda sunulmuştur.

## EXTENDED SUMMARY

### Research Question

What are the effects of product diversification on the degree of international diversification of emerging country firms publicly listed Turkish firms Istanbul Stock Exchange by taking into account the moderating effects of corporate governance mechanisms?

### Literature Review

In related literature, it is accepted that the diversification is an opportunity for internationalization of firms (Kumar, 2009: 100). According to Resource Dependency Theory, the diversification presents the firms both financial resources such as equipments and non-financial resources such as technical background, marketing knowledge, tacit knowledge, know-how (Morck and Yeung, 1991). Effective product diversification gives the firms new capabilities and practices (Barkema and Vermeulen, 1997; Markides and Williamson, 1994). Since emerging multinational companies do not have their own competence, they are motivated for strategic asset seeking in overseas markets (Luo and Tung, 2007). Therefore, emerging multinational companies may prefer to increase the gains in these markets through international diversification. Diversified firms prefer riskier strategies such as the high level of international diversification compared to focused firms (Eismann, 2002). In other words, the product diversification level of emerging multinational companies has a positive effect on the level of international diversification.

The ownership structure and board composition are important factors for strategic decisions such as internationalization of firms (Hobdari et al., 2011; Filatotchev et al., 2001; 2007; Hoskisson et al., 2000; Calabro and Mussolini, 2013; Majocchi and Strange, 2012). Boards of directors actively participate in the strategy development process besides they give managers advice at the stage of strategy formulation (Johnson et al., 1996). In this study, we investigate the moderating effects of board composition and ownership structure on the relationship between the product diversification in local markets and international diversification from the point of view of Resource Dependency Theory and Agency Theory. Board composition contains board size, insider board members, independent board members and family board members. Ownership structure contains the share of the largest shareholder, the share of the second largest shareholder and the share of the third largest shareholder.

### Methodology

The sample consists of a total 325 publicly listed Turkish MNEs Istanbul Stock Exchange. These firms were chosen through a judgmental sampling procedure with respect to the various selection criteria using secondary data set.

Multiple linear regression analysis was used to test the developed research model. In order to test the moderator effect of corporate governance mechanisms, we used the progressive analysis procedure developed by Baron and Kenny (1986) (Preacher and Hayes, 2004: 718; MacKinnon et al., 2000: 175) and SPSS macro developed Hayes and Matthes (2009).

### Results and Conclusions

According to the findings, the product diversification has positive effect on the degree of international diversification unlike the studies carried out in the context of developed countries. It is known that Turkish companies prefer the high product diversification to spread the risk and live long term. This study shows that this product diversification in local markets motivates Turkish companies at the level of international diversification and acts as a dynamic capability.

At the board structure level, the size of the board and independent board member has a direct effect on international diversification while the family member has a moderating effect on it. Ownership concentration does not have any direct effect on the internalization diversification. However, the proportion of the first largest shareholder has a moderating effect on it.



## GİRİŞ

Uluslararası genişleme, firmalara yüksek maliyet ve belirsizlik gibi risklerle birlikte büyüme, yabancı bölgelerdeki bilgi kaynaklarına ulaşma, yeteneklerini artırma ve rekabet fırsatları sunmaktadır (Contractor vd., 2003; Barkema ve Vermeulen, 1997). Yeni coğrafi pazarlara genişleme, firmanın büyümesi ve değer yaratması için önemli bir fırsat yaratmaktadır (Hsu, Chen ve Cheng, 2013). Bu bağlamda uluslararası işletmecilik alanında firmaların uluslararasılaşma dereceleri, üzerinde çokça durulan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ilgili yazında yer alan çalışmaların, hem ürün çeşitlendirmeyi hem de uluslararasılaşma derecesini çoğunlukla finansal performans ile ilişkilendirilerek irdeledikleri görülmektedir (örneğin, Okan vd., 2014). Ürün çeşitlendirme ile uluslararasılaşma derecesi arasındaki ilişkiyi ele alan az sayıdaki çalışmada ise, çeşitli değişkenlerin koşulsal etkilerini irdeleyen araştırmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu noktada, farklı teoriler ışığında geliştirilen değişkenlerin, söz konusu ilişkinin yönünü ve önemini nasıl etkileyeceği araştırılmaya değer bir konu olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma ile de firmaların uluslararasılaşmasının önemli karar vericilerinden kurumsal yönetim bağlamında sahiplik yapısının ve yönetim kurulu kompozisyonlarının doğrudan ve düzenleyici (moderator) etkileri irdelenerek literatüre katkıda bulunmaya çalışılmaktadır.

Firmaların uluslararasılaşması stratejik faaliyetlerin geniş bir yelpazesini sunmaktadır (Filatotchev vd., 2001). Bu stratejik kararların alınmasında da Ar-Ge faaliyetlerinin yanı sıra, firmanın sahiplik yapısı ve bu faaliyetleri planlayan yönetim kurulları en önemli karar vericiler olarak görülmektedir (Hobdari vd., 2011; Filatotchev vd., 2001; 2007; Hoskisson vd., 2000; Calabro ve Mussolini, 2013; Majocchi ve Strange, 2012). Firmaların üst düzey yönetim kademeleri, uluslararasılaşmalarının arkasındaki temel güçtür, bunun nedeni de söz konusu kurulların uluslararasılaşma karar süreçlerindeki doğrudan etkileridir. Yönetim kurulları yöneticilere strateji oluşturma aşamasında sadece tavsiyede bulunmakla kalmayıp aynı zamanda stratejilerin belirlenme sürecine aktif olarak katılmaktadırlar (Johnson ve diğerleri, 1996). İlgili yazında ürün çeşitlendirme ile uluslararasılaşma derecesi arasındaki ilişki ile ilgili çelişkili sonuçlar ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmayla da, uluslararasılaşma üzerinde önemli etkileri olan sahiplik yapısı ve yönetim kurullarının söz konusu ilişkiyi nasıl ve ne yönde farklılaştıracağı araştırılmaya çalışılmaktadır.

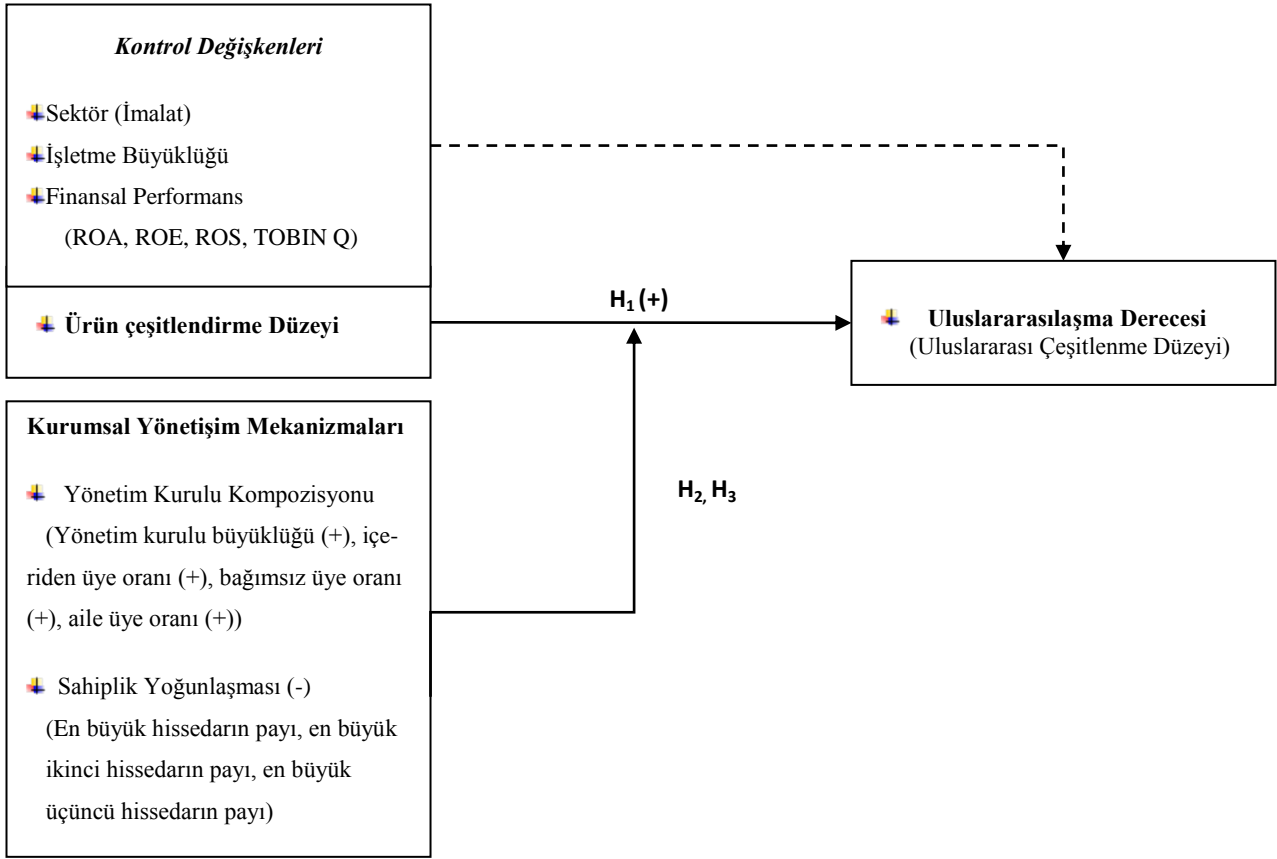
Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, kavramsal çerçeve ve araştırma modeli ele alınmaktadır. Daha sonra araştırma metodolojisi ve elde edilen bulgular sunulmaktadır. Çalışma sonuç ve tartışma bölümüyle son bulmaktadır.

## 1. ÇALIŞMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE ARAŞTIRMA MODELİ

Ürün çeşitlendirmenin uluslararası çeşitlenme düzeyi üzerinde etkisi olduğu varsayımından hareketle geliştirilen araştırma modeli Şekil 1'de (bir sonraki sayfada) görülmektedir. Araştırma modeli, firmaların ürün çeşitlendirme düzeyleri ile uluslararası çeşitlenme düzeyleri arasında doğrudan bir ilişki olacağını ( $H_1$ ) ve bu ilişkide kurumsal yönetim değişkenlerinin düzenleyici (moderatör) değişken olarak rol oynayacağını ( $H_2$ ,  $H_3$ ) öne sürmektedir. Değinilen bu etkiler, ilgili yazından hareketle belirlenen kontrol değişkenlerini dikkate alarak irdelenmeye çalışılmaktadır.

### 1.1. Ürün Çeşitlendirmenin Uluslararasılaşma Derecesi (Uluslararası Çeşitlenme Düzeyi) Üzerindeki Etkisi

Ürün çeşitlendirme ile uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkinin gücü ve yönü hakkında, ilgili yazında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bir kısım araştırmacı, bu ilişkinin olumsuz yönde olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, Kumar ve arkadaşları (2012), gelişmekte olan ülke kökenli işletme gruplarını ele aldıkları çalışmalarında, sahip oldukları yüksek ilişkisiz çeşitlenme düzeylerinin işletme gruplarının uluslararası çeşitlenmesini olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymuşlardır. Araştırmacılar, yerel pazarlardaki yüksek düzeyde ürün çeşitlendirmenin firmaların uluslararası genişlemelerini sınırladığını vurgulamışlardır (Kumar vd., 2012: 188). Buna göre yerel pazarlarda yüksek düzeyde çeşitlenmenin olumlu yönlerini deneyimleyen işletme grupları, uluslararası genişlemede aynı olumlu etkiyi göremeyebilmektedirler (Kumar vd., 2012: 189).



**Şekil 1.** Yerel Pazarlardaki Ürün Çeşitlendirme Düzeyinin Uluslararasılaşma Derecesi Üzerindeki Etkisini Ortaya Koyan Araştırma Modeli

Yerel pazarlardaki çeşitlenmeden aldıkları gücü uluslararası pazarlara transfer edememektedirler. Farklı endüstrilerde faaliyette bulunmak, işletme yönetimlerinin rasyonel ve etkin olmayan kararlar vermesine neden olabilmektedir. Yüksek ürün çeşitlendirme, içsel yönetim maliyetleri ve bürokrasiyi arttırabilmekte, etkin olmayan içsel kaynak yönetimine neden olabilmekte, riski ve belirsizliği arttırabilmektedir. Yüksek düzeyde çeşitlenen firmalar denizaşırı yatırımlarla mevcut risklerini arttırmak istemeyebilmektedirler.

Ürün çeşitlendirmenin bu olumsuz yönlerinin yanı sıra uluslararasılaşmada sunduğu avantajlar da bulunmaktadır. Çeşitlenme bu yönüyle uluslararasılaşma için bir fırsat sağlayabilmektedir (Kumar, 2009: 100). Kaynak bağımlılığı kuramına göre, hem bina ya da ekipman gibi maddi kaynaklar hem de teknik altyapı, pazarlama bilgisi, örtük (tacit) bilgi, know-how gibi maddi olmayan kaynaklardan elde edilen ölçek ekonomisi avantajları, firmalara uluslararasılaşma için etkin bir alternatif sunmaktadır (Morck ve Yeung, 1991). Etkili ürün çeşitlendirme firmaya yeni yetenekler ve uygulamalar kazandırmaktadır (Barkema ve Vermeulen, 1997; Markides ve Williamson, 1994). Gelişmekte olan ülke kökenli firmalar kendilerine özgü avantajlara sahip olmadıkları için, deniz aşırı pazarlardaki stratejik kaynakları elde etme motivasyonu ile uluslararasılaşmaktadırlar (Luo ve Tung, 2007). Dolayısıyla, bu firmalar uluslararası çeşitlenme ile söz konusu pazarlardaki kazanımları arttırmayı tercih edebilmektedirler. Uluslararasılaşma, firmaların yüz yüze kaldığı bir risktir (Majocchi ve Strange, 2012: 881). Çeşitlenmiş firmalar, odaklı firmalar ile kıyaslandığında, uluslararasılaşmada çeşitlenme gibi daha riskli stratejileri tercih etmektedirler (Eismann, 2002). Yukarıdaki açıklamalar ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilebilmektedir.

*Hipotez 1: Firmanın yerel pazarlardaki ürün çeşitlendirme düzeyi uluslararası çeşitlenme düzeyini olumlu yönde etkilemektedir.*

## 1.2. Ürün Çeşitlendirme ile Uluslararasılaşma Derecesi Arasındaki İlişkide Yönetim Kurulu Kompozisyonunun Düzenleyici Etkisi

Yönetim kurulu karakteristikleri, uluslararası çeşitlenme kararları üzerinde etkiye sahiptir (İlhan-Nas ve Çarkçı, 2015; Okan vd. 2014; Okan vd., 2013; Tihanyi vd., 2000, 2003; Sanders ve Carpenters, 1998). Yönetim kurulları giriş stratejileri, giriş şekilleri, uluslararası çeşitlenme gibi uluslararasılaşma stratejilerindeki stratejik kararları alan mercidir.

Aile sahipliğinin yoğun olduğu, zayıf kurumsal yönetim mekanizmaların hüküm sürdüğü, azınlık hisseye sahip kişilerin haklarının yeterince korunmadığı ve hukuki düzenlemelerin yetersiz olduğu Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde (Ararat, 2011; Demirağ ve Serter, 2003; Yurtoğlu, 2003) yönetim kurulları, içsel kontrol mekanizması olarak çalışmaktadır (Yurtoğlu, 2000). Türk firmaları için, kurumsal eksikliklerin ve dışsal mekanizmaların yetersizliğinin üstesinden gelebilmek adına yönetim kurulları daha fazla stratejik öneme sahip olmaktadır. Yönetim kurulları, Türk firmaların uluslararasılaşma performansı (Selekler-Gökşen ve Yıldırım-Öktem, 2009), uluslararasılaşma derecesi (Okan vd., 2014; 2013) ve risk alma davranışları (İlhan-Nas ve Çarkçı, 2015) üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkiye sahip olmaktadır. Türk firmaları için kritik öneme sahip olan yönetim kurullarının, ürün çeşitlendirme ile uluslararasılaşma derecesi arasındaki, stratejik öneme sahip ilişkinin yönü ve gücü üzerinde düzenleyici etkisinin olması beklenmektedir.

*Hipotez 2: Yönetim kurulu yapısı, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişkide düzenleyici bir etkiye sahiptir.*

Hem kaynak bağımlılığı yaklaşımı hem de vekâlet kuramı bakış açısına göre yönetim kurullarının büyüklüğü arzu edilir bir durumu nitelemektedir. Kaynak Bağımlılığı Yaklaşımına göre, yönetim kurullarının büyük olması farklı deneyimlere, çeşitli uzmanlık alanlarına, sosyal sermayeye, kaynaklara sahip üyelerin bir araya gelerek yönetim kurullarını zenginleştirmesine neden olmaktadır (Pfeffer, 1973). Koordinasyon sıkıntısına neden olsa (Goodstein vd., 1994: 242) ve karar alma hızını yavaşlatsa (Lipton ve Lorsch, 1992) da büyük yönetim kurulları, çevresel belirsizliğin ve çalkantının üstesinden gelmek için yeni kaynaklar ve yetenekler sunmaktadır (Peng, 2004; Filatotchev vd., 2001; Lien vd., 2005). Vekâlet kuramına göre de, yönetim kurullarının büyük olması, özellikle Türkiye gibi ailelerin ana hissedar olduğu ve baskın aile yönetiminin söz konusu olduğu şirketlerde aile hakimiyetini azaltan ve CEO'dan bağımsızlığı arttıran (Mak ve Roush, 2000) bir mekanizma olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, büyük yönetim kurullarında büyük hissedarların kişisel çıkarlarını gözetmekten ziyade azınlıkların hakkı dikkate alınarak riskli stratejiler tercih etmede daha istekli olacaktır. Büyük yönetim kurulları, uluslararası düzeyde farklı pazarlarda bulunma hususunda daha avantajlı olacak, tüm hissedarların çıkarlarını gözeterek daha cesur kararlar alacaktır. Bu nedenle yönetim kurulu büyüdükçe, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişkiyi olumlu yönde güçlendirmesi beklenmektedir.

*Hipotez 2a: Yönetim kurulu büyüklüğü arttığında, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki olumlu ilişki güçlenecektir.*

Anderson ve Reeb (2004: 216) iç üye kavramının şirkette yönetici olarak çalışanlardan, şirketin emeklilerinden ve çalışanların ailelerinden oluştuğunu ifade etmektedirler. Üsdiken ve Öktem (2008: 47-48) iç üye ile fiilen kastedilenin firmada üst düzey yöneticilik görevi yapan icracıların aynı zamanda yönetim kurullunda yer alması olduğunu belirtmektedirler. Vekâlet Teorisi iç üyeye olumlu bakmazken temsil teorisi söz konusu üyeleri olumlu yönden değerlendirmektedir. Vekâlet teorisi, iç üyenin yönetim kurulunun bağımsızlığını ve yansızlığını olumsuz etkileyeceğini, iç üyenin şirket ve paydaşlardan ziyade kendi çıkarlarını göz önüne alacağını savunmaktadır. Buna karşın temsil teorisi, iç üyenin kendi uzmanlık bilgisinin yanı sıra firma hakkında çok daha fazla bilgiye sahip olduğunu ve sahip olduğu bu güçle firmaya katkı sağlayacağını ileri sürmektedir (Selekler-Gökşen ve Karataş, 2008; Kaymak ve Bektaş, 2008; İlhan-Nas vd., 2018). Üsdiken ve Yıldırım-Öktem (2010) Türkiye bağlamında gerçekleştirdikleri çalışmalarında iç üye ile firmaların uluslararasılaşmaları arasında anlamlı bir ilişki elde edememişlerdir. Diğer yandan, İlhan-Nas vd. (2018) çalışmalarında iç üyenin sahiplik oranları düzeyinde firmaların uluslararasılaşma stratejilerini olumlu yönde etkilediği yönünde bulgular sunmuşlardır. İlhan-Nas ve Çarkçı (2015) Türkiye bağlamında temsil kuramının

açıklayıcılık gücünün vekâlet kuramına göre daha fazla olduğunu belirtmektedirler. Bu çalışmada da iç üyenin sahip olduğu bilgi ve deneyimin kurulun çeşitliliğini arttıracığı, ürün çeşitlendirme ile risk içeren uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkiyi daha da güçlendireceği düşünülmektedir.

*Hipotez 2b: İç üye oranı yüksek olduğunda, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki olumlu ilişki güçlenecektir.*

Vekâlet kuramı çerçevesinde asil-vekil çatışmasından hareketle, yönetim kurulunda bağımsız üyeler, kurulun bağımsızlığının ve tarafsızlığının garantisi olarak görülmektedir (Majocchi ve Strange, 2012: 885). İlgili alanda yapılan çalışmalar da genel olarak bağımsız üyenin olumlu yönlerini vurgular niteliktedir (Majocchi ve Strange, 2012; Ellstrand vd., 2002; Tihanyi vd., 2003). Lu vd. (2009) ve Lien vd. (2005) çalışmalarında bağımsız üye sayısının uluslararasılaşmayı olumlu etkilediğini gösteren bulgular ortaya koymuşlardır. İlhan-Nas ve Çarkçı (2015) da Türkiye bağlamında gerçekleştirdikleri çalışmalarında bağımsız üye oranının uluslararasılaşma üzerinde olumlu etkiler yarattığını ifade etmektedirler. Bağımsız üye CEO veya diğer yöneticilere ya da aile üyelerine kıyasla daha riskli kararları tercih edebilmektedirler (Tihanyi vd., 2003; Musteen vd., 2009; Rhoades ve Rechner, 2001: 314; Lien vd., 2005: 746). Uluslararası çeşitlenmenin getirdiği yüksek risk ve bilgi asimetrisi yönetici ve sahip arasındaki çatışmanın artmasına neden olabilir. Oysa bağımsız yöneticilerin çoğunluk hissedarın ve yöneticilerin çıkarlarını gözetmekten ziyade azınlık hissedarların çıkarlarını gözetmeleri ve şirket kârlılığına odaklanmaları beklenmektedir. Bunun yanı sıra bağımsız üyelerin sahip oldukları yetkinlik, sosyal sermaye kaynakları ve deneyimleri ürün çeşitlendirme ve uluslararasılaşma derecesi gibi stratejik kararlarda farklı bakış açıları ve kaynaklar sunarak daha doğru kararlar vermelerine katkıda bulunmakta, riski yönetmelerine yardımcı olmaktadır. Bağımsız üyeler, stratejik kararları almanın yanı sıra uygulamada da olumlu etkiler yaratmaktadırlar (Calabró ve Mussolini, 2013). Dolayısıyla yönetim kurulundaki bağımsız üye oranının ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararasılaşma düzeyi arasındaki etkiyi daha da güçlendirmesi beklenmektedir.

*Hipotez 2c: Bağımsız üye oranı yüksek olduğunda, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki olumlu ilişki güçlenecektir.*

Türkiye gibi aile baskın yönetimlerin yaygın olduğu gelişmekte olan ülkelerde kurucu aile baskınlığı ve çıkarları oldukça yoğun gözlemlenmektedir. Kurucu aile üyeleri tarafından yönetilen firmaların daha yüksek performans sergilediğini ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır (Selekler-Gökşen ve Karataş, 2008; Tan vd., 2001). Bununla birlikte yönetim kurulunda kurucu aile üyelerinin riske daha temkinli yaklaştıkları görülmektedir. Aile işletmelerinde, firma ailenin bir uzantısı ve ailenin adını nesilden nesile aktaracak bir miras gözüyle görülmektedir. Firmanın dolayısıyla ailenin geleceğini tehlikeye atmamak adına oldukça temkinli hareket edilmekte, en az riskli kararlar alınmaya çalışılmaktadır. Azınlıkların hakları gözetilmekten ziyade ailenin çıkarları dikkate alınmaktadır. Bu sebeple, aileden üyeler riskten kaçınma davranışı sergileyebilmekte bu durum da riskli bir tercih olan uluslararası çeşitlenme üzerinde olumsuz etki yaratabilmektedir. Yerel bağlamda ürün çeşitlendirme ile çok farklı endüstrilerde faaliyette bulunularak Türkiye piyasalarındaki riski yaymaya ve firmanın geleceğini garanti altına almaya çalışılmaktadır (Buğra, 2004; Öniş, 1995, 2002). Ancak aile üyeleri uluslararası çeşitlenme noktasında daha fazla riske girerek iç piyasalardaki ürün çeşitlendirme avantajını dış piyasalarda risk olarak görebileceklerdir. Dolayısıyla yönetim kurulunda aile üye sayısının fazla olmasının ürün çeşitlendirme ve uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkiyi olumsuz yönde etkilemesi beklenmektedir.

*Hipotez 2d: Aile üye oranı yüksek olduğunda, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişki daha zayıf olacaktır.*

### **1.3. Ürün Çeşitlendirme ile Uluslararasılaşma Derecesi Arasındaki İlişkide Sahiplik Yoğunlaşmasının Düzenleyici Etkisi**

Firmaların sahiplik yapısı, firmaların uluslararasılaşma stratejilerinin önemli belirleyicilerinden birisidir (Filatotchev vd., 2007; Musteen vd., 2009; Hobdari vd., 2011). Sahiplik yapısı firmaların uluslararasılaşma gibi kurumsal stratejilerini ve riskten kaçınma davranışlarını etkilemektedir (Filatotchev vd., 2005; Hoskisson vd., 2002). Vekâlet Teorisine göre, firmalardaki vekâlet sorunu asil – vekil arasında ortaya çıkmakta-

dır. Ancak Türkiye gibi sahiplik yoğunlaşmasının baskın olduğu örgütlerde asil-asil tartışması ön plana çıkmaktadır (Young vd., 2008; Peng vd., 2008). Azınlık hissedar ile çoğunluk hissedar arasında çıkar çatışmaları daha önemli olmaktadır (Peng vd., 2008). Türkiye’de genel olarak kurucu aile işletmenin çoğunluk hissedarı olmaktadır ve bu da azınlık hissedarın çıkarlarının gözetilmemesi riskini yaratmaktadır. Çoğunluk hissedarlar, ailenin adını taşıyan ve miras gözüyle baktığı firmanın yaşamını devam ettirebilmek için riske karşı daha temkinli yaklaşmaktadırlar. Laamanen ve arkadaşları (2012) çalışmalarında da sahiplik yoğunlaşmasının olduğu firmaların yabancı yatırımlarında daha risksiz stratejileri tercih ettiklerini ifade etmektedirler. Vekâlet teorisine göre, azınlık hissedar riski yaymak ve daha fazla kâr elde etmek güdüsüyle uluslararasılaşma sürecinde riske olumlu yaklaşmakta ve uluslararası düzeyde farklı portföyleri elinde bulundurmaya istemektir. Bununla birlikte, pazar mekanizmalarının iyi çalışmadığı ve güçlü kurumsal yapının söz konusu olmadığı Türkiye’de azınlık hissedarın çıkarlarının korunmasında ciddi sorunlar bulunmaktadır. Her ne kadar firmalarda sahiplik azınlık hissedarla paylaşıyor gibi görünse de firmayı çoğunluk hissedarlar yönetmektedir. Çoğunluk hissedar da ürün çeşitlendirmesine sıcak bakarken uluslararası çeşitlenmeyi riskli olarak algılayarak genelde yüksek riskli ve kontrol gücünü zayıflatan zor olan giriş stratejisinden kaçınmaktadır (Liu vd., 2011; Lu vd., 2009; Garcia-Marco ve Robles-Fermamdez, 2008). Dolayısıyla, sahiplik yoğunlaşmasının fazla olduğu firmalarda ürün çeşitlendirme ile uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkinin olumsuz yönde olması beklenmektedir.

*Hipotez 3: Sahiplik yoğunlaşması yüksek olduğunda, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişki daha zayıf olacaktır.*

## 2. METODOLOJİ

### 2.1. Çalışmanın Örneklem Süreci

Örgüt düzeyinde yürütülen araştırmanın evreni, Borsa İstanbul’da koteli işletmelerden oluşturulmuştur. Kamuyu Aydınlatma Platformundan (KAP) alınan bilgiye göre 2016 yılı itibari ile evreni oluşturan işletmelerin sayısı 560 olarak belirlenmiştir. (<http://www.kap.gov.tr/sirketler/islem-goren-sirketler/tum-sirketler.aspx>). Evrenden örneklem seçiminde çalışmanın amacı ve kısıtları çerçevesinde kasıtlı örneklem yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın bağımlı değişkenini oluşturan uluslararası çeşitlenme düzeyinin hesaplanabilmesi için örneklem dâhil edilecek işletmelerin en az bir adet azınlık paya dayalı ortak girişim veya daha yüksek sahiplik payına sahip olduğu doğrudan yabancı yatırımının bulunması gerekmektedir. Bu noktada portföy yatırımı olarak adlandırılan yani %10’dan daha az sahiplik payını ifade eden (İlhan-Nas, 2012; Kaynak ve diğerleri, 2007; Larimo, 2003; Tatoğlu ve Glaister, 1998; Ramu, 1997) yatırımlar dışında en az bir adet doğrudan yabancı yatırımı bulunan işletmeler örneklem dahil edilmiştir. Örneklem seçilirken ayrıca, farklı finansal raporlama standartlarına sahip olmaları nedeniyle bankalar ve finansal kuruluşlar örneklem dışında bırakılmıştır. Bu kriterler çerçevesinde toplam 325 adet işletme örneklem dâhil edilebilmiştir.

### 2.2. Veri Seti

**Bağımlı Değişken:** Çalışmanın bağımlı değişkenini işletmelerin uluslararası çeşitlenme düzeyi olmaktadır. Uluslararasılaşma derecesi çeşitli araştırmacılar tarafından, yurt dışı satışların net satışlara oranını ifade eden ihracat performansı (*örneğin*, Leonidou ve Katsikeas, 1996; Majocchi ve Zucchella, 2003) veya yurtdışı satışların toplam satışlara oranı üzerinden (*örneğin*, Contractor ve diğerleri, 2003) ölçülmektedir. Bununla birlikte, bu çalışmada yaygın olarak kullanılan (*örneğin*, Delios ve Beamish, 1999; David vd., 2010) uluslararası çeşitlenme düzeyi ele alınmış olup söz konusu değer aşağıda yer alan formülasyonla hesaplanmıştır:

$$\text{Uluslararası Çeşitlenme Düzeyi} = [(\text{Bağlı kuruluş (i) / bağlı kuruluş (max)}) + (\text{Ülke (i) / Ülke (max)})] / 2$$

Formülde; Bağlı kuruluş (i): işletmenin bağlı kuruluş sayısını, Bağlı kuruluş (Max)= örneklemdeki işletmeler içerisindeki en yüksek bağlı kuruluş sayısını, Ülke (i)= işletmenin yatırım yaptığı ülke sayısını, Ülke (Max)= örneklemdeki işletmeler içerisindeki en yüksek yatırım yapılan ülke sayısını ifade etmektedir. Ulus-

lararası çeşitlenme düzeyi 0 (en düşük) ile 1 (en yüksek) arasında değişen değerler almaktadır (Okan vd., 2014).

***Bağımsız Değişken:*** Çalışmanın bağımsız değişkeni firmaların ürün çeşitlendirme düzeyi olarak belirlenmiştir. Ürün çeşitlendirme düzeyini hesaplamak için Palepu (1985) tarafından önerilen entropi ölçütü kullanılmıştır. Palepu (1985) tarafından önerilen ürün çeşitlendirme düzeyi, ilişkili çeşitlenme, ilişkisiz çeşitlenme ve bu ikisinin bileşiminden oluşan toplam çeşitlenme düzeyi üzerinden ele alınmaktadır. Çalışmada kullanılan toplam çeşitlenme düzeyinin hesaplanması için ise aşağıda yer alan formülasyon kullanılmıştır (Palepu, 1985:252-253):

$$DT = \sum_{i=1}^N P_i \ln \left( \frac{1}{P_i} \right)$$

Bu denklem içerisinde, DT, toplam çeşitlenme düzeyini, Pi ise i.sektör satışlarının toplam satışlar içerisindeki payını ifade etmektedir.

***Düzenleyici (Moderatör) Değişkenler:*** Çalışmanın düzenleyici değişkenini oluşturan kurumsal yönetim değişkenleri, sahiplik yapısı ve yönetim kurulları boyutlarında ele alınmıştır. Sahiplik yapısı, en büyük hissedarın payı, en büyük ikinci hissedarın payı ve en büyük üçüncü hissedarın payı değişkenleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bununla birlikte yönetim kurulu yapısını temsil etmek üzere; yönetim kurulu büyüklüğü (kuruldaki toplam üye sayısı), içeriden üye oranı (içeriden üye sayısının toplam üye sayısına oranı), bağımsız üye oranı (bağımsız üye sayısının toplam üye sayısına oranı) ve aile üye oranı<sup>2</sup> (aynı aileye mensup üye sayısının toplam üye sayısına oranı) değişkenleri kullanılmıştır.

***Kontrol Değişkenleri:*** Çalışmada kullanılan kontrol değişkenleri sektör (imalat:1 – diğer:0), işletme büyüklüğü (toplam aktif) ve finansal performans (ROA, ROE, ROS, TOBIN Q) değişkenlerinden oluşmuştur.

Çalışma kapsamında ele alınan değişkenlerin tamamı, KAP'da yer alan şirket bilgi sayfalarından, şirketlerin faaliyet raporlarından, kurumsal yönetim uyum raporlarından ve bağımsız denetimden geçmiş finansal raporlarından elde edilmiştir. Değişkenlerin ölçülmesinde söz konusu yıllık raporlara ulaşılabilecek en son veri yıl olan 2016 yılı referans alınmıştır.

### 2.3. Verilerin Analizi

Geliştirilen araştırma modelinin testi için çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Oluşturulan regresyon modelinde firmaların uluslararası çeşitlenme düzeyleri bağımlı değişken olarak ele alınarak, bağımsız değişken olarak kullanılan ürün çeşitlendirmenin ve kontrol değişkenlerinin bağımlı değişken üzerindeki etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kurumsal yönetim mekanizmalarının düzenleyici etkisinin test edilmesi için ise düzenleyici etkiyi değerlendirebilmek için de en yaygın yöntem olan Baron ve Kenny (1986) tarafından önerilen aşamalı analiz prosedürü (Preacher ve Hayes, 2004:718; MacKinnon vd., 2000:175) uygulanmıştır. Moderator analizinin varsayımları gereği, kurumsal yönetim değişkenlerinin yüksek ve düşük düzeyleri için, ürün çeşitlendirme ve uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkinin nasıl bir yapıda şekilleneceğinin ortaya konulması için, Hayes ve Matthes (2009) tarafından geliştirilen SPSS makrosu kullanılmıştır. Elde edilen çıktılar, uluslararası çeşitlenme düzeyi ile ürün çeşitlendirme düzeyi arasındaki ilişkiye dair beta katsayılarının kurumsal yönetim mekanizmalarının düşük ve yüksek düzeyleri için değerlerinin yanı sıra söz konusu ilişkilerin grafiksel görüntüsünün de elde edilmesine olanak tanımaktadır.

### 2.4. Bulgular

Çalışmanın açıklayıcı istatistikleri Tablo 1'de sunulmaktadır.

<sup>2</sup> Söz konusu değişken değerlendirilirken sadece soyadı üzerinden gidilmemiş, yazılı ve görsel basından faydalanılmıştır. Bu alanda nitelikli dergilerde yayınları bulunan araştırmacılar ile ikili bağımsız kodlanmış, sonra birbirleri ile karşılaştırılmış ve konsensüs sağlanmıştır.

Tablo 1. Çalışmanın Açıklayıcı İstatistikleri ve Korelasyon Analizi Sonuçları

		Standart sapma	Min	Max	1	2	3	4	5	6
1- Uluslararası Çeşitlendirme	.0330	.09921	.00	.79	1.00					
2- Ürün Çeşitlendirme	.2343	.34639	.00	1.76	0.32*	1.00				
3- Sektör (İmalat)	.5200	.50037	.00	1.00	0.00	-0.12*	1.00			
4- İşletme Büyüklüğü	2260.	13630.	1.221	230	0.11*	0.16*	-0.09	1.00		
5- ROA	.0142	.33534	-5.52	.84	0.01	0.06	0.11	0.01	1.00	
6- ROE	.0365	1.0514	-14.35	10.31	0.00	0.09	-0.04	0.01	0.11*	1.00
7- ROS	-.60	11.293	-202.4	14.98	0.02	0.04	-0.05	0.01	0.05	0.76*
8- TOBINQ	1.568	1.5917	.25	15.90	-0.07	-0.13*	0.02	-0.04	-0.47*	0.01
9- Yönetim Kurulu Büyüklüğü	6.777	2.2499	3.00	15.00	0.27*	0.12*	0.03	0.19*	0.12*	0.03
10- Yönetim Kurulu İç Üye Oranı	.1826	.19037	.00	0.78	-0.06	-0.02	0.02	-0.05	-0.05	-0.01
11- Yön. Kur. Bağımsız Üye Oranı	.2825	.12966	.00	.55	0.03	0.02	-0.01	0.04	0.11*	-0.01
12- Yönetim Kurulu Aile Üye Oranı	.2285	.25366	.00	1.00	-0.05	-0.03	-0.05	0.05	-0.10	0.04
13- En Büyük 1. Hissedar	47.25	24.95	3.59	100.0	0.07	0.00	0.06	-0.06	0.11	0.08
14- En Büyük 2. Hissedar	11.46	11.77	.00	53.70	0.00	-0.04	-0.05	-0.02	0.05	0.02
15- En Büyük 3. Hissedar	3.88	5.845	.00	26.66	0.04	-0.03	0.04	0.02	0.03	0.04
(Tablonun devamı)										
	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1- Uluslararası Çeşitlendirme										
2- Ürün Çeşitlendirme										
3- Sektör (İmalat)										
4- İşletme Büyüklüğü										
5- ROA										
6- ROE										
7- ROS	1.00									
8- TOBINQ	0.01	1.00								
9- Yönetim Kurulu Büyüklüğü	0.05	-0.08	1.00							
10- Yönetim Kurulu İç Üye Oranı	-0.01	-0.06	-0.17*	1.00						
11- Yön. Kur. Bağımsız Üye Oranı	-0.05	-0.04	-0.01	0.02	1.00					
12- Yönetim Kurulu Aile Üye Oranı	0.00	-0.07	-0.30*	0.15*	-0.12*	1.00				
13- En Büyük 1. Hissedar	0.10	0.08	-0.02	-0.10	0.03	-0.11*	1.00			
14- En Büyük 2. Hissedar	0.06	-0.02	0.09	-0.01	-0.04	0.11	-0.21*	1.00		
15- En Büyük 3. Hissedar	0.04	-0.03	0.02	0.10	-0.10	0.25*	-0.33*	0.34*	1.00	

Ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkide kurumsal yönetim mekanizmalarının (yönetim kurulu kompozisyonu ve sahiplik yoğunlaşması düzeylerinde) düzenleyici etkisine dair analiz bulguları, Tablo 2’de sunulmaktadır. Test edilen regresyon modelleri bütünsel olarak değerlendirildiğinde Model 1 haricindeki tüm modellerin anlamlı olduğu ve % 0.77 ile % 0.14 arasında değişen açıklayıcılık güçlerine sahip oldukları görülmektedir. Modellerde ortaya çıkabilecek çoklu doğrusal bağlantı probleminin tespit edilmesi için ayrıca Varyans Şişirme Faktörleri (VIF) değerlendirilmiştir. Hesaplanan değerler (VIF<10) çoklu doğrusal bağlantı probleminin ortaya çıkmadığına kanıt sağlamaktadır.

Tabloda yer alan Model 1 sadece kontrol değişkenlerini içermektedir. Kontrol değişkenlerine ait katsayılar yorumlandığında, sektör, işletme büyüklüğü ve finansal performans düzeylerinde ele alınan kontrol değişkenlerinin uluslararası çeşitlenme üzerinde anlamlı ( $p > .10$ ) etkilere sahip olmadıkları görülmektedir. Bununla birlikte bağımsız değişken olarak ele alınan ürün çeşitlendirme düzeyi için tüm modellerde (Model 2- Model 10) anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler elde edilmiştir ( $p < .01$ ).

Yönetim kurulu düzeyindeki moderator değişkenlerin etkilerini ele alan modeller (Model 2 – Model 6) incelendiğinde, yönetim kurulu büyüklüğü ile uluslararası çeşitlenme arasında pozitif yönlü (Model 3:  $\beta = .243$ ;  $p < .01$ ) ve bağımsız üye oranı ile uluslararası çeşitlenme arasında pozitif yönlü (Model 5:  $\beta = .158$ ;  $p < .01$ ) anlamlı ilişkiler dikkat çekmektedir. Bununla birlikte içeriden üye oranı (Model 4:  $\beta = .028$ ;  $p > .10$ ) ve aile üye oranı (Model 5:  $\beta = .243$ ;  $p > .10$ ) değişkenleri için anlamlı ilişkiler elde edilememiştir.

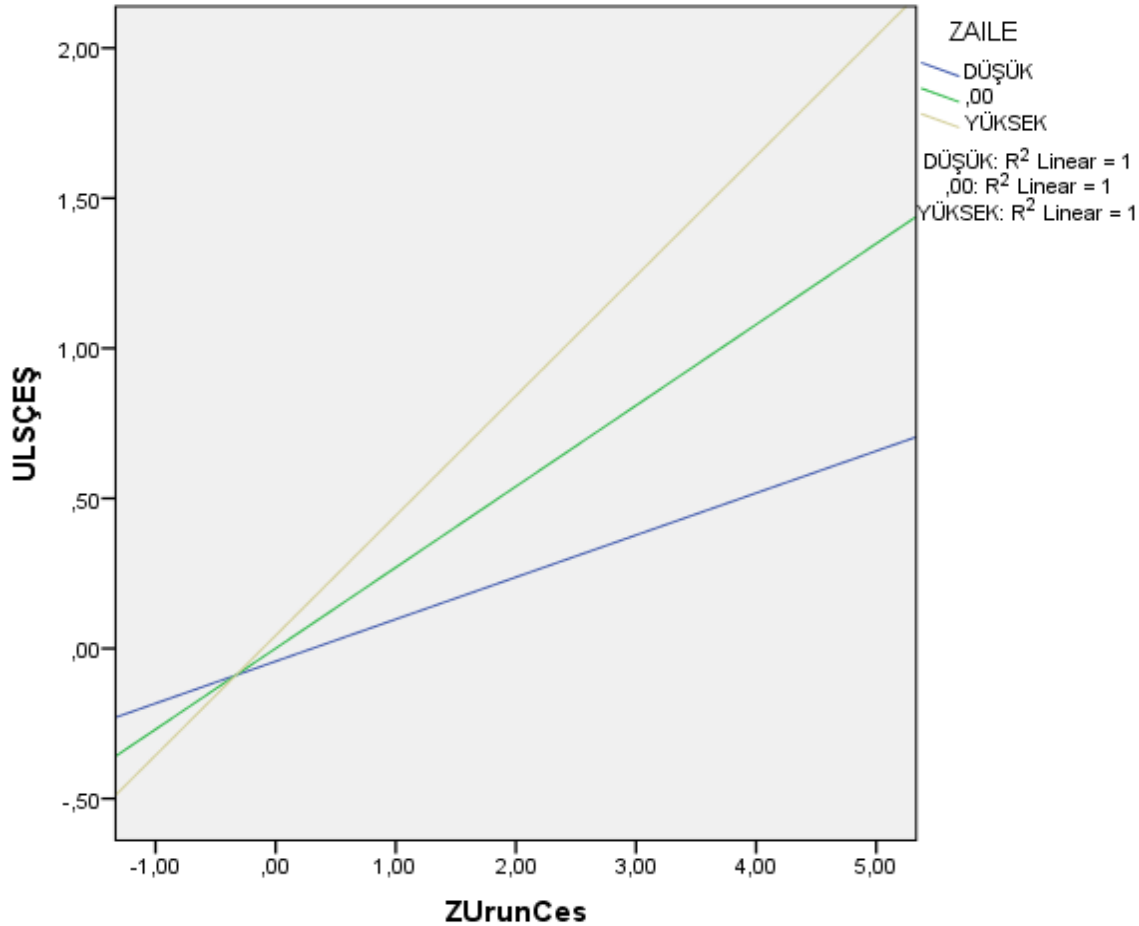
Yönetim kurulu düzeyindeki kurumsal yönetim değişkenleri ile ürün çeşitlendirme arasındaki etkileşimin dâhil edildiği modeller (Model 7 – Model 10) incelendiğinde üretilen etkileşim değişkeninin sadece aile üye oranı ile ürün çeşitlendirme için anlamlı olduğu (Model 10:  $\beta = .115$ ;  $p < .05$ ), diğer etkileşim değişkenleri için ise anlamlı ilişkiler elde edilemediği ( $p > .10$ ) görülmektedir.

**Tablo 2.** Ürün Çeşitlendirme Düzeyi ile Uluslararası Çeşitlenme Arasındaki İlişkide *Yönetim Kurulu* Düzeyindeki Kurumsal Yönetişim Mekanizmalarının Düzenleyici Etkisi

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10
<b><i>Kontrol Değişkenleri</i></b>										
Sektör (İmalat)	-.052	-.041	-.065	-.040	-.044	-.041	-.061	-.040	-.046	-.044
İşletme Büyüklüğü	-.020	-.049	-.060	-.049	-.057	-.052	-.066	-.049	-.063	-.089
ROA	.017	.002	-.025	.004	-.012	.006	-.018	.005	-.008	-.002
ROE	-.027	-.029	-.034	-.030	-.046	-.029	-.033	-.030	-.043	-.025
ROS	.026	.019	-.011	.017	.006	.018	-.006	.017	.008	.019
TOBIN Q	-.047	-.014	-.008	-.013	-.014	-.014	-.008	-.012	-.010	-.015
<b><i>Bağımsız Değişken</i></b>										
ÜRÜNÇEŞ		.267**	.239**	.266**	.262**	.268**	.223**	.267**	.254**	.270**
<b><i>Moderator Değişik.</i></b>										
YKTOPLAM			.243**				.234**			
YKİÇERİDEN				.028				.027		
YKBAĞIMSIZ					.158**				.159**	
YKAİLE						.024				.043
<b><i>Etkileşim Etkisi</i></b>										
ÜRÜNÇEŞ*YKTOP							.089			
ÜRÜNÇEŞ*YKİÇE								-.021		
ÜRÜNÇEŞ*YKB.SIZ									.058	
ÜRÜNÇEŞ*YKAİLE										.115*
F	.400	3.752**	5.974**	3.308**	4.421**	3.299**	5.639**	2.950**	4.059	3.406**
R <sup>2</sup>	.007	.077	.132	.077	.101	.077	.140	.078	.104	.089
VIF (Min – Max)	1.001-1.072	1.01-1.07	1.01-1.08	1.01-1.07	1.01-1.08	1.01-1.07	1.02-1.07	1.01-1.08	1.01-1.08	1.01-1.14



Grafik 1, aile üye oranının moderatör etkisine (Model 10) dair ilişkiyi görsel olarak ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçlara göre ürün çeşitlendirme ile uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkiye ait grafikler, aile üye oranının yüksek ( $b=.399$ ;  $t=4.66$ ;  $p<.01$ ) ve orta ( $b=.269$ ;  $t=4.92$ ;  $p<.01$ ) düzeyleri için anlamlı ve pozitif yönlü iken, aile üye oranının düşük olması durumunda anlamlı değildir ( $b=.140$ ;  $t=1.66$ ;  $p<.10$ ). Buna göre, ürün çeşitlendirme ile uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkinin, yönetim kurulundaki aile üye oranının yüksek ve orta düzeyde olması durumunda daha güçlü ve pozitif yönlü olduğu söylenebilmektedir. Aile oranının düşük olması durumunda ise yönetim kurulunda aileden olan üyelerin ürün çeşitlendirme ve uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişki üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.



**Grafik 1.** Ürün Çeşitlendirme Düzeyi ile Uluslararası Çeşitlenme Arasındaki İlişkide *Aile Üye Oranının* Düzenleyici Etkisi

Ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkide sahiplik yapısı düzeyindeki kurumsal yönetim mekanizmalarının düzenleyici etkisine dair analiz bulguları, Tablo 3'de sunulmaktadır. Test edilen regresyon modelleri bütünsel olarak değerlendirildiğinde sadece kontrol değişkenlerinin yer aldığı Model 1 haricindeki tüm modellerin anlamlı olduğu ve % 0.77 ila % 0.93 arasında değişen açıklayıcılık güçlerine sahip oldukları görülmektedir. Hesaplanan VIF değerleri ( $VIF < 10$ ) çoklu doğrusal bağlantı probleminin ortaya çıkmadığına kanıt sağlamaktadır.

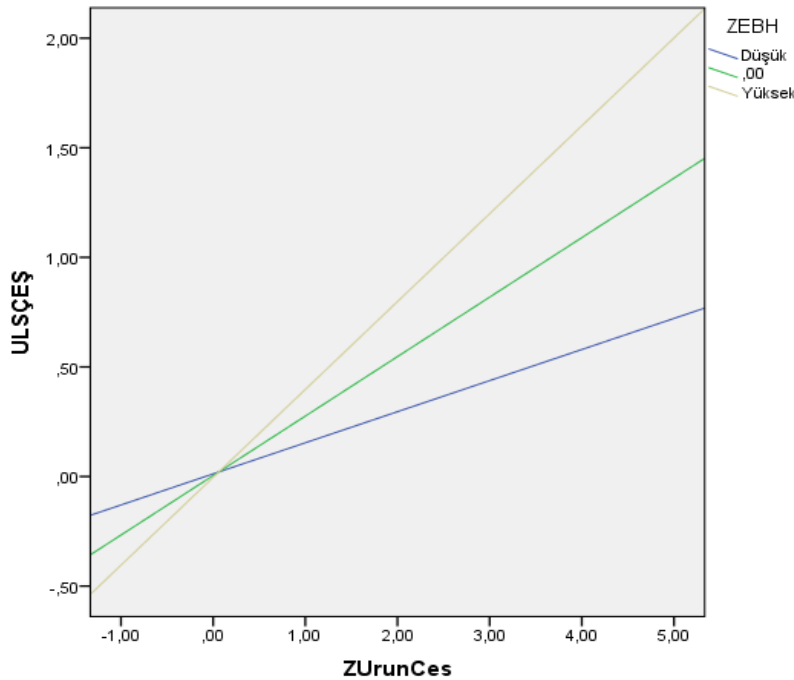
Bağımsız değişken olarak ele alınan ürün çeşitlendirme düzeyi için tüm modellerde (Model 2- Model 8) anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler elde edilmiştir ( $p < .01$ ). Bununla birlikte sahiplik yapısı düzeyindeki moderatör değişkenlerin etkilerini ele alan modeller (Model 3 – Model 5) incelendiğinde, sahiplik yapısı değişkenleri ile uluslararası çeşitlenme arasında anlamlı ilişkiler elde edilemediği ( $p > .10$ ) görülmektedir.

Sahiplik yapısı düzeyindeki kurumsal yönetim değişkenleri ile ürün çeşitlendirme arasındaki etkileşimin dâhil edildiği modeller (Model 6 – Model 8) incelendiğinde ise üretilen etkileşim değişkeninin sadece en büyük hissedarın payı ile ürün çeşitlendirme için anlamlı olduğu (Model 6:  $\beta = .129$ ;  $p < .05$ ), diğer etkileşim değişkenleri için ise anlamlı ilişkiler elde edilemediği ( $p > .10$ ) görülmektedir.

**Tablo 3.** Ürün çeşitlendirme Düzeyi ile Uluslararası Çeşitlenme Arasındaki İlişkide *Sahiplik Yapısı* Düzeyindeki Kurumsal Yönetişim Mekanizmalarının Düzenleyici Etkisi

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8
<b><i>Kontrol Değişkenleri</i></b>								
Sektör (İmalat)	-.052	-.041	-.041	-.042	-.041	-.039	-.044	-.039
İşletme Büyüklüğü	-.020	-.049	-.050	-.049	-.050	-.037	-.050	-.046
ROA	.017	.002	.002	.002	.002	.010	.002	.003
ROE	-.027	-.029	-.029	-.028	-.031	-.029	-.025	-.029
ROS	.026	.019	.020	.019	.023	.027	.016	.023
TOBIN Q	-.047	-.014	-.016	-.016	-.016	-.026	-.013	-.014
<b><i>Bağımsız Değişken</i></b>								
ÜRÜNÇEŞ		.267**	.267**	.267**	.268**	.271**	.256**	.264**
<b><i>Moderator Değişken</i></b>								
EB1H			-.005			-.008		
EB2H				.005			-.005	
EB3H					.021			.015
<b><i>Etkileşim Etkisi</i></b>								
ÜRÜNÇEŞ* EBH						.129*		
ÜRÜNÇEŞ* EB2H							-.081	
ÜRÜNÇEŞ* EB3H								-.037
F	.400	3.752**	3.238**	3.239**	3.323**	3.537**	3.126**	2.908**
R <sup>2</sup>	.007	.077	.076	.076	.077	.093	.083	.078
VIF (Min – Max)	1.001-1.072	1.01-1.07	1.01-1.08	1.01-1.06	1.01-1.20	1.01-1.09	1.01-1.06	1.01-1,20

Grafik 2, en büyük hissedarın payının moderator etkisine (Model 6) dair ilişkiyi görsel olarak ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçlara göre ürün çeşitlendirme ile uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkiye ait grafikler, en büyük hissedarın payının yüksek ( $b=.401$ ;  $t=5,70$ ;  $p<.01$ ) ve orta ( $b=.271$ ;  $t=4.93$ ;  $p<.01$ ) düzeyleri için anlamlı ve pozitif yönlü iken, en büyük hissedarın payının düşük olması durumunda anlamlı değildir ( $b=.141$ ;  $t=1.85$ ;  $p<.05$ ). Buna göre, ürün çeşitlendirme ile uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkinin, en büyük hissedarın payının yüksek olması durumunda daha güçlü ve pozitif yönlü olduğu söylenebilmektedir. En büyük hissedarın ortaklık payının düşük olması durumunda ise bu ilişkide anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir.

**Grafik 2.** Ürün Çeşitlendirme Düzeyi ile Uluslararası Çeşitlenme Arasındaki İlişkide Sahiplik Yapısı Düzeyindeki Kurumsal Yönetişim Mekanizmalarının Düzenleyici Etkisi

Genel olarak çalışma bulguları, hipotezlerle ilişkilendirilerek Tablo 4'te özetlenmektedir.

**Tablo 4.** Çalışma Bulgularının Hipotezler Bağlamında Özetlenmesi

Hipotezler	Beklenen etki yönü	Analiz sonucu doğrudan etki yönü	Analiz sonucu dolaylı etki yönü	Bulgular
H <sub>1</sub> : Firmanın ürün çeşitlendirme düzeyi uluslararası çeşitlenme düzeyini olumlu yönde etkilemektedir.	(+)	(+)	(+)	Desteklendi
H <sub>2</sub> : Yönetim kurulu yapısı, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişkiyi etkilemektedir				Kısmi desteklendi
H <sub>2a</sub> : Yönetim kurulunun büyüklüğü ürün çeşitlendirme düzeyinin uluslararası çeşitlenme düzeyi üzerindeki etkisini olumlu yönde etkilemektedir. Yönetim kurulu büyüklüğünün arttığında, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişki olumlu yönde güçlenecektir.	(+)	(+)	İY	İlişki yok
H <sub>2b</sub> : İç üye oranı ürün çeşitlendirme düzeyinin uluslararası çeşitlenme düzeyi üzerindeki etkisini olumlu yönde etkilemektedir. İç üye oranı yüksek olduğunda, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişki güçlenecektir.	(+)	İY	İY	İlişki yok
H <sub>2c</sub> : Bağımsız üye oranı ürün çeşitlendirme düzeyinin uluslararası çeşitlenme düzeyi üzerindeki etkisini olumlu yönde etkilemektedir. Bağımsız üye oranı yüksek olduğunda, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişki olumlu yönde güçlenecektir.	(+)	(+)	İY	İlişki yok
H <sub>2d</sub> : Aile üye oranı ürün çeşitlendirme düzeyinin uluslararası çeşitlenme düzeyi üzerindeki etkisini olumsuz yönde etkilemektedir. Aile üye oranı yüksek olduğunda, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişki olumsuz yönde güçlenecektir.	(-)	İY	(+)	Desteklenmedi
H <sub>3</sub> : Sahiplik yoğunlaşması, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişkiyi olumsuz yönde etkilemektedir. Sahiplik yoğunlaşması yüksek olduğunda, ürün çeşitlendirme düzeyi ile uluslararası çeşitlenme düzeyi arasındaki ilişki olumsuz yönde güçlenecektir.	(-)	İY	(+)	EB1H =>desteklenmedi EB2H =>ilişki yok EB3H =>ilişki yok

## SONUÇ VE TARTIŞMA

Önerilen çalışmada, ürün çeşitlendirme düzeyi ile firmaların uluslararasılaşma derecesi arasındaki ilişki kurumsal yönetişimin düzenleyici etkisi dikkate alınarak incelenmeye çalışılmaktadır. Elde edilen bulgular değerlendirildiğinde, ürün çeşitlendirme düzeyinin, gelişmiş ülke bağlamında gerçekleştirilen çalışmaların aksine, uluslararası çeşitlenmeyi olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Türkiye pazarında riski yaymak ve uzun dönemli yaşamak için firmalarının yüksek düzeyde ürün çeşitlendirmeyi tercih ettikleri bilinmektedir.

Yerel pazarlardaki bu çeşitlendirmenin uluslararası çeşitlenme düzeyinde de Türk firmalarını motive ettiğini ve dinamik yetenek görevi üstlendiği görülmektedir.

Yönetim kurulu yapısı düzeyinde yönetim kurulu büyüklüğü ile bağımsız üye sayısı doğrudan, aile üye oranı ise düzenleyici düzeyde uluslararası çeşitlenmeyi etkilediği çalışmada ulaşılan diğer bir sonuçtur. Gerek yönetim kurulu büyüklüğü gerekse bağımsız üye sayısı açısından Vekâlet Kuramının ileriye sürdüğü görüşler bu çalışma için de geçerlidir. Yönetim kurulu büyüdükçe ve bağımsız üye sayısı arttıkça yönetim kurullarının daha çok bağımsızlaşacağı ve azınlık hissedarların da haklarının gözetileceği, dolayısıyla uluslararası çeşitlenme gibi daha riskli stratejilerin tercih edildiği görülmektedir. Bununla birlikte aile yönetim kurulu dışında düzenleyici bir etkiye rastlanmamıştır. Aile yönetim kurulu düzenleyici etkisinin de beklenen aksine olumlu olduğu görülmektedir. Bu bulgu Selekler-Gökşen ve Karataş (2008) ile Tan vd. (2001) çalışma bulgularını destekler niteliktedir. Aile tarafından yönetilen firmaların uluslararası çeşitlenme stratejisi konusunda daha fazla risk aldıkları ve daha yüksek performans sergiledikleri görülmektedir. Bu sonuç örneklemedeki aile işletmelerin yönetiminin önemli bir kısmının ikinci üçüncü jenerasyona devredildiği dikkate alındığında, aile işletmelerinin uluslararasılaşma ile ilgili yaklaşımlarının farklı olduğu söylenebilmektedir.

Çalışma bulgularına göre, sahiplik yapısı düzeyinde ise, doğrudan hiçbir etkisi olmamakla beraber, EBH1 düzeyinde düzenleyici olarak uluslararası çeşitlenmeyi etkilediği ortaya çıkmaktadır. Sahiplik yoğunlaşmasının hâkim olduğu Türkiye kökenli firmalarda çoğunlukla ilk hissedar hisselerin büyük miktarını elinde tutmaktadır. Bu çalışmanın örnekleminde de ilk hissedar neredeyse firmanın yüzde ellilik kısmını elinde bulundurmaktadır. Dolayısıyla ikinci ve üçüncü hissedardan ziyade ilk hissedarın etkisinin olması şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, aile üyesi faktörü gibi sahiplik yoğunlaşmasında olumsuz yönde bir etki beklerken bulgular olumlu etki olduğunu göstermektedir. Sahiplik yoğunlaşması yüksek ürün çeşitlendirme ile birleştiğinde uluslararası çeşitlenme düzeyi de artmaktadır. Türk firmalarında ilk hissedarın aileden bireyler olduğu dikkate alınırsa aile üye oranı ile sahiplik yoğunlaşmasının aynı yönlü etki göstermesi tutarlıdır. Sahiplik yoğunlaşması esneklik, uzun dönem odaklılık, düşük işlem maliyetleri, düşük bürokratik engeller, hızlı karar alma gibi rekabet avantajlarını barındırmaktadır (Fernandez ve Nieto, 2006). Bu sahip oldukları avantajlarla daha yüksek risk, belirsizlik ve maliyet barındıran dışarı yatırım kararları alabilmektedirler.

Çalışma bazı kısıtları da bünyesinde barındırmaktadır. Bu kısıtlardan ilki, yatay kesit alınarak tek yıl verisinin çalışılmasıdır. Ürün çeşitlendirme ve uluslararası çeşitlenme arasındaki ilişkinin boyutu kısa ve uzun döneme göre farklılık arz etmektedir (Kumar, 2009). Uluslararasılaşma süresinin hesaba katıldığı bir araştırmanın ilginç olabileceği düşünülmektedir. Çalışmanın bir diğer kısıtı ise kontrol değişkenleridir. Farklı kontrol değişkenlerinin modele dâhil edildiği çalışmalar farklı sonuçlar doğurabilecektir. İşletmenin, herhangi bir işletme grubunun bağlı kuruluşu olup olmaması sonuçları farklı bir noktaya taşıyabilecektir.

**KAYNAKLAR**

- BARKEMA, H. G., ve VERMEULEN, F. (1997), What Differences in the Cultural Backgrounds of Partners are Detrimental for International Joint Ventures?, *Journal of International Business Studies*, 28(4), 845-864.
- BARON, R.M., ve KENNY, D. A. (1986), The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173 – 1182.
- BUĞRA, A. (2004). Devlet ve İşadamları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- CALABRO, A., ve MUSSOLINI, D. (2013), How do Boards of Directors Contribute to Family SME Export Intensity? The Role of Formal and Informal Governance Mechanisms, *Journal of Management and Governance*, 17, 363–403.
- CONTRACTOR, F. J., KUMAR, V., ve KUNDU, S.K. (2007), Nature of the Relationship between International Expansion and Performance: The Case of Emerging Market Firms, *Journal of World Business*, 42(4), 401 – 417.
- CONTRACTOR, F., KUNDU, S. K., ve HSU, C. (2003), A Three Stage Theory of International Expansion: The Link between Multinationality and Performance in the Service Sector, *Journal of International Business Studies*, 34(1), 5-18.
- DAVID, P., O'BRIEN, J.P., YOSHIKAWA, T., ve DELIOS, A. (2010), Do Shareholders or Stakeholders Appropriate the Rents From Corporate Diversification? The Influence of Ownership Structure, *Academy of Management Journal*, 53(3), 636 – 654.
- DELIOS, A., ve BEAMISH, P. W. (1999), Geographic Scope, Product Diversification, and the Corporate Performance of Japanese Firms, *Strategic Management Journal*, 20(8), 711 – 727.
- DEMİRAG, İ., ve SERTER, M. (2003), Ownership Patterns and Control in Turkish Listed Companies, *Corporate Governance: An International Review*, 11(1), 40-51.
- EISENMANN, T. R. (2002), The Effects of CEO Equity Ownership and Firm Diversification on Risk Taking, *Strategic Management Journal*, 23, 513–534.
- ELLSTRAND, A. E., TIHANYI, L., ve JOHNSON, J. L. (2002), Board Structure and International Political Risk, *Academy of Management Journal*, 45(4), 769-777.
- FILATOTCHEV, I., DEMINA, N., WRIGHT, M., ve Buck, T. (2001), Strategic Choices, Export Orientation and Corporate Governance in Privatized Firms in Russia, Ukraine and Belarus: Theory and Empirical Evidence, *Journal of International Business Studies*, 32(4), ss. 853-871.
- FILATOTCHEV, I., ISACHENKOVA, N., ve MICKIEWICZ, T. (2007), Corporate Governance, Managers' Independence, Exporting, and Performance of Firms in Transition Economies, *Emerging Markets Finance and Trade*, 43(5), 62–77.
- GOODSTEIN, J., GAUTAM, K. ve BOEKER, W., 1994, Research Notes and Communications the Effects of Board Size and Diversity on Strategic Change, *Strategic Management Journal*, 15(3), 241-250.
- HOBDAI, B., GREGORIC, A., ve SINANI, E. (2011), The Role of Firm Ownership on Internationalization: Evidence from Two Transition Economies, *Journal of Management and Governance*, 15, 393-413.
- HOSKISSON, R. E., EDEN, L., LAU, C.-M., ve WRIGHT, M. (2000), Strategy in Emerging Economies, *Academy of Management Journal*, 43(3), 249–267.
- HOSKISSON, R. E., HITT, M. A., JOHNSON, R. A., ve GROSSMAN, W. (2002). Conflicting Voices: The Effects of Institutional Ownership Heterogeneity and Internal Governance on Corporate Innovation Strategies, *Academy of Management Journal*, 45(4), 697-716.
- HSU, W., CHEN, H., ve CHENG, C. (2013), Internationalization and Firm Performance of SMEs: The Moderating Effects of CEO Attributes, *Journal of World Business*, 48(1), 1–12.
- İLHAN-NAS, T., OKAN, T., TATOGLU, E., DEMIRBAG, M., ve GLAISTER, K. W. (2018), The Effects of Ownership Concentration and Institutional Distance on the Foreign Entry Ownership Strategy of Turkish MNEs, *Journal of Business Research*.
- İLHAN-NAS, T., OKAN, T., TATOGLU, E., DEMIRBAG, M., WOOD, G., ve GLAISTER, K. W. (2018), Board Composition, Family Ownership, Institutional Distance and the Foreign Equity Ownership Strategies of Turkish MNEs, *Journal of World Business*, 53(6), 862-879.
- İLHAN-NAS, T. (2012), Institutional Distance Influences on the Multinational Enterprises (MNEs) Ownership Strategies of Their Affiliates Operating in An Emerging Market, *African Journal of Business Management*, 6(20), 6276-6290.

- İLHAN-NAS, T., ve ÇARKCI, A. (2016), Yönetim Güçlendirmenin Firmanın Finansal Performansı ve Risk Alma Davranışı Üzerindeki Etkisi, *METU Studies in Development*, 42(3), 355-409.
- JOHNSON, J. L., DAILY, C. M., ve ELLSTRAND, A. E. (1996), Board of Directors: A Review and Research Agenda, *Journal of Management*, 22, 409–38.
- KAYMAK, T., ve BEKTAŞ, E. (2008), East Meets West? Board Characteristics in an Emerging Market: Evidence From Turkish Banks, *Corporate Governance: An International Review*, 16(6), 550–561.
- KAYNAK, E., DEMİRBAĞ, M., ve TATOĞLU, E. (2007), Determinants of Ownership- Based Entry Mode Choice of MNEs: Evidence from Mongolia, *Management International Review*, 47(4), 505 – 530.
- LARIMO, J. (2003), International Joint Venture Strategies and Performance in Asian Countries, Montclair State University.
- LEONIDOU, L. C. ve KATSIKEAS, C. S. (1996), The Export Development Process: A Review of Empirical Models, *Journal of International Business Studies*, 27(3), 545– 79.
- LIEN, Y. C., PIESSE, J., STRANGE, R., ve FILATOTCHEV, I. (2005), The Role of Corporate Governance in FDI Decisions: Evidence from Taiwan, *International Business Review*, 14(6), 739-763.
- LIPTON, M., ve LORSCH, J. W. (1992), A Modest Proposal for Improved Corporate Governance, *The Business Lawyer*, 59-77.
- LIU, Y., LI, Y., ve XUE, J. (2011), Ownership, Strategic Orientation and Internationalization in Emerging Markets, *Journal of World Business*, 46(3), 381–393.
- LU, J. W., ve BEAMISH, P. W. (2004), International Diversification and Firm Performance: The Curve Hypothesis, *Academy of Management Journal*, 47 (4), 598–609.
- LU, J., XU, B., ve LIU, X. (2009), The Effects of Corporate Governance and Institutional Environments on Export Behaviour in Emerging Economies, *Management International Review*, 49(4), 455-478.
- LUO, Y., ve TUNG, R. L. (2007), International Expansion of Emerging Market Enterprises: A Springboard Perspective, *Journal of International Business Studies*, 38(4) , 481–498.
- MACKINNON, D.P., KRULL, F.L., ve LOCKWOOD, C.M. (2000), Equivalence of the Mediation, Confounding and Suppression Effect, *Prevention Science*, 1(4), 173 – 181.
- MAJOCCHI, A. ve STRANGE, R. (2012), International Diversification The Impact of Ownership Structure, the Market for Corporate Control and Board Independence”, *Management International Review*, 52, 879–900.
- MAJOCCHI, A., ve ZUCHELLA, A. (2003), Internationalisation and Performance, Findings from a set of Italian SMEs, *International Small Business Journal*, 21(3), 249–268.
- MAK, Y.T., ve ROUSH, M.L. (2000), Factors Affecting the Characteristics of Boards of Directors: An Empirical Study of New Zealand Initial Public Offering Firms, *Journal of Business Research*, 47(2), 147-159.
- MARKIDES, C.C., WILLIAMSON, P.J. (1994), Related Diversification, Core Competences and Corporate Performance, *Strategic Management Journal*, 15, 149-165.
- MORCK, R., ve YEUNG, B. (1991), Why Investors Value Multinationality, *Journal of Business*, 165-187.
- MUSTEEN, M., DATTA, D. K., ve HERRMANN, P. (2009), Ownership Structure and CEO Compensation: Implication for the Choice of Foreign Market Entry Modes, *Journal of International Business Studies*, 40, 321–338.
- OKAN, T., İLHAN-NAS, T. ve TATOĞLU, E. (2013), Yönetim Kurulu Yapısı ve Kurumsal Mesafe Etkileşiminin Çokuluslu İşletmelerin Uluslararasılaşma Stratejileri Üzerindeki Etkisi, IV. Örgüt Kuramı Çalıştayı Bildiriler Kitabı, 8-9 Şubat 2013, Ankara, ss.95-123.
- OKAN, T.; SARI, S.; İLHAN-NAS, T. (2014), Yönetim Kurulu Yapısı ile Finansal Performans Arasındaki İlişkide Uluslararası Çeşitlenmenin Aracılık Etkisi, İÜ İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi, 25(77), 39-78.
- ÖNİŞ, Z. (1995), The International Context, Income Distribution and State Power in Late Industrialization: Turkey and South Korea in Comparative Perspective, *New Perspectives on Turkey*.
- ÖNİŞ, Z. (2002), Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey–EU Relations in the Post-Helsinki Era, Paper presented at the Annual Meeting of the Middle East Studies Association, Washington DC, 23–26.
- ÖNİŞ, Z., ve TUREM, U. (2001), Business, Globalization and Democracy: A Comparative analysis of turkish business associations. *Turkish Studies*, 2(2): 94-120, London: Frank Cass Publish.

- PALEPU, K. (1985), Diversification Strategy, Profit Performance and the Entropy Measure, *Strategic Management Journal*, 6, 239-255.
- PENG, M. W. (2004), Outside Directors and Firm Performance During Institutional Transitions, *Strategic Management Journal*, 25(5), 453-471.
- PENG, M. W., WANG, D. Y. L., ve JIANG, Y. (2008), An Institution Based View of International Business Strategy: A Focus on Emerging Economies, *Journal of International Business Studies*, 39, 920-936.
- PFEFFER, J. (1973), Size, Composition, and Function of Hospital Boards of Directors: A Study of Organization-Environment Linkage, *Administrative Science Quarterly*, 349-364.
- PREACHER, K. J., ve HAYES, A.F. (2004), SPSS and SAS Procedures for Estimating Indirect Effects in Simple Mediation Models, *Behavior Research Methods, Instruments, and Computers*, 36(4), 717 – 731.
- RAMU, S. S. (1997), *International Joint Ventures*, NewDelhi: Wheeler.
- RHOADES, D., ve RECHNER, P. L. (2001), The Role of Ownership and Corporate Governance Factors in International Entry Mode Selection, *The International Journal of Organizational Analysis*, 9(4), 309-326.
- SANDERS, W. G., ve CARPENTER, M. A. (1998), Internationalization and Firm Governance: The Roles of CEO Compensation, Top Team Composition, and Board Structure, *Academy of Management Journal*, 41(2), 158-178.
- SELEKLER-GOKSEN, N. N., ve ÖKTEM, Ö. Y. (2009), Countervailing Institutional Forces: Corporate Governance in Turkish Family Business Groups, *Journal of Management ve Governance*, 13(3), 193-213.
- SELEKLER-GOKSEN, N. ve KARATAS, A. (2008), Board Structure and Performance in an Emerging Economy: Turkey”, *International Journal of Business Governance and Ethics*, 4(2), 132-147.
- TAN, R., CHNG, P. L., ve TAN, T. W. (2001), CEO Share Ownership and Firm Value, *Asia Pacific Journal of Management*, 18, 355–371.
- TATOGLU E., ve GLAISTER, K. W. (1998), Performance of International Joint Ventures in Turkey: Perspectives of Western Firms and Turkish Firms, *International Business Review*, 7, 635-656
- TIHANYI, L., ELLSTRAND, A. E., DAILY, C. M., ve Dalton, D. R. (2000), Composition of the Top Management Team and Firm International Diversification, *Journal of Management*, 26(6), 1157-1177.
- TIHANYI, L., JOHNSON, R. A., HOSKISSON, R. E., ve HITT, M. A. (2003), Institutional Ownership Differences and International Diversification: The Effects of Boards of Directors and Technological Opportunity, *Academy of Management Journal*, 46(2), 195-211.
- ÜSDİKEN, B., ve ÖKTEM, Ö.Y. (2008), Kurumsal Ortamda Değişim ve Büyük Aile Holdingleri Bünyesindeki Şirketlerin Yönetim Kurullarında “İcrada Görevli Olmayan ve “Bağımsız” Üyeler, *Amme İdaresi Dergisi*, 41(1), 43 – 71.
- YILDIRIM-ÖKTEM, Ö., ve ÜSDİKEN, B. (2010), Contingencies Versus External Pressure: Professionalization in Boards of Firms Affiliated to Family Business Groups in Late-industrializing Countries, *British Journal of Management*, 21(1), 115-130.
- YURTOGLU, B. B. (2000), Ownership, Control, and Performance of Turkish Listed Firm, *Empirica*, 27, 193–222.
- YURTOGLU, B. B. (2003), Corporate Governance and Implications for Minority Shareholders in Turkey, *Journal of Corporate Ownership ve Control*, 1, 72-86.

*Araştırma Makalesi/Research Article*

## İŞ TATMİNİ VE ETİK İKLİM PERSPEKTİFİNDEN ÖĞRETMENLER ÖZELİNDE BİR ARAŞTIRMA<sup>1</sup>

*A RESEARCH ON TEACHERS IN TERMS OF JOB SATISFACTION AND ETHICAL CLIMATE*

Perihan GÖZÜM\*

Öz


Bu araştırmanın amacı öğretmenlerin iş tatmini ve etik iklim algı düzeylerinin karşılaştırılmasıdır. Araştırma bulguları ve değerlendirilmesi bölümünde, verilerin analize hazır hale getirilmesi amacıyla katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin frekans dağılımlarına, araştırma değişkenlerine ait standart sapma ve ortalama değerlerine, verilerin istatistikî analize uygun olup olmadığını anlamak için güvenilirlik analizi sonuçlarına ve iki grup arasında karşılaştırma yapabilmek için Independent Samples T testi ve ikiden fazla gruplar arası karşılaştırma yapabilmek için ise One Way ANOVA sonuçlarına yer verilmiştir. Katılımcıların iş tatmini düzeyleriyle etik iklim algıları arasındaki ilişkiyi belirlemek için ise Korelasyon ve Regresyon analizleri yapılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre öğretmenlerin kurumlarındaki başkalarının iyiliğini düşünme ile ilgili etik iklim algıları orta düzeydedir diyebiliriz. Ayrıca öğretmenlerin kurumlarındaki yasalar, kurallar ve politikalar ile ilgili etik iklim algıları yüksektir diyebiliriz. Araştırmadan elde edilen bulgulara bakıldığında öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklimde başkalarının iyiliğini düşünme boyutuna ilişkin algıları arasındaki ortaya çıkan ilişkinin anlamlı olduğunu görülmektedir. Sonuç olarak elde edilen bulgular ışığında öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların genel olarak etik iklim algılarını pozitif yönde olumlu etkiler, Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde örgütsel çıkar boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler, Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde başkalarının iyiliğini düşünme boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Etik iklim, İş tatmini, Öğretmenler

Abstract

The purpose of this research is to compare teachers' perception levels in terms of job satisfaction and ethical climate. In the section regarding research findings and their assessment, frequency distribution of participants' demographic characteristics, standard deviation and mean values of research variables are included to make the data ready to analyze; results of reliability analysis are taken into consideration to determine if the data are suitable for statistical analysis; results of Independent Samples T-Test and One Way ANOVA are included to compare two groups and make comparisons between more than two groups respectively. Correlation and Regression analyses are made to determine the relationship between the perceptions of participants regarding job satisfaction level and ethical climate. According to findings obtained from the research, we can say that the ethical climate perception of teachers related to considering what's best for others in their institutions is in the medium-level. We can also say that the ethical climate perception of teachers related to laws, rules and policies in their institutions are high. When the findings obtained from the research are considered, it is seen that there is a significant relationship between teachers' job satisfaction levels and their perception of the dimension of considering what's best for others in an ethical climate. In the light of the findings obtained it is concluded that job satisfaction levels of teachers positively affect their ethical climate perceptions in general, job satisfaction levels of teachers positively affect their perception related to organizational interest in an ethical climate and job satisfaction levels of teachers positively affect their perceptions related to considering what's best for others in an ethical climate.

**Keywords:** Ethical Climate, Job Satisfaction, Teachers

\*  Dr., Bağımsız Araştırmacı, perihangozum@gmail.com

<sup>1</sup> Bu çalışma, 5- 9 Eylül 2018 tarihlerinde International Conference on Social Science Research sempozyumunda sunulan "Öğretmenlerin İş Tatmini ve Etik İklim Algı Düzeylerinin Karşılaştırılması" başlıklı yayınlanmamış bildirinin genişletilmiş halidir.



## EXTENDED SUMMARY

### Background

The main elements of this study are job satisfaction and ethical climate issues. Many investigations have been made in respect of the subject. At the end of this study, which includes a comparative analysis of teachers' views through survey, it is envisaged that revealing the lack of information in the institutions in this respect, creating a certain standard with respect to the ethical climate across the institution, and the resulting awareness will influence job satisfaction either directly or indirectly. Thus, it is aimed to make a contribution to literature with this study. In the research, it was tried to examine the job satisfaction of teachers affiliated to Ağrı Provincial Directorate of National Education within the framework of ethical climate.

### Purpose

The teachers who work under Ağrı Provincial Directorate of National Education during 2017-2018 school year constitute the scope of the research. Within the scope of the research, a questionnaire is conducted to 201 teachers working in the Ağrı Province.

### Method

In the section regarding the research findings and their assessment, the frequency distribution of participants' demographic characteristics, the standard deviation and mean values of the research variables are included to make the data ready to be analyzed; the results of reliability analysis are taken into consideration to determine whether the data are suitable for statistical analysis or not; the results of Independent Samples T-Test and One Way ANOVA are included to compare two groups and make comparisons between more than two groups respectively. Correlation and Regression analyses were performed to determine the relationship between job satisfaction levels and ethical climate perceptions of the participants.

### Findings and Conclusions

According to the findings obtained from the research, we can say that teachers' ethical climate perception of considering what is best for others in their institutions is in the medium-level. We can also say that teachers' ethical climate perception of laws, rules, and policies in their institutions are high. When the findings obtained from the research are considered, it is seen that there is a significant relationship between teachers' job satisfaction levels and their perception of the dimension of considering what is best for others in an ethical climate. In light of the findings obtained, it is concluded that the job satisfaction levels of the teachers positively affect their ethical climate perceptions in general, their perception of organizational interest in an ethical climate, and their perception of considering what is best for others in an ethical climate.

## GİRİŞ

Son dönemdeki hızlı bilimsel ve teknolojik gelişmeler insan davranışlarını ve değer yargılarını doğrudan etkilediği gibi, toplumsal değerleri de temelinden değiştirmektedir. Yapılan çalışmalarda kuşaklar arası farklılığın ve ilgi alanlarının teknolojik gelişmelerle doğru orantılı olarak hızlı bir şekilde değiştiği son yapılan araştırmalarla ortaya konmaktadır.

Toplumların bir arada sürdürülebilir bir şekilde hayatlarını devam ettirebilmesi için ortak değerlerin pekiştirilebilmesi önem arz etmektedir. Bu ihtiyacı karşılayacak yegâne yapı aile olmakla birlikte bunun dışında kurumsal olarak eğitim kurumlarıdır. Eğitim kurumlarında ise bu görev lokomotif durumunda olan öğretmenlere düşmektedir. Öğretmenlerimizin çalıştıkları kurumlardaki etik iklim değerlerinin kişilerin iş tatminine dolayısıyla performanslarına olumlu yâda olumsuz yansımaları doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

İş tatmini iş ile ilgili unsurların mental bir değerlendirilmesi sonucu oluşan işe yönelik bir tutumdur. Tutumlar duygular ve düşünceler üzerinde önemli etkinliğe sahipken, mutlu olmayı açıklama gücü tahmin edildiği kadar yüksek olmayabilir (Weiss ve Cropanzano, 1996).

Başka bir deyişle mutluluk kişisel anlamda kendine özgü hisler iken, iş tatmini kişinin yaptığı işi değerlendirmesi üzerinedir. Birey çalışma esnasında mutlu olabilirken, işine karşı olumsuz bir yaklaşım gösterebilir. Tam tersi olarak birey işini sevebildiği gibi, iş yerinde kendini mutsuz hissedebilir. (Wright ve Doherty, 1998: 482).

Yukarıda anlatılan sebeplerden dolayı iş tatmini ve etik iklim, belirli durumlarda, ahlaki açıdan doğru davranış ve doğruluk için yol gösterici ilkeler sağlayan kurallar, standartlar, kanunlar ya da prensiplerdir (Victor ve Cullen, 1987). Kurumların kişiler gibi karakterlerini tanımlamaya yardımcı olan ve de herkes tarafından kabul gören etik kuralları vardır. Bu kurallar belirli durumlar karşısında idareci veya bireylerin nasıl davranması gerektiği konusunda belirleyicidir.

Bu çalışmadaki temel unsurlar, iş tatmini ve etik iklim konularıdır. Konuyla ilgili olarak birçok araştırma yapılmıştır. Öğretmen görüşlerinin anket yoluyla karşılaştırmalı analizini içeren bu çalışma sonucunda kurumlardaki konu ile ilgili bilgi eksikliğinin ortaya konması ve kurum genelinde etik iklimle ilgili olarak belirli bir standardın oluşması ve bu farkındalığın iş tatminini doğrudan yâda dolaylı olarak etkileyeceği ön görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmayla literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Araştırmada Ağrı ilinde görev yapan Milli Eğitim İl Müdürlüğüne bağlı öğretmenlerin iş tatminleri ve etik iklim çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır.

## 1. İŞ TATMİNİ

Günümüzde örgütsel yapılar sürdürülebilirliklerini sağlamak amacıyla etkinlik ve verimliliklerini artırmak zorundadırlar. İş tatmini kavramı Türkçe Sözlükte; “istenen bir şeyin gerçekleşmesini sağlama, gönül doyunluğuna erme, doyum” Türk Dil Kurumu (TDK, 2018) biçiminde tanımlanmıştır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2013: 4). Kurama göre, insanlar dünyayı herkesin hak ettiğini aldığı, iyi insanlara iyi seylerin, kötü insanlara kötü seylerin olduğu bir yer olarak algılama ihtiyacı duymaktadır (Lerner, 1965; Acar, 2015). Tatmin kavramı, arzu edilen bir amaca ulaşma ve bunun sonucunda gönül doyunluğuna erme anlamı taşımaktadır (Futrel ve Parasuraman, 1984; Henne ve Locke, 1985; Akıncı, 2002; Tengilimoğlu, 2005; akt. Gökkaya ve Türker, 2018:14).

İş tatmini iş ile ilgili unsurların mental bir değerlendirilme sonucu oluşan işe yönelik bir tutumdur. Tutumlar duygular ve güdüler üzerinde önemli etkilere sahipken, mutluluğu açıklama gücü tahmin edildiği kadar yüksek olmayabilir (Weiss ve Cropanzano, 1996).

Genel olarak iş tatminin alt boyutları aşağıdaki gibi açıklanmıştır; (Gürbüz, 2008: 49-77; akt. Erdirençelebi ve Ertürk, 2018: 605):

- *Ücret tatmini*: Zihinsel ve bedensel çalışmanın sonucunda çalışanı en çok motive eden araç kişinin aldığı ücrettir. Bu bağlamda çalışanın yaptığı işin karşılığı olarak ücret az ve yetersiz ise iş tatmini dolaylı

olarak yetersiz ve tatminkâr olmayacaktır. Eğer yapılan işin karşılığında yeterli veya yüksek ücret verildiğinde bu tatminkâr ve çalışanın işte performansını da olumlu yönde etkileyecektir

- *Yükselme olanakları*: Kişilerin çalıştıkları kurumlarda eğer adil bir yükselme mekanizması varsa ve yaptığı iş sonucunda başarı ödüllendirilip kariyer olarak yükselme sağlanıyorsa çalışanların iş tatminleri olumlu yönde etkileyecektir. Tam tersi olarak liyakat ve işteki gösterilen başarı dışında bir yükselme mekanizması varsa bu da negatif yönlü bir tatminsizlik oluşturacaktır.

- *Performansa dayalı ödüllendirme*: Çalışanın işinde gösterdiği çaba sonucunda elde etmeyi beklediği çıktılardan birisi de ödüllendirilme arzusudur. Kurumlar, etkili ve verimli biçimde çalışan çalışanları ödüllendirirse, dolaylı olarak çalışanın iş tatmini ve performansları da artacaktır.

- *Çalışma arkadaşları ile ilişkisinden doğan tatmin*: Çalışanların meslektaşlarıyla oluşturduğu işbirliği ve eşgüdüm yanında mesai arkadaşlarından aldığı destek iş tatminini arttıran önemli faktörlerden birisidir.

- *İşten duyulan tatmin*: Çalışanın gerçekleştirdiği işe yüklediği mana ve duygu ve düşünceler işten aldığı tatmin duygusunu pozitif yönde etkilemektedir.

## 2. ETİK İKLİM

Yunan dilinde “ethos” kelimesinden türetilen ve karakter anlamına gelen bu kelime zaman içinde “etik” kelimesine dönüşerek felsefenin ideal, soyut ve ahlaki kuralları inceleyen bir alt boyutu olmuştur (Acar, 2011; Büte, 2011; akt. Acar, 2016: 145). Parboteeah ve arkadaşları (2005) etik iklim kavramını, örgütlerde neyin doğru, neyin yanlış kabul edildiğini tasnif eden veya ne tarz davranış kalıplarının kabul edilebilir, hangi davranışların kabul edilemez olduğunu açıklayan kurumsallaşmış örgütlerde uygulamalar olarak tanımlamıştır (Akt. Çiçek ve Deniz, 2017: 154).

Bir başka deyişle etik iklim ilk defa Victor ve Cullen (1987) tarafından ele alınan, ahlaki tutum ve davranışlara yönelik örgütsel değerleri, örgütsel uygulamaları ve prosedürleri içeren doğru davranışların ne olduğu konusundaki ortak algulamalar olarak tanımlanmıştır. İşletme literatüründe kullanılan anlamıyla “iklim” işletme mensuplarının, örgütün iç ve dış çevresini nasıl değerlendirdiğini ile ilgilidir (Büte, 2011: 173).

Örgütlerin yapısıyla ilgili olarak yapılmış çalışmaların temel konularından olan etik iklim, uygulamalı psikoloji ve sosyoloji disiplinleri içerisinde yer aldığı gibi örgütsel davranış çalışmaları örgütsel iş iklimleri üzerine yoğunlaşmıştır (Akkoç 2012: 46; Wimbush ve Shepard 1994: 638; Elçi, ve Alpkan, 2009).

Kurumlardaki ilişkileri ve çalışanların davranışlarını etkileyen etik iklim, örgütsel sonuçları da etkilemektedir. Kurumlarda, etik iklimi etkileyen nedenler; kişisel çıkar, arkadaşlıklar, örgüt verimliliği, takım çıkarları, sosyal sorumluluk, kurum karı, bireysel ahlak, kurallar ve yasalardır (Bulutlar ve Öz, 2009: 273; Sims, 1992: 510).

**Tablo 1.** Etik İklimin Teorik Türleri

Etik Kriterler	Analiz Odakları		
	Bireysel	Örgütsel	Evrensel
Egoizm	Bireysel Çıkar	Örgüt Çıkarı	Verimlilik
Yardımsızlık	Arkadaşlık	Takım Çıkarı	Sosyal Sorumluluk
İlkelilik	Kişisel Ahlak	Örgütsel Kuralve Prosedürler	Kanunlar ve Mesleki Kodlar

Yukarıdaki tabloya bakıldığında etik kıstas ölçütü olarak nitelendirilen; kurumlarda kararlar alınırken hangi kriterlere dikkat edeceği ve üç ayrı ana konuyu (egoist iklimler, yardımsızlık ve ilkelilik) başlıklar halinde öne çıkmaktadır (Akbaş, 2010: 123).

Karşımıza çıkan ilk kavram olan egoizm; ahlaki egoizm felsefesi bakış açısına dayanarak bireylerin kendi çıkarlarını en üst düzeye çıkarmaya yönelik olan tutum ve davranışların gelişeceğini ortaya

koymaktadır. Bu tür iklim türlerinde çalışanlar, toplumsal faydaya, toplumun etiksel boyuttaki beklentileri doğrultusunda bir uyum olmadığı hissine kapılabilirler (Elçi, 2005: 15).

İkinci kavram ise iklim türü olarak yardım severliğin çalışanların ve kurum içinde hem de kurum dışında kalan başka kişilerin iyilik ve çıkarlarını gözetme ihtiyacında olmalarıdır. Alınan kararlar diğer kişilerin bu durumlardan etkilenmeleri kesinlikle dikkate alarak, kişilerin içinde buldukları sosyal çevre veya örgütün kazanım seviyesini mümkün olan en yüksek düzeyde olası seçenekler seçilmektedir. (Cullen vd., 2003: 130).

Son iklim türü ise ilkelilik iklim türü iş yerlerinde, somut bir yapı oluşturma olarak karşımıza çıkmaktadır. Ortaya çıkarılan somutlaştırma ise yasaların ve kuralların somut hale getirilmesidir. Kurumlarda karşımıza çıkabilecek etik iklimlerde ise çalışanların kurumlarında belirlenmiş olan kural veya ilkeler genelinde kurallara uyulması beklenir (Akbaş, 2010: 124; Aksoy vd., 2017: 138).

### 3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

#### 3.1. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada “Descriptive Method” veya “Survey Research” olarak yer alan betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli, araştırmanın konusunun geçmişte ya da halen var olan durumuyla ilgili hipotezleri test etmek ya da soruları cevaplamak için veri toplamayı ya da betimlemeyi sağlayan bir araştırma modelidir (Karasar, 1999).

İlişkisel tarama modeli ise, iki ve daha çok sayıdaki değişken arasında birlikte değişim varlığını ve derecesini belirlemeyi amaçlayan araştırma modelidir. İlişkisel çözümleme iki şekilde yapılmaktadır. Bunlar: korelasyon ve karşılaştırmadır. İlişkisel tarama modeliyle ise araştırmada öğrencilerin öğretim elemanlarından algıladıkları mobbing algısıyla örgütsel adalet arasındaki farklılıklar incelenmiştir (Zaimoglu Ozturk, 2011).

Bu araştırmada öğretmenlerin iş tatmini ve etik iklim algı düzeyleri karşılaştırılmıştır. Araştırmanın ana sorusunu “Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile onların etik iklim algıları arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır?” şeklinde de ifade edebiliriz. Bu ana amaca yönelik olarak aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır:

- Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri nasıldır?
- Öğretmenlerin etik iklim algıları alt boyutlarına göre ne düzeydedir?
- Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklim algı boyutları arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ve etik iklim algıları onların demografik özelliklerine göre anlamlı fark göstermekte midir?

#### 3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın kapsamın Ağrı ilinde 2017 / 2018 öğretim yılında Milli Eğitim İl Müdürlüğünde görev yapmakta olan öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında Ağrı ilinde görev yapan öğretmenlerden 201 kişiye (random) metoduyla anket uygulanmıştır.

#### 3.3. Araştırmanın Analizi ve Veri Toplama Araçları

Araştırma bulguları ve değerlendirilmesi bölümünde, verilerin analize hazır hale getirilmesi amacıyla katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin frekans dağılımlarına, araştırma değişkenlerine ait standart sapma ve ortalama değerlerine, verilerin istatistiksel analize uygun olup olmadığını anlamak için güvenilirlik analizi sonuçlarına ve iki grup arasında karşılaştırma yapabilmek için Independent Samples T testi ve ikiden fazla gruplar arası karşılaştırma yapabilmek için ise One Way ANOVA sonuçlarına yer verilmiştir. Katılımcıların iş tatmini düzeyleriyle etik iklim algıları arasındaki ilişkiyi belirlemek için ise Korelasyon ve Regresyon analizleri yapılmıştır.

Araştırmada, Hackman ve Oldham (1974, 1980)'ın iş tatmini ölçeği kullanılmıştır. Katılımcıların kurumlarına yönelik etik iklim algılarını ölçebilmek amacıyla Victor ve Cullen tarafından geliştirilmiş olan etik iklim ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin orijinali 9 boyutludur ancak Victor ve Cullen; Wimbush, Shepart; Peterson; Vardi; Ögüt ve Kaplan tarafından yapılan çalışmalarda ölçeğin beş boyutta toplandığı görülmüştür. 26 soruluk etik iklim ölçeğindeki sorular “Yasalar, Kurallar ve Politikalar”, “Başkalarının İyiliğini Düşünme”, “Bağımsızlık”, “Bireysel Çıkar” ve “Örgütsel Çıkar” olarak 5 boyutta incelenmiştir.

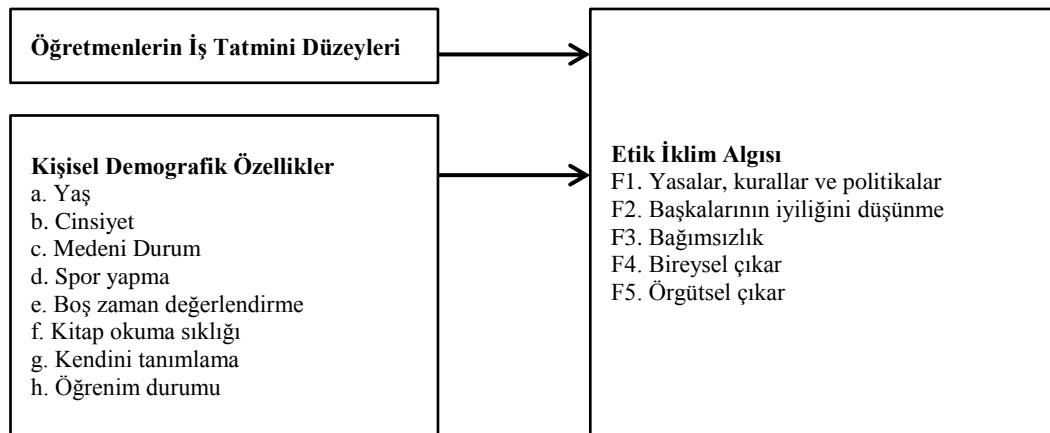
Düzenlenen anket formlarında 5’li Likert tipi ölçek Ağırlık 1 = Kesinlikle Katılmıyorum, Sınırlar 1,00 - 1,80, Ağırlık 2 = Katılmıyorum, Sınırlar 1,81 - 2,60, Ağırlık 3 = Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum, Sınırlar 2,61 - 3,40, Ağırlık 4 = Katılıyorum, Sınırlar 3,41 - 4,20, Ağırlık 5 = Kesinlikle Katılıyorum, Sınırlar 4,21 - 5,00, 5’li Likert Ölçeği aralık değerleri olarak kullanılmıştır.

### 3.4. Güvenirlilik Analizi

Güvenirlilik; toplanan verilerin ne ölçüde tesadüfi hatadan arındığını gösterir. Ölçeğin farklı zaman veya gruplarda aynı sonuçları ne ölçüde verdiği önemlidir. Böylece ölçeğin birden fazla uygulaması ile sonuçların ne ölçüde tutarlı olduğu saptanır. İç tutarlılık güvenirliliği birden çok ifadenin, toplam değeri oluşturacak biçimde toplandığı ölçeklerin güvenirliliğinde kullanılır. Her ifade, kavramın bir bölümünü ölçer. Alfa katsayısı (Cronbach  $\alpha$ ), ölçek ifadelerinin farklı yollardan bölünmesi sonucu oluşur. Bu katsayı 0–1 arasında değişir ve 0,80 ve üstündeki değerler tatmin edici iç tutarlılık güvenirliliğidir.

İş tatmini ölçeği için güvenirlilik katsayısı 0.846 etik iklim ölçeği için güvenirlilik katsayısı 0.854 olarak Aşağıdaki gibi belirlenmiştir. Buna göre araştırmada kullanılan tüm anket sorularının güvenirliliği kabul edilebilir düzeydedir diyebiliriz. **Değişkenler**, İş Tatmini **Soru Sayısı**, 14 **Cronbach Alfa** 0.846 - **Değişkenler**, Etik İklim **Soru Sayısı**, 26 **Cronbach Alfa** 0.854.

### 3.5. Araştırmanın Hipotezleri



Şekil 1. Araştırmanın Modeli

**H1:** Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde yasalar, kurallar ve politikalar boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.

**H2:** Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde başkalarının iyiliğini düşünme boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.

**H3:** Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde bağımsızlık boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.

**H4:** Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde bireysel çıkar boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.

**H5:** Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde örgütsel çıkar boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.

**H6:** Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların genel olarak etik iklim algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.

**H7:** Öğretmenlerin iş tatmini açısından yaş, cinsiyet, medeni durum, spor yapma, boş zaman değerlendirme, kitap okuma sıklığı, kendini tanımlama ve öğrenim durumu değişkenlerinde gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklar vardır.

**H8:** Öğretmenlerin etik iklim algıları açısından yaş, cinsiyet, medeni durum, spor yapma, boş zaman değerlendirme, kitap okuma sıklığı, kendini tanımlama ve öğrenim durumu değişkenlerinde gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklar vardır.

#### 4. BULGULAR

**Tablo 2.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin Demografik özellikleri

Değişken	Düzy	N	%
Yaş	20-25	73	36.3
	26-30	91	45.3
	31-35	18	9.0
	36-40	12	6.0
	41 ve üzeri	7	3.5
Cinsiyet	Kadın	115	57.2
	Erkek	86	42.8
Medeni Durum	Evli	53	26.4
	Bekâr	148	73.6
Spor Yapıyor mu?	Evet	101	50.2
	Hayır	100	49.8
Boş Zamanını Nasıl Değerlendiriyor?	Kitap okur	97	48.3
	Sinemaya gider	30	14.9
	Tarihi yerleri gezer	35	17.4
	Eğlence mekânlarına gider	39	19.4
Kitap Okuma Sıklığı	Haftada bir	87	43.3
	İki haftada bir	45	22.4
	Nadiren okur	59	29.4
	Hiç okumaz	10	5.0
Kendini Nasıl Tanımlıyor?	Sessiz sakın	74	36.8
	Sosyal ve dışa dönük	87	43.3
	Hiperaktif (hareketli)	18	9.0
	Sinirli, çabuk parlayan	22	10.9
Öğrenim Durumu	Lisans	175	87.1
	Yüksek Lisans - Doktora	26	12.9

Araştırmada anket uygulanan örneklem grubu ile ilgili demografik veriler Tablo 1’de verilmiştir. Demografik özelliklere ilişkin frekanslara bakıldığında araştırmaya katılanların %36,3’ü 20-25 yaş, %45,3’ü 26-30 yaş aralığında olup katılımcıların yaklaşık %82’sinin 30 yaş ve altında olduğunu söyleyebiliriz.

Örneklem grubunun %57,2'si kadın, %42,8'i erkek olarak belirlenmiştir. Medeni durum olarak %26,4'ü evli, %73,6'sı bekâr olarak belirlenmiştir. Öğretmenlerin %50,2'si spor yapıyor, %49,8'i spor yapmıyor olarak belirlenmiştir. Boş zamanlarında kitap okurum diyenler %48,3, sinemaya giderim diyenler %14,9, tarihi yerleri gezerim diyenler %17,4 ve eğlence mekânlarına giderim diyenler %19,4 oranlarında çıkmıştır. Kitap okuma durumlarına bakıldığında %43,3'ü haftada bir, %22,4'ü iki haftada bir, %29,4'ü nadiren kitap okuduğunu belirtmiştir. Hiç kitap okumam diyenlerin oranı %5,0 olarak görülmüştür. Örneklem grubundaki öğretmenlerin %36,8'i kendini sessiz sakin olarak, %43,3'ü sosyal ve dışa dönük olarak, %9,0'u hareketli ve %10,9'u sınırlı olarak tanımlamıştır. Öğrenim durumlarına bakıldığında ise %87,1 oranında lisans mezunu, %12,9 oranında yüksek lisans veya doktora mezunu öğretmenler bulunmaktadır.

**Tablo 3.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin İş Tatmini Düzeyi İle İlgili Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

	N	ORT	SS
1. İşim bana güvenliğimi sağlar.	201	3.29	1.20
2. Maaşım (ücret) ve maaş harici verilen haklar beni tatmin eder.	201	2.85	1.16
3. İşim, kişisel gelişim ve yükselme olanağı sağlar.	201	3.16	1.20
4. İş arkadaşlarım ve etkileşimde bulunduğum kişiler beni tatmin eder.	201	<b>3.44</b>	1.14
5. Yöneticim bana adil davranış ve saygı gösterir.	201	<b>3.61</b>	1.13
6. İşimi yaparken takdir edilme duygusunu hissedirim.	201	3.35	1.13
7. İşte birlikte çalıştığım arkadaşlarımı tanıma şansım olur.	201	<b>3.86</b>	1.06
8. Yöneticimden destek görürüm.	201	<b>3.52</b>	1.09
9. Yaptığım işin karşılığında aldığım para adildir.	201	3.05	1.28
10. İşimde bana ait bağımsız düşünce ve davranışlarımı uygulayabilirim	201	3.36	1.16
11. İşyerim gelecek beklentilerimi gerçekleştirebilir.	201	3.06	1.18
12. Çalışma arkadaşlarıma yardım etme fırsatı vardır.	201	<b>3.68</b>	1.06
13. İşyerimde rekabet etme fırsatı vardır.	201	2.89	1.09
14. İşimdeki gözetimin ve denetimin kalitesi iyidir.	201	3.20	1.18
<b>Ortalama</b>		<b>3.31</b>	<b>1.15</b>

Tablo 3'te araştırmaya katılan öğretmenlerin iş tatmini ölçeği ile ilgili görüşlerini belirttikleri 14 soruya verdikleri cevapların genel ortalaması  $x=3,31$  olarak belirlenmiştir. Bu değer beşli likert ölçeğinin aralık değerlerinde **Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum** düzeyine karşılık gelmektedir. Buna göre araştırmaya katılan öğretmenlerin mesleklerindeki iş tatmini düzeylerinin orta düzeyde bulunduğunu söyleyebiliriz.

İş tatmini ölçeğindeki soruları ayrı ayrı incelediğimizde 5 soruda iş tatmini düzeyinin orta düzeyin üzerinde (Katılıyorum düzeyinde) olduğu görülmüştür. "İş arkadaşlarım ve etkileşimde bulunduğum kişiler beni tatmin eder." Maddesi  $x=3,44$  ortalama, "Yöneticim bana adil davranış ve saygı gösterir." Maddesi  $x=3,61$  ortalama, "İşte birlikte çalıştığım arkadaşlarımı tanıma şansım olur." Maddesi  $x=3,86$  ortalama, "Yöneticimden destek görürüm." Maddesi  $x=3,52$  ortalama ve "Çalışma arkadaşlarıma yardım etme fırsatı vardır." Maddesi  $x=3,68$  ortalama ile Katılıyorum düzeyinde iş tatmini görülen ifadeler olarak belirlenmiştir.

**Tablo 4.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin Yasalar, Kurallar ve Politikalar Boyutu İle İlgili Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Yasalar, Kurallar ve Politikalar Boyutu	N	ORT	SS
5. Kurumumuz bizden, her zaman müşteriler ve kamu için doğru olanı yapmamızı bekler.	201	3.79	1.06
7. Kurumumuzda herkesin, her şeyden önce, verimli çalışması beklenir.	201	3.83	1.10
8. Tüm çalışanlardan, her şeyden önce kanunlara ve mesleki standartlara uyması beklenir.	201	4.00	1.00
9. Bu kurumda kanun ve mesleki standartlar, her türlü karar ve uygulamada esas kriterlerdir.	201	3.75	1.01
10. Kurumumuzda, çalışanların kanunlara ya da mesleki standartlara sıkı sıkıya uymaları beklenir.	201	3.67	1.06
11. Kurumumuzun öncelikli kriteri, alınan bir kararın herhangi bir kanuna aykırı olup olmadığıdır.	201	3.80	1.02
12. Kurumumuzun kural ve prosedürlerine uymak çok önemlidir.	201	3.82	1.03
13. Tüm çalışanların, kurumun kuralları ve prosedürlerine bağlı olması beklenir.	201	3.91	0.90
<b>Ortalama</b>		<b>3.82</b>	<b>1.02</b>

Tablo 4'te araştırmaya katılan öğretmenlerin etik iklim ölçeğinde yasalar, kurallar ve politikalar boyutu ile ilgili görüşlerini belirttikleri 8 soru için elde edilen genel ortalama  $x=3,82$  olarak belirlenmiştir. Bu değer beşli likert ölçeğinin **katılıyorum** düzeyine karşılık gelmektedir. Buna göre öğretmenlerin kurumlarındaki yasalar, kurallar ve politikalar ile ilgili etik iklim algıları yüksektir diyebiliriz.

**Tablo 5.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin Başkalarının İyiliğini Düşünme Boyutu İle İlgili Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Başkalarının İyiliğini Düşünme Boyutu	N	ORT	SS
1. Kurumumuzda çalışanların bir bütün olarak iyiliğini gözetmek temel kriterimizdir.	201	3.56	1.34
2. Kurumumuzda en önemli konu, bir bütün olarak çalışanların çıkarlarıdır.	201	3.20	1.15
3. Her zaman en önemli endişemiz, diğer kişiler için neyin en iyisi olduğudur.	201	3.17	1.19
4. Kurumumuzda her çalışan birbirinin iyiliğini gözetir.	201	3.27	1.24
6. Kurumumuzda en verimli yol, en doğru yoldur.	201	3.71	1.11
<b>Ortalama</b>		<b>3.38</b>	<b>1.21</b>

Tablo 5'te araştırmaya katılan öğretmenlerin etik iklim ölçeğinde başkalarının iyiliğini düşünme boyutu ile ilgili görüşlerini belirttikleri 5 soru için elde edilen genel ortalama  $x=3,38$  olarak belirlenmiştir. Bu değer beşli likert ölçeğinin **ne katılıyorum ne katılmıyorum** düzeyine karşılık gelmektedir. Buna göre öğretmenlerin kurumlarındaki başkalarının iyiliğini düşünme ile ilgili etik iklim algıları orta düzeydedir diyebiliriz.



**Tablo 6.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin Bağımsızlık Boyutu İle İlgili Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Bağımsızlık Boyutu	N	ORT	SS
23. Kurumumuzda çalışanların, kendi kişisel ve ahlaki inançlarına göre hareket etmeleri beklenir.	201	2.93	1.07
24. Kurum çalışanları, neyin doğru neyin yanlış olduğuna kendileri karar verirler.	201	2.83	1.07
25. Kurumumuzda en önemli konu çalışanların kendi doğru ve yanlış algısıdır.	201	2.90	1.08
26. Kurumumuzda çalışanlar, kendi kişisel etik değerleri tarafından yönlendirilir.	201	2.86	1.18
<b>ORTALAMA</b>		<b>2.88</b>	<b>1.10</b>

Tablo 6'ya göre araştırmaya katılan öğretmenlerin etik iklim ölçeğinde bağımsızlık boyutu ile ilgili görüşlerini belirttikleri 4 soru için elde edilen genel ortalama  $x=2,88$  olarak belirlenmiştir. Bu değer beşli likert ölçeğinin **ne katılıyorum ne katılmıyorum** düzeyine karşılık gelmektedir. Buna göre öğretmenlerin kurumlarındaki bağımsızlık boyutu ile ilgili etik iklim algıları orta düzeydedir diyebiliriz.

**Tablo 7.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin Bireysel Çıkar Boyutu İle İlgili Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Bireysel Çıkar Boyutu	N	ORT	SS
16. Kurumumuzda çalışanlar, kendi çıkarlarını her şeyin üstünde tutarlar.	201	2.67	1.16
17. Kurumumuzda çalışanlar, çoğunlukla kendilerini düşünürler.	201	2.76	1.18
18. Kurumumuzda, çalışanların kendi ahlak ve etik değerlerine yer yoktur.	201	2.44	1.15
19. Çalışanlardan, sonuçlarını düşünmeksizin kurum çıkarları için her şeyi yapmaları beklenir.	201	2.54	1.17
<b>ORTALAMA</b>		<b>2.60</b>	<b>1.17</b>

Tablo 7'ye araştırmaya katılan öğretmenlerin etik iklim ölçeğinde bireysel çıkar boyutu ile ilgili görüşlerini belirttikleri 4 soru için elde edilen genel ortalama  $x=2,60$  olarak belirlenmiştir. Bu değer beşli likert ölçeğinin **katılmıyorum** düzeyine karşılık gelmektedir. Buna göre öğretmenlerin kurumlarındaki bireysel çıkar boyutu ile ilgili etik iklim algıları düşük düzeydedir diyebiliriz.

**Tablo 8.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin İş Tatmini Düzeyleri İle Etik İklim Algıları Arasındaki İlişkiyi Gösteren Korelasyon Analizi Sonuçları

		Yasalar, kurallar ve politikalar	Başkalarının iyiliğini düşünme	Bağımsızlık	Bireysel çıkar	Örgütsel çıkar	Etik İklim Genel
<b>İş Tatmini</b>	PearsonCorrelation	0.595 **	0.888 **	0.162 *	-0.111	0.330 **	0.602 **
	Sig.(2-tailed)	0.000	0.000	0.022	0.116	0.000	0.000
	N	201	201	201	201	201	201
** Korelasyon çift yönlü 0,01 düzeyinde anlamlıdır.							
* Korelasyon çift yönlü 0,05 düzeyinde anlamlıdır.							

İki değişken arasındaki ilişkinin yönünü ve düzeyini belirleyen yöntem korelasyon analizi adı verilmektedir (Özdamar, 1999: 407).

Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklim algıları arasında nasıl bir ilişki bulunduğunu belirlemek için yapılan korelasyon analizlerinde Pearson korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Genellikle, eğer  $n > 100$  ve  $r > 0.70$  ise, değişkenler arasında “güçlü ilişki” bulunduğu kabul edilmektedir. Eğer  $r = 0.40$  ile  $0.70$  arasında ise, “orta derecede”,  $r = 0.20$  ve  $0.40$  arası ise “zayıf bir ilişki” olduğu söylenir. Eğer  $r < 0.20$  ise “ihmal edilecek ilişki” olarak nitelendirilmektedir (Sökmen, 2000: 85).

Tablo 8’de öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklim algıları arasında belirlenen ilişkilerin büyüklüğü ve yönü görülmektedir. Buna göre öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile genel olarak etik iklim algıları arasında **pozitif yönde orta derecede** bir ilişki olduğu görülmektedir ( $r=0,602$   $p=0,000$ ). Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile yasalar ve politikalar boyutu arasında da **pozitif yönde orta derecede** bir ilişki olduğu görülmektedir ( $r=0,595$   $p=0,000$ ). Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile başkalarının iyiliğini düşünme boyutu arasında **pozitif yönde güçlü** bir ilişki olduğu görülmektedir ( $r=0,888$   $p=0,000$ ). Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile bağımsızlık boyutu arasında **ihmal edilecek ilişki** olduğu görülmektedir ( $r=0,162$   $p=0,000$ ). Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile örgütsel çıkar boyutu arasında **zayıf bir ilişki** olduğu görülmektedir ( $r=0,330$   $p=0,000$ ).

**Tablo 9.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin İş Tatmini– Etik İklim Algısı İlişkisini Gösteren Regresyon Analizi Sonuçları

Model Summary (Etik İklim Genel)						
Model	R	R Square	Adjusted Square	R	F	P
1	0.602	0.362	0.359		113.103	0.000 **
Bağımsız Değişken: İş Tatmini						
Bağımlı Değişken: Etik İklim						

\*\*  $P<0,05$  düzeyinde anlamlı ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 9’da öğretmenlerin **iş tatmini düzeyleri ile etik iklim algıları arasındaki** ilişkiyi gösteren regresyon analizi görülmektedir.  $R^2$  değeri (belirlilik veya tanımlayıcılık katsayısı) bağımlı değişkendeki değişimin bağımsız değişkenler tarafından ne kadar tanımlanabildiğini gösteren bir ölçüdür. Bu analizde  $R^2$  değeri 0,362 olarak bulunmuştur. Buna göre öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklim algılarının % 36,2’sini tanımlayabilmektedir. Tablodaki P değerinin 0,05’ten **küçük** olması regresyon modelinde ortaya çıkan ilişkinin **anlamlı olduğunu** göstermektedir.

**Tablo 10.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin İş Tatmini – Yasalar, Kurallar ve Politikalar İlişkisini Gösteren Regresyon Analizi Sonuçları

Model Summary (Etik İklim – Yasalar, Kurallar ve Politikalar Boyutu)						
Model	R	R Square	Adjusted Square	R	F	P
1	0.595	0.355	0.351		109.332	0.000 **
Bağımsız Değişken: İş Tatmini						
Bağımlı Değişken: Etik İklim – Yasalar, Kurallar Ve Politikalar Boyutu						

\*\*  $P<0,05$  düzeyinde anlamlı ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 10’da öğretmenlerin **iş tatmini düzeyleri ile etik iklimde yasalar, kurallar ve politikalar boyutuna ilişkin algıları arasındaki** ilişkiyi gösteren regresyon analizi görülmektedir. Bu analizde  $R^2$  değeri 0,355 olarak bulunmuştur. Buna göre öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların yasalar, kurallar ve politikalar boyutu ile ilgili algılarının % 35,5’ini tanımlayabilmektedir. Tablodaki P değerinin 0,05’ten **küçük** olması regresyon modelinde ortaya çıkan ilişkinin **anlamlı olduğunu** göstermektedir.

**Tablo 11.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin İş Tatmini – Başkalarının İyiliğini Düşünme İlişkisini Gösteren Regresyon Analizi Sonuçları

Model Summary (Etik İklim – Başkalarının İyiliğini Düşünme Boyutu)						
Model	R	R Square	Adjusted Square	R	F	P
1	0.888	0.789	0.788		743.984	0.000 **
Bağımsız Değişken: İş Tatmini						
Bağımlı Değişken: Etik İklim – Başkalarının İyiliğini Düşünme Boyutu						

\*\*  $P<0,05$  düzeyinde anlamlı ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 11’de öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklimde başkalarının iyiliğini düşünme boyutuna ilişkin algıları arasındaki ilişkiyi gösteren regresyon analizi görülmektedir. Bu analizde R<sup>2</sup>değeri 0,789 olarak bulunmuştur. Buna göre öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların başkalarının iyiliğini düşünme boyutu ile ilgili algılarının % 78,9’unu tanımlayabilmektedir. Tablodaki P değerinin 0,05’ten küçük olması regresyon modelinde ortaya çıkan ilişkinin anlamlı olduğunu göstermektedir.

**Tablo 12.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin İş Tatmini – Bağımsızlık İlişkisini Gösteren Regresyon Analizi Sonuçları

Model Summary (Etik İklim – Bağımsızlık Boyutu)						
Model	R	R Square	Adjusted Square	R	F	P
1	0.162	0.026	0.021		5.356	0.022 **
Bağımsız Değişken: İş Tatmini						
Bağımlı Değişken: Etik İklim – Bağımsızlık Boyutu						

\*\* P<0,05 düzeyinde anlamlı ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 12’de öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklimde bağımsızlık boyutuna ilişkin algıları arasındaki ilişkiyi gösteren regresyon analizi görülmektedir. Bu analizde R<sup>2</sup>değeri 0,026 olarak bulunmuştur. Buna göre öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların bağımsızlık boyutu ile ilgili algılarının % 2,6’sını tanımlayabilmektedir. Tablodaki P değerinin 0,05’ten küçük olması regresyon modelinde ortaya çıkan ilişkinin anlamlı olduğunu göstermektedir.

**Tablo 13.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin İş Tatmini – Bireysel Çıkar İlişkisini Gösteren Regresyon Analizi Sonuçları

Model Summary (Etik İklim – Bireysel Çıkar Boyutu)						
Model	R	R Square	Adjusted Square	R	F	P
1	0.111	0.012	0.007		2.485	0.116
Bağımsız Değişken: İş Tatmini						
Bağımlı Değişken: Etik İklim – Bireysel Çıkar Boyutu						

\*\* P<0,05 düzeyinde anlamlı ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 13’te öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklimde bireysel çıkar boyutuna ilişkin algıları arasındaki ilişkiyi gösteren regresyon analizi görülmektedir. Bu analizde R<sup>2</sup>değeri 0,012 olarak bulunmuştur. Buna göre öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların bireysel çıkar boyutu ile ilgili algılarının % 1,2’sini tanımlayabilmektedir. Tablodaki P değerinin 0,05’ten büyük olması regresyon modelinde ortaya çıkan ilişkinin anlamlı olmadığını göstermektedir.

**Tablo 14.** Araştırmaya katılan Öğretmenlerin İş Tatmini – Örgütsel Çıkar İlişkisini Gösteren Regresyon Analizi Sonuçları

Model Summary (Etik İklim – Örgütsel Çıkar Boyutu)						
Model	R	R Square	Adjusted Square	R	F	P
1	0.330	0.109	0.104		24.330	0.000 **
Bağımsız Değişken: İş Tatmini						
Bağımlı Değişken: Etik İklim – Örgütsel Çıkar Boyutu						

\*\* P<0,05 düzeyinde anlamlı ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 14’te öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklimde örgütsel çıkar boyutuna ilişkin algıları arasındaki ilişkiyi gösteren regresyon analizi görülmektedir. Bu analizde R<sup>2</sup>değeri 0,109 olarak bulunmuştur. Buna göre öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların örgütsel çıkar boyutu ile ilgili algılarının % 10,9’unu tanımlayabilmektedir. Tablodaki P değerinin 0,05’ten küçük olması regresyon modelinde ortaya çıkan ilişkinin anlamlı olduğunu göstermektedir.

**Tablo 15.** Araştırma Hipotezlerinin Değerlendirilmesi Korelasyon ve Regresyon Analizlerine İlişkin Sonuçlar

	Hipotezler	R	R <sup>2</sup>	P	Sonuç
1	Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde yasalar, kurallar ve politikalar boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.	0,595	0,355	0,000	Kabul
2	Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde başkalarının iyiliğini düşünme boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.	0,888	0,789	0,000	Kabul
3	Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde bağımsızlık boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.	0,162	0,026	0,022	Kabul
4	Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde bireysel çıkar boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.	0,111	0,012	0,116	Red
5	Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların etik iklimde örgütsel çıkar boyutu ile ilgili algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.	0,330	0,109	0,000	Kabul
6	Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların genel olarak etik iklim algılarını pozitif yönde olumlu etkiler.	0,602	0,362	0,000	Kabul

Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklim algıları arasındaki ilişkiyi belirlemek için yapılan korelasyon ve regresyon analizlerinin sonuçları Tablo 15’de özetlenmiştir.

## TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırmaya katılan öğretmenlerin etik iklim ölçeğinde yasalar, kurallar ve politikalar boyutu ile ilgili görüşlerini kurumlarındaki yasalar, kurallar ve politikalar ile ilgili etik iklim algıları yüksek olarak ifade edilebilir. Etik iklim ölçeğinde başkalarının iyiliğini düşünme boyutu ile ilgili görüşlerine göre öğretmenlerin kurumlarındaki başkalarının iyiliğini düşünme ile ilgili etik iklim algıları orta düzeydedir diyebiliriz. Etik iklim ölçeğinde bağımsızlık boyutu ile ilgili görüşlerini kurumlarındaki bağımsızlık boyutu ile ilgili etik iklim algıları orta düzeydedir diyebiliriz. Aksoy vd. (2017) araştırmasında elde ettiği bulgularda etik iklim türlerinin çalışanların örgütlerine bağlılık hissetmeleri ve hatta örgütleriyle özdeşleşmeleri konusunda yüksek düzeyde ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Alpaslan (2016) çalışanların gönüllü olarak örgütteki roller ve iş gerekleri dışında fazladan rol davranışları geliştirmesi için iş tatminin mi yoksa iş yerinde mutluluğun mu daha önemli olduğunu ortaya koymayı amaçlayan çalışmada İş tatmininden ziyade iş yeri mutluluğu değişkenin fazladan rol davranışı üzerindeki yüksek etkisi görüldüğü sonucuna ulaşmıştır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin etik iklim ölçeğinde bireysel çıkar boyutu ile ilgili görüşlerini kurumlarındaki bireysel çıkar boyutu ile ilgili etik iklim algıları düşük düzeydedir diyebiliriz. Gökkaya ve Türker (2018) Ankara (kent) otelleri ve Antalya (kıyı) oteller bölgelerinde yaptığı çalışmada “otel çalışanlarının memnuniyet düzeylerinin düşük olduğu tespit etmiştir. Özellikle Antalya’daki çalışanların devir hızı, iş yükünün ağırlığı ve mevsimlik olan çalışma şekli, otel personelinin çalıştıkları işletmeye duydukları sadakati azaltmakta ve işlerine karşı sinik bir tutum yaratmaktadır” sonucuna ulaşmıştır.

Ayrıca öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklim algıları arasında belirlenen ilişkilerin büyüklüğü ve yönü görülmektedir. Buna göre öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile genel olarak etik iklim algıları arasında pozitif yönde orta derecede bir ilişki olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile yasalar ve politikalar boyutu arasında da pozitif yönde orta derecede bir ilişki olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile başkalarının iyiliğini düşünme boyutu arasında pozitif yönde güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile bağımsızlık boyutu arasında ihmal edilecek ilişki olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile örgütsel çıkar boyutu arasında zayıf bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz. Ertürk ve Erdirençelebi (2018) Konya ili merkezinde bulunan bankalarda yaptığı araştırmasında, yaşanan işyeri yalnızlığının, iş tatmini, işten ayrılma

niyetleri arasında bir ilişkinin İş tatmini hem çalışan hem de örgüt için oldukça önemli olduğu sonucuna ulaşmış ayrıca iş tatmini; çalışanlar için ise yüksek motivasyon ve yüksek performans anlamına geldiğini ifade ederek çalışmada örgütsel yalnızlığın iş tatminini azalttığı ve işten ayrılmayı tetiklediği sonucuna ulaşmıştır. Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklim algıları arasındaki ilişkiyi gösteren regresyon analizi görülmektedir.  $R^2$  değeri (belirlilik veya tanımlayıcılık katsayısı) bağımlı değişkendeki değişimin bağımsız değişkenler tarafından ne kadar tanımlanabildiğini gösteren bir ölçüdür.

Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklimde yasalar, kurallar ve politikalar boyutuna ilişkin algıları arasındaki ilişkiyi gösteren regresyon analizine göre öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri onların yasalar, kurallar ve politikalar boyutu ile ilgili algılarının % 35,5'ini tanımlayabilmektedir. Regresyon modelinde ortaya çıkan ilişkinin anlamlı olduğunu göstermektedir. Öğretmenlerin iş tatmini düzeyleri ile etik iklimde başkalarının iyiliğini düşünme boyutuna ilişkin algıları arasındaki ilişkiyi iş tatmini düzeyleri onların başkalarının iyiliğini düşünme boyutu ile ilgili algılarının % 78,9'unu tanımlayabilmektedir, ortaya çıkan ilişkinin anlamlı olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak günümüzde teknoloji ve bilimdeki hızlı gelişme göz önünde bulundurulduğunda her alanda yetişmiş insan gücü açığının karşılandığı eğitim kurumlarında göz ardı edilen ve eğitimin lokomotif durumunda olan öğretmenlerin çalıştıkları kurumlarda ki örgütsel yapıda etik iklimin yöneticiler ve kural koyucular tarafından geliştirilmesi kaçınılmazdır. Yapılan çalışmada etik iklim ve iş tatmini konusunda kuvvetli bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Yapılacak ulusal araştırmalarda iller ve bölgeler arası farklılıkların ortaya konması ve kurumları da kapsayacak şekilde geliştirilmesi, çok uluslu çalışmalar da geliştirmekte olan literatüre önemli katkı yapacaktır.

**KAYNAKLAR**

- ACAR, G. (2011), *Okul Yöneticilerinin Etik Liderlik Davranışlarının Beden Eğitim Öğretmenlerinin Örgütsel Adalet ve Motivasyon Düzeyleriyle İlişkisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- ACAR, G. (2015). Impact of Personal Justice Perceptions of Students at the Faculty of Sport Sciences on Their Decision Making Level. *Anthropologist*, 19(3), 627-632.
- ACAR, G. (2016), Investigation into the Perception of Physical Education Teachers on the Ethical Climate in their Workplace, *Int J Edu Sci*, 13(2): 145-151.
- AKBAŞ, T. T. (2010), Örgütsel etik iklimin örgütsel bağlılık üzerine etkisi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(19), 211-137.
- AKSOY, S., ERDİL, O. ve ERTÜRK, A. (2017), Etik İklim: Kavramsal Gelişimi, Bireysel ve Örgütsel Etkileri, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(2) , 133-151
- AKINCI, Z. (2002), Turizm Sektöründe İşgören Tatminini Etkileyen Faktörler: Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama, *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 2(4), 1-25.
- ALPARSLAN, A. M. (2016). Emek İşçilerinde Fazladan Rol Davranışının Öncülü: İş Tatmini mi İşyerinde Mutluluk Mu?, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(1), 201-214.
- BUTE, M. (2011), Relation between the Ethical Climate, Corporal Trust and Individual Performance, *Journal of Ataturk University Economics and Administrative Sciences*, 25, 172- 173.
- AKKOC, I. (2012), The Effects of Development Culture and Ethical Climate on Innovative Behaviour: Mediating Role of Distributive Justice, *International Journal of Alanya Faculty of Business*, 4(3), 45-60.
- CULLEN, J.B., PARBOTEEAH K.P., BART, V. (2003), The Effects of Ethical Climates on Organizational Commitment: A Two Study Analysis. *Journal of Business Ethics*, 46(2), 127- 141.
- ÇİÇEK, B. ve DENİZ, M. (2017), Values-Based Approach to Leaders and Organizations: A Research on Value-Centered Leadership and Ethical Climate Relationship, *Journal Of Business Research Turk*, 9(2), 150-168. DOI: 10.20491/isarder.2017.265
- ELÇİ, M. (2005), *Örgütlerde etik iklimin personelin vatandaşlık davranışlarına etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. G.Y.T.E. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.
- ELÇİ, M. ve ALPKAN, L. (2009). The impact of perceived organizational ethical climate on work satisfaction, *Journal of Business Ethics*, 84(3), 297-311.
- ERTÜRK, E. ve ERDİRENÇELEBİ, M. (2018), Çalışanların Örgütsel Yalnızlık Algısının İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(2), 603-618.
- FUTRELL, C. M. ve PARASURAMAN, A. (1984), The Relationship of Satisfaction and Performanceto Sales force Turnover, *The Journal of Marketing*, 48(4), 33-40. DOI: 10.2307/1251508
- GÖKKAYA, S. ve TÜRKER, N. (2018), A Comparative Research on Job Satisfaction and Job Motivation in Hotel Enterprises. *Journal of Economics Business and Political Researches*, 3(5), 12-28.
- GÜRBÜZ, S. (2008), İş Tatmini ve Adalet Algısının Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Etkisi, *Amme İdaresi Dergisi*, 41(4), 49-77.
- HENNE, D. ve LOCKE, E. A. (1985), Job Dissatisfaction: What Are The onsequences?, *International Journal of Psychology*, 20(2), 221-240.
- KARASAR, N. (1999), *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler*. (8.baskı). Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- LERNER, M. J. (1965). Evaluation of performances as a function of performer's reward and attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 355-360.
- ÖZDAMAR, K. (1999), Paket Programlar ve İstatistiksel Veri Analizi, II. Baskı, Eskişehir, Kaan Kitabevi.
- PARBOTEEAH, K.P. vd., (2005), National culture and ethical climates: a comparison of U.S. and Japanese accounting firms, *Management International Review*, 45(4), 459-481.
- SABUNCUOĞLU, Z. ve TÜZ VERGİLİEL, M. (2013), *Örgütsel davranış*, Ankara, Aktüel Yayınları.
- SIMS, R.R. (1992), The challenge of ethical behavior in organizations, *Journal of Business Ethics*, 11(7), 505-513.
- SÖKMEN, A. (2000), Ankara'daki Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Örgütsel Bağlılık İle İşgören Performansı Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Ampirik Bir Araştırma, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- TDK (2017), [http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&kelime=TATM%C4%B0N](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=TATM%C4%B0N), Erişim tarihi: 19.09.2018.
- TENGİLİMOĞLU, D. (2005), Hizmet İşletmelerinde Liderlik Davranışları ile İş Doyumu Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 23-45.
- VICTOR, B. ve CULLEN, J.B. (1987), A theory and measure of ethical climate in organizations, Edit. W. C. Fredrick ve L. Preston, *Research in Corporate Social Performance and Policy*, (s. 51-71) JAI, London.
- WEISS, H. M. ve CROPANZANO, R. (1996), Affective events theory: A theoretical discussion of the structure, causes and consequences of affective experiences at work. In B. M. Staw & L. L. Cummings (Eds.), *Research in organizational behavior: An annual series of analytical essays and critical reviews* (s. 1-74). Greenwich, CT: JAI Press.
- WIMBUSH, J.C. ve SHEPARD, J.M. (1994), Toward an Understanding of Ethical Climate, Its Relationship to Ethical Behavior and Supervisory Influence. *Journal of Business Ethics*, 13(8), 637-647.
- WRIGHT, T. A. ve DOHERTY, E. M. (1998), Organizational behavior 'rediscovers' the role of emotional well-being, *Journal of Organizational Behavior*, 19(5), 481-485.
- ZAIMOGLU OZTURK, F. (2011), *Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin ve Öğretmen Adaylarının İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Yer Alan Öğrenme Alanlarına İlişkin Özyeterlik Düzeylerinin İncelenmesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.